

Osmanlı Urfâsı

Cilt: 1

Editör

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

Osmanlı Urfası

Cilt 1

Editör

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

Şanlıurfa – Türkiye

Şanlıurfa Büyükşehir
Belediyesi'nin
Kültür Hizmetidir

OSMANLI URFASI

Cilt: 1

Urfa Okulu Yayınları

2018

Editör

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

Koordinatör

Murat MÜJDECİ

Osmanlı Urfası

ISBN: 9789758165315

1. Basım: 2018 - İSTANBUL

Dizgi

İbrahim TANIK

İsmail ASOĞLU

Serkan ŞENEL

Ofset Hazırlık

Grafinet Reklam Ajansı

www.grafinetmedya.com

Edessa Yayınları

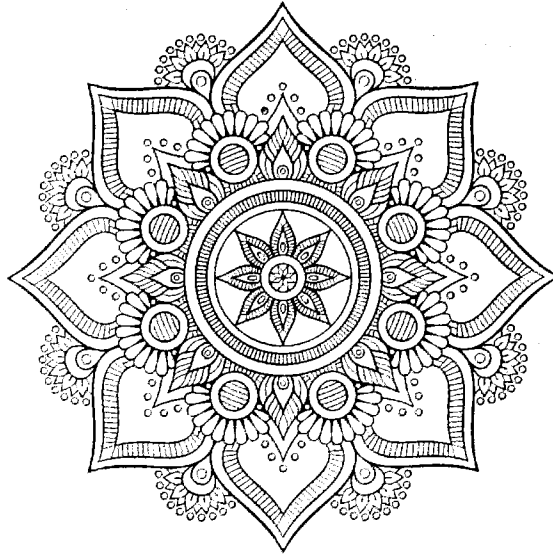
Baskı

Orient Basım Yayın San.Tic.A.Ş.

Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında,
yazılı izin olmaksızın hiçbir yöntemle çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM.....	1
SUNUŞ.....	2
BİRİNCİ KISIM	
Şehir, Zaman ve Mekân	
Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Urfa Siyasi Tarihi.....	6
Urfa'nın Osmanlı Hâkimiyetine Geçmesi.....	32
Yavuz Sultan Selim Döneminde Urfa'nın İdari Taksimatı.....	42
Şehrin Aynası Kapılar: Urfa Şehir Kapıları.....	67
İslam Şehircilik Kültüründe Meydanlar ve Urfa Meydanları.....	78
İki Tepeli Şehir: Urfa Mahalleleri.....	99
İKİNCİ KISIM	
Şehir ve Kurumlar	
Osmanlı Dönemi Urfa Medreseleri.....	123
Osmanlı Dönemi Urfa Camileri.....	184
Tarihî Seyirde Urfa'da Yaşayan Tasavvuf Tarikatları.....	244
Urfa Tekke ve Zaviyeleri.....	266
Osmanlı Dönemi Urfa Ticaret Yapıları.....	286
ÜÇÜNCÜ KISIM	
Şehir ve Sosyo-Kültürel Yaşam	
Osmanlı'da Sıbyân Mektepleri ve Urfa Örneği.....	333
Urfa Kadı Mahkemesinde Müvekkiller ve Gayrimüslim Dava Vekilleri.....	345
Meşrutiyet Yıllarında Urfa'da Cemiyetler ve Kulüpler.....	357
1844 (1260 h.) Tarihli Halep Nüfus Defterine Göre	
Urfa'da Gayr-i Müslim Nüfus ve Sanatları.....	372
XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Urfa Eytâm	
Sandıkları Üzerine Bir Değerlendirme.....	388
Urfa'da Bir Hristiyan Kadın Misyoner: Corinna Shattuck ve Faaliyetleri.....	404
Kadı sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Urfa'da Gündelik Hayat.....	422
SONUÇ.....	436

TAKDİM

Kıymetli Okurlar,

Coğrafi konumu nedeniyle birçok dinin, kültürün, medeniyetin buluşma noktası haline gelen gizemli şehir Şanlıurfa 12.000 yıllık geçmişe sahiptir. Bu güzel şehir, Nuh tufanından sonra kurulan ilk yedi yerleşim merkezinden biridir.

Mezopotamya'yı Anadolu'ya bağlayan ticaret merkezi olmasının yanı sıra Hz. İbrahim'in dünyaya geldiği, Hz. Eyyüp'ün sabır sultanı olduğu, Hz. İsa'nın mendilini göndererek kutsadığı ve daha birçok peygamberin ayak bastığı Şanlıurfa'nın üç semavi din için bir anlamı vardır.

Kuruluşunda bu yana kozmopolit yapısıyla üzerine sinen mistisizmi şimdi-lerde bile hissettiren yegane şehirlerden birisidir. Çok tanrılı dinler döneminden başlayarak tevhid inancının kabulüne kadar en verimli tarım alanı olmakla beraber din, kültür, edebiyat, felsefe alanında eğitim veren dünyanın ilk İslam üniversitesinin kurulduğu kadim bir şehirdir.

Dört bir yanı tarihle yoğrulan Şanlıurfa, Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı egemenliği altına alınmış, çoğu zaman merkez konumunda bulunmuştur. Gerek edebi gerek dini gerekse askeri alanda önemli şahsiyetler yetiştirmiştir. Divan edebiyatının unutulmaz şairi Nabi de bu toprakların insanıdır. Bu dönemde hüsn-i hat, taş süsleme, mimari ve musuki alanında da öne çıkmıştır. Tarihinde kahramanlık yatan Urfa'nın, Şanlıurfa olma hikayesi de oldukça etkileyicidir.

Peygamberler şehri vasfının yanı sıra, dünyanın en değerli mozaikleriyle yerli ve yabancı turistlerin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Ayrıca Göbeklitepe tapınaklarıyla tarihin seyrini değiştiren bu mistik şehir, tüm dünyayı şaşırtmaya devam edeceğe benziyor.

Değerli okurlar, elinizdeki bu eserin şehrimizin Osmanlı dönemi tarihine ışık tutup okurlarını aydınlatacağına inanıyorum. Bize düşen tarihimizin gölgesinde buengin kültür mirasına sahip çıkmak, örf, adet, anelerimizi yaşatarak Şanlıurfa'yı kültür ve medeniyetin başkenti haline getirmektir.

Bu tarz eserleri daha da arttırıp tarihine ve ecdadına sahip çıkan genç bireylerin yetişmesini, milli duygular eşliğinde geleceğin parlak sayfalarında yere sağlam basan, gayretli bir neslin, ülkelerini temsil ederken, bu yolda gelebileceği en üst seviyeye ulaşmasını temenni ediyorum.

Nihat ÇİFTÇİ

Şanlıurfa Büyükşehir Belediye Başkanı

SUNUŞ

Osmanlı Urfası, dört yüz yılı aşan bir dönemi kapsamaktadır. Dört asrı aşan bir tarihsel süreç olmasına rağmen Osmanlı dönemi Urfa tarihi için sistematik bir inceleme yapılamamıştır. Son dönemlerde yapılan çalışmalar, nitelik ve nicelik açısından Urfa tarihinin Osmanlı dönemini anlatmaktan uzaktır. Bu nedenle Urfa tarihinin en zayıf halkasının, Osmanlı dönemi olduğu algısı oluşmuştur. Osmanlı dönemi Urfasına ilişkin çalışmalar tahrir defterleri, şeriiye sicilleri, mühimme defterleri, vakıf belgeleri, hatıratlar vb. birincil kaynaklar yanında; yetkin yerli yabancı tarihçilerin telif eserlerinden edinilecek bilgilerle kemale ulaşacaktır.

Osmanlı dönemi arşivi, günümüze dek hiçbir dönemde rastlanmayan bollukta bilgi sunmaktadır. Tükenmek bilmeyen ve içerdiği bilgilerle de paha biçilmez Osmanlı arşiv belgeleriyle, Urfa'nın bir başka boyuta taşınacağına inanmaktayız. Bu bolluk ve çeşitliliğin kendisi de bir sorundur. Bu nedenle "sistematik çalışma yapma" zorunluğu vardır. Ayrıca Osmanlı dönemi çalışmalarında, Osmanlı öncesi ve sonrası Urfa tarihi ile karşılaştırılmasını yaparak özgün saptamalar yapılmalıdır.

Urfa tarihinin prehistorya, ilk ve ortaçağı ile ilgili araştırmalar 1800'lü yıllara dayanır. Bu çalışmalara, arkeolojik kazılar ile yabancı ve yerli araştırmacılar büyük ölçüde kaynaklık etmiştir. Osmanlı dönemi Urfası araştırmaları, benzeri bir arka plandan maalesef yoksundur. Bu nedenle Harran Üniversitesi Tarih Bölümü olarak uzun yıllardır, Urfa'nın Osmanlı dönemi arşiv belgelerini yüksek lisans ve doktora çalışma konusu olarak yapılmasını sağladık. Temel amacımız; Osmanlı Urfası ile ilgili olarak ülkemizde yapılan ve yapılacak diğer çalışmalarla, Urfa'nın Osmanlı döneminin sosyal, ekonomik ve kültürel temellerinin oluşmasına katkı sağlamaktır.

Osmanlı dönemi Urfasının arşiv kaynakları, sonu gelmez bir deryadır. Arşiv kaynakları, Urfa'nın tam olarak anlaşılmasında da kayda değerdir. Bu dönemin anlatılması, XVI-XX. Yüzyılların anlaşılması anlamını taşımaktadır. Bu incelemelerle kentsel sorunlar, toplumsal ve maddi yaşam hakkında belgeler ışığında bilgi edinilecektir. Osmanlı Urfası araştırmaları tarihçi, coğrafyacı, edebiyatçı, sosyolog, şehirciler, mimarlar, idareciler ve toplumun tüm fertlerini birinci dereceden ilgilendiren bir içeriğe sahiptir.

Bu nedenle Osmanlı dönemi Urfa çalışmaları, sistematik bir çalışmayı zorunlu kılmaktadır. Herşeyden önce çok uzun süren toplumsal hayatı ve kentsel görüntüyü şekillendiren bir dönemin mirası söz konusudur. Kent patlaması ve şehrin yakın geçmişteki modernleşmelerinin getirdikleri yıkıcı etkilere karşın, eski şehir merkezinin zengin anıtsal ve kentsel biçimlerinin anlaşılması, korun-

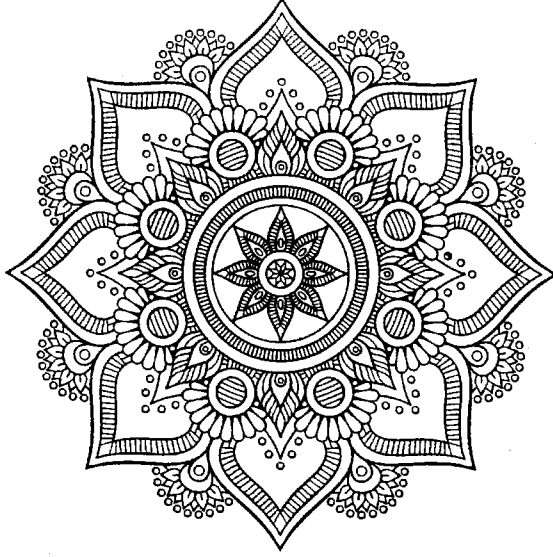
ması ve geleceğe taşınması bir zorunluluktur. Bu durum, aynı zamanda kentsel yapı ve işlevleri konusunda da şehir yöneticilerine yardımcı olacaktır.

Bu kitap, XVI. Yüzyıldan XX. Yüzyıla dek Urfa'nın tarihsel ve kültürel mirasının bir bölümünü oluşturmaktadır. "Osmanlı Urfası" çalışması, farklı ciltler ve alt başlıklar halinde yayımlanmaya devam edecektir. "Osmanlı Urfası" çalışmamızın ilk kitabının büyük çoğunluğu özgün yazılardan meydana gelmektedir. Bu özgün yazıların her biri, kendi alanlarının uzmanları tarafından kaleme alınmıştır. Çalışmamızdaki yazıların bir kısmı da işlenen konulara yardımcı ve tamamlayıcı olacak nitelikte daha önce çeşitli kitap ve dergilerde yer almış bir takım yazılardan oluşmaktadır.

Sonuç olarak bu eserin geleneksel kültürümüz içinde başta şehir tarihi olmak üzere, yönetim ve şehir ilişkileri, sosyal, ekonomik ve kültür tarihçiliğine ilgi duyanlara önemli ölçüde yardımcı olacağını umuyorum.

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ
Harran Üniversitesi
Öğretim Üyesi

BİRİNCİ KISIM

Şehir, Zaman ve Mekân

KURULUŞUNDAN OSMANLI HÂKİMİYETİNE: URFA SİYASİ TARİHİ

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ*

Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ**

Urfa ve çevresi, medeniyet tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Urfa şehri tarih boyunca farklı isimlerle anılmıştır. Aynı şekilde Urfa şehrinin bulunduğu bölgenin de tarih boyunca farklı isimlerle anıldığını görmekteyiz. Bu adlandırmaların en bilinenleri Osrhoene ve el-Cezire'dir. Bölge, Roma döneminde Osrhoene, Araplar tarafından da "ada" anlamında el-Cezire olarak adlandırılmıştır. Bunun sebebi bu bölgede yer alan ovaların Fırat ve Dicle nehirlerinin kuzey kısımlarıyla çevrelenmiş olmasıdır. Bu dönemde bölge üç kısma ayrılmaktadır: Diyar-ı Rabia, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekr. Bu isimler İslam öncesi dönemde Sasaniler tarafından yerleştirilen üç Arap kavmi olan Rabia, Mudar ve Bekr'den gelmektedir.¹ Urfa bölgesinin Osrhoene ve el-Cezire isimleri kadar meşhur olmayan bir başka ismi ise "Akur Bölgesi"dir. Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm adlı eserinde el-Cezire bölgesini "Akur Bölgesi" olarak isimlendirmiştir.²

Kentin ismiyle ilgili bir görüşe göre Urfa adının aslı olan Orhai Arapça kaynaklıdır. Orhai'nin Orhe, Orha gibi farklı kullanılışları sonunda Urfa haline dönüşmüştür.³ Bir başka görüşe göre Orhai sözcüğü, Yunanca Osrhoenee, Latince Orrpei'den kaynaklanmıştır. Bu sözcük "kale" ya da "pınar" anlamına gelmektedir. Urfa'ya "Ur" veya "Ur-Keldanin" diyen tarihçiler de vardır. Fakat "Ur" Irak'ta ve Fırat sahilinden biraz uzakta, Babil şehrinin güneyindedir.⁴ Bu nedenle Urfa'nın eski adına "Ur" veya "Ur-Keldanin" demek doğru değildir. Ayrıca şehir, koloni dönemi olarak adlandırılan dönemde de bazı isimlerle adlandırılmıştır. Buna göre şehir için 215'te Aurelia, Antonina adları kullanılmıştır. Macrinus'un hâkimiyeti döneminde bunların yerini Opellia, Macrinina adları

* Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim Üyesi.

** Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Hamdullah Mustavfi, Nushat-Al-Kulup, G. Le Strange, Mesopotamya and Persia Under The Mongols in the Fourteenth Century A. D. Asiatic Society Monographs, vol. V, London 1903, s. 52-53; G. Le Strange, The Lands of The Eastern Caliphate, Frank Cass-Co. Ltd. 1966, s. 86; Claude Cahen, "XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddad'a Göre)", Çev. Neş'et Çağatay, AÜİF Dergisi, II, Sayı 4, Ankara 1953, s. 93-94; R. Rahne Smith, Thesaurus Syriacus, Oxford Clarendon Press, 1879, I, s. 38; Fikret İşıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s. 1; Steven K. Ross, Roman Edessa, London New York 2001, s. 5.

² Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm, Leiden-Brill, Makdisî, Netherlands, 1906, s. 43.

³ Judah Benzion Segal, Edessa: The Blessed City, Oxford University Press, Oxford 1970, s. 3.

⁴ Ur antik şehirlerinden biridir. Irak Körfezinde Fırat nehri kıyısında kurulmuştur. Ur kenti M.Ö. 3500'den M.Ö. 1850'ye kadar bölgenin önemli bir ticaret merkezi idi. M.Ö. 3000'den M.Ö. 2000'e kadar üç hükümdar ailesinin yönetiminde olmuş bir şehirdir.

almıştır. Edessa kolonisi Marcia, Aurelia, Antoniana ve daha sonra Alexandria veya Alexandriana adlarıyla anılmıştır.⁵

Kentlerin isimleri, aslında kentin kuruluşuyla ilgili bir takım ipuçlarını da verir. Ebu'l-Ferec ile Süryani Mihail'in kentin kuruluş hikâyesini Hz. Nuh dönemine kadar götürmeleri Urfa şehrinin kuruluşu ile ilgili abartılı bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Kentin kuruluşunu mitoloji kahramanlarına dayandıran görüşler vardır. Abu'l-Ferec, Enoh'un (Hz. Nuh'un) 180 şehir kurduğunu ifade etmektedir. Ona göre Edessa bu kentlerin en büyüğüdür.⁶

Urfa ve çevresindeki yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarında ise Paleolitik döneme ait bazı buluntulara rastlanılmıştır. Birecik ile Nizip ilçesi arasında kalan, Fırat Nehri sekilerinde ve ilçenin 5-6 km. kuzeybatısındaki Surtepe ile güney-batıdaki Tilvez Köyü arasında kalan sekilerde, Birecik yöresinde yapılan yüzey araştırmasında, Türkiye'nin ilk yontma taş buluntusu olma özelliği taşıyan aletler bulunmuştur. Bunlardan çakmaktaşıdan yapılmış 20x9 cm. boyutlarında büyük el baltası en ilginç olanıdır. Yine Bozova ilçesi yakınlarında yer alan Söğüt Tarlası mevkiinde yapılan kazı çalışmasında, yüzeyden 1-1,5 m. altta bulunan çakmaktaşıdan yapılmış aletlerin Paleolitik Çağ'a ait olup olmadıkları kesin olmamakla birlikte genelde bir dilgi (ince, uzun, basit, taş el aletler) endüstrisi olarak değerlendirilmiştir.⁷

Urfa kentinin Erken Neolitik Dönemden kalma bir höyük üzerine kurulmuş olduğu 1997'de Cumhuriyet İlköğretim Okulu'nun hemen alt tarafında ortaya çıkan bir kesitle anlaşılmıştır. Bu kesit, kent tarihini M.Ö. 9. ve 8. bin yıllara dek uzanan yerleşimi hakkında bir fikir vermektedir.⁸ Bunların yanında Tunç çağı ile ilgili olarak Urfa ve çevresindeki buluntular yalnızca Harran ve Urfa yakınlarındaki Titriş, Kurban, Hassek, Zeytin Bahçeli Höyük, Hacı Nebi, Lidar ve Kazane höyüklerindeki etkilerle sınırlı değildir.⁹ Bu dönemle ilgili olarak Hitit Kralı I. Hattuşili Kuzey Suriye'deki Yamhad Krallığına karşı savaşmış, başkent Halpa'yı (Halep) yakıp yıktıktan sonra muhtemelen Birecik yakınında

⁵ Segal, Edessa, s. 46; Bu isimler Edessa'nın çevresindeki yerleşimlerin veya Edessa kentinin Romalı yöneticilerce iskâna tabi tutulan mahalleleri olabilir.

⁶ Ebu'l-Ferec, I, s. 71.

⁷ Savaş Harmankaya- Oğuz Tanındı, "Söğüt Tarlası", Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri III, İstanbul 1998.

⁸ Bahaddin Çelik, "An Earlys Neolotik Settlement in the Center of Şanlıurfa", Neo-Lithics 2-3/00, Berlin 2000, s. 4-6.

⁹ Tahılalan, Bağytepe, Koruklu, Aşağı Beğdeş, Büyükhedbe, Aşağı Yarımca, Bolatlar, Deren, Para Para, Kılıçlı/Tell Seyf için bkz. Nurettin Yardımcı, Harran Ovası Yüzey Araştırması, I, s. 143-147, 310-332, 158-162, 210-214, 167-172, 189-193, 58, 292-297, 297-301; Savaş Harmankaya - Mühraban Özbaşaran Oğuz Tanındı, "Nevali Çori", "Hacı Nebi Höyük", "Titriş Höyük", "Seferköy", "Tell Magrun Höyük", "Tell Mahruk Höyük", "İmam Bakır Höyük", TAY, III; Harald Hauptmann, "Lidar Höyük", Eczacıbaşı Sanat Asiklopedisi, 2, İstanbul 1997, s. 1115-1116; Geniş bilgi için bkz. Abdullah Ekinci, Müze Şehir Urfa, Ankara 2006.

yer alan Haşşuva bölgesini zapt etmiştir.¹⁰ Bölgedeki en belirgin Hitit buluntusu Urfa'nın Bozova ilçesine bağlı Lidar Höyük'de Geç Tunç Çağı tabakalarında ele geçen mühürde, Hitit kralı Şuppiluliuma'nın çağdaşı olan Karkamış Kralı Kuzi Teşup'un adı geçmektedir.¹¹ Bunlardan başka Urfa ve çevresi Ebla Krallığı'nın etki alanı içinde de kabul edilir. Güney Mezopotamya, M.Ö. 2500 yıllarından sonra rakip kent devletlerinin dinamizmine şahit olmuştur. 1979 yılından bu yana yapılan kazılar sonucunda Urfa'nın Ebla Krallığının etki alanında olduğu anlaşılmıştır.

Göbeklitepe Steli

Nevalı Çori

İslami Dönem

İslami dönemde Urfa tarihine baktığımızda Müslümanların fetihlere Suriye'den başladığını görmekteyiz. Hz. Ömer 639 yılında Ebu Ubeyde'nin vefatından sonra İyâd b. Ganem'i Humus ve Kinnesrin başta olmak üzere Mezopotamya'ya hâkim olmak suretiyle nüfuz alanını geliştirmek göreviyle birlikte vali tayin etti. İyâd'ın senenin ikinci yarısında bölgeye girdiği kabul edilir.¹² Müslümanlar, bölgenin fethi için 639 yılının ikinci yarısında İyâd b. Ganem'in kumandanlığında el-Cezire'nin diğer şehirleri gibi Urfa'yı da ele geçirdi.

Müslüman Arapların bölgeyi fetih çabalarına karşılık Bizans İmparatoru Heraklius'un 627 yılından itibaren bölgeyi elinde tutma çabaları artmıştır. Heraklius, el-Cezire Bölgesinde başta Hıms'ı kurtarmak amacıyla Ruha'dan

¹⁰ J. Daniel Bing, *A History of Cilicia During the Assyrian Period*, Michigan, Ann Arbor, 1985, s. 21.

¹¹ H. Hauptmann, "Lidar Höyük and Nevalı Çori, 1986", *Anatolian Studies*, XXXVII, 1987, s. 204; Birgit Brandau- Hartmut Schickert, *Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, Çev. Nezif Mertoğlu, Ankara 2003, s. 225-230.

¹² Belazuri, *Fütûhu'l-Buldan*, Çev. M. Fayda, Ankara 1987, s. 246; Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el Bağdatî, *Tarihu Bağdat*, I, neşr. M. Emin el-Hancı, Kahire 1931, s. 183-4; İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fit-Tarih II*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1985, s. 486-489; Cari Brackelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, Ankara 1992, s. 45.

askeri açıdan yararlanmaya gayret göstermiş ancak bölgede varlık gösteremeden İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır.¹³ Diğer taraftan İyâd'ın vefatından sonra kaynaklarımızın ifade ettiğine göre Halife, Umeyr b. Sa'd'ı hâkimiyet sahası el-Cezire'yi de kapsayan Hıms amilliğine tayin etmiştir. Hz. Ömerden sonra Hz. Osman da halifelîği sırasında bölge ile ilgilenmiştir.

Halife Hz. Osman, Umeyr'in hastalanarak vazifesinden affını rica etmesi üzerine, onu Hıms emirliğinden almıştır. Hıms ve Kinnesrin'i de Muaviye'nin emrine vermiştir.¹⁴ Belazuri, Halife Osman'ın Umeyr'i el-Cezire valiliğinden azlederek burasını ve Suğur'u Muaviye'nin emrine verdiğini ve ona Şimşat'a (Samsat) gaza etmesini veya ettirmesini buyurduğunu, Muaviye'nin de Habib b. Mesleme ile Safvan b. el-Muattal'ı gönderdiğini ve bu zatların da dördüncü Arminiya'yı Ruha sulhu şartlarıyla fethetmiş olduğunu belirtmektedir.¹⁵

Esasen bölge, Müslümanların fetih girişiminden önce Arap göçebe kabilelerin akınına uğrayarak yerleşime açılmıştır. Bu iskânlardan sonra ise Urfa ve çevresi, bölgeye yerleşen kabilelerin isimleriyle adlandırılmaya başlanmıştır. "*Mudarihlar'ın diyarı*" anlamına gelen "*Diyar-ı Mudar*" adı verilen bölgemiz,¹⁶ İslam döneminde Hz. Osman zamanında Muaviye b. Ebi Süfyan'ın yönetiminde iskân edildi.

Hz. Osman'ın isteği üzerine Muaviye Ruha bölgesine Mudar kabilesini şehirlerden uzak yerlere yerleştirdi. Mudar aşiretinin iskân edilmesinden sonra bölgeye başta Kayslılar olmak üzere Numeyr, Ukayl ve Suleym gibi göçebe kabileler yerleştirildi.¹⁷ Muaviye bu suretle Emevi hilafetinin temel direklerinden birini oluşturan bölgeyi idaresi altına almış oldu.¹⁸ Bu dönemde Urfa ve çevresi Bizans saldırılarına karşı, bir üs olarak kullanılmıştır. Nitekim 644'de Suruc'a yapılan Bizans saldırısını durdurmak için Urfa Müslümanlarca üs olarak kullanılmıştır.¹⁹ Hz. Osman'ın H. 35'te (M. 17 Haziran 656) şehid edilmesi üzerine Hz. Ali ile Muaviye mücadelesinin en önemli safhası Diyar-ı Mudar bölgesinin hemen yanı başında Sıffin'de cereyan etmiştir. Bu duruma paralel olarak bölgenin İslam dünyasında ortaya çıkan ihtilaflardan da etkilendiğini görmekteyiz.²⁰

¹³ Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1991, s. 96, 103; A. A. Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi I, Çev. A. Müfd Mansel, Ankara 1943, s. 252.

¹⁴ Taberi, Tarihü't-Taberi, Kahire 1988, I, s. 2866; İbn-Esir, el-Kamil, III, s. 91.

¹⁵ Belazuri, s. 178.

¹⁶ Belazuri, s. 178; T.H. "Diyar-ı Rabia", İA, III, s. 601; T. H. "Diyar-ı Mudar", İA, III, s. 601; Ahmet Ağırakça, agm, s. 96.

¹⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, III, s. 108, 113; a.mlf, VII-X; Segal, s. 193; İşıltan, s. 105; T.H. "Diyar-ı Mudar", İA, III, İstanbul 1963, s. 601; H. Kindermann, "Ukayl", İA, XIII, s. 15-18.

¹⁸ F. İşıltan, s. 102.

¹⁹ Segal, Edessa: Kutsal Şehir, s. 253.

²⁰ Neşet Çağatay, Makaleler ve İncelemeler, Konya 1983, s. 23-24; Ali-Muaviye çatışması ilgili geniş bilgi için bkz. Adnan Demircan, Ali-Muaviye Kavgası, İstanbul 2000.

Diyar-ı Mudar bölgesinde Muaviye'nin halifeliği döneminde herhangi ciddi bir huzursuzluk olmamakla birlikte selefleri Yezid ve II. Muaviye dönemlerinde bölgemiz Arap kabilelerinin mücadelelerine tanıklık etmiştir.²¹ Benzer şekilde Emevi hanedanı üyelerinin kendi aralarında çatışması bölgemizi yakından ilgilendirmiştir. Hişam'ın oğulları Süleyman ile İbrahim'in Mervan b. Muhammed ile giriştikleri taht mücadelesi sonunda Kelb kabilesi Tedmür'e kaçmıştır. İbrahim b. Velid'in Mervan b. Muhammed'e biat etmesiyle problem çözülmüştür. Bundan dolayı Mervan b. Muhammed 744'te Şam'a girdi. Bu sırada Mervan'ın üç bin deve yükünden ibaret olan hükümdarlığa ait hazineleri alıp Harran'a geldiği kaydedilir. Bu dönemde Harran, Emevi devleti için önemli bir konumdadır. Hatta İstanbul muhasarasını gerçekleştiren Mesleme b. Abdülmelik, el-Cezire valisi olarak tayin edildiği dönemde Anadolu'ya yaptığı gazaları hep buradan başlatmıştır.²² Ayrıca Mesleme b. Abdülmelik'in bölgenin merkezi olarak Kınnesrîn yerine Harran'ı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple Mesleme, Harran'da bir saray yapmıştır.²³ Bölgenin diğer önemli merkezi olan Urfâ'ya gelince Abdülmelik tahta geçer geçmez Athanasius Gauma'yı²⁴ Urfâ'dan çağırması ve idareyi yeniden tanzim etmesi için Mısır'a kardeşi Abdülaziz'in yanına göndermiştir.²⁵

Doksan küsur yıl süren Emevi iktidarı boyunca Ömer b. Abdülaziz'in kısa hilafet dönemi Emevi tarihi içinde apayrı bir özellik taşır. Adaletin tüm yönleriyle gerçekleştiği bu dönemde Ömer, kendinden evvelki zalim ve zorba idarecileri, vali ve kumandanları azlederek yerine adil idarecileri tayin etti. Halife'nin bölgemizle ilgili tasarrufu ise Urfâ ve çevresindeki bazı yöneticileri değiştirmekle işe başlamış olmasıdır. Bu tayinlerin yanı sıra birçok vilayete yeniden kadılar ve zekât memurları tayin etti.²⁶

750 yılında vuku bulan Emevi Abbasi mücadelesi Emevilerin yıkılmasıyla neticelendi ve bundan sonra bölgemiz Abbasilerin yönetimine girmeye başladı.²⁷ Bu sırada Emeviler'e karşı tatbik edilen cezalar Suriye ve el-Cezire Arpala-

²¹ F. İşıltan, s. 105.

²² Süryani Mihail, Süryani Mihail Vekainamesi (1042-1195), Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK. Nushası, Ankara 1944, s. 89; Ebu'l-Ferec, (Bar Hebraeus), Abu'l-Ferec Tarihi, Çev. Ö. R. Doğrul, Ankara 1987, I, 197; F. İşıltan, s. 107.

²³ Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, s. 10. Geniş bilgi için bkz. Abdullah Ekinci-Kazım Paydaş, Taş Devrinden Osmanlıya Urfâ Tarihi, İstanbul 2008.

²⁴ Süryani Mihail, bu dönemde büyük bir nam kazanmış olan Urfâ'da Gauma'nın oğlu Athanas adlı âlim ve dindar kişiden bahsetmektedir. Abdülmelik'in huzuruna götürülmüş ve onun taltifne mahzar olmuştur. Onu bütün mal ve servetine kethüda olarak tayin etti. Abdülmelik ona her yıl 60 bin dinar ve askerlerin her birine de bin dinar veriyordu. Athanas Urfâ'da iki kilise inşa etti. Bunların birisi Meryem Ana, diğeri de St. Teodoras'a ithaf edilen kilisedir. Bkz. Süryani Mihail, s. 61; Abdullah Ekinci, Ortaçağ'da Urfâ Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti, Ankara 2006, s. 42-64.

²⁵ Süryani Mihail, s. 59-61; Ebu'l-Ferec, I, 189; Carl Brokholmman, s. 66.

²⁶ Ahmet Ağırakça, İslamda İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz, İstanbul 1995, s. 100.

²⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, V, 340-352; F. İşıltan s. 113.

rı'nı isyana sevketmiştir. Bu isyanların ilki 751 yılının Temmuz ayı sonunda Kinnesrin'de başgösterdi. Bu isyanı Zufer b. Haris'in torunu Ebu'l-Verd Mez'ace b. Kevser liderliğindeki Kayslılar, Ebu Muhammed es-Süfyanî'yi halife ilan ederek başlattılar. Ancak Abbasi iktidarına karşı Emevi iktidarını geri getirme çabası olarak algılanabilecek bu teşebbüs, Abdullah b. Ali komutasındaki Abbasi ordusunca bastırıldı.²⁸ Bunun dışında başka isyanlar olmuş ancak bu isyanlar da bastırılmıştır.

Bu dönemde Abbasî topraklarında teşekkül eden Tulunoğulları, İhşidiler ve Fatimîler gibi bazı İslam devletleri de Selçukluların fethinden önce Suriye ve Filistin topraklarını hâkimiyetleri altında tutmaya başladılar.²⁹ Bu devletlerin merkezleri Mısır olduğu için Suriye-Filistin bölgesini hâkimiyetleri altına aldıkları dönemlerde el-Cezire bölgesine göndermiş oldukları valiler aracılığıyla bölgeyi yönetmeye çalıştılar.³⁰ Örneğin Ahmed b. Tolun, kölesi Lü'lü'yü, Diyar-ı Mudar bölgesinin valisi olarak tayin etmiştir. H. 269 yılında ise Diyar-ı Mudar'ın idaresinin Sacoğullarından Muhammed b. el-Afşin'e verildiğini görmekteyiz.³¹

Harran'ın Genel Görünümü

Urfa ve civarında ilk Türk akınları ise 4. yüzyılda gerçekleşmiştir. Kimmer göçüne sebep olan İskitler zamanla onların ardından Doğu ve Güneydoğu Ana-

²⁸ Taberi, *Tarihu't-Taberi*, Beyrut 1982, VII, 443-444; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, V, s. 351-353.

²⁹ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, İstanbul 1987, III, s. 201.

³⁰ Abdullah Ekinci, "İhşidilerin Suriye-Filistin Bölgesinde Hâkimiyet Kurma Mücadelesi", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Dergisi*, Cilt I, Sayı I, Elazığ 2003, s. 35-53.

³¹ İbn Şeddad, *Ümerau's-Şam*, III/I, 212-219; H. Hakkı Dursun Yıldız, "Sacoğulları", *DGBİT*, 1987, VI, 90; Kâzım Yaşar Kopraman, "İhşidiler", *DGBİT*, VI, s. 96.

dolu'ya kadar indiler.³² İskitlerden sonra ise Urfa yöresine Hun akını yapılmıştır. Hunlar, 359 ile 373 tarihleri arasında Aşağı İtil ırmağı boyundan hareketle Derbend geçidini aşarak Anadolu'ya girip Anadolu'nun zenginliğini tanıyarak Urfa'ya kadar gelmişlerdir. Hunlar aynı yoldan tekrar İtil boylarına dönmüşlerdir. Bu hadise hakkında Urfa Piskoposu Efraim, "Yecüc ve Mecüc süvarileridirler" diyerek onlardan şöyle bahsetmektedir: "Küheylanların sırtında fırtına gibi uçarlar. Karşılarında durabilecek kimse yoktur."³³ Selçuklular zamanında Urfa ve çevresine ilk Türk girişi, Tuğrul Bey döneminde olmuştur. İbrahim Yınal'dan kaçan Türkmen toplulukları Urfa'ya kadar gelmişlerdir. 1059 yılında mücahitler yeniden Anadolu'ya girmişler; 1060 senesinde Yakuti'nin başkanlığı ve idaresindeki Türkmenlerden bir grup komutan Altuntok ile birlikte Bizans ülkesine doğru hücumla geçtiler. Bu dönemde Salar-ı Horasan, Dicle kenarındaki kalelerin birçoğunu aldı ve Urfa'ya birkaç sefer düzenlemesine rağmen alamadı.³⁴

Öte taraftan Sultan Tuğrul Bey 1063'te ölmüş ve yerine Alparslan, Selçuklu sultanı olmuştu. Bu tarihte bölgenin fethiyle görevlendirilmiş olan Selçuklu kumandanı Salar-ı Horasan tekrar Urfa önünde görüldü (1065-1066). Onun idaresindeki Türkler Urfa bölgesine akın yaparak Frank ücretli askerler tarafından savunulan Siverek ve Nasibin'e (Nasibin-i Suğra)³⁵ saldırdılar. Franklar Türklerle karşı koymaya zorlandılar.

Takviye alan Türkler tekrar bu bölgeye saldırarak Urfa civarındaki iki kaleyi zapt ettiler. Aynı yıl içinde Salar-ı Horasan, Urfa'ya yeni bir akın yaparak Culpap üzerine yürüdü ve Diphisar kalesini kuşattı. Burayı aldıktan sonra K'sos (Kıyas) denilen yerde karargâh kurdu. Urfa'da bulunan 4.000 Bizans askeri Türklerle karşı yürüdüler.

İki taraf arasında yapılan savaşı Türkler kazandı. Bizans ordusu firar etti ve büyük kayıplara uğradı.³⁶ Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Tuğrul Bey 1063 yı-

³² Gülçin Çandarlıoğlu, a.g.m., s. 74.

³³ Mar-Yeşuva, Vekay-Name, Türkçe Tercüme Mualla Yanmaz, Eklmeler, M. Fahrettin Kırzioğlu, 1958, s. 64.

³⁴ Ali Sevim, Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah, Ankara 1990, s. 9; Ali Sevim-Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi, Ankara 1990, I, 37; A. Ekinci, s. 14, 15.

³⁵ Bkz. Vakidi, Futuhu's-Şam, s. 128, 130; Yakuti, Mu'cemu'l-Buldan, V, 289; İbnü'l-Esir, el-Kamil f'tarih, Çev. A. Özaydın-A. Ağırakça, İstanbul 1987, XII, 463; Büncher, "Şapur", İA, Eskişehir 1997, XI, 341-342; Honigmann, "Nasibin", İA, IX, 101; Vekayiname, s. 135, not. 71; Şemsettin Sami, Kamusu'lAlam, IV, 4581; Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Çev. F. İşıltan, İstanbul 1970, s. 140; M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu, III, 22.

³⁶ Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Türkçeye Çev. H. D. Anderasyan, Notlar E. Dulaure-M. H. Yınanç, Ankara 1987, s. 127; Ernest Honigmann, s. 137-139; G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev. F. Şiltan, Ankara 1991, s. 318; Ali Sevim, Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Ankara 1990, s. 9; E. Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", Belleten, Sayı 203, Ankara 1988, s. 463-464; A. Sevim -Y.Yücel, I, s. 42.

linda vefat etti ve yerine kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan Selçuklu Sultanı oldu.³⁷ Sultan Alparslan 13 Kasım 1070'de, Urfa Kalesine ulaşır, burada konaklamıştı. Urfa halkı Bulgar Alusianus'un oğlu düğ Vasil'in kumandasında³⁸ Sultan Alp Arslan'a itaat göstermeyip, hisara girmesine izin vermedi.

Burçlar üzerine mancınıklar, zenburekler³⁹ ve diğer savaş aletleri kurup her tarafını sağlamlaştırıp, savaş ve kavgayı başlattılar.⁴⁰ Bunu gören Sultan çok hiddetlendi, hücum borusunu çaldırıp, şiddetle hücumla geçti.

Tarihi Harran Okulu

Selçuklular, günün büyük bir kısmını hücumlarla geçirmişler, fakat bir şey elde edememişlerdi. Bunun üzerine Sultan, surlara mancınıklar ve diğer aletler kurdurup, şehrin hendeğini odunla doldurtmuştu. Daha sonra Urfa'yı bununla zaptetmek için on arabanın üzerinde ağaçtan bir kule yaptırdı. Kuleyi sura yaklaştırmak için araba harekete geçirilince, kule aniden devrilerek kırıldı. Şehirdekiler, bir lağım açarak Şark taraftan hendeğin içine çıkmışlar, orada yığılmış olan odunu şehrin içine attılar, kalanı da yaktılar.⁴¹ Bu sırada Bizans İmparatoru

³⁷ M. Ali Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı), Ankara 1992, III, 7; Krş. M. A. Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976, s. 66.

³⁸ Mateos, s. 139.

³⁹ Zenburek (veya Zenberek); Muharrik kuvvetle kullanılan çelik veya pirinçten yapılan ok adidir. Farsça Zenburek'ten bozmadır. Başparmak kalınlığında ve dirsek uzunluğunda olan bu okun dört yüzü vardı, isabet ettiği yeri delirdi. Arka arkaya duran iki adamı deldiği vakidir. Duvarların taşlarına nüfuz ederdi. Hayvan ile taşınan küçük topa da bu ad verilir. Bk. M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri v Terimler Sözlüğü, İstanbul 1993, III, 652.

⁴⁰ Ahmed bin Mahmud, Selçuk-Nâme, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, I, s. 82.

⁴¹ Mateos, s. 139-140.

Romanos, Alp Arslan'a mektup ve elçi gönderdi. O elçi Urfa'ya gelip Urfa Hanı ile Alp Arslan'ın arasını bularak bir anlaşma zemini hazırladı.⁴² Urfa takriben iki ay süren şiddetli bir muhasaraya mukavemet etti. Fazla vakit kaybetmek istemeyen Sultan, muhasara kaldırdığı takdirde elli bin dinar ödemeyi öneren şehir ahalişiyle anlaştı.⁴³ İki taraf uyuştukları sırada Kale⁴⁴ halkı, "Bizimle arasının bozulmadığını ve anlaştığımızı bilmemiz için, savaşmak üzere hazırladığı gerekli vasıtaları bozup, o hendeği doldurup ağaçları yaksın, biz de söz verilen malı ulaştıralım, iki tarafın da dileği yerini bulsun" dediler. Bu istek üzerine, Sultan Alp Arslan Urfalıların sözlerine itimad etti ve asker, o hendek içinde olan ağaçları yakıp, bütün büyük taşları dağıttılar. Hisarın hendeği açılıp, giriş yolu kesilince, Urfa halkı sözünde durmadı⁴⁵ ve Sultan Alp Arslan ile alay ederek ona bir şey vermediler.⁴⁶ Bu durum karşısında Sultan Alp Arslan, Urfa kale-sini almaktan ve savaşmaktan vazgeçip, göçmeğe karar verdi.⁴⁷ Sultan Alp Arslan Urfa önlerinden ayrıldıktan sonra Haleb şehrinin yöneticisini itaat altına aldı ve sonra da Bizans ordusuyla karşılaşmak için Malazgirt yönüne doğru hareket etti. Sultan'ın bu acele dönüşü sırasında at ve katırların bir kısmı yolda öldü. Bu hadiseden sonra Sultan Alp Arslan tekrar Urfa önüne geldi. Şehrin dükkü, ona atlarla katırlar ve yiyecek takdim etti. Acelesi olan Sultan Alp Arslan bunları aldıktan sonra Urfa'ya hiçbir zarar vermeden Şark'a doğru yoluna devam etti.⁴⁸ Ancak Selçukluların Urfa ile ilgileri Sultan Alparslan'ın bu kuşatması ile sınırlı kalmadı. Çünkü Sultan Alp Arslan'a isyan etmiş olan Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ın bertaraf edilmesinden sonra, Kutalmış'ın oğulları Süleyman Şah, Mansur, Alp İlig⁴⁹ ve Devlet, 1072 yılında veya ertesi yıl Urfa ve Birecik yakınlarına kaçmışlar yahut da sürülmüşlerdir. Bunlar, Urfa yöresinde başıboş dolaşan Yavekiyye⁵⁰ ve Navekiyye⁵¹ Türkmenleri ile aynı şekilde

⁴² Ahmed bin Mahmud, I, s. 82.

⁴³ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1993, s. 170.

⁴⁴ Kentin güneybatı kesiminde, Halilü'r-Rahman ve Ayn Zeliha göllerinin güneyindeki tepe üzerinde bulunan içkalenin doğu, batı ve güney tarafı kayadan oyma derin savunma hendeği ile çevrilidir. Kuzey tarafı ise sarp kayalıktır, içkalenin 812-814 yıllarındaki Arap istilası döneminde şehir surlarının yeniden inşa edilmesi sırasında yapıldığı sanılmaktadır. Güneydeki kayadan, oyma hendeğin M.S. 3. yüzyıla ait bir nekropolün üzerine yapıldığı, hendek kenarındaki kesilmiş yarım kaya mezarlarından anlaşılmaktadır.

⁴⁵ Ahmed bin Mahmud, I, s. 83.

⁴⁶ Ebu'l-Ferec, I, s. 320.

⁴⁷ Ahmed bin Mahmud, I, s. 83.

⁴⁸ Mateos, s. 141-142. Segal, bu olayı Urfa'nın Sultana tabi olduğuna delil olarak göstermesine rağmen (s. 221) gerek Hristiyan kaynaklarında gerekse İslam kaynaklarında bu hususta herhangi bir işaret yoktur.

Eski Türkler'de ve Karahanlılar'da çok kullanılan "İlig" unvanı Selçuklular'da yaşamış ve Melikşah, Nizamü'l-Mülk'ü vezirliğe tayin ederken ona Ata-Beg, Büyük Hoca ile birlikte "İlig" unvanı da vermiştir. Burada, unvanın Han ve Yabgu'dan daha küçük devlet adamlarına veya reislere verildiği anlaşıyor. Bkz. Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 139-140.

⁵⁰ Süleyman Şah ve kardeşlerinin Urfa havalisine gelmelerinden önce, Kutalmış ve Kavurd ile el-Basan gibi Selçuklu Hanedanı'ndan olan ve isyan eden beylere mensup Yabgulu Navekiyye ve Yavekiyye adlı Türkmen kitleleri, Anadolu ve Suriye'ye kaçmışlardı. Bkz. Coşkun AlpTekin, "Türkiye Selçukluları Tarihi", DGBİT, Konya 1994, VIII, s. 211.

⁵¹ Navekiyye yeterince açıklanamamış bir terimdir. S. Zekkar gibi bazı müellifler Navekiyye isminin Selçuklu Sultanı'nın otoritesini kabul etmeyen bir gruba delalet ettiğine inanmaktadır. Ancak bu terimi kullanan tek

devlet arazisinde tutunamayarak hududlara sürülmüş oldukları anlaşılan o bölgedeki Türkmen gruplarıyla temas kurmuşlar ve soylarının asaleti sebebiyle onlar tarafından Başbuğ olarak tanınmışlardır.⁵² Süleyman Şah ve kardeşleri Urfa havalisine geldikten sonra buralarda fetihlerde bulunmaya başladılar.⁵³ Çok geçmeden Sultan Alp Arslan'ın, Berzem kalesi kumandanı Harzemli Yusuf tarafından ağır şekilde yaralanması neticesinde⁵⁴ 24 Kasım 1072'de vefat etmesinden sonra yerine oğlu Melikşah geçti. Bu devrede ilk olarak 1077 yılında el-Cezire hududunda bulunan Türk emirlerinden Gümüştekin, Urfa ve Nizip havalisine yürüyerek hala burada tutunmakta olan Bizans kuvvetlerini bozguna uğrattı.⁵⁵ Daha sonra da Melikşah, Anadolu Selçuklu Sultanı Süleymanşah'ın Tutuş ile giriştiği muharebede öldürülmesinden dolayı, 1086 yılının Eylül ayında Kuzey Suriye'deki karışıklığa son vermek amacıyla Bozan Bey, Emir Porsuk ve Kasımüddevle Aksungur ile birlikte harekete geçti. O, Kasım ayında Tikrit'e uğradıktan sonra Harran'a geldi. Urfa hâkimi olan Barsama, Harran'da bulunan Sultan'a elçiler göndererek Urfa'yı ona vereceklerini bildirdi. Melikşah, bu istek üzerine bir Amîd'i (komutan) Urfa'ya gönderdi. Ancak şehrin yönetimini eline almak için gelen bu Amîd, halkın malını ve parasını ellerinden alınca Barsama, şehri geri alarak burayı Sultan'a teslim etmekten vazgeçti. Bu durumun Melikşah'a bildirilmesi üzerine,⁵⁶ Sultan Harran'daki işleri düzene soktukten sonra, Emir Bozan'ı mühim bir kuvvetin başında, Barsama'nın hâkimiyetindeki Urfa'yı fethetmeye gönderdi.⁵⁷

Emir Bozan, Urfa'ya gelerek şehrin kapısı önünde karargâh kurdu ve şehri üç ay muhasara altında tuttu. O, mukavemete devam eden Urfa şehrine karşı şiddetli hücumlarını sürdürdü ve şehre yiyecek giriş-çıkışına engel oldu. Bu kadar şiddete karşı hiçbir yerden yardım alamayan şehir halkı, son derece karamsarlık içinde kaldı. Bunun üzerine Urfa ahalisi Dük Barsama'ya karşı isyan

kişi olan Sibt İbnü'l-Cevzi, Selçuklu Sultanı'ndan kaçan ya da onu terk eden her Türkmen lider için bu kelimeyi kullanmamıştır. Bkz. Taef Kamal El-Azhari, *The Saljuqs of Syria*, Berlin 1997, s.35.

⁵² Abdülkerim Özaydın-Fahmeddin Başar, *İslam Tarihi*, İstanbul 1994, VIII, 99; C. E Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *CHI*, Vol. V, Cambridge, s. 96; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993, s. 104.

⁵³ Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, Ankara 1989, s. 97.

⁵⁴ Bk. Ahmed b. Mahmud, s. 111-113; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, s. 73-74.

⁵⁵ M. H. Yınanç, s. 104; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993, s. 101; Ali Sevim-Yaşar Yücel, s. 84.

⁵⁶ Ali Sevim, "Suriye Selçukluları", *DGBİT*, VII, s. 389.

⁵⁷ Hamdullâh Mustevfi, *Tarih-i Güzide*, Neşr. Abdülhüseyn-i Nevâî, s. 437; Ahmed b. Mahmud ise Melikşah'ın 1086 yılında Antakya'dan sonra Fırat'a doğru ilerlediğini ve Fırat nehrini geçerken, asker içinde kılık olduğunu, buğday ve arpanın çok pahalılandığını, on iki pidenin bir dinara (altın para) ve bir büyük çuval samanın üç altına ancak alındığını, bir kile (ölçek) arpanın bir dinara güç bulunduğunu; bu sebepten de birçok deve, at ve katırın öldüğünü; mal, gereç ve ağırlıkların döküldüğünü, askerden birçok kişinin ayakta durmağa gücünün kalmadığını ve bundan dolayı da geri göçtüklerini ve ağırlıkların geri kalanlarını Fırat yoluyla Bağdat'a gönderildiğini, Sultan'ın da seferden vazgeçtiğini; Urfa halkının da bu durumu öğrenince itaatten vazgeçtiğini, Melikşah'ın da bu sebeple Bozan Bey'i Urfa'yı almaya gönderdiğini belirtmektedir. Bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, I, s. 152.

ederek onun üzerine yürüdü. Barsama çaresiz bir duruma düştü ve tehlikeden kurtulmak için Emir Bozan'a sığınmaya karar verdi. Bu amaçla Urfa surlarından aşağı atladı; fakat omurga kemiği kırıldı.

Onu alıp Bozan Bey'in yanına götürdüler. Ancak Barsama birkaç gün sonra öldü. Bunun üzerine şehrin ileri gelenleri, Bozan Bey'in yanına giderek Urfa'yı 28 Şubat 1087 tarihinde ona teslim ettiler. Böylelikle Urfa şehri ile bütün havalisi tam bir asayişe kavuştu.⁵⁸ Emir Bozan, kendisini karşılayan Urfalılar'a gayet iyi muamelede bulundu. Şehirde yağma yaptırmadığı gibi, Urfa'yı müdafaa etmiş olan askerleri dahi muhtelif vesileler ile memnun etti.⁵⁹ Urfa bu şekilde Selçuklu hâkimiyetine girdikten sonra bir süre sonra tekrar elden çıktı. Çünkü Haçlıların Urfa'yı işgal ile burada bir kontluk kurmalarından (10 Mart 1098) sonra Antakya'ya yürümeleri üzerine, kent valisi Yağısıyan, başta metbuu Büyük Selçuklu Devleti sultanı Berkyaruk olmak üzere, el-Cezire ve Suriye'deki Selçuklu Vasalı Melik ve Emirlere Antakya'ya yardıma gelmelerini bildirdi.⁶⁰ Antakya Valisi Yağısıyan'ın yardım isteğini içeren mektubunu alan Musul emiri Gürboğa, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Sultanı Berkyaruk'un da özel buyruğuyla ordusunu hazırladıktan sonra ilk Haçlı Kontluğunun kurulmuş olduğu Urfa'yı kurtarmak için harekete geçti.⁶¹ Gürboğa günlerce yürüdükten sonra Urfa şehri civarına geldi ve burada bir kaç gün dinlendi. Bu arada muhtelif yerlerden yanına gelenler kendisine Haçlı ordusundan ve Antakya'nın kuşatılmasından bahsedip, bir taraftan da Türkleri mağlup edip muhtelif yerlerden sürüp çıkarmış olan ve sadece Urfa şehrini değil civardaki birçok kaleyi de hâkimiyeti altına alan Baudouin'den şikâyet ettiler. Gürboğa bu şikâyetler üzerine ordusundaki diğer kumandanlarla istişare etmiş ve neticede Urfa'nın kuşatılıp zaptedilmesine Baudouin ve ona bağlı Hristiyanların esir ve tedip edilerek şehir ve ülkenin tekrar Türk hâkimiyetine alınmasına karar verilmiştir. Baudouin, Gürboğa'nın gelişini ve Urfa şehrine karşı planlarını sükûnetle karşıladı. Bütün silahlı adamlarını toplayarak, süratli ve dayanıklı atlar üzerinde Gürboğa'nın şehri muhasara için önden gönderdiği kuvvetlerin üzerine yürüdü ve büyük bir ce saretle onlara taarruz etti. Ermeni okçuları ve Fransız mızrakçıları şiddetli bir

⁵⁸ Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, Türkçeye Çeviren Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 173; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi", Çev. H. D. Anderasyan, Tarih Semineri Dergisi, 1/2, İstanbul 1937, s. 183; J. B. Segal, Edessa: The Blessed City, Oxford 1970, s. 222-223; Krş. İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah, İstanbul 1973, s. 93; Ancak Ahmed b. Mahmud, Şehrin Zilhicce'de (Mart/Nisan 1087) Emir Bozan tarafından fethedildiğini zikretmektedir. Bkz. Ahmed b. Mahmud, I, s. 153; Diğer taraftan İbnü'l-Esir, Sultan Melikşah'ın Urfa'yı kuşatıp ele geçirdiğini belirtmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, el-Kamil Fi't-Tarih, Çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1991, X, s. 136.

⁵⁹ Mateos, s. 173; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi", Çev. H.D. Anderasyan, Tarih Semineri Dergisi 1/2, İstanbul 1937, s. 183.

⁶⁰ Coşkun Alptekin, Dimaşk Atabeyliği (Tog-Teginliler), İstanbul 1985, s. 13; Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Ankara 1989, s. 247; Erdoğan Merçil-Ali Sevim, s. 379.

⁶¹ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, s. 379. Krş. Ali Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri", SAD, II, 1970'ten ayrı basım Ankara 1971, s. 28; "Büyük Selçuklular", VII, s. 150.

mücadeleye giriştiler.⁶² Bu sırada Gürboğa Urfa'ya karşı hücumlar yapmaya devam etti. Kırk gün sonra Antakya emiri Yağısıyan'ın oğlu Gürboğa'nın yanına gelip onun yardımını rica etti. O, Frank ordusunun az ve açlıktan dolayı çok zayıf kalmış olduğunu ona bildirdi.⁶³ Bu arada Baudouin, düşmanlarını Gürboğa'nın karargâhına kadar geri sürmüş ve bunların yanlarında getirmiş oldukları silah, deve, sığır ve diğer ihtiyaç maddelerini ganimet olarak Urfa'ya götürmüştür. Gürboğa, kendisinin bu kadar yakında olduğunu bilmesine rağmen, Baudouin'in gösterdiği bu cürete çok şaşı ve bu küstahlıktan dolayı duyduğu büyük hiddet içinde Urfa kuşatmasından vazgeçmemeye yemin ve ordusunu şehre taarruz ettirerek Baudouin'i esir almak hususunda teşvik ve tahrik etti. Bunun üzerine bütün ordu boynuz ve borazan çalarak şehri kuşatıp üç gün müddetle ve büyük bir şiddetle surlara ve kapılara taarruz etti. Fakat Türkler, şehri savunanların kuvvetle mukavemet ettiklerini ve şehir alınamayacak şekilde tahkim edildiğinden kısa zamanda hiçbir şey yapamayacaklarını anlayınca, Gürboğa'ya kuşatmadan vazgeçip süratle Antakya üzerine yürümesini tavsiye ettiler.⁶⁴ Gürboğa'nın kendiliğinden içine düştüğü bu yanlış hesap Haçlı Seferine geniş bir nefes alma imkânı vermiştir. Gürboğa, sağ kanadını tehdit edebilecek durumda olan bir Frank ordusu Urfa'da bulunduğu müddetçe Antakya'ya doğru ilerlemek istememiştir. O, Baudouin'in taarruz edemeyecek kadar zayıf, fakat büyük kalesi içinde kolayca ortadan kaldırılamayacak kadar güçlü olduğunu anlayamamıştı. Gürboğa, sarfedilen çabanın ve kaybolan zamanın bu işe değmeyeceğini anlayıncaya kadar, Mayıs'ın son üç haftası boyunca Urfa önünde durup boş yere surlara saldırmıştır.⁶⁵

Emir Gürboğa, Urfa şehrinin mukavemeti karşısında bir netice elde edemeyeceğini anlayınca asıl hedefinin Antakya olduğunu hatırlamış ve muhasarayı kaldırarak Antakya'ya doğru hareket etmek üzere Urfa'dan ayrıldıysa da artık geç kalmıştı.⁶⁶ Çünkü Gürboğa'nın bütün harekâtını günü gününe takip eden Haçlılar, onun Urfa kuşatmasıyla kaybetmiş olduğu zamanı iyi değerlendirmişler ve Antakya civarında korunma tedbirleri almışlardı.⁶⁷ Gürboğa'nın gereksiz Urfa kuşatması nedeniyle zaman kazanan Haçlılar Yağısıyan'ın savunduğu kenti şiddetle kuşatmayı sürdürüyorlardı. Bu sırada, Türk hizmetinde bulunan bir Ermeni dönmesinin ihaneti ile Haçlılar Antakya'yı almışlardı (3 Haziran 1098).⁶⁸

⁶² Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, (1098-1118), Ankara 1990, I, s. 42.

⁶³ Mateos, s. 196.

⁶⁴ Işın Demirkent, I, s. 43.

⁶⁵ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1989, I, s. 177.

⁶⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Kür-Boğa", İA; Coşkun AlpTekin, *Dımaşk*, s. 13.

⁶⁷ Coşkun AlpTekin, *Dımaşk*, s. 13-14.

⁶⁸ M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 290; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 184.

Gürboğa'nın boş yere Urfa surlarına yaptığı bu saldırıda başarısızlığa uğraması, Baudouin'in itibarını artırmıştır.⁶⁹ Bundan sonra Urfa'nın Haçlılardan geri alınması için Türk sultanları ve emirleri uzun bir mücadele verdiler. Niha-yet Musul Atabeyi Zengi 1144 yılında Urfa'yı fethetti.⁷⁰ Atabeg Zengi, Urfa'yı görünce hoşuna gitti ve bu şehrin tahrip edilmesinin doğru hareket olmayacağını düşündü. Hemen emir verip askerler arasında münadiler dolaştırdı; erkek, kadın ve çocuklardan ne almışlarsa geri vermelerini, ev eşyalarıyla ticari emtiayı da iade etmelerini istedi. Askerler aldıkları her şeyi iade ettiler. Alınan mallardan ve eşyalardan hiçbir şey kaybolmadı. Ancak yine de önemsiz bazı hadiseler ol-muştu. Mesela o eşyayı alan asker ordugâhtan askerlerin arasından ayrılmışsa ancak o durumda alınan eşyalar geri verilmedi.⁷¹ Urfa fethedildikten sonra yerli Hristiyanlara dokunulmadı, fakat bütün Franklar toplanarak öldürüldü.⁷²

Urfa'daki haçlı hâkimiyetinin sukûtu Avrupa'da müthiş bir heyecana sebep oldu. Urfa'nın Müslümanlar tarafından yeniden fethedilmesi, Müslüman Suriye ile Irak arasına çakılmış olan bir kamanın yerinden sökülüp atılması demekti.⁷³ Frankların Urfa'da uğradığı mağlubiyeti haber alan Avrupalılar son derece mü-teessir olmuşlar ve bu mağlubiyetin meydana getirdiği tesir ile yeni bir haçlı seferinin yapılmasına karar verdiler. Süratle hazırlanan iki büyük haçlı ordusu-nun başında ilk seferden farklı olarak Fransa Kralı VII. Saint Louis ve Alman İmparatoru III. Konrad bulunuyordu.⁷⁴

Diğer taraftan Zengilerin hükümdarı Atabeg Nureddin Mahmud 1174 yı-lında öldükten⁷⁵ sonra, kumandanlarından Salâhaddîn, Mısır'da Şii-Fatimi Dev-leti'ne son vererek Eyyûbîler Devleti'ni kurdu.⁷⁶ O, burada devletini kurduktan sonra, Nureddin Mahmud'un ölümü üzerine el-Cezirede bozulmuş olan İslâm birliğini yeniden kurmak için bir çaba içerisine girdi ve bu amaçla da Fırat ile Dicle vadilerini kendi topraklarına katmak istedi.⁷⁷ Bir süre sonra da Abbasi Halifesi el-Mustazi (1170-1180), Salâhaddîn'in Suriye ve el-Cezire hâkimiyeti-ni tanıdı.⁷⁸ Ardından da Sultan Salâhaddîn birinci doğu seferine çıkarak⁷⁹ Ana-

⁶⁹ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1989, I, s. 162.

⁷⁰ Runciman, II, s. 194.

⁷¹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, Çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1991, XI, s. 95.

⁷² Mateos, s. 229; Runciman, II, s. 195.

⁷³ Philip Hitti, *İslam Tarihi*, İstanbul 1989, II, s. 1096.

⁷⁴ İbrahim Kafesoğlu- Hakkı Dursun Yıldız- Erdoğan Merçil- Mehmet Saray, *Short History of Turkish-Islamic States: Excluding the Ottoman State*, Ankara 1994, s. 126; Ebu'l-Ferec, II, s. 384; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993, s. 216; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, İstanbul 1984, s. 110; Ali Sevim, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, Ankara 1989, s. 127.

⁷⁵ M. C. Lyons and D. E. P. Jackson, *Saladin the Politics of the Holy War*, Cambridge 1982, s. 150.

⁷⁶ Erdoğan Merçil, "Sultan Selahaddin Eyyubi'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", *Belleten*, Sayı 209, Ankara 1990, s. 417.

⁷⁷ Abdülkerim Özeydin, "Ahlatşahlar", *DGBİT*, VIII, 199.

⁷⁸ Erdoğan Merçil, a.g.m., s. 417.

dolu'ya girdi. Salâhaddîn Eyyûbî Fırat'a vararak nehrin batı kıyısında Birecik'in garbında karargâh kurdu. Doğuya geçmek için köprüler kurdurdu. Daha önce Mardin hâkimi İlgâzi, Birecik'e bağlı bazı yerleri ele geçirmişti. Salâhaddîn Eyyûbî'nin geldiğini duyunca buraları boşaltmıştı. Sultan da buraları ele geçirdikten sonra Artuklu Şihâbuddin İlyas'a verdi.⁸⁰

Sultan, Fırat'ı geçip kuvvetlerini nizama koyduktan sonra etraftaki emirlere mektuplar yazarak kendisine katılmalarını istedi ve bu çağrısından sonra da Birecik'ten ayrıldı. Bundan kısa bir süre sonra da Artuklu Nureddin Muhammed, Sultan Salâhaddîn'e itaat etmeyi kabul ettiğini, kuvvetleri ile yardıma geleceğini bildirdi. Nureddin buna karşılık olarak, kendisine düşman olan Diyarbakır hâkimine karşı Sultan'dan yardım talebinde bulundu; Sultan Salâhaddîn de onun bu isteğini kabul etti. Salâhaddîn Eyyûbî Birecik'ten Urfa'ya gelerek burayı kuşatma altına aldı. Onun birbirini takip eden hücumları karşısında çaresiz kalan Urfa hâkimi Fahreddin Mesud, canına ve malına dokunulmaması şartıyla Urfa'yı teslim etti. Burayı ele geçiren Sultan Salâhaddîn, şehrin yönetimini Muzaffereddin Gökböri'ye verdi. O, buradan Harran'a gitti. Orada da işleri tanzim ettikten sonra Rakka, Habur ve Nusaybin gibi müstahkem şehir ve kaleleri aldı. Böylece bütün el-Cezire bölgesini yönetimine aldıktan sonra Kasım 1182 tarihinde Musul'u kuşattı.⁸¹

Böylece Urfa, Eyyûbîler'in yönetimi altına girdi. Yassıçemen muharebesinden sonra Eyyûbîler Diyarbakır'ı ele geçirdiler. Bu olaydan sonra ise Eyyûbîler ile Selçuklular'ın çıkarları birbiriyle çatışmaya başladı.⁸² Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad 1235 yılında, Anadolu birliğini kurmak amacıyla, henüz Eyyûbîler'in elinde bulunan Urfa ve Harran'ın alınması için, Kayseri subaşılığına atadığı Kemaleddin Kâmyâr kumandasında elli bin kişilik bir Selçuklu ordusu gönderdi.⁸³ Selçuklu ordusu Harran önlerine gelerek mancınıkları kurdular; daha sonra da oldukça sağlam ve yüksek olan kale duvarlarını bu mancınıklardan attıkları taşlarla yıpratmaya başladılar. Harran ahalisi Sel-

⁷⁹ Salâhaddîn Eyyûbî'nin bu seferinin sebebini Osman Turan şu şekilde zikretmektedir: Salâhaddîn'in süratle ilerlemesi üzerine tehlike karşısında telâşa düşen atabeg Mesud'un, Haçlılar'a dahi elçi gönderip onları Salâhaddîn aleyhine kışkırttığını, bu sebeple Salâhaddîn'in Urfa, Suruç ve Nusaybin'i alarak Musul'a karşı harekete geçtiğini belirtmektedir. Bkz. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 98.

⁸⁰ İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî, el-Bark el-Şâmî, Neşr. Ramazan Şeşen, İstanbul 1979, V, 7-9; Ramazan Şeşen, "İmâd al-Dîn al-Kâtib el-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", SAD, III, Ankara 1971, s. 274.

⁸¹ Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), *Abu'l-Ferec Tarihi*, Çev. Ö. R. Doğrul, Ankara 1987, II, 429; İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, Neşr. Sami ed-Dehân, Dimaşk 1957, III, 58; İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî, V, 7-9; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993, s. 219; Anonim, *Urfa Salnamesi*, s. 69; Erdoğan Merçil, a.g.m., s. 421, İbrahim Kafesoğlu, "Kök-Böri", İA, VI; Ramazan Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s. 275-276.

⁸² Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, İstanbul 1984, s. 13.

⁸³ İbn Bibi, *Histoire Des Seldjoudes D'Asie Mineure*, M. T. H. Houtsma, 1902, s. 199; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 179.

çoklu saldırısı karşısında korkuya kapılmasına rağmen, şehrin kendilerine emanet edilmiş olmasından dolayı emaneti korumak için iki ay bu kuşatmaya karşı direndiler. Ancak daha fazla karşı koyamayacakları için, şehirden itibarlı birkaç kişiyi sözcü seçerek Emir Kemaleddin Kâmyâr'ın yanına gönderdiler ve Harran'ı teslim etme konusunda anlaştılar. Daha sonra da şehri boşalttılar. Bunun üzerine Selçuklu ordusu Harran'a girdi. Harran'ın alınmasından sonra Selçuklu ordusu Urfa önlerine gelerek şehrin teslim edilmesini istedi; fakat Urfa ahalişi Selçuklu Sultanı'na karşı direnerek ona hakaret ettiler. Bu duruma son derece hiddetlenen Selçuklu Sultanı, bizzat harekete geçerek Urfa'ya karşı hücumla geçti. Bu sebeple de Selçuklu askerleri bütün kuvvetleri ile savaşmaya başladılar. Bu saldırı sonucunda onlar şehrin surlarında delikler açarak, kulelerine karşı da merdivenler kurarak Urfa'yı ele geçirdiler.⁸⁴ Urfa'ya giren Selçuklu ordusu yağma hareketinde bulundu. Urfa içinde bulunan Eyyûbî ordu kumandanları ile 2000 kadar asker Anadolu içlerine gönderildi. Selçuklu Sultanı daha sonra Urfa'yı yeniden tahkim etti.⁸⁵

1239 yılından sonra ise Diyarbekir ve el-Cezire bölgesine Harzemşahlar gelmişler ve Moğollar gibi büyük bir tehlikeyi de beraberlerinde getirmişlerdi. Artuklu Necmeddin hâkimiyetinin ilk yıllarında, Urfa ve Harran'ı ele geçirmesine rağmen (1242), daha sonra bölgeyi istila eden Moğollar'a tabi olmayı reddetmesi sonucunda onların büyük tehdidi altına düştü.⁸⁶ Moğollar yaptıkları tarruz ile 1251'de Diyarbekir ve Meyyafakirin havalisine girdiler; Suruç, Harran ve Urfa'ya kadar akın, yağma, esir ve katliamlarda bulundular.⁸⁷ 1259 Eylül'ünde Hülagü Moğol ordusu ile kuzeybatı Suriye'yi zapt için yola koyuldu.⁸⁸ Hülagü 400.000 atlıdan müteşekkil askerleri ile Bet Nahrin havalisine geldi ve evvela Harran'a karşı ordugâhını kurdu. Bu sırada Harran'da Haleb hükümdarı el-Melik el-Nasır Yusuf'un valisi Nasrullah b. Seyyar, kale kumandanı Ayıntab sahibi Nasıruddin Muhammed b. Hüsameddin bulunuyorlardı. Şehrin düşeceği anlaşıncı, Hülagü'nun karargâhına gidip aman dilediler.

Hülagü bir yarlık (ferman) yazıp şehri teslim aldı. Halka dokunmadı. Harran reisliğine ise Ali es-Savrani'yi tayin etti. Fakat kale kumandanı direnmeye devam etti. Kalenin burcu yıkılınca kaledekiler Ebu'l-Kasım b. eş-Şeyh Ebu Bekr b. eş-Şeyh Hayat el-Harrani'yi gönderip Hülagü'den aman dilediler.

⁸⁴ İbn-i Bibi, el-Evamirü'l-Alaiyye Fi'l-Umuri'l-Alaiyye, Hazırlayan: Adnan Sadık Erzi, Tıpkıbasım, Ankara 1956, s. 447-448; Çev. Mürsel Öztürk, el-Evamirü'l-Ala'iyeye Fi'l-Umuri'l-Alaiyye, Ankara 1996, I, 444; İbnü'l-Adim, III, s. 220; Ebu'l-Fidâ, el-Muhtasar f Tarihi'l-Beşer, İstanbul 1286, III, s. 157; Ebu'l-Ferec, II, s. 534; Osman Turan, Türkiye Selçukluları, s. 382.

⁸⁵ Ebu'l-Ferec, II, s. 534-535.

⁸⁶ Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara 1993, s. 210.

⁸⁷ Coşkun AlpTekin, "Artuklular", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Konya 1994, VIII, s. 185; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993.

⁸⁸ Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, Çev. M. Reşat Üzmen, İstanbul 1993, s. 344.

Bunun üzerine Hulagü kaledekilere aman verdi.⁸⁹ Ancak Moğollar 1271 tarihinde Harran'ı ellerinde tutamayacaklarını anlayınca, Harran'ın Camiini, çarşılarını, surlarını ve kalesini tahrip ederek halkını ve şehrin kalan zenginliklerini Musul'a ve Mardin'e götürdüler. Artık Harran bundan sonra eski parlak günlerine yeniden dönemedi. Etrafındaki bedeviler tarafından işgal edildi.⁹⁰ Harran'ın Moğollar tarafından tahrip edilmeden önceki halini Seyyah İbn Cubeyr şu şekilde anlatmaktadır: "Harran gölgelik ve ağaçlıktı. Sebzelerin ve meyvelerin lezzeti çeşit çeşitti, suları boldu ve devamlı akardı. Şehrin suyu kuyulardan çıkardı ve her evin kuyusu vardı. Harran halkı çok misafirperverdi, her ne kadar dükkânları ve hanları varsa da hepsinde misafir kalırdı. Yolları büyük ve geniştir. Harran içinde Kapalıçarşılar vardı. Diğer şehirlerden gelip alışveriş yaparlardı. 7-8 yıl süren bir kuraklık meydana geldi ve şehir harap oldu". Harran, Moğolların bu tahribatından sonra bir daha eski önemini kazanamayıp yerini yakınında bulunan Urfa şehrine terk etti.⁹¹

Hülagü'nün Harran'ı almasından sonra Urfa yerlileri de Harran'dakiler gibi hareket ettiklerinden bunlara da dokunulmadı. Fakat elçi göndermeyen Suruç ahalisi hayatlarına dokunulmayacağına dair söz istediler, bunun üzerine Suruç ahalisinin hepsi öldürüldü.⁹² Kış mevsimini Urfa şehrinde ilkbaharda yapacağı seferleri planlayarak ve zaman zaman kumandanlarıyla yaptığı toplantılarla karşı tarafın planları hakkında fikirlerini almak suretiyle hazırlıklarını tamamlayan Hülagü, Fırat nehri üzerine Rumkalesi (Halfeti) yakınında, Fırat nehrinin batısındaki Samsat'da ve Habur ırmağının Fırat nehrine döküldüğü Karkisya civarında olmak üzere üç ayrı yerde köprü kurdurdu. İlkbaharda harekete geçen Moğol kuvvetleri, Fırat nehri boyunca ilerleyerek Menbiç, Rakka ve Caber kalelerini aldılar. Bunlardan Menbiç uzun süre dayandığı için büyük yağma ve katliama uğradı.⁹³ Böylece Moğol asker ve muhripleri Birecik ve Necm, Caber kaleleri ile Kalonikos ve Balaş'a karşı yerleştirilerek ve buradaki bütün ahali öldürüldü.⁹⁴ Moğolların Anadolu'da yaptıkları tahribattan sonra 1395 yılında Asya'da Timur hâkimiyeti güçlenmeye başladı. Timur, kendisini Cengiz Han'ın varisi sayarak Moğolların daha önce ele geçirmiş olduğu yerleri imparatorluğuna katmak istiyordu.⁹⁵ Çok geçmeden Timur Ra's al-Ayn'ı egemenliği altına aldıktan sonra oradan hareket ederek Urfa önlerine geldi.⁹⁶ Urfa hisarı valisi Gü-

⁸⁹ Ebu'l-Ferec, II, 573; Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 27.

⁹⁰ Kazım Yaşar Koprıman, "Memlûkler", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul 1989, VI, s. 458.

⁹¹ Nurettin Yardımcı, "Harran Kazıları", Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, ed. A. Karahan, İstanbul 1988, s. 156.

⁹² Ebu'l-Ferec, II, s. 573.

⁹³ Abdülkadir Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I Kuruluş, Kayseri 1994, s. 84.

⁹⁴ Ebu'l-Ferec, II, s. 574.

⁹⁵ Fernand Grenard, Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü, İstanbul 1992, s. 56.

⁹⁶ İbn Arabşah, Acaibü'l-Makdur fî Ahbar Teymur, Farsça Çev. Muhammed Ali Necati, Tahran 1339, s.69; Nizameddin Şami, s. 178.

zel, Emir Timur'un ordusunun gelmekte olduğunu işitince ölüm korkusuyla hisarı bırakarak gitti. Bu durum karşısında Urfa ahalisinden bazıları ona uyarak şehirden kaçıp Urfa yakınlarındaki dağa sığındılar. Bu davranış Timur'un hoşuna gitmediğinden onların çocuklarınınvemallarının yağmalanması için bir grup askerine emretti.⁹⁷

Timur'un vermiş olduğu emre uyan emirler de şehirden firar edenlerin peşinden giderek onların bir kısmını yakaladılar. Timur Urfada iken Türkmen Cüneyd yanma gelerek ona bağlılığını sunarak ailesi, vilayeti ve ahalisi adına aman dileğinde bulundu. Hısn-ı KeyfaSultanı yanına gelerek ona bağlılığını sundu. Emir de ona çeşitli hediyeler vererek bağlılığını kabul etti. Timur ve ordusu Urfa'da 19 gün kaldıktan sonra Urfa kalesinde tahribatta bulunup 29 Ocak 1394 tarihinde buradan ayrılarak Mardin'e gitti.⁹⁸

Timur'dan sonra ise yöreye Ak-Koyunluların hâkim olmaya başladığını görüyoruz. Esasen Ak-Koyunluların Urfa'ya hâkim olması ancak Timur'un Suriye seferinden sonra gerçekleşmiştir. 1400 yılı civarında Urfa ve çevresinin Timur'un hâkimiyetine girmesi ve ardından Timur'un doğuya dönmesinden sonra, 1403-1404 yıllarında Döğerlerin reisi Dımaşk Hoca bölgeye hâkim olmuştu. Dımaşk Hoca'nın 1404 yılında Nuayr b. Hayyar tarafından öldürülmesi üzerine bölge yeniden Memlûklara bağlandı.⁹⁹ Bu arada Ak-Koyunluların başına Karayülük Osman Bey geçti. O, AkKoyunluların başına geçtiği zaman ise elinde Amid-Bayburt arasındaki bölge vardı. Bu arada Ak-Koyunluların başına Karayülük Osman Bey geçti. O, Ak-Koyunluların başına geçtiği zaman ise elinde Amid-Bayburt arasındaki bölge vardı.

⁹⁷ Hvandmîr, Habibü's-Siyer, Yay. Celâleddin-i Humayî, III, Tahran 1333, s. 458.

⁹⁸ Nizameddin Şami, Zafername, Çev. Necati Lûgal, Ankara 1987, s. 178; Mehmet Alper, Tarihi Süreç İçinde Urfa, Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanhurfa ve GAP Sempozyumu, İstanbul 1988, s. 122.

⁹⁹ Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 29.

Kayı Mühürlü Mezar Taşı, Koçviran/Şanlıurfa

Foto: Prof. Dr. Abdullah Ekinci

Karayülük Osman Bey daha sonra, topraklarına Urfa (1406), Erzincan, Çemişgezek, Harput, Erzurum gibi önemli yerleri kattı.¹⁰⁰ Karayülük Osman Bey buraları aldıktan sonra, Şarki Karahisar ve Kemah'ı oğlu Yakub Bey'e, Tercan'ı biraderzadesi Musa Bey'e, Bayburd'u diğer biraderzadesi Kutlu Bey'e ve Urfa'yı da kardeşinin oğlu Tur Ali Bey'e ikta olarak verdi.¹⁰¹ Bu arada Urfa, 1514 yılında Safevîlerin eline geçinceye kadar Memlûklüler ile Ak-Koyunlular arasında mücadele alanı oldu.¹⁰²

Safevîlerin tarih sahnesine çıkmaya başlamaları üzerine Osmanlılar Urfa ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin diğer şehirlerinin Şah İsmail'in eline geçmesine engel olmak için harekete geçtiler. Bu amaçla Yavuz Sultan Selim, Osmanlılarla Safevîler Çaldıran'da karşılaşmadan önce Ak-Koyunlu Sultan Murad b.

¹⁰⁰ Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Ankara 1990, II, s. 408.

¹⁰¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara 1988, s. 270.

¹⁰² E.Honigman, "Urfa", İA, 1986, XIII, s. 55.

Yakub'u Diyarbekir'i boyunduruk altına almaya gönderdi. Sekiz bin kişilik Osmanlı kuvvetinden oluşan bir ordu ile Ak-Koyunlu Sultan Murad, Ruha yakınlarında, sonradan Kuturmuş Sultan adını alacak olan Ece Sultan Kaçar komutasındaki çok daha küçük Safevî kuvvetiyle karşı karşıya geldi. Sultan Murad, Kızılbaşların üzerine şiddetle saldırdı, fakat öldürüldü (1514). Ece Sultan, bunun üzerine kellesini Şah İsmail'e bir nişane olarak gönderdi.¹⁰³

İyâd b. Ganem'in fethi sonrasında Müslümanların iskânına açılan kentin nüfusu hakkında Vryonis 1071-1072 senelerinde Ruha şehrinde 20.000 Süryani, 8000 Ermeni, 6000 Grek ve 1000 Latin olmak üzere 35.000 kişinin yaşadığını belirtmektedir. Urfa Haçlı kontluğu dönemi hariç, diğer dönemlerde Hristiyan cemaat hep azınlıkta kalmıştır. Nitekim İmâdeddin Zengi'nin 1146'da şehri fet-hetmesiyle Müslümanların iskânına tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Vryonis, şehrin İmâdeddin Zengi tarafından alındığında 30.000 kişinin öldüğünü, 16.000 kişinin esir edildiğini ve 1000 kişinin de kaçtığını söyler; bu rakamlara göre şehrin nüfusu 47.000'e yükselmiştir.¹⁰⁴

Işın Demirkent'e göre 1146'da şehir Türklerin eline geçtiği zaman İmâdeddin Zengi bir kısım Ermeniye Ruha'dan çıkarmış, Yakubî Süryanilerine haklar tanımış, aynı zamanda Müslümanlara yakınlık gösteren Yahudilerden 300 aileyi şehre yerleştirmiştir.¹⁰⁵ 1518 Ruha tahririnde Ruha sancağındaki Hristiyan nüfusun bir bölümünü teşkil eden "Cemâat-i Erâmine"nin toplam nüfusu 300 hanedir. 1523 tahririnde ise 334 haneye yükselmiş olup iki ayrı mahallede ikamet etmektedirler. 304 hanelik büyük çoğunluk kendi müstakil mahallelerinde, geri kalanı ise Bâb-ı Emir Mahallesinde Müslümanlarla birlikte yaşamaktadırlar.

1566 tahririnde ise gayrimüslim hane sayısının 866 ulaştığı görülmektedir. Bunun 827 hanelik çoğunluğu Bâbüleriyye mahallesinde, diğerleri Bâbülemir mahallesinde kayıtlıdır. Söz konusu iki mahallede de Müslümanlarla birlikte yaşamaktadırlar.¹⁰⁶ XVI. yüzyıl ile XVII. yüzyıl arasında geçen süre zarfında şehir nüfusu statik kalmıştır. Bu durum, Osmanlı coğrafyasının genelinde ortaya çıkan Celali isyanlarının bir sonucu olsa gerektir. XVII. ve XVIII. yüzyıl arasında nüfus hacim itibarıyla iki katına yakın bir büyümeyi yaşamıştır.¹⁰⁷ Urfa genelindeki bu değişimin hem Müslüman, hem de gayrimüslim nüfusta yansımalarını görmek mümkündür. Seyyahların verdiği bazı bilgiler kentin dini tarihine de ışık tutmaktadır. Nitekim 1816'da şehre gelen Fransız hekim Olivier,

¹⁰³ John E. Woods, s. 297, İ. Hakkı Uzunçarşılı, s. 197; M. H. Yinanç, "Akkoyunlular", s. 263.

¹⁰⁴ Speros Vryonis Jr, "Bizans Devri Anadolu Tarihindeki Problemler, Çev. Ekrem Memiş, EÜTİD, VII, 1992, s. 310, dn. 21.

¹⁰⁵ Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu (1118-1146), Ankara 1987, s. 152.

¹⁰⁶ Ahmet Nezihi Turan, XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı, Şanlıurfa 2005, s. 46.

¹⁰⁷ Mehmet Emin Üner, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Urfa Tarihi, Ankara 2009, s. 92.

şehirde 2000 Hristiyan yaşadığını, 1840'tan önce Urfa'ya gelen B. Paujoulat ise kentte 1100 Hristiyanın yaşadığını belirtmektedir. 1890'larda şehri ziyaret eden V. Cuinet ise şehrin toplam nüfusun 55.000 civarında olduğu, bunun 40.835'inin Müslüman tebaa olduğunu kaydetmektedir. 20. yüzyılın başlarında ise kentteki gayrimüslimlerin 6.456'sı Ermeni, 1084'ü Süryani, 547'si Protestan, 458'i Katolik, 317'si ise Yahudi'dir.

Osmanlı idaresinin ilk yılları olan 1525'te Urfa kazasına bağlı 163 köy, 294 mezra ve 8 adet konar-göçer cemaat vardı. 1525 tarihinde 6300'e yakını Müslüman, 1700'e yakını gayrimüslim olmak üzere 8000 civarında nüfusa sahip şehrin 1566'da 13000 - 14000 arasında nüfusu vardı. Bunun 9500'e yakını Müslümanlar, 4500'e yakını gayrimüslimler teşkil etmekteydi. 1646'da şehri ziyaret eden Evliya Çelebi, şehirde 2600 civarında ev olduğunu ifade eder. 1871'de toplam hane sayısı ise 2380 idi. Bunun 1377 hanesi Müslüman, 1003 hanesi de gayrimüslim idi.¹⁰⁸ Urfa XVI. yüzyıl ortalarına kadar Diyarbakır Eyaletine bağlı sancaklık durumunu 1586-1587 yıllarına kadar sürdürmüş, bu sırada Rakka'nın müstakil bir eyalet olmasıyla Rakka'ya bağlanmıştır. Eyalet merkezi ise Urfa ile Rakka oldu. Rakka fazla öneme sahip olmadığı için, eyaletin idarecisi beylerbeyi Urfa'da oturmakta idi. Urfa'nın bu durumu 1822'e kadar sürmüştür. 1822-1865 yılları arasında ise Halep vilayetinin sancağı olmuştur. XX. yüzyılın başlarında Urfa sancağı, Halep'ten ayrılarak müstakil bir sancak haline geldi. XVI. yüzyıl sonlarında Celali reisi Abdülhalim Karayazıcı şehri ele geçirerek büyük tahribat yaptı.¹⁰⁹

Hem Celâli isyanları hem de XVII. yüzyılda İran ile yapılan savaşlar şehrin kale merkezli gelişmesine yardım etti. 1646'da şehri ziyaret eden Evliya Çelebi kalede bir dizdar 200 neferin olduğunu kaydeder. Hâlbuki 1525'teki kayıtlara göre 1 dizdar 57 nefer kalede bulunmaktaydı.¹¹⁰

IV. Murad 1638 yılında Bağdat seferine giderken Birecik üzerinden Urfa'ya uğramış ve bir takım tasarruflarda bulunmuştur. Urfa 1839 Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanıyla tekrar gündeme gelmiştir. Sultan II. Mahmut, isyanın bastırılması için Hafız Mehmet Paşa'yı Kavalalı'nın oğlu İbrahim Paşa'nın üzerine gönderir. Birecik'te yapılan savaşta Osmanlı ordusu yenilir. Urfa Mısırlıların istilasına uğrar. Urfa 1842'den itibaren özel bir statü ile Halep Eyaletine bağlı bir vilayet olarak, 1847'den itibaren de Halep Mutasarrıf-

¹⁰⁸ Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973, Ankara 1975, s. 78; Kemal Karpat, Ottoman Population, 1830-1914, Madison 1985; İlhan Şahin, "Osmanlı Klasik Dönemi Urfası", s. 69-70.

¹⁰⁹ Mustafa Akdağ, Celali İsyanları, (1550-1603), Ankara 1963.

¹¹⁰ İlhan Şahin, s. 70.

lığı'na bağlı bir sancak olmuştur. 1842'den itibaren Halep'e bağlı bir sancak olan Urfa, müstakil bir Liva olması 1910'a olmuştur.¹¹¹

Osmanlı millet sistemi içinde 1876'ya kadar en sadık tebaa olan Ermeniler, Osmanlının siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan çözülmesiyle batılı güçlerin tahriklerinden etkilendiler. Bu tahriklerin bir sonucu olarak Urfa'da da bir dizi olaylar vuku buldu. Nisan 1915'te başlayan olaylar 6 Ağustos 1915'te Germüş köyünde ve aynı günün akşamında Urfa'da Ermeniler ilk kurşunları atıldılar. 7 Ağustos 1915'te ise Akçakale-Urfa-Siverek'te Ermenilerin saldırı teşebbüsleri olmuştur. Kentteki isyan 16 Eylül'e kadar aralıklarla devam etmiştir. 5 Ekim 1915'te Fahri Paşa ile Alman Subay Graf Wolfskehl von Reichenberg komutasındaki askerler topraklarla birlikte Urfa'ya gelirler. 16 Ekim'de ise 7 aydır süren Ermeni isyanı bastırılır. Urfa, dönemin sıkıntılarını henüz atlatmış değildir. Nitekim 1916 yılında Van, Muş, Erzurum, Bingöl ve Bitlis'den Rus işgali ve Ermeni zulmünden göç etmek zorunda kalan halk Urfa'ya sığınır. Aslında Urfa'ya gelen sivil Müslümanlar buradan Konya, Teke, Sivas, İçel ve Kastamonu gibi vilayetlere sevk edilecektir. Fakat sevkleri hemen yapılamadığından hanlar, çadırlar ve evlerde açlık ve sefalet içinde bir yılı aşkın bir süre kalmak zorunda kalmışlardır. 1916 Aralık ayına kadar Urfa'ya 40 bin Müslüman mülteci geçici olarak yerleştirilmiştir. 1917 sonu itibarıyla de Mamuratülaziz, Diyarbakır ve Urfa'da toplam 200 bin mülteci birikmiş, bundan 50 bini aşkın mülteci, trenle Konya'ya gönderilmiştir. 1920 senesinde bile Urfa'da iskân edilmemiş 48.778 Müslüman mülteci bulunmaktaydı. XIX. ve XX. yüzyılda meydana gelen siyasi ve sosyo-ekonomik gelişmelerden Urfa da etkilendi. Mondoros Mütarekesi'ni müteakip işgaller başladı, Urfa da 7 Mart 1919'da İngilizlerin, kısa bir süre sonra da Fransızların işgaline uğradı. İşgale karşı direniş için örgütlenen halk, 9 Şubat 1920'de harekete geçti. Urfa halkının direnişi karşısında tutunamayan Fransızlar kenti terk etmek zorunda kaldı. Urfa, kendi adını taşıyan bir vilayetin merkezi olarak Cumhuriyet devrine girdi. Cumhuriyetin ilk yıllarında, 1924 Anayasasının ülkenin yeni idari bölünüşüne göre Urfa il merkezi oldu.

40 bin Müslüman mülteci geçici olarak yerleştirilmiştir.¹¹²1917 sonu itibarıyla de Mamuratülaziz, Diyarbakır ve Urfa'da toplam 200 bin mülteci birikmiş, bundan 50 bini aşkın mülteci, trenle Konya'ya gönderilmiştir. 1920 senesinde

¹¹¹ Hilmi Bayraktar, Tanzimat'tan Cumhuriyet Urfa Sancağı, s. 7, 11; E. Honigman'ın Urfa'nın 1865'te Halep'e bağlandığı iddiası 1846 senesine iat bir masraf defterinde Rakka, eyalet olarak ifade edilmektedir. Bu nedenle 1842 tarihi tercih edilmiştir. Bkz. Hilmi Bayraktar, s. 7; Honigman, "Urfa", İA, MEB, Eskişehir 1997, s. 50-56; aynı yanlışlık hicri ve rumi takvimlerin karıştırılmasıyla Urfa'nın müstakil sancak olduğu tarihte de vakidir. Zira Urfa sancağı 1908'de Halep Vilayeti'nin üç sancağından biridir. Doğru tarih 1908 değil 1910'dur. Bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, TTK Yay. Ankara 1983, VII, s. 340; Değerlendirme için bkz. Hilmi Bayraktar, s. 11.

¹¹² Fuat Dündar, İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918), İstanbul 2002. 145; Nedim İpek, İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler, Trabzon 2006, s. 141.

bile Urfa'da iskân edilmemiş 48.778 Müslüman mülteci bulunmaktaydı.¹¹³ XIX. ve XX. yüzyılda meydana gelen siyasi ve sosyo-ekonomik gelişmelerden Urfa da etkilendi. Mondoros Mütarekesi'ni müteakip işgaller başladı, Urfa da 7 Mart 1919'da İngilizlerin, kısa bir süre sonra da Fransızların işgaline uğradı. İşgale karşı direniş için örgütlenen halk, 9 Şubat 1920'de harekete geçti. Urfa halkının direnişi karşısında tutunamayan Fransızlar kenti terk etmek zorunda kaldı. Urfa, kendi adını taşıyan bir vilayetin merkezi olarak Cumhuriyet devrine girdi. Cumhuriyetin ilk yıllarında, 1924 Anayasasının ülkenin yeni idari bölünüşüne göre Urfa il merkezi oldu.

KAYNAKÇA

- AĞIRAKÇA, Ahmet, *İslamda İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz*, Buruc Yayınları, İstanbul 1995.
- AHMED bin Mahmud, *Selçuk-Nâme*, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, Kervan Yayınları, İstanbul 1977.
- AKDAĞ, Mustafa, *Celali İsyanları, (1550-1603)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.
- ALGÜL, Hüseyin, *İslam Tarihi*, Gonca Yayınevi, İstanbul 1987.
- ALPER, Mehmet, "Tarihi Süreç İçinde Urfa", Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, İstanbul 1988.
- ALPTEKİN, Coşkun, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, Konya 1994.
- *Dımaşk Atabeyliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1985.
- "Türkiye Selçukluları Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. VIII, Çağ Yayınları, Konya 1994.
- BAYRAKTAR, Hilmi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet Urfa Sancağı*, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2007.
- BELAZURİ, *Fütûhu'l-Buldan*, Çev. M. Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- BEYSANOĞLU, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C. II, Diyarbakır Belediyesi Yayınları, Ankara 1990.
- BİNG, J. Daniel, *A History of Cilicia During the Assyrian Period*, University Microfilms Michigan, Ann Arbor, 1985.
- BRACKELMANN, Cari, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- BOSWORTH, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *CHI*, Vol. V, Cambridge, s. 96.
- BRANDAU, Birgit, Hartmut Schickert, *Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, Çev. Nezif Mertoğlu, Arkadaş Yayıncılık, Ankara 2003.
- BÜNCER, "Şapur", *İA*, XI, Eskişehir 1997.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* Çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul 1984.
- "XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddad'a Göre)", Çev. Neşet Çağatay, *AÜİF Dergisi*, II, Sayı 4, Ankara 1953, s. 93-94.
- ÇAĞATAY, Neşet, *Makaleler ve İncelemeler*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1983.
- ÇELİK, Bahaddin, "An Earlys Neolitik Settlement in the Center of Şanlıurfa", *Neo-Lithic*, 2-3/00, Berlin 2000, s. 4-6.

¹¹³ Nedim İpek, 176; Hilmi Bayraktar, s. 93-94.

- DEMİRCAN, Adnan *Ali-Muaviye Kavgası*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.
- DEMİRKENT, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, (1098-1118)*, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- DÜNDAR, Fuat, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, Birinci Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Ebu'l-Ferec, (Bar Hebraeus), *Abu'l-Ferec Tarihi, I*, Çev. Ö. R. Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- EKİNCİ, Abdullah, Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, Şanlıurfa Valiliği, İstanbul 2008.
- EKİNCİ, Abdullah, *Müze Şehir Urfa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006.
- *Ortaçağ'da Urfa Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti*, Gazi Kitapevi, Ankara 2006.
- "İhşidîlerin Suriye-Filistin Bölgesinde Hâkimiyet Kurma Mücadelesi", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Dergisi*, Cilt I, Sayı I, Elazığ 2003, s. 35-53.
- El-Azhari, Taef Kamal, *The Saljuqs of Syria*, Berlin 1997.
- El-Bağdati, Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Hatib *Tarihi Bağdat, I*, neşr. M. Emin el-Hancı, Kahire 1931.
- GRENARD, Fernand, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.
- GROUSSET, Rene, *Bozkar İmparatorluğu*, Çev. M. Reşet Üzmen, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1993.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar*, 8-10 Haziran 1973.
- İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî, el-Bark el-Şâmî, Neşr. Ramazan Şeşen, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979.
- İŞILTAN, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul 1960.
- İbn Arabşah, Acaibü'l-Makdur fi Ahbar Teymur, Farsça Çev. Muhammed Ali Necati, Tahran 1339.
- İbnü'l Adim, Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb, Neşr. Sami ed-Dehhân, Dımaşk 1957.
- İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fit-Tarih II*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1985, s. 486-489.
- İbnü'l Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi*, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınevi İstanbul, 1987.
- İbnü'l-Esir, el-Kamil Ft-Tarih, Çev. A. Ağırakça, Hikmet Neşriyat İstanbul 2008.
- İbn Bibi, *Histoire Des Seldjoudes D'Asie Mineure*, M. T. H. Houtsma, 1902.
- İbn Bibi, el-Evamirü'l-Alaiyye Fi'l-Umuri'l-Alaiyye, Hazırlayan: Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956.
- İPEK, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon 2006.
- HARMANKAYA, Savaş, Oğuz Tanındı, "Söğüt Tarlası", *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri III*, İstanbul 1998.
- HAUPTMANN, Harald, "Lidar Höyük", *Eczacıbaşı Sanat Asiklopedisi*, 2, Yem Yayınları, İstanbul 1997.
- "Lidar Höyük and Nevali Çori", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Yem Yayınları, İstanbul 1986.
- HİTTİ, Philip, *İslam Tarihi, II*, Boğaziçi Yayınları İstanbul 1989.
- HVANDMİR, *Habibü's-Siyer*, Yay. Celâleddin-i Humayf, III, Tahran 1333.
- HONİGMANN, Ernest, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev. F. Işıltan, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- "Nasibin", *İA*, C. IX, 1986.
- "Urfa", *İA*, C. XIII, 1986.
- KAFESOĞLU, İbrahim *Sultan Melikşah*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1973.
- KAFESOĞLU, İbrahim, Hakkı Dursun Yıldız, Erdoğan Mercil vd, *Short History of Turkish-Islamic States: Excluding the Ottoman State*, IRCICA Yayınları, Ankara 1994.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, TTK Yay. Ankara 1983.

- KARPAT, Kemal, *Ottoman Population, 1830-1914*, University of Wisconsin Press, Madison 1985.
- KİNDERMANN, H. "Ukayl", İA, XIII, s. 15-18.
- KOPRAMAN, Kâzım Yaşar, "İhşidiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. VI, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.
- "Memlükler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. VI, İstanbul 1989.
- KÖYMEN, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- LE STARNGE, G, *The Lands of The Eastern Caliphate*, Frank Cass-Co. Ltd. 1966.
- LYONS M. C., Jackson, D. E. P, *Saladin the Politics of the Holy War*, Cambridge 1982.
- *Tuğrul Bey ve Zamani*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- MAKDİSİ, *Ahsenü't-Tekâsîm*, Leiden-Brill, Makdisi, Netherlands, 1906.
- MAR-YEŞUVA, Vekay-Name, Çev. Mualla Yanmaz, Eklmeler, M. Fahrettin Kırzioğlu, Ankara 1958.
- MATEOS, Urfalı Mateos *Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. H. D. Anderasyan, Notlar E. Dulaurer-M. H. Yınanç, Ankara 1987.
- MERÇİL, E., "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", *Belleten*, Sayı 203, Ankara 1988.
- *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1993.
- "Sultan Selahaddin Eyyubi'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", *Belleten*, Sayı 209, Ankara 1990, s. 417.
- MUSTAVFİ, Hamdullah, "Nushat-Al-Kulup, G. Le Strange, Mesopotamya and Persia Under The Mongols in the Fourteenth Century A. D", *Asiatic Society Monographs*, Vol. V, London 1903, s. 52-53.
- *Tarih-i Güzide*, Neşr. Abdülhüseyn-i Nevâî, Tahran 1364,
- ŞAMİ, Nizameddin, *Zafername*, Çev. Necati Lügal, Ankara 1987.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, Fahameddin Başar, *İslam Tarihi*, C. VIII, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1994.
- PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, C. III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- ROSS, Steven K, *Roman Edessa, London Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire, 114-242 CE*, Published by Routledge, London 2001.
- RUNCIMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- ŞEMSETTİN Sami, *Kamusu'l-Alam*, C. IV, 1308.
- SEVİM, Ali, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara 1993.
- "Suriye Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.
- Sevim, Ali, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi I*, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- *Türkiye Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- "Hale. b Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülük Rıdvân Devri", *SAD*, II, 1970.
- *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- SEGAL, Judah Benzion, *Edessa: The Blessed City*, Oxford University Press, Oxford 1970.
- SMİTH, R. Rahne, *Thesaurus Syriacus*, C. I, Oxford Clarebdin Press, Oxford 1879.
- Süryani Mihail, *Süryani Mihail Vekainamesi (1042-1195)*, Çev. Hrnt D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 1944.
- ŞAHİN, İlhan, "Osmanlı Klasik Dönemi Urfası", *Uygurluklar Kapısı Urfa*, .ed. Filiz Özdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.
- ŞEŞEN, Ramazan, "İmâd al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, III, Ankara 1971, s. 274.

- *Harran Tarihi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- TABERİ, Tarihu't-Taberi, I, Kahire 1988.
- TURAN, Ahmet Nezihi, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şurkav Yayınları, Şanlıurfa 2005.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-islam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- ÜNER, Mehmet Emin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Urfa Tarihi*, Şanlıurfa Valiliği Yayınları, Ankara 2009.
- VAKİDİ, Futuhu's-Şam.
- VARDAN, Müverih "Türk Fütuhâtı Tarihi", Çev. H. D. Andereasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2, İstanbul 1937, s. 183.
- VASİLİEV, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*, Çev. A. Müfd Mansel, Maarif Vekilliği Yayınları, Ankara 1943.
- VRYONİS, Jr Speros, "Bizans Devri Anadolu Tarihindeki Problemler, Çev. Ekrem Memiş, *EÜTİD*, VII, 1992, s. 310, dn. 21.
- YAKUTİ, Mu'cemu'l-Buldan, V.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, "Sacoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. VI, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.
- YİNANÇ, M. H., "Akkoyunlular", *İA*, C. I, MEB Yayınları, İstanbul 1968
- YUVALI, Abdülkadir, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994.

Foto: Dr. Max Freiherr Von Oppenheim

URFA'NIN OSMANLI HÂKİMİYETİNE GEÇMESİ

Kazım PAYDAŞ*

Ak-Koyunlu Devletinin zayıflaması ve ardından da Şah İsmail'in ortaya çıkarak Ak-Koyunlu topraklarını ele geçirmeye başlaması sonucu Urfa'da 1514 yılında Şah İsmail'in kurduğu Safevi Devleti'nin eline geçti. Safeviler Urfa'yı topraklarına katınca buranın yönetimini Kaçarlar'a bıraktılar. Diğer taraftan Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim Han Çaldıran'da Safevilerle karşılaşmadan önce Son Ak-Koyunlu hükümdarlarından Sultan Murad b. Yakub'u Diyarbakir'i ele geçirmesi için görevlendirdi. Bunun üzerine Sultan Murad Ak-Koyunlu topraklarını Safeviler'den kurtarmak için 8.000 kişilik bir Osmanlı kuvveti ile harekete geçti. Sultan Murad Diyarbakir'i almaya giderken Urfa yakınlarında, sonradan Kuturmuş Sultan adını alacak olan Ece Sultan, Kaçar komutasındaki çok daha küçük Safevi kuvvetleriyle karşı karşıya geldi. Bu karşılaşmada topraklarını Safeviler'e kaptırmış olan Ak-Koyunlu Sultan Murad şiddetle Safeviler'e saldırdı. Ancak yapılan çarpışmada Osmanlı Devleti'nin desteğini de almış olmasına rağmen yenilgiye uğramaktan kurtulamadı ve hayatını kaybetti. Bu galibiyet üzerine Ece Sultan katletmiş olduğu Sultan Murad'ın başını keserek zafer nişanesi olarak Safevi hükümdarı Şah İsmail'e gönderdi. Çaldıran zaferinin ardından Yavuz Sultan Selim Han bu bölgeyi Safeviler'den alacaktı. Ardından da Urfa Pirî Bey'in idaresine verilecekti.

Giriş

Urfa Safeviler'in eline geçmeden önce Ak-Koyunluların hâkimiyetindeydi. Karayülük Osman Bey, Ak-Koyunluların başına geçtiği zaman elinde Amid-Bayburt arasındaki bölge vardı. Karayülük Osman Bey daha sonra Urfa (1406), Erzincan, Çemişgezek, Harput, Erzurum gibi önemli yerleri kattı¹. Ardından da yaklaşık bir asırlık bir sürede Urfa kısa aralıklarla Memluklerin eline geçmesine rağmen çoğunlukla Ak-Koyunlular elinde kaldı². Ancak 1501 yılına gelindiğinde Ak-Koyunlu hükümdarı Elvend Bey Safevî İsmail karşısında Şurûr'da büyük bir yenilgi alarak Ak-Koyunluların büyük oranda güçlerinin kırılmasına sebep oldu³. Ardından da Safevî İsmail Ak-Koyunlu başkenti Tebriz'e girerek adına sikkeler bastırarak on iki imam adına hutbe okutup⁴ Safevi Devleti'nin Şîî inancına

*Prof. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Şevket Beysanoğlu, Anıtlar ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, c.II, Neyir Matbaası, Ankara 1990, s.408.

² Ak-Koyunlu ve Memlukler arasında Urfa üzerindeki hâkimiyetleri konusunda geniş bilgi için bkz. Kazım Paydaş, "Memlûkler ve Ak-Koyunlular'ın Urfa Üzerindeki Hâkimiyet Mücadeleleri", İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa, c.I, Samet Matbaacılık, Ankara, 2016.

³ R.M. Svory, "The Consolidation of Safawid Power in Persia", Der Islam, Journal of the History and Culture of the Middle East (1) 41, 1965, s.71.

⁴ H.R. Roemer, "The Safewid Period", CHI, Volume VI, Cambridge 1993, s. 212.

göre yönetileceğini ilan etti. Böylece yeni Safevi Devleti çevresindeki Sünni Türk devletlerinden farklı olarak, Şii bir oluşumu temsil etmeye başladı⁵.

Şurûr yenilgisinden bir yıl sonra Elvend Bey, İsmail'e karşı savaşmak için Erzincan'da asker toplamaya başladı⁶. Bu haberin alınması üzerine, İsmail 1502 yılında tekrar Erzincan üzerine yürüdü. Ak-Koyunlu Elvend Bey bu şekilde hareket ederek, Anadolu'dan İsmail'in hizmetine girmek ve ziyaretinde bulunmak isteyen Anadolu Safevi sufilerin İran'a gitmelerini engelliyordu. Fakat İsmail'in Anadolu'daki müridler topluluğundan beslenmeye şiddetli bir şekilde ihtiyacı vardı. Bu sebeplerle ilerleyen İsmail, Elvend Bey'in Tercan'ın güneyindeki Saru Kaya'da olduğu haberini aldı ve süratle onun üzerine yürüdü. Bu durum karşısında Elvend Bey ve askerleri silahlarını bırakarak kaçtılar⁷. İsmail'in en güçlü düşmanı olan Elvend Bey daha sonra Diyarbakir'e giderek Ak-Koyunlu Cihangir b. Kasım ile savaşarak şehri onun elinden aldı⁸. Elvend Bey bu şekilde Diyarbakir'e yerleştikten sonra, Dulkadir hükümdarı Alâüddeve Bey'in yanına giderek ondan 20.000 kişilik bir yardım olarak 10.000 kişilik ordusuyla birleştirip güçlü bir ordu meydan getirdi. Diğer taraftan, Şah İsmail Elvend Bey'in 30.000 kişi ile üzerine geldiği haberini alınca⁹, 12.000 kişilik bir ordu toplayarak harekete geçti. Şah İsmail'in kendisine karşı yola çıktığını öğrenen Elvend Bey de başka bir yoldan Tebriz'e girdi. Ancak Tebriz'deki Şiiler Elvend Bey'e karşı oldukları için Sünniler de Elvend Bey'in Şah İsmail'e karşı duramayacağını tahmin ettikleri için ona yanaşmadılar; bu sebeple Elvend Bey Tebriz'den ayrıldı. Daha sonra Şah İsmail Tebriz'e girdi Elvend bunun üzerine Osmanlı hükümdarının yanına gitti ve buradan takviye edilen kuvvetler eşliğinde Bağdad üzerine yöneldi; fakat o, Gence'de yenilgiye uğratıldı¹⁰.

Urfa'nın da içinde bulunduğu Ak-Koyunlu Topraklarının Safevilerin Eline Geçmesi

Şah İsmail Ak-Koyunlu hükümdarlarından Elvend Bey'i oldukça hırpalayıp güçsüz bir duruma getirdikten sonra İran'da hâkimiyetini sağlam bir şekilde tesis edebilmek için, Irak-ı Acem ve Irak-Arab ile Fars ve Kirman'ın sahibi olan diğer bir Ak-Koyunlu hükümdarı olan Sultan Murad'la da karşılaşması gerekiyordu¹¹. Diğer taraftan Sultan Murad da en tecrübeli danışmanlarının dâhil olduğu Türkmen emirlerini toplayarak onlarla görüşmede bulundu. Bunların hepsi

⁵ Budak Kazvini, *Cevahir'l-Ahbar: Tarih-i Safeviye ez ağaz ta Sal-984*, Neşr: Muhammed Rıza Nasırı-Koichi Haneda, Tokyo 1999, s. 12; İskender Beg-i Türkmen, *Târih-i âlem ârâ-yi Abbâsî*, c.I, Tehran 1314, s.28.

⁶ Gıyâsüddin Hvandmîr, *Habibu's-Siyer*, Yay. Celâleddin-i Humayî, c.IV, Tehran 1333, s.436.

⁷ Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1992, s. 22-23.

⁸ İskender Beg-i Türkmen, a.g.e., c. I, s. 28.

⁹ Anonim, *Âlem ârâ-yi Safevî*, Neşr. Yedullah Şukn, Tehran 1350, s. 65-67.

¹⁰ Anonim, *Âlem ârâ-yi Safevî*, s.68-69.

¹¹ Faruk Sümer, *Safevî*, s.23.

Onun Şah İsmail ile bir anlaşma yapmasını istemelerine rağmen Sultan Murad onları dinlemeyerek savaş hazırlığına girişti¹². Murad Bey daha sonra İsmail ile çarpışmak üzere Hemedan yönüne doğru harekete geçti. Şah İsmail ve ordusu da Hemedan'a doğru yola çıktı¹³. Ak-Koyunlu Murad Bey, 50.000 kişilik ordusu ile 21 Haziran 1503 tarihinde Hemedan yakınlarında Alma Kulağı denilen yerde İsmail'i karşıladı. İsmail'in ordusu 12.000 kişiden oluşmasına rağmen O, Murad Bey'i yenilgiye uğratarak 10.000 adamını katletti¹⁴.

İsmail bu zaferin ardından birkaç gün Elvend dağında dinlendikten sonra Şiraz'da bulunan Murad Bey'in üzerine ilerledi. Ancak Murad Bey Şiraz'dan Şuster'e çekildi¹⁵. Daha sonrada Memluk hükümdarı Eşref Kansu Gavri tarafından korunması için anlaştığı yer olan Haleb'e gitti¹⁶. Oradan da Maraş'ta bulunan Alâüddevle Dulkadir Bey'in yanına gitti. Sultan Murad, Dulkadir Beyi'nden aldığı 30.000 kişilik bir kuvvetle Şah İsmail'e karşı harekete geçti¹⁷. Şah İsmail'in Bağdad'ı zapt etmesi ve Diyarbekir taraflarını da tehdit etmeye başlaması üzerine, Alâüddevle Bey Osmanlı hükümdarı Sultan Bayezid'den yardım ve himaye talep etti. Ancak Sultan Bayezid, Dulkadir Bey'in talebine ilgi göstermediği gibi, Safevi hükümdarını da zaferinden dolayı tebrik etti¹⁸. Osmanlı Devleti'nden yardım alamamasına rağmen Safevi tehlikesinin farkında olan Alâüddevle Bey, Ak-Koyunlu Murad bey'e yardım etmekle kalmayıp İsmail'e vermeyi vaat ettiği kızı Benli Hatun'u da onunla evlendirdi¹⁹. Esasen Ak-Koyunlular çöküntü içinde bulundukları bu dönemde Safevilere karşı en çok yardımı, Dülkadir Beyliği'nden almaktaydılar. Mesela 1504 yılında Ak-Koyunlu Elvend Bey'in Diyarbekir'de vefat etmesinden sonra Alâüddevle Bey'in yanında bulunan Ak-Koyunlu Göde Ahmed bey'in oğlu Zeynel Zeynel Bey'i büyük bir kuvvetle Diyarbekir'e gönderdi. Alâüddevle Bey'in kardeşi Abdürrezak'ın kumanda ettiği birlikler, Diyarbekir'i ele geçirerek, şehri Ak-Koyunlu Zeynel Bey'e teslim ettiler²⁰. Zeynel Bey daha sonra Mardin'e hareket etti. Orada biraz kaldıktan sonra, Hısn-ı Keyf'e giderek burayı aldı ve oradan Urf'a yönelerek burayı da almaya çalıştı. Ancak bu sırada, hapisten kaçan Emir Bey Musullu Abdülhay'ı öldürerek Diyarbekir'i tekrar ele geçirmeye muvaffak oldu. Bunun üzerine Zeynel Bey, tekrar Alâüddevle Bey'in yanına sığın-

¹² M.K. Youssef Jamâli, The Life and Personality of Shah Ismail I., Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philodophy, University of Edinburgh 1981, s. 319.

¹³ Hvandmîr, a.g.e., s. 470.

¹⁴ Şereffhan, Şerefnâme, Çev. M.Emin Bozarslan, c. II. Hasat Yayınları, İstanbul 1971, s.138;

¹⁵ Hvandmîr, a.g.e., s. 473.

¹⁶ İskender Beg-i Türkmen, a.g.e., c. I, s.29.

¹⁷ Anon im, Âlem ârâ-yi Safevi, s. 108.

¹⁸ Refet Yınanç, Dulkadir Beyliği, TTK, Ankara 1989, s.91.

¹⁹ İskender Beg-i Türkmen, a.g.e., c. I, s. 31; Hoca Sadettin Efendi, Tacüt't-Tevarih, c.III, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoglu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 350.

²⁰ Refet Yınanç, a.g.e., s. 91.

di. Alâüddevle Bey'in Ak-Koyunlu şehzadesi Zeynel Bey'e yapmış olduğu yardım, Şah İsmail'in ona karşı duyduğu kini bir kat daha artırdı ²¹. Bu sebeple Şah İsmail, 1507 yılında Elbistan ve Maraş'ı yıkıp yakarak ondan intikam aldı ²². Buna rağmen Alâüddevle Bey, Diyarbakir ve Urfa'da Safevilere karşı direnenlere yardım etmek için yeni kuvvetler gönderdi. Ancak bu kuvvetler her hangi bir muvaffakiyet elde edemediler. Çünkü Safeviler'in Diyarbakir Valisi olan Muhammed Han Ustaclu 1509 ve 1510 yıllarında Dulkadirli'leri yenilgiye uğratarak başarılı olmalarına imkân vermedi. ²³

Son Ak-Koyunlu hükümdarı olan Murad Bey ise, hayatının sonuna kadar Safevilere karşı direnmeye çalıştı. O, 1513 yılında Azerbaycan ile Diyarbakir ve Irak-ı Arab'ta Safevilere karşı çıkmış olan isyanlar sırasında, Osmanlı hükümdarı Bayezid'in yerine geçmiş olan Yavuz Sultan Selim'in desteğiyle Safeviler'e karşı mücadelesini sürdürmeye çalıştı. Yavuz Sultan Selim Murad Bey'den Diyarbakir'i Safeviler'den almasını istedi. Sultan Murad'da 1514 yılında Urfa yakınlarında Ece Beg Şamlu ile yaptığı savaşta katledildi. Ece Sultan bu galibiyetten sonra Kudurmuş lakabını aldı. Diğer taraftan Sultan Murad'ın ölümünden sonra Ak-Koyunlu hanedanı ortadan kalktı. Safeviler ise Urfa'nın idaresini Kaçarlar'a bıraktılar ²⁴. İki de Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim Han'a bağlı olan Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu beylerinin sükûtu Safevi hükümdarının askeri muvaffakiyetlerini bilhassa taçlandırdı. ²⁵ Urfa bu dönemde Safeviler'in müstahkem sınır kalesi özelliğini kazandı. ²⁶

²¹ M.H. Yinanç, "Akkoyunlular", İA, c.I, s.262; Refet Yinanç, a.g.e., s.92.

²² Refet Yinanç, a.g.e., s. 93.

²³ Refet Yinanç, a.g.e., s.94-95.

²⁴ Anonim, Târîh-i Kızılbaşîyye, Terc. Şefaattin Deniz-Hasan Asadi, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015, s.35; J.E.Woods, The Aqqoyunlu Clan, Confederation, Empire, Chicago 1976, s. 178; Çev. Sibel Özbudun, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, İstanbul 1983, s.269; E.Honigman, "Urfa", İA, c. 13, Eskişehir 1997, s. 55.

²⁵ Joseph Von Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, c. 4, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 2015.s. 26.

²⁶ Ahmet Nezih Turan, "Şanlıurfa", DİA, s.338.

Diyarbakir Bölgesi ve Urfa'nın Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi

Şah İsmail Ak-Koyunlu devletine son verdikten sonra daha önceden Ak-Koyunluların sahip oldukları Doğu ve Güneydoğu Anadolu da hâkimiyetini tesis etmeye başladı. Bu durumdan rahatsız olan Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim Han 20 Nisan 1514 tarihinde harekete geçti. Ordu içerisinde tevkif edilmiş olan bir Safevi casusunu ilân-ı harb beyannâmesini ihtiva eden bir nâme ile İsmail'e gönderdi. Bu mektupta Yavuz Sultan Selim Han Şah İsmail'e hitaben *“Bayındırîleri (Ak-Koyunlular) perişan ettikten sonra Şark vilayetlerine musallat oldunuz. Zındıklığı, mülhidlikle birleştirerek bunca fitneler çıkardınız Şeyheyn-i Mükerrremîn'e hakaret etmeniz ve diğer fesadlıklarınızın katli icâb ettirdiğine fetva verilmiştir. Safer'dle o tarafa teveccüh edeceğim. Kılıca yapışmazdan evvel İslâm teklifi şeriat hükmündedir: Tevbe ve istiğfar ediniz; atlarınızın ayakları basan yerleri geri veriniz. Böyle yapmazsanız zorbalıkla aldığınız memleket, askerimiz tarafından zapt olunacaktır.”* Bu mektup İran Şâhı'na gönderildiği gün Yavuz Sultan Selim, Ak-Koyunlu Hanedanından İsmail'e karşı silahlanmış olan Ferruḡşâd Beğ'e de bir mektup göndererek onu bu konuda teşvik etti²⁷. Ardından da yapılan Çaldıran muharebesinde Osmanlılar Safeviler'i büyük bir yenilgiye uğrattılar²⁸. Yavuz Sultan Selim Han, 6 Eylül 1514'de Tebriz'i de fethettikten sonra kışlamak üzere Amasya'ya dönünce, beraberinde bulunan İdris-i Bitlisi'yi Doğu Anadolu'ya göndererek kendisine Urmiye Gölü'nden Malatya ve Diyarbakir'e kadar uzanan bölgenin ümerasını Safeviler'e

²⁷ Joseph Von Hammer, a.g.e., c.IV, s. 137-138.

²⁸ M.Tayyib Gökbilgin, “Çaldıran”, İ.A., c. III, s.330.

karşı ayaklandırarak Osmanlı Devleti hizmetine girmelerini temin görevini verdi. İdris-i Bitlisi'nin faaliyetleri müsbet bir sonuç vermekte gecikmedi²⁹.

Diğer taraftan Çaldıran muharebesinden sonra Diyarbekir ahalisi Ustaclu oğlunun kaymakamını tard ile Sultan Selim'e itaat arz etmişlerdi³⁰. Şah İsmail Yavuz Sultan Selim Han'ın Tebriz'den gittiğini haber alınca Derguzin ve Hemedân'ı hemen terk ederek payitahtına döndü. Ardından da Tebriz'den Karahan'ı, Diyarbekir'in tekrar zaptına gönderdi. Karahan evvelâ Çapakçur üzerine yürüyerek Şah İsmail'e sadık kalmış olan başta Urfa hâkimi olan Durmuş Bey ve Mardin, Hasankeyf kumandanlarının getirmekte olduğu yardımcı askerleri yolda topladı ve nihayet hükümet merkezini muhasara etti. Diyarbekir ahalisi her ne kadar sıkıntı gördüler ise de son derece müdafaaya karar vermiş olduklarından, Osmanlılardan yardım istemek için Amasya ordugâhına birkaç elçi gönderdiler. Yavuz Sultan Selim Han derhal yeniçerilerden Hacı Yekta Ahmed kumandasında bir miktar asker gönderdi. Diyarbekir'in ablukası bir seneden fazla devam etti. Diyarbekir ahalisi gerek sık sık vuku bulan hücumlarından gerekse hastalıktan dolayı 15.000 kişi kaybetmiş idiler. Ancak bu secaatli dağlılar 14 seneden beri muharip bulundukları Acemlere karşı mezhep ve memleketlerini son dereceye kadar muhafaza etmeye kararlıydılar. Begler Dülkadir hâkiminin mağlubiyetini ve Osmanlıların Kayseri'ye çekildiğini haber alınca, İdris'i Bitlisi'yi tekrar Yavuz Sultan Selim Hanın nezdine gitmek için sıkıştırdılar³¹. İdris'i Bitlisi Hasankeyf'e vardığında Sultan Selimin Diyarbekir'in kurtarılması için Bıyıklı Mehmed'e emir verildiğini bildiren bir mektubunu aldı.³²

Aslen Ak-Koyunlu ümerasından olan Bıyıklı Mehmed Paşa da İdris-i Bitlisi gibi bölgenin Osmanlı hâkimiyetine kazandırılması için canla başla çalışmıştır. İdris-i Bitlisi ve Bıyıklı Mehmed Paşanın çalışmaları karşısında Şah İsmail de boş durmayarak Çaldıran savaşında ölen Ustacalu Durmuş Beyin kardeşi Karahan'ı bölgeye gönderdi. Osmanlılar ile mücadele edilmesi için Safevi kuvvetlerinin organizasyonu ile uğraşan Karahan, Urfa hâkimi Durmuş Beyle birlikte 5.000 kişilik bir kuvvetle Diyarbekir'i muhasara etmişti. Yaklaşık olarak bir yıl süren Safevi kuşatması İdris-i Bitlisi'nin Doğu ve Güneydoğudaki aşiret beylerinin Diyarbekir'in imdadına koşmalarını sağladı. 1515 yılı Eylül'ünde Bıyıklı Mehmed ve Rum Beylerbeyi Şâdi paşalar idaresindeki esas Osmanlı Birlikleri Diyarbekir civarına geldi. Bütün kuvvetler Diyarbekir yakı-

²⁹ Nejat Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı 23, İstanbul 1969, s. 23.

³⁰ Joseph Von Hammer, a.g.e., c.IV, s. 166.

³¹ Hoca Sadettin a.g.e., s. 252; Joseph Von Hammer, a.g.e., c.IV, s. 167.

³² Joseph Von Hammer, a.g.e., c.IV, s. 168.

nındaki Karaköprü’de toplandı³³. Safevi kumandanı Karahan Osmanlıların durumlarını bu şekilde sağlamlaştırdıklarını görünce, Urfa ile Mardin arasındaki Berriyecek³⁴ bölgesine giderek orada kışlayan Diyarbekir çevresi il ve ulusların kendi tarafına kazanmak, kuvvetini artırmak istedi³⁵.

Diyarbekir halkı, 1515 yılı Eylül’ünde Osmanlı kuvvetlerinin şehre girmesini sağladılar. 4 Kasım 1515’te Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbekir beylerbeyisi olarak atandı³⁶. Diyarbekir Beylerbeyliği’nin toprakları Musul’a kadar uzanıyordu. Buna göre Diyarbekir, Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rabia, Musul ve Bitlisi içerisine alan geniş bir eyaletti³⁷.

Çaldıran zaferinden önce Osmanlıların Safeviler ile olan sınırı Sivas yakınlarındaki Suşehri’nden geçiyordu. Bu sıralarda Kemah, Harput ve Urfa’da Safevilerin sınır şehirlerini oluşturmaktaydı³⁸.

Bıyıklı Mehmed Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri Urfa ile Mardin’in güneyindeki Koçhisar arasındaki Dede Kargın³⁹ sahrası Koruk mevkiinde Safevileri kat’i ve nihâî bir yenilgiye uğrattılar (922/1516), Safevi ordusunun kumandanı Karahan muharebe alanında boğazından tüfekle vurulması neticesinde öldü. Böylece Diyarbekir bölgesinin birçok kısımları Osmanlı hâkimiyetine girmeye başladı⁴⁰.

Ardından da Yavuz Sultan Selim Han Mısır seferi esnasında Haleb’in fetihini müteakip ve bu seferin dönüşünden sonra Osmanlılar tarafından Urfa kalesi ve kenti bir süre kuşatıldı. Urfa’yı almakta kararlı olan Osmanlı kuvvetleri kuşatmayı sürdürdüler. Yavuz Sultan Selim Han’ın Mısır seferi zaferi duyulunca Urfa kalesini savunan Safeviler imdat umudunu yitirince aman koşuluyla şehrin anahtarlarını Pirî Bey’e teslim ettiler. Urfa’nın yanında Siverek ve Birecik kale-

³³ Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu’da Timar ve Tevcihleri-Mîr-i Aşîret ve Cebeli Timarları”, I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2006, s. 282.

³⁴ 1550 (957) tarihlerine rastlayan bir arşiv belgesinde “Ruha (Urfa) ve Berriye taraflarında” ibaresine tesadüf edilmektedir. Başbakanlık Arşivi’ndeki Tapu Tahrir Defterlerinde Berriyecek Sancağı’nın, 1526’dan sonra aynı adlı kazanın ihtiva ettiği, karye ve mezarlar gösterilmektedir. Bu bilgilere göre, bu idarî bölge bugün Urfa’nın Viranşehir ve Mardin’in Derik kazaları ve çevresini kaplayan bir alana yayılmış olmaktadır. Bkz. Nejat Göyünç, Mardin Sancağı, s. 41.

³⁵ Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, TTK, Ankara 1991, s. 25.

³⁶ Nejat Göyünç, “Diyarbekir Beylerbeyliği’nin İlk İdarî Taksimatı”, s.24; Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu’da Timar ve Tevcihleri-Mîr-i Aşîret ve Cebeli Timarları”, I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2006, s. 282.

³⁷ Mehmet Ali Ünal, a.g.m., s.283.

³⁸ Faruk Sümer, Faruk Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 38;F. Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, s. 104.

³⁹ Dede-kargın ve hâlen Viranşehir’in kuzey batısında 1960 sayımına göre, 414 nüfuslu bir köy olan Telgüran, daha sonra kaza olacak Berriyecik sancağının birer nahiyesi idiler. Bkz. Nejat Göyünç, Mardin Sancağı, s. 41.

⁴⁰ Solak-Zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, Solak-Zâde Tarihi, Hazırlayan Vahid Çabuk, c.II, Sevinç Matbaası, Ankara 1989, s.46; Nejat Göyünç, “Diyarbekir Beylerbeyliği’nin İlk İdarî Taksimatı”, s.25; Nejat Göyünç, Mardin Sancağı, s.25-26;Ahmet Nezihi Turan,“Şanlıurfa”, s. 338.

leri de Osmanlı hâkimiyetine geçti⁴¹. Ayrıca bu dönemde Malatya, Behisni, Ergani, Kal'atü'r-Rum, Harput, Divriği ve ikinci defa Mardin ve Diğer bazı şehir ve kasabalar Osmanlı idaresine geçen yerler idiler⁴².

Urfa Osmanlı idaresine girdikten sonra Ruha adıyla Osmanlı sancağı statüsünde Diyarbakir eyaletine bağlandı ve idaresi Baltaoğlu Piri Beye verildi⁴³. Bu sırada Livâ-i Ruhâ olarak adlandırılan Urfa'nın hâsılı 400.000 idi⁴⁴. O dönemde klasik Osmanlı sancakları, İmparatorluğun timar sisteminin tatbik edildiği her tarafında görülen sancak tipi idi. Buralarda sancakbeyi merkezden tayin edilir ve istendiği zaman değiştirilebilirdi. Sancakbeyi sancağın gelirinden kıdem ve istihkakına göre haslar tasarruf eder, sefer zamanında sancağındaki sipahilerle birlikte Diyarbakir beylerbeyisinin emrine girerdi. Harput, Mardin, Âmid, Ergani, Akçakale, Siverek, Siirt ve Nusaybin sancakları klâsik tipteki sancaklar idi⁴⁵.

Urfa'nın da içinde bulunduğu bölgenin Uzun süre Ak-Koyunlu hâkimiyetinde kalması ve nihayetinde Osmanlı hâkimiyetinin kurulması ile Osmanlılar Ak-Koyunlular döneminde bölgede uygulanan örfî hukuka ait bazı kanunları bir süre daha Urfa ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde uygulamaya devam ettiler. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı hâkimiyeti altına alınmasından sonra yapılan tahrirlerin ardında yapılan kanunnamelerde Osmanlı hâkimiyetinden önceki Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in yapmış olduğu kanunları uygulamaya devam etti. Bu çerçevede Osmanlıların Urfadaki ilk hâkimiyetleri sırasında Ruha (Urfa) Sancağı yasası metninde Urfa'da yapılan ziraat ve ticaretten alınan vergilere baktığımızda şehir bostanlarından resm-i şihneğî olarak 2.750 Osmanlı akçesi alındığı, bağlarından her yüz deveden 2'ser Osman akçesinin üzümlükte alındığı görülmektedir⁴⁶.

Bunun yanında Urfa pazarlarına getirilen ticari emtia içerisinde Haleb'den ve gayri yerlerden şehre getirilip satılan sabun, hinnâ, hurma, fındık, badem, zeytinyağı, revgân-i sâde, asel, pekmez, kuru üzüm, kuru incir, erik ve zerdali, gibi mallardan oluştuğu görülmektedir. Ayrıca Urfa pazarlarında biber, zencefil, kalay, nişadır satıldığı anlaşılmaktadır⁴⁷. Şehirde pazara hayvanat cinsinden at, öküz ve merkeb getirilip satılmasından satandan her %1 Osmanlı akçesi alınmaktaydı. Bezistânda Ruhâ kumaşından satılan her topta yarım Osmanlı ak-

⁴¹ Hoca Sadettin, Tacüt-tevârih, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, c. IV, Eskişehir 1992, s.270.

⁴² Solak-Zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, a.g.e., c.II, s. 56; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c.II, Ankara 1988, s.276.

⁴³ Ahmet Nezihi Turan, a.g.m., s. 338.

⁴⁴ Nejat Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", s. 27.

⁴⁵ Mehmet Ali Ünal, a.g.m., s.283.

⁴⁶ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. 3, OSAV Yayınları, İstanbul 1991, s. 277.

⁴⁷ Akgündüz, s. 277.

çesi alınırdı. İplik pazarında iplik satıldığında her sekiz nügiden bir Osmanlı akçesi alınmakta idi⁴⁸.

Urfa Sancağının ilk tahririne (1518) göre, şehir Bâb-i Berriye, Bâb al-mâ, Bâb-i Âmid, Bâb-i Harran ve Mağaracık adlı beşi Müslüman biride Ermeni olmak üzere altı mahaleden ibaretti, 782 müslüman hâne, 75 mücerred, 3000 Ermeni hâne, 42 mücerred vardı. Şehirde bir başhâne ve bir tabakhâne bulunuyordu. Aynı tarihte (1518) Urfa şehrinde 3 câmi, 12 mescid, 4 hamam, 2 kervansaray, 1 bedesten, 1darb-hâne vardı. Şehrin nüfusu, Osmanlı hâkimiyetine geçişinden sonra ilk yarım asır içinde iki katından fazla bir artış kaydetti⁴⁹.

KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 3, OSAV Yayınları, İstanbul 1991.
- ANONİM, Âlem ârâ-yi Safevi, Neşr. Yedullah Şukri, Tehran 1350.
- ANONİM, Târih-i Kızılbaşyye, Terc. Şefaattin Deniz-Hasan Asadi, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015.
- BEYSANOĞLU, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C. II, Neyir Matbaası, Ankara 1990.
- BUDAK Kazvini, *Cevahir'l-Ahbar: Tarih-i Safeviye ez ağaz ta Sal-984*, Neşr: Muhammed Rıza Nasrî-Koichi Haneda, Tokyo 1999,
- GIYASÜDDİN Hvandmîr, *Habibu's-Siyer*, Yay. Celâleddin-i Humayfî, c.IV, Tehran 1333.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 23, İstanbul 1969.
- GÖYÜNÇ, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- HOCA Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, C.III, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- İSKENDER Beg-i Türkmen, *Târih-i âlem ârâ-yi Abbâsî*, C. I, Tehran 1314.
- JAMÂLÎ, M.K. Youssef, *The Life and Personality of Shah Ismail I*, Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philodophy, University of Edinburgh 1988.
- JOSEPH Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 4, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 2015.
- PAYDAŞ, Kazım, "Memlûkler ve Ak-Koyunlular'ın Urfa Üzerindeki Hâkimiyet Mücadeleleri", *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa*, C. I, Samet Matbaacılık, Ankara, 2016.
- ROEMER, H.R., "The Safewid Period", *CHI*, Volume VI, Cambridge 1993.
- SOLAK-ZÂDE Mehmed Hemdemî Çelebî, *Solak-Zâde Tarihi*, Hazırlayan Vahid Çabuk, C. II, Sevinç Matbaası, Ankara 1989.
- SÜMER, Faruk, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

⁴⁸ Akgündüz, s. 78.

⁴⁹ Honigman, s. 55.

- SVORY, R.M, "The Consolidation of Safawid Power in Persia, *Der Islam: Journal of the History and Culture of the Middle East*, 41 (1), (1965) 71-94.
- ŞEREFHAN, Şerefnâme, Çev. M.Emin Bozarslan, C. II, Hasat Yayınları, İstanbul 1971.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı *Osmanlı Tarihi*, C.II, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'da Tımar ve Tıevcihleri-Mır-i Aşiret ve Cebelü Tımarları", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2006.
- YINANÇ, Refet, Dulkadir Beyliğı, TTK Yayınları, Ankara 1989.

YAVUZ SULTAN SELİM DÖNEMİNDE URFA'NIN İDARİ TAKSİMİ

Prof. Dr. Zeki TEKİN*

Bu çalışmada Urfa'nın Osmanlı hâkimiyetine geçişinin hemen ardından yapılan ve Başbakanlık Arşivinde kayıtlı 64 numaralı tapu tahrir defterinden hareketle; "Yavuz Sultan Selim Döneminde Urfa Şehri" başlığı altında, Urfa Şehrinin mahalleleri ve nüfusu, şehir halkının menşei ve meslek guruplarına göre dağılımı ile şehrin ekonomik yapısı üzerinde durulmuştur. "Urfa Şehri'nin Timar Dağılımı" kısmında ise; Urfa Sancağının timar dağılımı; has, zeamet, timar ve bunların gelir dağılımları ile timar tasarruf edenlerin menşe'leri incelenmiştir. Ekler kısmında ise; sancak kanunnamesinin transkribi ile tahrirde adı geçen köylerin isimleri Dâhiliye Nezareti'nin 1928 yılında Osmanlıca olarak yayınladığı haritalardan tespit edilerek, sancağın 1518 yılındaki itibari sınırı belirlenmeye çalışılmıştır.

A-Yavuz Sultan Selim Deneminde Urfa Şehri

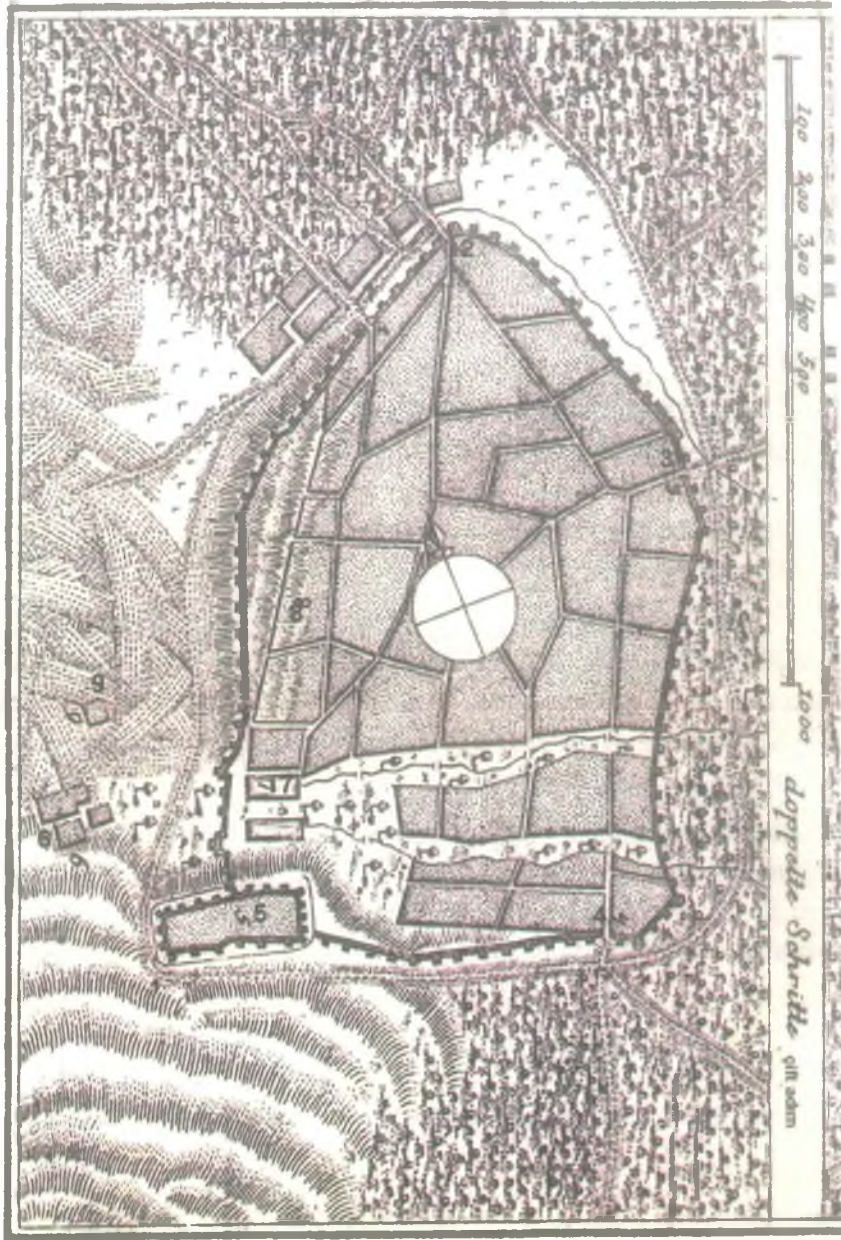
Urfa şehri 1514'te Safeviler tarafından zapt edilerek idaresi Kaçarlara bırakılmıştı. Ancak Safevi yönetimi altında uzun süre kalmayan Urfa şehri Memluklerin eline geçmiştir. Mısır seferi dönüşü, Halep'in fethini müteakip Yavuz Sultan Selim, Memluk hâkimiyetinde bulunan ve bu bölgeye bağlı şehirlerden; Malatya, Urfa, Besni, Ergani, Harput, Divriği, Siverek ve ikinci kez Mardin fethedilerek Osmanlı idaresine alınmıştı.¹ El- Cezire ve Doğu Anadolu'nun üç sene süren uğraşlar sonucunda Osmanlı hâkimiyetine geçişi tamamlanmış ve 1 Ramazan 924 (6 Eylül 1518) yılında yapılan tahrirde de görüleceği gibi Urfa sancak olarak Diyarbakır Beylerbeyliğine bağlanarak, idaresi Piri Bey'e bırakılmıştı.²

* Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, TTK Yay., Ankara 1975, s. 276.

² Nejat Göyünç, "Urfa ", *İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, MEB Yay. İstanbul, 1979, s. 55.

Grundris der Stadt Urfa

Niebuhr 1766

urfa

1. Sameat Kapısı
2. Yeni Kapı
3. Bey Kapısı
4. Harem Kapısı
5. Kale
6. Kayaya oyma mekanlar
7. Cami
8. Ermeni Kilisesi (viran)
9. Kilise

1-Urfa Şehrinin Mahalleleri ve Nüfusu

Urfa Sancağının ilk tahririni teşkil eden 1518 yılı defterinde Urfa'nın beş adet mahalleden müteşekkil olduğu görülmektedir. Bu mahallelerde yaşayan nüfusun tamamı Müslüman olduğu halde, gayrimüslim nüfusun "cemaat" adı altında ayrı olarak zikredildiği dikkati çekmektedir. Bu durum gayrimüslim nüfusun, Müslüman nüfustan ayrı olarak yaşadığını göstermektedir.

Urfa şehri; Bab-ı Beriyye, Babü'l-Ma, Bab-ı Amid, Bab-ı Harran ve Mağaracık adlı beş adet Müslim mahalle ile "cemaat" adı altında kayıt edilen gayrimüslim mahalleden ibarettir. Bu mahalleler arasında, 253 hane ve 22 mücerret vergi nüfusu ile Bab-ı Harran Mahallesi, en fazla nüfusa sahip olanıdır.³ Bu mahalleyi 204 hane, 15 mücerret vergi mükellefi olan Bab-ı Amid Mahallesi,⁴ 114 hane, 23 mücerret vergi nüfusu olan Babü'l-Ma Mahallesi,⁵ 133 hane, 15 mücerret vergi nüfusu olan Bab-ı Beriyye Mahallesi⁶ ile 45 hane vergi nüfusu olan Mağaracık Mahallesi takip ediyordu.⁷ Şehrin merkezinde yaşayan ve 'cemaat' adı altında kayıt edilen gayrimüslim nüfus ise; 300 hane ve 42 mücerret vergi mükellefinden ibarettir.⁸

1518 yılında yapılan tahrirde Urfa'nın merkezindeki mahallelerde yaşayan Müslim nüfusun toplam 782 hane ve 75 mücerret, gayr-ı Müslim nüfusun ise 300 hane ve 42 mücerretten müteşekkil olduğu görülmektedir.⁹ Bu durumda Müslüman nüfusun gayrimüslim nüfustan bir hayli fazla olduğu meydana çıkmaktadır.

Hane ile ifade edilen vergi mükellefinin, şimdiye kadar yapılan araştırmalarda umumiyyede '5' kişiden oluştuğu kabul edildiğinden,¹⁰ her bir hanenin 5 rakamı ile çarpılıp üzerine mücerretlerin ilave edilmesiyle elde edilecek sayı bize şehrin yaklaşık nüfusunu vermiş olacaktır.

$782 \times 5 + 75 = 3985$ kişi Müslim

$300 \times 5 + 42 = 1542$ kişi gayrimüslim

Bu nüfusu yüzde olarak şu şekilde göstermek mümkündür:

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defteri (rD), nr.64, 393.

⁴ BOA, TD, nr. 64, 391.

⁵ BOA, TD, nr. 64, 390.

⁶ BOA, TD, m. 64, 394.

⁷ Aynı yer.

⁸ BOA, TD, nr. 64, 396.

⁹ Aynı yer.

¹⁰ Bu hususta bk. Ömer Lütfü Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", Türkiye Mecmuası, X, İstanbul 1953, 11-12; Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", Tarih Dergisi, İstanbul 1979, Sayı (S) 32, 345-346.

Urfa Şehri	Nüfusu	Oran(%)
Müslüman	3985	72
Gayrimüslim	1542	28
Toplam	5527 kişi	100

Görüldüğü gibi 1518'de Urfa'nın merkezinde yaşayan gayrimüslim nüfusun, Müslüman nüfusa nazaran bir hayli az olduğu dikkati çekmektedir. Urfa'nın merkezindeki bu nüfusu, aynı tarihte tahriri yapılan Mardin ve 1516'da tahriri yapılan Bayburt şehriyle kıyaslayacak olursak, Urfa'nın nüfus bakımından Mardin'den bir hayli küçük¹¹, Bayburt'tan ise bir hayli büyük olduğu görülmektedir.¹²

1518'te Urfa Sancağının merkezinde tahmini olarak 5527 kişilik bir nüfus yaşamakla beraber, merkezin dışındaki köylerde ve mezralarda yine tahmini olarak 2656 kişinin yaşadığı,¹³ yani sancak dâhilindeki genel nüfusun %30,4'ünün şehir merkezinde, %69,6'sının ise köy ve mezralarda yaşadığı tespit edilmektedir.

2 - Mahallelerde Yaşayan Halkın Menşei

1518'de Urfa'nın mahallelerinde yaşayan vergi mükellefi bazı kimselerin, menşei bakımından hangi vilayet, kasaba veya memleketten geldiklerine dair işaretler olduğu gibi, bazılarının ise menşeleri bakımından hangi konar-göçer Türk aşiretine mensup olduğuna dair işaretlere rastlatılmaktadır. Bu durumda olan kimseleri mahallelere göre aşasındaki gibi bir dağılımla göstermek mümkündür;

Bab-ı Beriyye Mahallesi: Bu mahalleyi teşkil eden nüfus arasındaki 5 hanenin başka yerden buraya gelip yerleştikleri anlaşılmaktadır. Bunlardan 2 hanenin Ergani'den, 2 hanenin Gerger'den ve 1 hanenin de Acem'den geldiği görülmektedir.¹⁴

¹¹ Mardin'in 1518'deki nüfusu 8200 kişidir. Bk. Nejat Göytünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969, 102.

¹² Bayburt'un 1516'daki nüfusu 2447 kişidir. Bk. İsmet Miroğlu, XVI Yüzyılda Bayburt Sancağı, İstanbul 1975, 123.

¹³ Merkezin dışındaki köy ve mezralarda yaşayanların nüfusu tek tek hesaplandığında, buna belirli bir yeri kaynak olarak göstermek mümkün olmadı.

¹⁴ BOA, TD. ne. 64, 388, 389.

Babü'l-Ma Mahallesi: Bu mahalle nüfusu arasındaki 1'er hanenin aslen Ergani, Bağdat ve Ren; 2'şer hanenin ise; Sincar, Siverek ve Gergerli olduğu yani toplam 9 hanenin dışardan geldiği tespit edilmektedir.¹⁵

Bab-ı Amid Mahallesi: Urfa Şehri'ni meydana getiren mahalleler arasında, dışardan gelip yerleşen kimselerin en fazla olduğu mahalle, Bab-ı Amid Mahallesi'dir. Bu mahalle ahalisinin aşağı-yukarı ¼'ünün civar şehirlerden geldiği ve ya konar-göçer Türk aşiretlerine mensup olduğu dikkati çekmektedir.

Toplam olarak 53 hanenin dışarıdan geldiği anlaşılan bu mahallede, 7 hanenin Muştan gelip buraya yerleştiği, geriye kalanlardan 9'ar hanenin Mahmutlu ve Haydarlu, 6 hanenin Gevherli, 5'er hanenin Hamzahacı ve Bozcalı,¹⁶ 3 hanenin Buharlu, 2'şer hanenin Eğinli, Muslu, Sincanlı ve Döğer,¹⁷ 1 hanenin ise Avarlı gibi konar-göçer Türk aşiretlerinden oluştuğu anlaşılmaktadır.¹⁸

Bab-ı Harran Mahallesi: Bab-ı Harran Mahallesi'nde 16 hane muhtelif bölgelerden gelerek buraya yerleşmişlerdir. Bunlardan 3 hanesi Acem, 2'şer hanesi Malatya Ergani ve Siverek'ten gelmiş olup, geriye kalan 6 hanenin ise Haydarlu ve 1 hanenin ise Hacılu aşiretine mensup olduğu görülmektedir.¹⁹

Mağaracık Mahallesi: Mağaracık Mahallesi'nde sadece 3 hanenin menşeleri belirtilmiş olup, bunlardan 2 hane Millu'lü, diğer hane ise Asımlı aşiretine mensup idiler.²⁰ Bunun yanı sıra muhtelif yerlerden gelerek Urfa'nın merkezine yerleşen gayrimüslim ahalinin 43 hane olduğunu görüyoruz. Bunların 1'er hanesi Muratlulu, Erzincanlı, Mardinli ve Acem olup, 5 hanesi Siverekli, 10 hanesi Erganlı ve 24 hanesi de Gergerli'dir.²¹ Bu durumda 43 hanenin yarıdan fazlasını Gergerlilerin oluşturduğu, ayrıca menşeleri belirtilen gayrimüslim ahalinin, menşeleri belirtilmeyen ahalinin 1/7 sini meydana getirdiği tespit edilebilmektedir.

Bu arada Urfa'nın merkezindeki gayrimüslimcemaat arasındaki bazı kimselerin Karaca, Karagöz, Tanrıverdi, Kutluşah, Babacan ve Yağmur gibi Türk isimleri aldıkları dikkati çekmektedir.²² Gayrimüslim nüfus arasında Türk isimleri taşıyan kimselerin, vaktiyle Anadolu'ya gelen Hristiyan Türkler olduğu son

¹⁵ BOA, TD, ne. 64, 390.

¹⁶ XVI. Asırda Halep Türkmenlerinden olan Bayat boyunun boy beyi ailesini Bozca oğullarının teşkil etmiş olması (İlhan Şahin, "XVI. Asırda Halep Türkmenleri" , Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul 1982, S. 12, 697-699), bu mahalle arasında menşei bakımından Bozcalı adıyla zikredilenlerin, ister istemez Bozcaoğullarına mensup olduklarını hatıra getirmektedir.

¹⁷ Nitekim Anadolu'ya Oğuz boylarından Döğer Emiri Dimaşk Hoca'nın XVI. Asrın başlarında Urfa'yı hâkimiyeti altında bulundurması göz önüne alınırsa, az dahi olsa Döğerlerin var olması tabidir.

¹⁸ BOA, TD, ne. 64, 391.

¹⁹ BOA, TD, nr. 64, 393.

²⁰ BDA, TD, nr. 64, 394.

²¹ BDA, TD, nr. 64, 394.395.396.

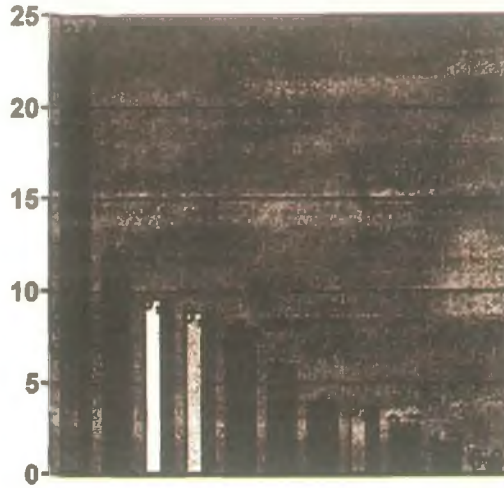
²² Aynı yer.

zamanlarda yapılan bazı araştırmalarda ileri sürülmesine rağmen,²³ bu durumun Anadolu'daki gayrimüslimlerin Türk kültürünün tesiri altında kalarak Türk isimleri almış olabileceklerini de hatıra getirmektedir.

Sancak genelinde menşeleri belirtilen ahaliyi topladığımız zaman, bunların 129 haneden ibaret olduğunu ve her bir haneyi 5 rakamıyla çarptığımızda bunun 645 kişiden mürekkep bulunduğunu görmekteyiz. Buna göre, şehrin genel nüfusu içinden menşeyleri belirtilenleri çıkardığımız zaman, 4882 kişinin o bölgenin ahalisini teşkil ettiği anlaşılmaktadır ki, bu durum aşağıdaki tablodan daha iyi görülmektedir.

Urfa Şehri	Nüfusu	Oranı (%)
Yerli Halk	4882	88.4
Taşradan Gelenler	645	11.6
Toplam	5527	100

Yukarıdaki tablonun yanı sıra, aşağıdaki grafik dikkatle incelenecek olursa, muhtelif yerlerden gelen ve konar-göçer aşiretlere mensup olan kimselerin dağılımını daha iyi anlamak mümkün olacaktır.

Grafik 1: Dışarıdan gelen nüfusun dağılımı;

% 24 Gergerli

% 12 Haydarlu

% 9,5 Erganili

²³ Bu hususta ileri sürülen görüşler hakkında bk. Nejat Göyünç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, İstanbul 1983, s.28-30.

% 8,8 Mahmutlu

% 8 Siverekli

% 6 Muşlu

% 4 Bozcalu, Gevherlu, Hamza-Hacılı

% 3,7 Acem

% 2,7 Buharlu

% 1,7 Döğer, Eğinli, Malatyalı, Millilu, Muslu, Sincanlı

% 0,8 Asımlı, Avarh, Bağdatlı, Erzincanlı Muratlu, Renli

3 - Şehirdeki Meslek Zümreleri:

Urfa'nın 1518'de ilk tahriri yapılırken, mahallelerde yaşayan vergi mükellefi bazı şahısların, isimlerinin altına hangi meslekle iştigal ettiklerinin yazılmış olması, şehrin merkezinde ne gibi meslek zümrelerinin mevcut olduğunu göstermektedir. Bu arada bir hususa işaret edilmelidir ki, o da tahrir defterinde kayıtlı edilen bazı şahısların baba adları bir meslek ismini taşımasıdır. Baba adları bir meslek adını taşıyan bu gibi kimselerin, hali hazırda o mesleği icra edip etmediği hususunda kesin bir kayda rastlanmadığından bu durumda olan kişiler, meslek sahibi olarak kabul edilmemiştir. Urfa'nın merkezinde çeşitli meslek zümrelerine mensup olanlar, mahallelere göre aşağıdaki gibi durum göstermektedir:

Bab-ı Beriyye Mahallesi: Bab-ı Beriyye Mahallesinde sadece 25 hanenin icra ettikleri meslekler zikredilip, bunların 1'er adetini; kasap, harir, kilimci, deveci, bakkal, baytar, basmacı, ilâcî ve çizmeci, 2'şer adetini; tellak, sarraç ve kassar, 3'er adetini kefenduz ve hallaç, 4 adetini de bıçakçılar meydana getirmektedir.²⁴

Babü'l-Ma Mahallesi: Bu mahallede 18 adet esnafın icra ettikleri meslekler şunlardır: 1'er adet; çerçi, keçeduz, nancı, sarraç ve kemancı, 2'şer adet; tabbak ve igneci, 4'er adet; kazgancı ve çulhacı.²⁵

Bab-ı Amid Mahallesi: 19 adet mesleğin İcra edildiği Bab-ı Amid Mahallesinde de 1'er adet; külâhi, kazgancı, tamgacı, hallaç, kapıcı, tabbak, cevci, kefenduz ve basmacı, 4 adet deveci ve 6 adet hayyat mesleklerini icra etmektedirler.²⁶

²⁴ BOA, TD, nr 64, 388.

²⁵ BOA, TD, nr 64, 389,390.

²⁶ BOA, TD, nr 64,390,391.

Bab-ı Harran Mahallesi: Diğer mahallelere nispetle daha fazla meslek gurubunu ihtiva eden Bab-ı Harran Mahallesinde 58 adet meslek vardır. Bunların dağılımı ise şu şekildedir: 1'er adet; çerçi, gülabi, mimar, attar, çıracı, çırçır, kassas, şahne, kürkcü, keçeduz, kirişçi, hasırcı, kilimci, sucu, sarban, danışment, bardakçı, börgi ve ahcı, 2'şer adeti; neccar, tabbak, nancı, penbeduz, aşşabi, 3'er adet; hallaç, deveci ve kasap, 4 adet dolah, 5 adet dellal ve 11 adeti ise hayyattır.²⁷ Buradaki meslek gurupları içinde en fazla miktarı hayyatlar oluşturmaktadır.

Mağaracık Mahallesi: Bu mahallede meslek icra eden esnaf olarak sadece 1 adet çerçi kayıt edilmiştir.²⁸

Gayrimüslim Cemaat: Tahrir de kayıtlı gayrimüslim cemaatin icra ettikleri meslek 11 adet olup dağılımı ise şu şekildedir: 1'er adet; mermerî, kazgancı, çulha ve boyacı, 2'şer adet; hayyat ve hallaç, 3 adet ise tavukçulukla meşgul olmuştur.²⁹

Tahrir genelinde muhtelif mesleklerle uğraşanların toplamının 132 adet olduğu ve hali hazırda icra edilen meslek gurubunun ise 52 adet olduğu görülmektedir. Bu meslek guruplarını isim isim zikredecek olursak bunların; ahçı, aşşabi, attar, bakkal, bardakçı, basmacı, baytar, bıçakçı, boyacı, börkcü, cevci, çerçi, çıracı, çırçır, çizmeci, çulha, danışment, dellal, deveci, dolah, gülabi, hallaç, harir, hasırcı, hayyat, iğneci, kapçı, kasap, kassar, kassas, kazgancı, keçeduz, kefenduz, kemancı, kilimci, kirişçi, küllah, kürkcü, mermerî, mimar, nancı, neccar, penbeduz, sarban, sarraç, sucu, şahne, tamgacı, tabbak, tavukcu, tellaktan müteşekkil olduğunu görmekteyiz. Meslek gurupları içinde en fazla yekûna sahip olanlar hayyat, hallaç, deveci ve kazancılarıdır.

4 - Şehrin İktisadi Durumu:

Urfa'nın Musul ve Halep kervan yolu üzerinde bulunması³⁰ sebebiyle, transit taşımacılığın önemli merkezlerinden birisi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1518'de muhtelif yerlerden Urfa'ya gelen veya transit olarak geçen ticaret mallarından bağ-ı büzürk³¹ adı altında gümrük resminin alınması, bu hususu teyit etmektedir. Bunun yanı sıra şehirde alınıp satılan mallardan, kesilen hayvanlardan, dokunan kumaşlardan tamga-yı siyah denilen bir verginin alınması şehrin ticari bakımından hareketli olduğunu göstermektedir.³²

²⁷ BOA, TD, nr 64, 394.

²⁸ BOA, TD; nr 64, 394.395.396.

²⁹ BOA, TD, nr 64, 394, 395, 396.

³⁰ Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler-tartışmalar (8-10 Haziran 1973), Ankara 1975, 86.

³¹ Fuat Köprülü, "Baç", İA, II, 189.

³² Tamga-yı siyahtan senede 40000 akçalık bir gelir sağlanırdı. Bk. BOA, TD, nr 64,387.

Urfa'nın iktisadi hayatında ziraatçılığın hayli büyük bir etkinliğinin olduğu tarım ürünlerinden alınan vergi toplamlarından anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Göyünç'ün 1518'de şehir ahalisinin ziraat ile uğraşanlardan %15 vergi alındığını zikretmesi de bu gerçeği yansıtmaktadır. Tarım ürünlerinden alınan verginin 1/7 oranında olması, arazinin mümbit olduğu kanaatini vermektedir. Zirai ürünlerden alınan 32000 akçalık verginin yarısını hinta (buğday), geriye kalanlarını şa'ir (arpa), penbe (pamuk), bağat-ı kürümden (üzüm bağları) elde edilmektedir.³³ Ayrıca Harran'da üretilen çeltik mahsulünden elde edilen 50000 akçalık vergi hasılatı³⁴ bize çeltik üretiminin bölgede bir hayli yaygın olduğunu göstermektedir. Harran suyundan geçit resmi adı altında 1000 akçalık vergi alınması ise bu sulu tarım alanlarında bilhassa çeltik üretiminde kullanıldığı kanaatini vermektedir.³⁵ Bundan ayrı olarak tamga-yı hamrdan (içki vergisi) 30000 akçalık³⁶ büyük bir vergi yekûnu elde edilmesi, bölgede şıracılık ve şarap imalatçılığının ve imbikleme atölyelerinin ileri bir safhada olduğunu göstermektedir.

Urfa şehrindeki sanayi tesislerinin başında ise; 1 adet boyahane, 1 adet macunhane, 1 adet kirışhane,³⁷ 1 adet debbağhane ve 1 adet başhane teşkil etmektedir.³⁸ Bunlardan boyahane hariç, diğerleri 4000 ile 5000 akçalık vergi hasılatı olan küçük tesislerdir. Boyahanenin ise 90000 akçalık vergi toplamının olması şehirde dokuma sanayisinin gayet gelişmiş olduğunu göstermektedir.

Şehirde zirai ürünlerden toplam olarak 163000; sanayi ürünlerinden ise toplam 109000 akçalık vergi hasılatının alınmış olması, şehir ekonomisinin bir hayli hareketli olduğunu göstermektedir.

B-Urfa Sancağı'nın Timar Dağılımı

Osmanlı Devleti'nin zirai, hukuki ve içtimai nizamı büyük ölçüde timar sistemi üzerine kurulmuştu. Bu sistemin esası, geçimlerine ve hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara tahsis edilmiş olup, senelik geliri 20000 akçaya kadar olan askeri dirliklere dayanmaktadır.³⁹ Devletin merkezîyetçi idaresi altında teşekkül ve İnkişaf etmiş olan Osmanlı timar sistemi, memleketin askeri ve siyasi bir gücü olduğu kadar iktisadi ve içtimai hayatının gelişmesinde de mühim bir mevkiye sahipti. Osmanlı devletinde yeni fethedilen bir bölgede, bölgenin Osmanlı hâkimiyetine geçmesinde hizmeti bu-

³³ BOA, TD, nr 64, 396.

³⁴ BOA, TD, nr 64,397.

³⁵ Aynı yer.

³⁶ BOA, TD, nr 64,387.

³⁷ Aynı yer.

³⁸ Aynı yer.

³⁹ Ö.L. Barkan, "Timar", İA. XIII, 286.

lunan bazı yerli kimselere timarlar verildiği⁴⁰ gibi, başka bölgelerden getirilen kimselere de timar verilirdi.⁴¹ Ayrıca sultana, beylerbeyine ve sancakbeyine büyük haslar ayrılarak bölgede merkezi idarenin daha da kuvvetlenmesi yoluna gidilirdi. Bunun yanında timar sisteminin bel kemliğini oluşturan diğer timar sahiplerinin veya timar sahipliğine namzet olanların da ihmal edilmemelerine dikkat edilirdi.

Osmanlı Dönemi Urfa ve Çevresi

Bu çerçevede Osmanlı hâkimiyetini müteakip 1518 yılında Urfa Sancağında uygulanan timar sisteminin nasıl bir görüntü arz ettiğini ve timar sahipliğini kimlerin oluşturduğunu bölgenin ilk tahririnden tespit etmek mümkün olmaktadır.

⁴⁰ Mehdi İlhan, "1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Arnid Sancagında Timar Dağılımı", Tarih Enstitüsü Dergisi. S. 12, İstanbul 1982, 93 ve devamı.

⁴¹ Aynı yer; Halil İnalcık, Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanit, XVI, Ankara 1954, s. 19.

1-Haslar

a-Hashâ-yı Hümâyün (Sultan Hasları)

Hashâ-yı hümâyün adı altında toplanan gelirler, timar veya zeamet sahiplerinin tasarrufunda olmayıp, doğrudan doğruya hazine-i hassaya yani devlete aitti. Muhtelif vergilerden oluşan bu sultan hasları Urfa Sancağında, coğrafi saha olarak sadece Urfa bölgesinden tahsil edilmekteydi. Tamga-yı siyah, tamga-yı hamr, boyahane, macunhane, kirişhane, adet-i karasalgun, âdet-i ırgadiye, âdet-i hime, cizye-i kefere, cizye-i marhasiyan⁴² gibi vergilerden oluşan 257000 akçalık gelirden başka Kır İbrahim Köyü'nün gelirinden 22758 akçalık divani hissesi hasba-i humayun gelirlerine aitti.⁴³ Toplam hâsıl ise 279758 akçalık bir gelirden oluşmaktaydı.

b-Sancak-beyi Hassı

Urfa Sancağındaki sancakbeyi hassasının tamamı, sancakbeyi olan Piri Bey'e aitti. Piri Bey'in hassına dâhil olan gelirlerin bir kısmı Urfa'nın merkezindeki mahallelerin vergi hasılatının tamamından, bir kısmı Urfa'nın merkezindeki bazı müteferrik vergi hasılatından,⁴⁴ bir kısmı da bazı köylerden tahsil edilmekteydi.

Urfa'nın merkezindeki sancakbeyi hassası 67000 akça⁴⁵ ve müteferrik vergilerden gelen gelirler⁴⁶ ise 151000 akçadan müteşekkil olmakla beraber köylerdeki sancakbeyi hassasının bir hayli fazla yekûn tuttuğu görülmektedir. Bu köyleri en az gelirden en fazla gelire kadar şu şekilde sıralamak mümkündür:

Köy Adı	Vergi Miktarı (akça)
1-Tel Bağdat Köyü ⁴⁷	10350
2-Sultan Tepesi Köyü ⁴⁸	11000
3-Nakip Han Köyü ⁴⁹	12000
4-Kovacık-ı Ulva Köyü ⁵⁰	12000
5-Tel Ömer Köyü ⁵¹	14200
6-Sirin Köyü ⁵²	20013

⁴² Cizye-i marhasa, gayr-ı Müslimlerden ellerinde bulundurdıkları vanklara karşılık alınan vergidir. Bk. Miroğlu, Bayburt Sancağı, 155.

⁴³ BOA, TD, nr 64, 387.

⁴⁴ Müteferrik durumlardan elde edilen vergiler şunlardır; Debbaghane, başhane, resm-i asiyab, resm-i addan, resm-i dellaliye, beytül malî-i şehir, adet-i İbrahimşah, yatak ve yaylak resmi, resm-i nıfs-ı ceraim, Harran'daki çeltik geliri ve Harran suyunun geçiş resminden meydana gelmektedir.

⁴⁵ BOA, TD, nr 64, 396.

⁴⁶ BOA, TD, nr 64, 397.

⁴⁷ BOA, TD, nr 64, 399.

⁴⁸ BOA, TD, nr 64, 402.

⁴⁹ BOA, TD, nr 64, 404.

⁵⁰ BOA, TD, nr 64, 402.

⁵¹ BOA, TD, nr 64, 401.

7-Kassas Köyü ⁵³	24500
8-Harran Köyü ⁵⁴	25006
9-Selman Köyü ⁵⁵	35000

Bu köyler arasındaki Selman Köyü'nün Keçi Kıran ve Tel Feriz⁵⁶ isimli iki adet mezrasının olduğu ve muhtemelen köy ahalisinin burada ziraatçılık yaptığı belirtilmektedir. Yukarıdaki köylere baktığımız zaman en düşük vergi hasılatı olan köyün, 10350 akça, en yüksek gelirli köyün hasılatının ise 35000 akça olduğu görülmektedir. Vergi hasılatı 20000 akçeyi aşan 4 adet köy vardır ki bu köylerin her biri küçük birer zeamet büyüklüğünde olup geri kalan 5 köy ise büyük birer timar niteliğine sahiptir.

Meskûn köylere oranla daha az bir gelire sahip olan sancakbeyi hassına dâhil viran köylerin sayısı fazla olmayıp sadece 5 adettir. Tahmini gelirleri 2000 ile 5000 akça arasında değişen bu köyleri, meskûn köylerde olduğu gibi en az gelirden en fazla gelire oranla şu şekilde sıralamak mümkündür.

Köy Adı	Çiftlik Sayısı	Vergi Miktarı (akça)
1-Gölpınarı Köyü ⁵⁷	10	2000
2-Enam Sems Köyü ⁵⁸	15	3000
3-Parepare Köyü ⁵⁹	20	4000
4-Kapdeğirmen Köyü ⁶⁰	20	4100
5-Evak Köyü ⁶¹	25	5000

Meskûn köylerin vergi hâsıllarıyla viran köylerin tahmini vergi hâsılları toplandığında 182169 akça ettiği görülmektedir. Verilen bu malumat ışığında Urfa Sancağındaki sancakbeyi hassına dâhil olan; şehir merkezi ile müteferrik bazı vergilerden ve mezkûr köylerden elde edilen vergi hasılatı toplandığında, Piri Bey'in hassının 400169 akça olduğu görülmektedir ki bu durum, Piri Bey'in hassını, hassa-i hümayun gelirinden $\frac{1}{4}$ oranında daha fazla olduğunu göstermektedir.

1518 yılı tapu tahrir defterinde mevcut olan Amid ve Mardin sancaklarındaki sancakbeyi hassı gelirlerine baktığımızda, Mardin Sancağında Mardin san-

⁵² BOA, TD, nr 64, 397.

⁵³ BOA, TD, nr 64, 400.

⁵⁴ BOA, TD, nr 64, 398.

⁵⁵ BOA, TD, nr 64, 399.

⁵⁶ Aynı yer.

⁵⁷ BOA, TD, nr 64, 404.

⁵⁸ Aynı yer.

⁵⁹ Aynı yer.

⁶⁰ Aynı yer.

⁶¹ Aynı yer.

cakbeyinin has gelirinin mevcut olmadığını,⁶² Amid Sancağındaki beylerbeyi hassının ise 1211033 akça olduğunu,⁶³ bunun ise Urfa sancakbeyi hassının 3 katı olduğunu görmekteyiz. Amid Sancağının paşa livası olması hasebiyle gelirinin Urfa Sancakbeyi hassına oranla yüksek olması gayet tabiidir.

2 - Zeamet

Zeamet olarak tasarruf edilen yerlerin fazla bir yaygınlık göstermediği ve sadece iki kişiye tahsis edildiği görülmektedir. Zeamet tasarruf eden kişiler arasında vergi hasılatı en fazla olanı Sofi Haliloğlu Üveys Bey'in tasarruf ettiği zeamettir.⁶⁴ Üveys Bey'in zeameti iki köyden oluşmaktadır. Bu köylerden ilki olan Fian⁶⁵ Köyü'nün senelik vergi hasılatı 20000 akçadan ve ikincisi olan Çatak Köyü'nün⁶⁶ vergi toplamı ise 1500 akçadan ibarettir. Bu duruma göre Üveys Bey'in her iki köyden toplam 21500 akçalık bir zeamet tasarruf ettiği anlaşılmaktadır.

Senelik geliri Üveys Bey'in zeametinden biraz daha küçük olan Hisaroğlu Mehmet'in zeameti de yine iki köyden oluşmaktadır. Senelik vergi hasılatı 7368 akça olan Yeregiren Köyü'nün⁶⁷ bu yekûnuna bad-ı heva resminin yarısı olan 250 akça dâhil edilmemiştir. 11696 akçalık vergi hasılatı olan Mihraplı Köyü'nün⁶⁸ de yine aynı şekilde bad-ı heva resminin 250 akçalık kısmı ilave edilmemiştir. Bu iki köyün toplamı bir araya getirildiğinde ve toplamı dâhil edilmeyen bad-ı heva resimleri de ilave edildiğinde toplam 19564 akça eder ki bu meblağ gerçek manada bir zeamet büyüklüğünden 436 akça küçüktür. Defterde zeamet şeklinde zikredildiğine göre bu küçük fark, belki de kendisine tevcih edilen başka bir yerdeki dirlikten karşılanmaktadır.

1518 yılı tahrir defterine baktığımızda, Urfa Sancağındaki zeamet gelirlerinin toplam 41064 akça olduğunu görmekteyiz.

3 - Timarlar

Urfa Sancağında coğrafi saha olarak çok geniş bir yaygınlık gösteren timarlar arasında, en fazla gelire sahip olan Seb-i Arap ile kardeşi Musa ve oğlu Cihangir'in tasarrufunda bulunan müşterek timarlardır.⁶⁹ Bu timarın 27456 akçalık bir geliri vardır

⁶² Göyünç, Mardin Sancağı. 151.

⁶³ M. İlhan, Amid Sancağı. 88.

⁶⁴ BOA, TD, nr 64,410.

⁶⁵ Aynı yer.

⁶⁶ Aynı yer.

⁶⁷ BOA, TD, nr 64, 408.

⁶⁸ Aynı yer.

⁶⁹ BOA, TD, nr 64, 428.

İkinci en büyük gelire sahip olan timar ise, Başlamış b. Kadir Kulu'na ait olan timar olup,⁷⁰ bu timarın senelik vergi yekûnu ise 25000 akçadır. Bu gerçek manada bir zeamet olup, deftere timar şeklinde yazılmıştır.

Milli Hacı Cemaatinden Davut Bey'in timarı da zeamet büyüklüğünde olup, bu timarın senelik geliri ise 21322 akçadır.

En düşük gelirli timar ise, Sultan Bey timarı olup,⁷¹ 1500 akçalık bir yekûnu vardır. Daha sonra Hoca Emir Kâtip'in timarın⁷² ve Halil b. İbrahim Türkman'ın timarı⁷³ ise 2000 akça ile en düşük gelire sahip olan timardır. Diğer timarlar ise, yukarıda zikredilen en yüksek ve en düşük meblağ timarlar arasında seyretmektedir. Urfa Sancağında mevcut olan 72 adet timarın 17 âdeti müşterek timardır. Bu timarların 6 âdeti Anadolu, Rumeli ve Türkmen kökenli sipahilerin tasarruf ettikleri müşterek timardır. Bu timarların içinde en düşük hisse, Rumelili İsa ve Hüseyin'in müştereken tasarruf etmiş oldukları timara aittir.⁷⁴ Bu müşterek timarda Hüseyin'in hissesi 3176 akça ile en düşük olanıdır. En fazla hisse gelirine sahip olanı ise Anadolu Budak Çavuş ile Erdoğan'ın oğlu Veli'nin tasarruf ettikleri müşterek timara aittir.⁷⁵ 16961 akça yekûnu olan bu timarın en büyük hissesi 12000 akça ile Budak Çavuş'a aittir.

Diğer 4 timarın⁷⁶ hisseleri 3180 akça ile 9000 akça arasında seyretmektedir. Ayrıca bu 4 timar ikiye sipahinin müştereken tasarruf ettikleri timarlardır.

Urfa Sancağındaki diğer 13 adet müşterek timarı tasarruf eden sipahilerin menşeleri belirtilmemiştir. Menşeleri belirtilmeyen bu timarların 5 âdetini iki sipahi, 2 âdetini 3 sipahi, 3 âdetini ise 4 sipahi müştereken tasarruf ediyorlardı. Menşeleri belirtilmeyen müşterek timarların içinde en fazla geliri olan timar Sebl-i Arap ve kardeşi Musa ve oğlu Cihangir'in tasarrufunda bulunan timardır. Bu timarın toplam geliri 28456 akçadır.⁷⁷ Gelir açısından en düşük timar ise, Hüsam ve İbrahim Şah olup, 5000 akçalık bir gelire sahiptir.⁷⁸ Hisse açısından en fazla gelire sahip olan sipahi ise Sebl-i Arap'tır ki bunun hissesi 13455 akçadır. Bu timarlar arasında ikinci en büyük hisseyi Hamza ve İskender'in müştereken tasarruf ettikleri timar teşkil etmekteydi.⁷⁹ Burada Hamza'nın hissesi Sebl-i Arap'tan sonra 10407 akça ile ikinci sırada gelmektedir. En düşük hisse ise müş-

⁷⁰ BOA, TD, nr 64, 435.

⁷¹ BOA, TD, nr 64,441.

⁷² BOA, TD, nr 64,436.

⁷³ Aynı yer.

⁷⁴ BOA, TD, nr 64, 434.

⁷⁵ BOA, TD, nr 64,418.

⁷⁶ BOA, TD, nr 64, 414, 415, 420, 426.

⁷⁷ BOA, TD, nr 64, 428.

⁷⁸ BOA, TD, nr 64, 413.

⁷⁹ BOA, TD, nr 64, 424.

terek bir timarın hissedarlarından olan Hüsam ve İbrahim Şah'ın hisseleri olup,⁸⁰ 1000'er akçadır. Geriye kalan timarların hisse gelirleri 8268.5 akça ile 1500 akça arasında seyretmektedir. Ayrıca Durak b. Sevindik ile İsmail'in tasarruf ettikleri müşterek timar aynı zamanda vakıf timarı özelliği taşımaktadır.⁸¹

Vakıf ve mülk timarlara Urfa Sancağında pek sık rastlanmaz. 72 adet genel timar yekûnu içinden 3 âdeti vakıf-mülk timarıdır. Bu timarlarda malikâne-divani sistem uygulanmaktadır.⁸² Vakıf ve mülk timarların 2 âdeti bir sipahinin tasarruf ettiği, 1 âdeti ise iki sipahinin beraberce tasarruf ettikleri müşterek timardır. Ahmet Çelebi b. Derviş Piri Bey'in timarı büyük bir timar olup, Şeyh Çoban isimli bir köyden oluşmaktadır. Bu timarın geliri 14738 akça olup, bunun 2788 akçası malikâne, 12000 akçası ise divani hissedir. Bu timarın malikâne hissesi olan 2788 akça Mevlut Halil Zaviyesine vakfederek ilhak edilmiştir.⁸³

Aynı şekilde Bazarlı timarı da vakıf bir timar olup, 3 köyden oluşmaktadır. Bunlardan Cebelü'l Vahit meskûn bir köy olup, Kızıllar Köyü'nün 2500 tahmini gelirinde malikâne-divani sistem uygulanmaktadır. Bu gelirin 1500 akçası divani, 1000 akçası ise malikâne hissesine aittir. Bu hisse de Halil Zaviyesine ilhak edilmiştir.⁸⁴ Vakıf timar özelliği gösteren Duran b. Sevindik ve İsmail'in beraberce tasarruf ettikleri müşterek timar iki viran köyden oluşmaktadır. Bunlardan Bozöyük Köyü'nün tahmini 7000 akçalık gelirinin 5500 akçası divanî hisse, 1500 akçası ise Melimek (?) Zaviyesine vakfen ilhak edilmiştir. İkinci viran köy olan Yassıcı'nın 2000 akçalık tahmini gelirini Durak b. Sevindik ile İsmail yarı yarıya paylaşmaktadır.⁸⁵ Ayrıca hassı hümayuna tabi Kör İbrahim Köyü'nde de malikâne-divanî sistem uygulanıp, bu köyün vergi hasılatından 7000 akçalık kısmı malikâne hissesi olarak kaydedilmiştir.⁸⁶ Vakıf timarlarının malikâne hisseleri toplandığında 12288 akçalık bir yekûn meydana gelmektedir.

Bu arada viran bir halde bulunan köylerin ise hiçbir sipahiye tevcih edilmediği ve münhal olarak bulunduğu görülmektedir. Sipahi tarafından tasarruf edilmeyen bu timarlar defterde fazla bir yekûn teşkil etmemektedir. Sancak içerisinde 10 adet münhal timar olup, bunların senelik hasılatları 3000 akça ile 5000 akça arasında değişen küçük timarlardır.

Münhal timarlar arasında yer alan ve viran bir halde bulunan köyler arasında Semaki Köyü'nün 8 çiftlik zemini ile 1500 akça vergi hasılatı, Kuni Yıranı

⁸⁰ BOA, TD, nr. 64, 413.

⁸¹ BOA, TD, nr. 64, 415.

⁸² Ayrıntılı bilgi için bk. Barkan, "Malikâne-Divani Sistemi", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, II, İstanbul 1939, 119-187.

⁸³ BOA, TD, nr 64, 423.

⁸⁴ BOA, TD, nr 64, 431.

⁸⁵ BOA, TD, nr 64, 415.

⁸⁶ BOA, TD, nr 64, 387.

Köyünün ise 7 çiftlik zemini ve 1500 akça vergi hasılatı vardı.⁸⁷ 7'şer çiftliğe sahip, Zumalik Köyü ile Hakönü Köyünün 1500'er akçalık gelirleri vardı.⁸⁸ Keza 7 çiftlik zemini olan Ekizce Köyünün 1500 akça, 10 çiftlik zemini olan Adana Pınarı Köyünün ise 2000 akçalık bir geliri vardı.⁸⁹ Bunun yanı sıra 5 çiftlik zemini olan Öyük Viranî Köyü 1000 akçalık tahmini gelire, 12 çiftlik zemini olan Kelih (?) Pir Mehmet Köyünün 2500 akçalık tahmini bir geliri olduğu⁹⁰ gibi, 10'ar çiftlik bir zemini olan Sak-ı Ulya ve Tatar Öyüğü köylerinin de 2000 akçadan toplam 4000 akçalık bir gelire sahipti.⁹¹ Yine münhal timarlar arasında yer alan en fazla vergi hasılatına sahip olan Tel Tervin Köyünün ise, 25 çiftlik zemini ve 5000 akçalık tahmini bir geliri vardı.⁹²

Bütün bunların yanı sıra senelik tahmini geliri 3999 akça olan 4 adet münhal timarın daha mevcut olduğunu ve bu timarların 3 âdetinin 2 köyden, 1 âdetinin ise 3 köyden oluştuğunu belirtmeliyiz.⁹³

4- Timar Sahiplerinin Menşe'leri

Tahrirde menşe'leri belirtilen timarların yekûnu gayet az olmakla beraber, bu hususta verilen malumat bölgenin fethinden sonra, o bölgedeki Osmanlı politikasını bize göstermesi bakımından hayli önem taşımaktadır.

a- Rumelili Timarlar:

Defterde menşe' itibariyle en fazla yekûna sahip olarak Rumelili sipahiler nazarı dikkati çekmektedir. Rumelili sipahilere tevcih edilen 21 timarın 4 adeti müşterek timar, 1 adeti malikane-divani sistemin uygulandığı timar olup, geriye kalan 16 timar ise bir sipahinin tasarrufunda olan timarlardır.

Rumelili sipahilerin uhdesinde olan 4 müşterek timardan ilki Rüstem ve Hasan isimli iki kardeşe aittir. Bu timar senelik geliri 8180 akça olan Sarucaoğlu isimli köyden oluşmaktaydı.⁹⁴ Mevcut gelirinin 5000 akçası Rüstem'in, 3180 akçası ise kardeşi Hasan'ın hissesini ihtiva etmektedir.

Ali ve Yusuf'un müştereken tasarruf ettikleri timar ise, 9332 akçalık bir gelire sahip Tel İvaz Köyü ile 8 çiftlik büyüklüğünde 1500 akçalık tahmini gelire sahip Kersenhaş (?), isimli viran bir köyden oluşmaktaydı.⁹⁵ Timarm 8832 akçalık gelirinin 3900 akçasını Ali, 4932 akçasını ise Yusuf almaktadır. Ferhat ile

⁸⁷ BOA, TD, nr 64, 439.

⁸⁸ Aynı yer.

⁸⁹ BOA, TD, nr 64, 440.

⁹⁰ BOA, TD; nr 64, 439.

⁹¹ BOA, TD, nr 64, 441.

⁹² Aynı yer.

⁹³ BOA, TD; nr 64, 440, 441.

⁹⁴ BOA, TD, nr 64, 420.

⁹⁵ BOA, TD, nr 64, 426.

Yusuf'un müştereken tasarruf ettikleri timarın senelik vergi yekûnu 8124 akça olup, bu yekûn Çekme Erüç Köyünden tahsil edilmektedir. 8124 akçayı Ferhat ile Yusuf eşit olarak paylaşmaktadır.⁹⁶

Enez köyünden oluşan İsa ve Hüseyin'in tasarrufunda bulunan timarm,⁷⁴⁷⁶ akçalık bir geliri vardır. Bu gelirin 4300 akçası İsa'ya, 3176 akçası ise Hüseyin'e aittir.⁹⁷

Vakıf-mülk timarlar içerisinde Bazarlu timarı, mutasarrıfının Rumeli Vilayetinden bir sipahi olması sebebiyle burada da zikretmek gereğini duymaktayız. Bu timar Cebelü'l-Vahit, Viran köy olan Kızıllar ve Hasbek köylerinden oluşmaktadır. Bu timarların gelirlerinden malikâne hissesi çıkarılınca, sipahi hissesinin 10500 akça olduğunu görmekteyiz.⁹⁸

Mevcut diğer 16 timarm 2 adeti zeamet tasarruf eden Rumelili Süleyman'a zeamet geliri olarak verilmiştir. Bunu defterde "ber vech-i zeamet" olarak kaydedilmesinden anlıyoruz. Rumelili Süleyman'ın zeamet gelirlerinin bir kısmını uhdesine verilen bu iki adet timardan temin ettiğini, başka sancakların birinde ise asıl zeametinin var olabileceğini tahmin etmek mümkündür. Rumelili zaim Süleyman'a tevcih edilen 2 timardan ilki Cabir Ensari Köyünden oluşmaktadır. Cabir Ensari isminin bu köye verilmesinin sebebi Medineli Cabir isimli sahabenin buraya gelmesi olabilir. Bu köyün senelik hasılatı 15000 akçadır. Bu büyük bir timar niteliğindedir. Aynı köyde Cabir Ensari adında birde zaviye vardır. Bu zaviyenin şeyhlik makamını Şah Budak'ın Hüseyin ve Alaaddin adlı evlatları müştereken tasarruf ediyorlardı. Vergiden muaf olan zaviye, bir çiftlik zemine sahipti. Zaviyenin ismini alan Cabir Ensari Köyünün Dip Virani ve Hacı Osman isimli iki adet mezrası⁹⁹ vardı ki muhtemelen köyün ahalisi burada ziraatçilikle uğraşıyordu. Rumelili Süleyman'ın uhdesine verilen diğer timar ise; biri viran diğeri meskûn iki köyden müteşekkildi. Bunlardan Karaman Derci isimli viran köyün 5 çiftlik zemini ve 1000 akçalık tahmini bir geliri, meskûn olan Köse isimli ikinci köyün 4500 akçalık vergi hasılatı vardı.¹⁰⁰

Merci Reyhan isimli bir köyden 12000 akçalık vergi hasılatı, Hüseyin adında bir sipahinin tasarrufunda olup,¹⁰¹ Abdullah'ın tasarruf ettiği timar ise 10000 akçalık geliri Bahri Köyü ile 2000 akçalık tahmini geliri olan Âlim isimli viran köyden oluşmaktadır.¹⁰²

⁹⁶ BOA, TD, nr 64, 414.

⁹⁷ BOA, TD, nr 64, 434.

⁹⁸ BOA, TD, nr 64, 431.

⁹⁹ BOA, TD, nr,64, 406.

¹⁰⁰ BOA, TD, nr,64, 406.

¹⁰¹ BOA, TD, nr 64, 429.

¹⁰² BOA, TD, nr 64, 419.

Murat Katib'in tımarını 10000 akçalık geliri olan Cavsak Köyü ile viran bir halde olan 2000 akçalık tahmini gelire sahip Kara Köprü Köyü meydana getirmektedir.¹⁰³

En düşük gelire sahip tımar ise Veled b. Kurt'un tasarrufunda olan iki viran köyden oluşan tımarıdır. Bu viran köyler 2000 akçalık tahmini gelire sahip Çulman ve Çukur Derci köyleri olup, toplam 4000 akçalık gelirle en düşük tımarı teşkil etmektedir.¹⁰⁴ Geriye kalan 10 tımar ise 9464 akça ile 4120 akça arasında muhtelif gelir düzeyine sahiptir.¹⁰⁵ Yalnız bu tımarlardan Rumelili Mustafa'nın tasarruf ettiği tımarın iki köyü ile bir mezrası olup, bunlardan Hizani Köyünün 6749 akçalık geliri olup, Kenani Derci isimli viran köyün 1200 akçalık geliri, Koçu Virani adında 5 çiftlik büyüklüğünde ki mezranın da tahmini olarak: 1000 akçalık geliri vardı.¹⁰⁶ Mezkûr tımar toplam 8949 akçalık bir gelire sahipti.

b - Türkmen Tımarları

Defterde menşeleri Türkmen kökenli olan sipahilerin tasarruf ettikleri tımarlar, Rumelilerden sonraki sırayı almaktadır. Türkmenlere mensup sipahiler iki guruba ayrılmaktadır. Birinci guruptaki tımarlar 3 adettir. Bunların 1'i müşterek, 1'i viran, diğeri ise bir sipahinin tasarruf ettiği vasat bir tımarıdır. Bu gruptaki müşterek tımar Hüseyin ve Yar Ali'nin tımarıdır. Bu tımar iki köyden meydana gelmektedir. Bunlardan ilki olan Horos köyünün 11700 akçalık bir vergi hasılatı vardı. Kızıltepe Mezrası'nın 1/4'ü de bu köyün tımarı arasında yer alıyordu.¹⁰⁷ İkinci köy ise 1300 akçalık tahmini gelire sahip olan ve 5 çiftlik büyüklüğünde bulunan Dûn Ali ismindeki viran bir köydür. Bu iki köyün toplam hasılatı 13000 akça olup, bu hasılatın 9000 akçası Hüseyin'e, 4000 akçası ise Yar Ali'ye ait idi.¹⁰⁸

Sipahi Hüseyin'in tasarruf ettiği tımarı iki köyden meydana gelmektedir. 15 çiftlik bir zemini olan Koriç Öyüğü Köyü'nün 3970 akçalık bir geliri vardı. Bir köy olan Samaklı köyünün 10 çiftlik bir zemini ve 2400 akçalık tahmini bir geliri vardır. Bu iki köyden sipahi Hüseyin'in tımarının 6376 akçadan ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰³ BOA, TD, nr 64, 427.

¹⁰⁴ BOA, TD, nr 64, 423.

¹⁰⁵ BOA, TD, nr 64, 411, 414, 416, 417, 419, 425, 426, 430, 433.

¹⁰⁶ BOA, TD, nr 64, 411.

¹⁰⁷ BOA, TD, nr 64, 415.

¹⁰⁸ BOA, TD, nr 64, 415.

İbrahim oğlu Halil'in uhdesinden olan tımar ise; 10 çiftlik zemine sahip olan ve 2000 akçalık tahmini gelire malik bulunan Yenice-i Ulyâ isimli viran bir köyden meydana gelmektedir.¹⁰⁹

Bu tımarların haricinde yer alan ikinci gruptaki tımarların hepsi viran köyler olup, tasarruf eden kimselerin 1 âdetinin Çavundur, 3 âdetinin ise Cavend boyuna mensup olduğu dikkati çekmektedir. Bu tımarların gelir bakımından bir hayli düşük olduğu, aşağıdaki dökümlerden daha iyi anlaşılacaktır:

I-Cavend boyuna mensup tımarlar:

1-Fazıl'ın tımarı:¹¹⁰ zemini geliri

a)Kalın Ulkar Köyü 7 çiftlik 1500 akçe

b)Sulu Hüseyin Köyü 7 çiftlik 1500 akçe

2-Çerşiş'in tımarı:¹¹¹

a)Koz Hisar Köyü 7 çiftlik 1500 akçe

b)Sim Köyü 7 çiftlik 1500 akçe

3-Kutlu Beyin Tımarı:¹¹²

a)Çamluca Köyü 7 çiftlik 1500 akçe

b)Kınnutlu Köyü 7 çiftlik 1500 akçe

II-Cavundur boyuna mensup tımarlar:

I-Veli'nin tımar¹¹³

a)Merkidli ve İshak 7 çiftlik 1500 akçe

Virani Köyü

b)Hayluca Köyü 3 çiftlik 500 akçe

Veli Cavundur'un tımarı yukarıdaki listeye göre 2000 akçalık bir gelire sahip olması gerekirken yekûnu 3000 akça olarak gösterilmiştir. 3000 akça olması mevcut kayıtlara göre mümkün olmaktadır. Bu durumda Veli Çavundur'un ya başka bir bölgeden 1000 akçalık bir tımara sahip olduğunu veya tahrir esnasında bu yekûnun sehven yazıldığını düşünmek mümkündür.

¹⁰⁹ BOA, TD, nr 64, 434.

¹¹⁰ BOA, TD, nr 64, 436.

¹¹¹ BOA, TD, nr 64, 438.

¹¹² BOA, TD, nr 64, 438.

¹¹³ BOA, TD, nr 64, 438.

c-Dulkadirli Tımarlar

Defterde Dulkadirli tımarlar 4 adet olup, bunlardan ikisi nispeten büyük tımarlardır. Diğer ikisi ise viran köylerden meydana gelmektedir.

Sarı Ali'nin tımarı, tımarların en büyüğünü teşkil etmektedir. Sarı Ali'nin tasarruf ettiği bu tımar 11447 akçalık bir geliri olan Akmeşhed Köyüdür.¹¹⁴

İkinci en büyük gelire sahip tımar Yenice-i Arap Köyü'nden Baykara'nın tasarruf ettiği 10481 akçalık tımandır.¹¹⁵

Bu tımarların yanı sıra 3 viran köyden müteşekkil olan Ömer'in tımarı vasat bir tımandır. Kebilü Öyük Köyü'nün 3000 akça; 10 çiftlik zemini olan Köpek'li Köyü'nün ise 2500 akçalık bir geliri vardır¹¹⁶ ki, bu köylerden Ömer'in toplam 7500 akçalık bir geliri olduğu anlaşılmaktadır.

İki viran köyden meydana gelen Mir Kulu'nun tımarı ise, 3500 akçalık bir gelire sahipti. Bu gelirin 2000 akçasını 10 çiftlik zemini olan Kadı Kendi Köyü; 1500 akçasını ise 8 çiftlik zemini olan Akça Hisar Köyü teşkil ediyordu.¹¹⁷

d-Akkoyunlu Tımarları

Tahrirde en az tımara sahip olanları Akkoyunlulara ait olan tımarlar teşkil etmektedir. Defterde 3 adet Akkoyunlu tımarı mevcut olup, bu tımarlar küçük tımarlardır. Mevcut tımarlardan ikisi iki viran köyden oluşmaktadır.

Akkoyunlu tımarlarından 4944 akçalık tımara mutasarrıf olan Esed'in tımarı en düşük tımandır. Bu gelirin tamamı Koyacık-ı Süfla Şeyh Attab Köyü'nden temin edilmektedir.¹¹⁸

İki viran köyden meydana gelen Mehmet Kıpça'nın tımarını teşkil eden Yaslıca Köyü'nün 15 çiftlik zemini ve 3000 akçalık tahmini bir geliri; Akpınar köyünün ise 7 çiftlik zemini ve 1500 akçalık bir geliri vardır. Böylece Mehmet Kıpça'nın bu iki köyden tasarruf ettiği tımar, 4500 akça idi.¹¹⁹

En düşük gelire sahip tımar ise iki viran köyü tasarrufu altında bulunduran İbrahim oğlu Mehmet'in tımarıdır. Kolluca Şahbeli Köyü'nün 12 çiftlik zemini ve 2500 akçalık tahmini bir geliri; Bar(?) Köyü'nün 5 çiftlik bir zemini ve 1000 akçalık bir geliri vardı.¹²⁰ İki köyün tahmini gelirini topladığımız zaman İbrahim oğlu Mehmet'in 3500 akçalık bir tımara tasarruf ettiği görülmektedir.

¹¹⁴ BOA, TD, nr 64, 416.

¹¹⁵ BOA, TD, nr 64, 411.

¹¹⁶ BOA, TD, nr 64, 420.

¹¹⁷ BOA, TD, nr 64, 440.

¹¹⁸ BOA, TD, nr 64, 433.

¹¹⁹ BOA, TD, nr 64, 430.

¹²⁰ BOA, TD, nr 64, 435.

e-Muhtelif Menşeli Tımarlar

Muhtelif Menşeli tımarlar 4 adet olup, bunlardan biri Anadolulu olup Navend cemaatinden, diğeri Milli Hacılu ve son tımar ise bir ekrad tımarıdır.

Anadolu Budak Çavuş ve Veli'nin müştereken tasarruf ettikleri tımar 3 köyden meydana gelmektedir. Bunlardan Makbeli isimli köyünün 13461 akça geliri; viran köylerden Yarık Çervin Köyü'nün 8 çiftlik zemini ve tahmini 1500 akça geliri; Ali Buçuk Köyü'nün ise 10 çiftlik zemini ve 2000 akça tahmini geliri vardı.¹²¹ Bu 3 köyden sağlanan gelirin yekûnu 16961 akça olup, bu meblağın 12000 akçası Budak Çavuş'un, 4961 akçası ise Veli'nin hissesi idi.

Mavend Cemaatine mensup Pir Gaibb'in tımarı ise iki viran köyden meydana geliyordu. Bu viran köylerden ilki Cevlan Nahiyesine bağlı olup, 10 çiftlik yeri olan ve 2000 akçalık gelire malik bulunan Yagluca Köyü'dür. İkinci viran köy ise Bozok Nahiyesine bağlı olup, 5 çiftlik zemini ve 1000 akçalık geliri olan Salmuca Köyü'dür.¹²²

Milli Hacılu Davut Bey'in tımarı ise 3 köyden oluşmaktadır. Bunlardan Germüç Köyü'nün 18322 akçalık bir geliri, 5 çiftlik bir zemine sahip olan ve viran bir halde bulunan Koymar-ı Sagire Köyü'nün 1000 akçalık geliri, Erhan adlı viran köyün ise 10 çiftlik zemini ve 2000 akçalık tahmini geliri vardır.¹²³ Bu üç köyün yıllık yekûnu 21322 akçadır. Bu meblağ ise tam bir zeamet büyüklüğünde olmasına rağmen tahrir tımar şeklinde yazılmıştır.

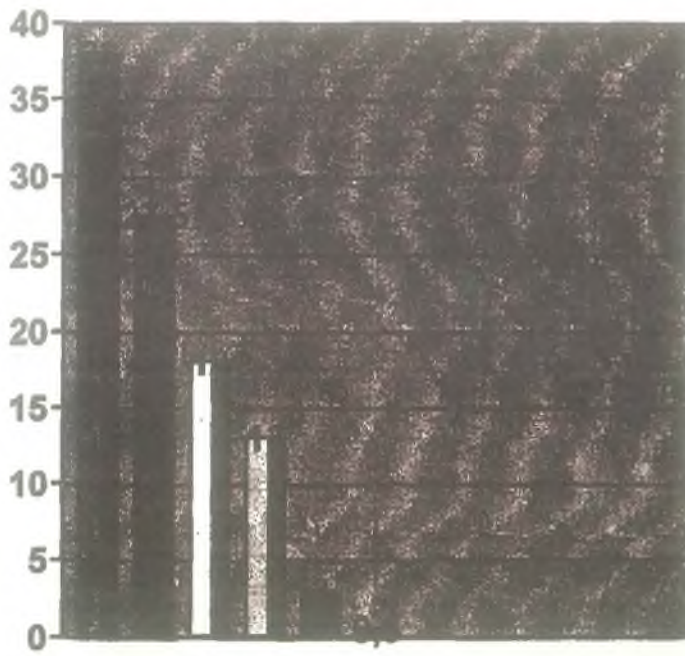
Muhtelif menşeli tımarların sonuncusu olan tımar Bezegi Aşiretine mensup ekrattan Sicincan'ın tımarıdır. Bu tımar 2 köyden meydana gelmiştir. Viran 2 köyden ilki Çevlan Nahiyesine tabi Çölmekçi-i Süfla Köyüdür. 7 çiftlik zemini olan bu köy 1500 akça tahmini gelire sahiptir. Bozok Nahiyesine tabi Kavuklu Köyünün 8 çiftlik zemini ve 1500 akçalık tahmini geliri vardır.¹²⁴ Mezkûr köylerin toplam gelirleri 3000 akçadan meydana geldiği görülmektedir.

¹²¹ BOA, TD, nr 64, 418.

¹²² BOA, TD, nr 64, 437.

¹²³ BOA, TD, nr, 64, 421.

¹²⁴ BOA, TD, nr 64, 438.

Grafik 2: İdari taksimatın gelir dağılımı

% 38 Timarlar-560245

% 27,5 Sancak Beyi Hassı 400169

% 18 Hassı Hümayun 287758

% 13 Eşkûnler 207000

% 3 Zeamet 41066

% 0,5 Malikâne 12288

Genel Toplam: 1508524 akça

EK-1 1518 TARİHLİ URFA KANUNNAMESİ¹²⁵

Defter-i Yasahâ-i Livâ-i Ruha

Tafsil-i Kanun-nâme-i Livâ-i Ruha ber muceb-i Kânân-ı Hasan Padişâh

Evvel şehir halkı olandan ve şahnalik deyiği geri evvel üzere mukarrer kılındı. Ve valilik deyiği her çift başına beşer kile-i Ruha-yı galle alınır imiş ki, iki buçuk Osmanlı kilesidir. Ve girü çift başına valilik iki Osmanî akçası dahi alınır imiş. Ve muştuluk deyiği cüllab üzerinde olan ahâli-i kurâdan her çift başına beşer kile-i Ruha-yı galle ile iki Osmanî akçası alınır. Bu zikr olan hususların alınmasının mevsimi harman vaktidir. Ol vakt alalar. Ve kara salgın deyiği külliye livâ-yı mezkûrenin reâyasının zirâ'atından ellide bir alınır. Bu hususlar dahi mukarrer kılındı. Harman vaktinde alınır, nısf bugday ve nısf arpa. Ve resm-i ırgadiye her hâneye üçer gün ve her günü üçer akçadan dokuzar akça alınır imiş. Anın dahi alınmasının mevsimi nısf(1) evvel bahar ekin vaktinde ve nısfı dahi orak vaktinde. Ve gerü her hânedan bir yük odun dahi alınır. Her yüküne dörder Osmanî akça alınır. Bunun dahi alınmasının mevsimi son güz ayıdır. Gerü evvel üzere mukarrer kılındı. Ve şehir bostanların suvarmak için Ayn-ı Ab-ı Halil'den nevbet alınır. Bir gün ve bir gece müddeti olurmuş. Ana addan dirlermiş. Her addana yüz yirmi Halep akçesi maktfi' var imiş. Doksan addan cem' olur imiş. Cümle-i akçası on bin sekiz yüz Halebî akça olurmuş. Bu dahi mukarrer kılındı. Alınmasının mevsimi nısfı nevrûzda ve nısfı dahi güzün evvel ayındadır. Ve şehir bostanlarından resm-i şahnegî deyiği iki bin yedi yüz elli Osmanlı akçası dahi alınır. Bunun dahi alınmasının mevsimi üzüm vaktindedir. Ve resm-i arûsiyeden nîm eşrefi alınır. Ve âdet-i ağnam güde derler imiş. Her yüz koyundan bir koyun ve iki Osmanî akçası alınır imiş.

Ve yatak başı dahi gerü her sürüde bir koyun alınır. Bunların dahi alınmasının mevsimi nevrûzdadır. Bu zikr olan hususlar külliye ber karar-ı sabık mukarrer kılınup defter-i cedide hâsıl kayıt oldu. Ve hazariye dirler imiş vilayet-i mezbureden çift başına beşer kile-i Ruha-yı galle alınır imiş. Ol husus ref olup deftere kayıt olmadı. Ve bostanı olan kurâdan dahi öşür üzere alınır imiş. Ber karar-ı sabık mukarrer kılındı.

Ve bac ve tamga hususu dahi akmişe cinsinden gelüp satılsa yirmide bir tamga alınır imiş. Ve geçüp gitse her deve yükünden iki Kayıti Beyi eşrefi ki yüz Osmanlı akçası olur. Ve at ve katır yükünden bir eşrefi ki elli Osmanî akçası olur. Ve Halep'ten ve gayri yerlerden şehre gelüp satılan sabun ve hınna ve hurma ve mazu ve fındık ve badem ve zeyt yağı ve rugan-ı sâde ve asel ve pek-

¹²⁵ Bu kanunname Barkan tarafından neşredilmiştir bk. Barkan, Osmanlı İmparatorluğunda Zirai, Hukuki Kanunlar, I, İstanbul 1943, 155-157

mez ve kuru üzüm ve kuru incir ve erük ve zerdali ve dahi bunlara nisbet ne ki vardır satılsa yüzde beş Osmanî akça alınur imiş. Ve ubur itse bunların her bir yükünden altışar tenge alınur imiş ki on iki Osmanî akçası olur. Ve taşradan getirilip satılan tuzun bir deve yükünden üç tenge alınur imiş ki altı Osmanî akçasıdır. Ve at yükünden iki tenge ve merkep yükünden bir tenge alınur imiş. Ve biber ve zencebil ve karanfil ve kalay ve nişadur ve dahi bunlara benzer ne varsa bir deve (yükünden) bir buçuk eşrefi alınur imiş. Ve kasaphane şehirde boğazlanan her koyundan bir tenge alınur imiş ki iki Osmanî akçası olur. Ve sığır boğazlansa her başa üç tenge alınur imiş ki altı Osmanî akçasıdır.

Ve şaraphane dahi taşradan şarap gelse bir at yükünden sekiz tenge alınur imiş ki on altı Osmanî akçası olur ol almur imiş. Ve hakkı şirecilik dahi her yükten dokuzar nevgi şire alınur imiş. Ve şehir halkının bağından hâsıl olan şaraptan bid'at yoğımış. Ve meyhane kurulup ala-hide bir yerde şarap satılmak dahi düstur değil imiş.

Ve resm-i dellaliye, bazara hayvanat cinsinden ve at ve öküz ve merkep gelüp satılsa satandan her yüzde bir akça-i Osmanî alırlar imiş. Ve bezestanda Ruha kumaşından satılsa her topta nîm Osmanî akça alırlar imiş. Amma kemha ve buna nisbet kumaş olsa yüzde bir Osmanî akça almur imiş. Ve iplik pazarında iplik satılsa her sekiz nevgiden bir Osmanî alırlar imiş. Ve altın ve gümüş ve cevâhir kısmından ne kim vardır satılsa külliye yüzde bir Osmanî akça almur imiş. Ve resm-i çulha da her çukurdan bir tenge alınur imiş ki iki Osmanî akçası olur.

Ve hububat kısmından arsada gelip satılsa her müd-i Ruha'dan bir kile-i Ruhayî almur imiş. Ve resm-i bevvâbî kapulardan geçen şarabın at yükünden üçer nevgi şarap alınır imiş. Ve bir yük odundan bir odun ve kömür yükünden bir karaca akça ve akmişe kısmından yabandan gelen her yük başına bir Osmanî almur imiş.

Ve hububat kısmından kim kurâ ehlinden gelir ola veyahut sair nevâhiden hakkul-bevvâbî yoğımış. Ve şehre ta'allükü olan gallevâtta birer mikdar nesne virürler imiş.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

- BOA, TD, nr. 64, 387, 388, 389, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 404, 406, 408, 410, 411, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 433, 434, 435, 436, 439, 440, 441.
- BARKAN, Ömer Lütfü, "Timar", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Basımevi, XII/I, İstanbul 1970.
- "Tarihi Demografi Araştırmaları Ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul 1953.
- "Malikâne-Divani Sistemi" , Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, II, İstanbul 1939, s. 119-187.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Urfa ", *İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul 1979.
- "Hane Deyimi Hakkında" , *Tarih Dergisi*, Sayı: 32, İstanbul 1979, 345-346.
- *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yay., İstanbul 1983.
- *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.
- "XVI. Yüzyılda Güney-Dogu Anadolu'nun Ekonomik Durumu" ,Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler-tartışmalar (8-10 Haziran 1973), Ankara 1975, s. 86.
- İLHAN, Mehdi, "1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Arnid Sancagında Timar Dagılımı" , *Tarih Enstitüsü Dergisi*. S. 12, İstanbul 1982.
- İNALCIK, Halil, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanit*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954.
- KÖPRÜLÜ, Fuat "Baç", *İslam Ansiklopedisi*, II, MEB Basımevi,, 1961. 189.
- MİROĞLU, İsmet, *XVI Yüzyılda Bayburt Sancağı*, Üçler Matbaası, İstanbul 1975.
- ŞAHİN, İlhan, "XVI. Asırda Halep Türkmenleri" , *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1982, S. 12, 697-699.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi II*, TTK Yay., Ankara 1975.

ŞEHRİN AYNASI KAPILAR: URFA ŞEHİR KAPILARI

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ*

Medeniyetin oluşumunda şehirler, şehirlerin oluşumunda da pek çok unsur etkilidir. Bu unsurlardan birisi de şehir kapılarıdır. Mimari şekli ve üretilişi bakımından medeniyetin gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır. Kapıların etkili olduğu kadim şehirlerden birisi de Urfa'dır. Pek çok çeşitliliğiyle zengin olan Urfa kapıları, sadece Urfa'nın değil bölgenin de siyasî, idarî, sosyal ve ekonomik yapısını anlama noktasında ışık tutmuştur. Bu çalışmada Urfa örneğiyle kapıların önemine değinilecektir.

Giriş

Şehir kapıları bir şehrin “destur” simgesidir. Şehrin tertip ve nizamının görüntüsüdür. Bu anlamda şehir kapıları, ayna gibidir. Şehrin sosyo-kültürel ve iktisadi yapısını yansıtır. Kent ile ilgili akılda kalıcı en çarpıcı mimari unsur; şehir kapılarıdır. Tarih boyunca görkemli şehir kapıları, kentlerin gösterişli yapıları olarak görülmüştür. Seyyahların ilk cümleleri genelde kentin kapı veya kapılarıyla ilgilidir. Kapı sayısı kentin sosyoekonomik seviyesinin de bir göstergesidir. Bugün ülke sınır kapılarının gördüğü işlevi, geçmişte şehir kapıları aynı işlevi görürdü.

Tarih boyunca şehirler bütün zenginliğini ‘taç kapı’ denilen şehrin girişlerindeki kapılarda sergilerdi. Bu, kentin cazibesini artıran bir husustu. Urfa'da kapılarıyla ünlenen bir kenttir. Tarih boyunca Urfa kapıları hep önemini korumuştur. Ticaret güzergâhında bulunan Urfa, tüccarlara ev sahipliğiyle ünlenmiştir. Ticaret yapmak kent insanı için hep ikinci planda olmuştur. Urfa kapılarının hemen dışındaki hanlar, Urfa'nın ticaretten aldığı en önemli artı değerdir. Bu yüzden kapıların Urfa'nın sosyo-ekonomik yapısında önemli bir yeri vardır. Neredeyse kapılar ve bağlantılı hanlar kentin iktisadi hayatının ana damarlarından biri olmuştur. Şehir kapılarının kapanmasından sonra konukları ağırlayacak şehir dışındaki hanlar (Millet Hanı gibi) önemli konuk evleri iken; aynı şekilde kapıların açık olduğu saatlerde şehir içindeki hanlar da iktisadi hayatın vazgeçilmezleri idi. Bugün kentteki hanların çokluğu, kent ekonomisinin ne denli bu sektöre bağlı olduğunu da göstermektedir. Şehirdeki hanların sayısı da bu duruma en güzel kanıttır. Kapıların tarih boyunca kentin ekonomik yapısına paralel sayıları da artmış veya azalmıştır. Kaynaklarımız Urfa kapılarıyla ilgili önemli sayılabilecek anekdotlar vermektedir. Bu bilgiler erken denebilecek bir dö-

* Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

neme aittir. Bu dönemde en az dört veya altı kapının kentte olması kentin büyüklüğü ve iktisadi yapısıyla ilgili bir takım ipuçlarını vermektedir.

Mar Yeşua VI. yüzyılda kentte Tar'o d-Kafe (Kemerler Kapısı/kentin doğusunda), Tar'o d-Şa'e (Saatler Kapısı/kentin kuzeyinde), Tar'o Barlaha (Tanrıoğlu/kentin kuzeyinde), Tar'o Edevatrun (Tiyatro/kentin doğusunda), Tar'o d-Rabo (Büyük Kapı/kentin güneyinde), Tar'o d-Beth Şamaş (Güneş Evi/kentin kuzey doğusunda) kapılarının varlığından bahsetmektedir.

Bâb el-Emir

Şehrin Aynası Kapılar ve Urfa

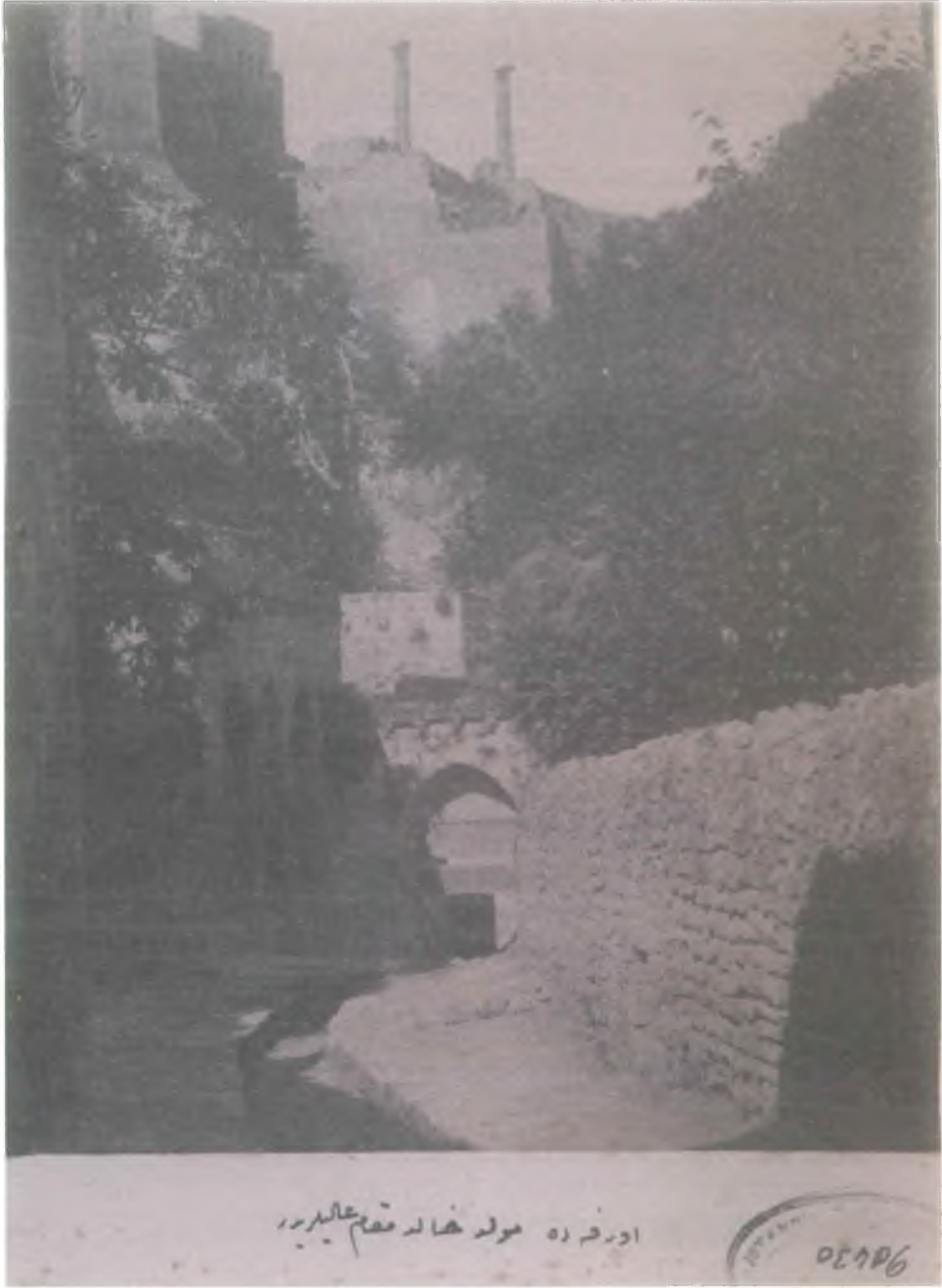
Kent kapıları kentin çevre yerleşim birimleriyle olan idari, iktisadi ve sosyal ilişkilerinin boyutunu da göstermektedir. Urfa'da ortaçağda ana kapıların yanında bir de ara kapılar da mevcut idi. Nitekim Segal kentin kapılarıyla ilgili değerlendirmesinde kent kapılarının VI. yüzyıldan kalma Batı, Doğu, Güney ve kuzey yönlerini kapsayacak şekilde dört kapıyla sınırlı kaldığını ifade eder. Bunlar: Kemerler/Tonoz, Tiyatro, Saatler ve Güneş kapılarıdır. Mar Yeşua'nın yörede bulunmasından dolayı onun vermiş olduğu bilgilere itibar etmek gerekir. Nitekim daha sonraki dönemlerdeki kapılar ve sayıları hakkında verilen bilgiler de çok farklı değildir. Alman Oryantalist Ernst Kirsten, IV. ve VI. yüzyılda kentin beş kapısının olduğu belirtmektedir. Ona göre bu kapılar: Kale kapısı, Saatler/Samsat, Barlaha, Güneş Evi ve Kemerler kapılarıdır. Şehirde Bey Kapı, Samsat Kapı, Harran Kapı, Bab-ı Ma, Bab-ı Şamt (Şems) ve Berriyecik adıyla kapılar mevcuttur. Süryani Mihail Zengi'nin Urfa muhasarasında karargâhını

Konfessor kilisesinin yanında yer alan “Heures” (Saatçi) kapısının önünde kurduğunu belirtmektedir. Bu ifadeden Osmanlı döneminde Samsat kapı denilen mevkide “Heures/saatçi” adı verilen kapının 1144-1145 yıllarında bulunduğunu anlamaktayız. 1766’da Urfa’ya gelmiş olan ünlü Alman Seyyah Carsten Niebuhr dört Urfa kapısından bahsetmektedir. Bunlar: Samsat, Yengi, Beg, Harran kapılardır. 1860’da bir başka Alman gezgin olan J. H. Petermann Urfa’ya gelmiştir. Ona göre ise Urfa kapılarının sayısı beştir. Samsat, Bey, Sakıb’ın Kapısı, Harran ve Arslan’lı kapıları. 1883’de Urfa’gelmiş olan Eduard Sachau ise altı Urfa kapısının olduğunu belirtir. Bunlar: Samsat, Saray, Yeni, Bey, Sakıp ve Harran Kapılarıdır. Ayrıca yıldız albümünde yer alan bir fotoğraf ile alt yazısından Urfa’da Dağ kapısı ibaresi yer almaktadır. Kale ile Balıklıgöl’e doğru uzanan yamaçta dış sur içinde yer aldığı görülmektedir. Bu sayı Mar Yeşua’nın vermiş olduğu sayıyla da örtüşmektedir. Sayılardaki farklılık Urfa kapılarının farklı dönemlerdeki görmüş oldukları işlevlerden ve ekonomik canlılıktan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle bazı kapıların isimleri kaynaklarda daha sık yer verilmiştir. Muhtemelen işlevi olmayan bazı kapılarda kullanılmamış olabilir. Kaynakların vermiş olduğu dört, beş veya altı kapı sayıları da bunun bir sonucu olabilir. Günümüzde Harran Kapı hala ayakta. Bey Kapısı ise muhtemelen IV. veya VI. yüzyıl surların inşasıyla yapılmıştır. Bugün ayakta kalan kısım U şeklindeki yapıdır. Bey kapısı U şeklindeki kulesiyle Harran kapıdan şekil olarak ayrılmaktadır.

Urfa’da Dağ kapısı’nun resmidir.

Foto: Yıldız Albümü Arşivi

Urfa'da Mevlid-i Halilürrahman Makam-ı 'Alileridir. Foto: Yıldız Albümü Arşivi

Urfa Samsat Kapı

Foto: Dr. Max Freiherr Von Oppenheim

Urfa Harran Kapı

Urfa'da Kapıların İşlevi

Urfa kapılarının bulunduğu mekânlarla dinî ve iktisadî hayat arasında da bir bağlantı vardır. Mesela Bab-ı Ma Balıklı Göl ile Halepli bahçe arasında yer aldığı tahmin ediyoruz. Bu kapının ismi “Boğa El” olarak da ifade edilen ırmakların çıktığı kayakların başında bulunan “El” tarlasında oturan, tanrıların babası baş tanrı El; “bulutların binicisi” diye anılan ve şimşek ile gök gürültüsü tanrısı, bazen de Haddad adıyla anılan bereket tanrısı Baal tanrısı veya başka bir ifadeyle Yam-Nahar’dan neş’et ettiği ifade edilir. Deniz ve ırmak tanrısının Edessa’daki varlığına, Drijvers işaret etmektedir. Bab-ı Şamt kapısı Harran’a açılan bir şehir kapısıdır. Çünkü bu yönde Şemt olarak telaffuz edebileceğimiz bir tapınak bulunduğu kaynaklarda ifade edilmektedir. “Heures” (Saatçi) kapısının ise, “Saatlerin Efendisine” izafeten verilmiş olma ihtimali vardır. Muhtemelen bu mevkide, “Saatlerin Efendisine” izafeten bir tapınak yer almaktaydı. Karakoyun-Su Meydanı denilen mekânları birbirine bağlayan noktada “Heures” (Saatçi) kapısı veya Osmanlı dönemindeki ismiyle Samsat kapısı ve hanı yer almaktadır.

Adeta kent her yönden gelecek kervanlara kucak açmış ve ona göre de alt-yapı oluşturmuştur. Görüldüğü gibi Urfa şehir kapıları ile çevresindeki yapılar

adeta kentle iç içe girmiştir. Tarih boyunca şehrin en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Şehri kapılarının aktif ve pasifliği halkın kullanımı ile ticari aktivitelerin yoğunluğuna bağlıdır. Tarihçiler Urfa'yı Musul ile Halep'in arasında "bir kama gibi" sokulmuş bir kent olarak görürler. Osmanlı döneminde bu kentlere Rakka'da katılmıştır. Bu kentlerin siyasi, sosyal ve ekonomik hayat damarı Urfa olmuştur. Urfa'yı ayakta tutan unsurlardan biri de bu kentlerle olan ticarettir. Urfa Ortadoğu'yla sadece tek yönlü bir güzergâhı kullanmamıştır. Urfa'dan Bağdat'a, Şam'a, Musul'a, Halep'e ve Liman kentlerine; bu merkezlerden de Urfa'ya kervanlar gelmiştir. Kaynaklarımızda bu kervanların korunması ve soyguncuların cezalandırılmasıyla ilgili anekdotlar vardır.

Urfa Bey Kapısı

Foto: Dr. Max Freiherr Von Oppenheim

Sonuç

Urfa'nın geleneksel ticari yapılanmasına en büyük darbe; Türkiye – Suriye sınırının inşası olmuştur. Dolayısıyla Halep-Rakka ve Şam'sız bir Urfa, boynu bükülmüş ve öksüzleşmiştir. Sınırın inşası Urfa'yı hayat damarlarından koparmıştır. Asırlardır Urfa'yı ve Urfalıları besleyen söz konusu ticari güzergâh ortadan kalkmıştır. Onunla bağlantılı hanlar ve kapılar gibi yapılar da önemlerini yitirmiştir. Aslında şehir kapıları güvenlik/otokontrol mekanizmaları dışında yani tertip ve nizamın haricinde bir de estetik bir yönü vardır. Bu yüzden şehir kapıları, Dersaadet (mutluluk kapısı), Darü's-saltanat-ı aliyye (yüce saltanat kapısı), Der-i Devlet (Devlet Kapısı) gibi anlamlarla şehre değer katan yapılar olarak görülmüştür. "kapısız" olmak eskilerin tabiriyle "yolgeçen hanı" olmaktır. Bu nedenle tarihte kimlikli olan şehirlerin, kimlikleriyle orantılı kapılara sahip oldukları görülmektedir.

KAYNAKÇA

- ALPTEKİN, C. , *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum 1978.
- “Zengi’nin Urfa’yı Fethi”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, İstanbul 1991, s. 69
- *Dimaşk Atabeyliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985.
- Anonim, *Urfa Hakkında Tabîî, Coğrafi, İktisadî, Tarihî, Mülkî Mâlumat-ı Câmi’ Salnâme*, 1927.
- ARDEL, A., “Güneydoğu Anadolu’da Coğrafi Müşahedeler” *Türk Coğrafya Dergisi*, XVII/21, 1961, s.146-148.
- CARSTEN Nierbuhr, “Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Länden, Kopenhagen, II, 407.
- DEMİRKANT, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, I, Ankara 1990.
- *Urfa-Haçlı Kontluğu*, II, Ankara 1987.
- DİCKENS, M., “The Church of The East”, *Fides et Historia*, XXXII, no: 2, s.107-125.
- DİNEVERİ, Abu Hanife Ahmed b. Davud, *Ahbaru’t Tıval*, (neşr. Ö. Faruk al-Kubba), Beyrut, ts.
- DIMAŞKÎ, Kitab Nukhbal el-Dahri fi Aja ib el-Barr ve’l-Bahr I., (Cosmographie), ed., C.M.J. Fraehn ve A.F.Mehren (St. Petersburg, 1866),
- DUVAL, Rubens, *Histoire D’Edessa Politoue, Religiuse et Litteraire*, Paris 1892.
- Ebu’l Fida, *el-Muhtasar fi Ahbari’l Beşer*, II, Mısır 1907.
- EKİNCİ, Abdullah, Ortaçağ’da Urfa, Efsane, Tarih, İlim ve Felsefe Kenti, Ankara 2006.
- ERST KIRSTEN, Edessa, Eine Römische Grenzstadt des 4-bis 6. Jahrhundersts im Orient”, *Jahrbuchfür Antike und Christentum*, Sonderdruck, Jahrgang 6;153,155,157.
- FAROQHÎ, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, İstanbul 2000.
- *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, İstanbul 2000
- FAYDA, Mustafa, *H. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul, 1989.
- FEHERVÂRÎ, “Harran”, *EP*, III, New Edition 1960, s. 220-234.
- G. Le Starng, *The Lands of The Eastern Caliphate*, Frank Cass-Co. Ltd. 1966.
- *Halep Salnamesi*, H. 1310-1312.
- *959 Tarihli Birecik Sancağı Kanunnamesi*, No: 276, s. 2-8/378.
- HANİGMANN, E.,- Göyünç, N., “Urfa”, *İ A.*, XIII, İstanbul 1986, s. 56.
- HAYES, E.,R., *Urfa Akademisi*, İstanbul 2002.
- HONIGMAN, Ernest *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev., Fikret Işıltan, İstanbul 1970.
- “Orfa” *El*, s. 993-994;
- IŞILTAN, Fikret, *Urfa Bölgesi*, İstanbul 1960.

- İbn Kalkaşandi, *The Dmascus Chronicle of The Crusades*, H. A. R. Gibb, London 1932.
- İbn Esir, *et-Tarihü'l Bâhir fi Devletü'l Atebekiyye*, nşr. A. A. Tolaymat, Kahire 1963.
- İbn Şeddad, *el-Alak el-Hatira fi Zikri Ümerâ el-Şam ve'l Cezire*, III/I, neşr. Yahya Abbâra, Dimaşk 1978.
- İbnü'l Kalânisi, *Zeyl Tarih Dimaşk*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
- İbnu'l Ezrak, *Tarih-i Meyyafarikin, (A Muslim Principality In Crusader Times Then Early Artuqid State)*, (1100-1150 yılları arasının neşri ve ing. trc. C. Hillenbrand), İstanbul, 1990.
- JOHNA, Samir, "The Mesopotamian Schools of Edessa and Jundi-Shapur: The Roots of Modern Medical Schools, *The American Surgeon*, Vol 69, Jul 2003, s. 628.
- J. H. Petermann, "Reise im Orient", Leipzig II, 1860-II s. 355.
- Mar Yeusa, *Mar Yeusa Vekayinamesi*, çev. Mualla Yanmaz, Eklmeler, M.Fahreddin Kırzioğlu, İstanbul 1958.
- RİCE, D. S., Segal, *Summary Report on archaeological work carried out in te Harran Tek Tek area (province of Urfa) SE Turkey in the summer of 1956*.
- ROSS, Steven K., *Roman Edessa*, London New York 2001.
- SEGAL, B., *Edessa The Blessed City*, Oxford 1970.
- *Edessa and Harran*, London 1963.
- "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa" *Anatolian Studies* III, 1953, s. 97-120.
- *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul 2002.
- SINCLAİR, T. A., *Eastern Turkey: An Architectural and Arhaeological Survey*, Vol. IV, London 1990.
- *Siirt Vekayinamesi*, Yaba Yayınları İstanbul.
- Simbat, *Simbat Vekayinamesi*, çev. Hrand D. Andresyans (T.T.K. Kütüphane-sindeki yayınlanmamış nüsha), Ankara 1946.
- SMİTH, R. Rahne, *Thesaurus Syriacus*, I, Oxford Clarebdn Press, 1879.
- SİMPSON, John, "Sasanian Armies The İranian Empire, Early 3rd to 7th Centuries AD", *Antiquity*, Mart 1997, C. 71, Sayı 271, s. 242-246.
- Süryani Mihail, *Süryani Mihail Vekainamesi*, (1042-1195), çev. Hrant D. Andreasyan, TTK. Nushası, Ankara 1944.

Urfa Harran Kapı

Foto: Dr. Max Freiherr Von Oppenheim

Urfa'da Harran Kapusu'nun Resmidir

Yıldız Albümleri Arşivi

İSLAM ŞEHİRCİLİK KÜLTÜRÜNDE MEYDANLAR VE URFA MEYDANLARI

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

Zaman, Mekân ve İnsan Üçgeninde Şehir ve Meydan

Medeniyetlerin kendi yaşam biçimleri ile uygarlık seviyelerini yansıtan en karmaşık ve kapsamlı yapı olan şehrin mekânlarını sosyal, kültürel ve iktisadi arka planları olmadan anlayıp algılayabilmek mümkün değildir. Kenti kent yapan önemli faktör, zaman içinde geriye doğru giderek köklerimizi hissetmek ve buradan ileriye doğru uzanmaktır. Herkese açık bir kültür alanı olarak kenti, tepeden bakılan bir nesne değil gündelik hayatın doğallığı içerisinde insanları geleceğe yönlendirecek ve moral duygularını güçlendirecek bir yaşam alanı olarak görmektir.

Şehirler ve şehir estetiği “zaman-mekân ve insan” üçgeninde ele alınmalıdır. Zaman-mekân ve insan, şehirciliğin sacayaklarıdır. Şehir ile alakalı olarak “zaman-mekân” ile “insan-mekân” ilişkisini görmeden şehir hakkında tartışma yapmak yüzeysel bir çabanın ötesine geçmez. Şehrin sembollerini bilmek, kentin soyut ve somut mirasını solumaktır. Şehri bilmek “İnsan-Mekân” ilişkisiyle şehri solumak aidiyet duygusunu geliştirir. “İnsan-Mekân” ilişkisi aynı zamanda şehir sembollerini ve şehir felsefesinin derinlemesine anlaşılmasını da sağlar. Mimar Turgut Cansever “İslam’da Şehir ve Mimari adlı eserinde, “...geçmişle bağı asla koparmamak ama geçmişi yok etmeyecek şekilde değişime göz kapamak gerekir...” der. Modernleşmeyle birlikte tarihsel miras büyük darbe almıştır. Turgut Cansever, “Kentin ve iskân ettiğimiz mekânın biçimi bizim kozmosla kurduğumuz ilişkiyi belirler” der.¹ En basit haliyle kim olduğumuz, ürettiklerimiz, yön verdiklerimiz, bu varlık içinde nasıl bir yer edindiğimize dair sorulara verilen cevaplar, şehri besler. Şehir bunlarla anlam kazanır. Şehir bireyin siyasal, kültürel, ruhsal zenginliğinin en önemli göstergesidir. “Mekânın doğasını” anlamak; mekânla insan, mekânla toplum, mekânla mekân ve mekânla kentin ruhu arasındaki ilişkileri kavramakla mümkündür. Mekânla toplumun ve insanın ilişkisi, bu ikisi üzerinden mekânla mekânın ilişkisi anlamına gelmektedir. İnsanın ve toplumun mekânla ilişkisi ise mekân üzerinden kendileriyle ilişkilerini ifade eder. Bu yönüyle “şehircilik sosyal bir faaliyettir.” “Bir nesne olduğu kadar, bir özne de olan kentin organik ve sembolik yapısı bir cetvel ve bir pergel ile anlaşılamaz. Bir bilim olarak şehircilik ‘kentin şiiri ve metafiziğini’ anlayamaz, ayrıca anlamak da istemez.” Söz konusu metafiziği anlamak için ihtiyaç duyulan şey, teknikten daha çok mekânın felsefesi ve teknik donanım-

¹ Turgut Cansever, *İslam’da Şehir ve Mimari*, İstanbul 2006.

lardan daha çok amaçların belirlenerek mekâna dair yapım programının oluşturulmasıdır.² Hatta varlığını uzun süre devam ettiren bir kentsel mekân, hızla değişen mimari tarzlara rağmen biçimsel olarak değişmiyorsa burada mimariden daha fazla sosyal ve kültürel yapıdan bahsetmek daha doğrusu bir şehir metafiziğinden bahsetmek gerekir. Mekânın metafiziğini şehrin mabedi, pazarı, panayırı, mahallesi, sokağı, çeşmesi, namazgâhı, mezarlığı ve meydanı gibi dinamikler oluşturur.

Şehir metafiziğini oluşturan yapıların zaman içinde toplumsal değer yargısı da değişmiştir. Bu bağlamda İslam şehirciliğinin klasik çağlarında önemli bir sosyokültürel merkez olan meydanlar, Osmanlı şehircilik pratiğinde geri planda kalmıştır. Aslında meydan kültürü, somut ve soyut anlatımlarıyla hemşehri olmanın bilincini üreten alanlardır. Meydan ortaklık mekânlarıdır. Meydanlar kentlerin ilk oluşumlarından itibaren vardı. Antik çağda kentin kurulacağı yerin düşman saldırılarına karşı tepede bulunması, hayvancılık ve tarım alanları, su kaynakları ve kentin poyraz rüzgârı alıp almamasına göre belirlenirdi. MÖ 5. yüzyılda birbirlerini dik kesen sokak ve caddelerin oluşturduğu eşit parsellerden meydana gelen kent modeli, Hippodamik kent planı olarak ifade edilir. İlk olarak ünlü mimar Hippodamos tarafından Anadolu'da Ionia kenti olan Miletos'da uygulanmıştı. İlk uygulayan kişinin adıyla anılan Hippodamik kent planı, daha sonra Priene gibi bölgedeki diğer kentlerde de uygulanmış, Helenistik ve Roma döneminde ise geliştirilerek tüm Akdeniz dünyasında uygulanan bir kent modeli olmuştu. Hippodamik kent planında şehir, yapılaşma karmaşasından uzaktır. Tüm kamusal binalar herkesin kolayca ulaşabilmesi için kentin ortasında yer alır. Caddelerin birbirini dik olarak kestiği kent yapısında kanalizasyon hatları da iyi ayarlandığı için su baskınları pek fazla görülmez. Kentin ana caddeleri kuzey-güney ve doğu-batı yönünde kesişiyor. Diğer bütün sokaklar bu caddelerle birleşmekteydi. Kamusal binalar da bu caddelerin belirli noktalarına kurulmaktaydı. Caddelerin ve sokakları kesiştiği alanları ise meydan olarak tasarlanmış. Eski Yunan polislerinde agora olarak ortaya çıkan ve kamusal binaların çoğu ile insanları sürekli temas halinde tutan ticaret, sanayi ve dinin başlıca odağını oluşturan, en mükemmelden en basitine kamusal mekândır. İlk Yunan sitelerinin korunma amaçlı Akropolis'ten hareketle ortaya çıkıp, sonradan düze indikleri zaman, hemen her seferinde ilk önce oluşan unsur agora olmuştur. Meydan poliste yaşayan insanların ev ve iş dışındaki hemen tüm zamanlarını geçirdikleri yerdir ve bu nedenle de meydanlar toplumsallığın ve onun başka bir ifade tarzı olan siyasetin merkezi alanları olmuştur. Roma'da da durum bundan farklı değildir. Bizzat kendi bir civitatis olarak ortaya çıkan Roma Kenti, fetih-

² Bkz. Hasan Taşçı, *Bir Hayat Tarzı Olarak Şehir, Mekân, Meydan*, Kaktüs yay. 2014.

lerle büyüyerek, tarihin kaydettiği en büyük devlet formasyonlarından biri haline gelmiştir. Ama Roma devleti, bizde çoğu zaman sanıldığıının aksine, ülkenin her birimine kendi iradesini tartışmasız bir şekilde kabul ettiren despot, mutlakçı ve aşırı merkezci bir üst siyasal belirlenme olmanın uzağında kalmıştır. Roma aslında bir civitatisler konfederasyonudur. Bu konfederasyonun oluşturucu birimleri olan bu kentsel-siyasal varlıklar, aslında civarlarındaki kırsal alanla birlikte ekonomik, siyasal ve toplumsal bir bütün meydana getirmektedirler. Bu bütünlüğün çok çeşitli simgeleri arasında en dikkat çekici olanı forum'dur. Tıpkı Yunan polislerinde de olduğu gibi, Roma forumu kentin toplumsal, ekonomik ve siyasal odağını oluşturan bir meydan olarak ortaya çıkmıştır. Meydanların antik dönemdeki işlevleri ortaçağ'ın ilk yarısında kesintiye uğramıştır. Özellikle ekonomik nedenlere dayalı olarak kırsal hayatın öne çıkması, bu dönemde kentleri toplumsal hayatın vazgeçilmez unsurları olmaktan çıkartmıştır. Roma döneminden gelen kentler ya yok olmuşlar, ya da küçülmüşlerdir. Bunun yanı sıra, antik kır-kent ilişkisi tam anlamıyla kopmuş, dönemin küçülerek ayakta kalabilen kentleri, surların arkasında, kırsal ve kentsel faaliyetlerini birleştirerek hayatlarını sürdürmeye çalışmışlardır. Bu süreçte de meydanlar kentlerde varlığını sürdürmüş ve kentin toplumsal odağı olma işlevini devam ettirmişlerdir.³ Meydan somut ve soyut anlatımlarıyla hemşehri olmanın bilincini üreten alanlardır. Meydan "ortak" mekânlardır. Meydanlar kentlerin ilk oluşumlarından itibaren vardır. Eski Yunan polislerinde agora olarak ortaya çıkan ve kamusal binaların çoğu ile insanları sürekli temas halinde tutan ticaret, sanayi ve dinin başlıca odağını oluşturan, bu en mükemmelden en basitine kamusal mekândır. İlk Yunan sitelerinin korunma amaçlı Akropolis'ten hareketle ortaya çıkıp, sonradan düze indikleri zaman, hemen her seferinde ilk önce oluşan unsur agora olmuştur.

XI. yüzyıldan itibaren Avrupa'da ekonomide canlanma başlamıştır. Endüstri ile dış ticaretin yeni boyutlar kazanmaya başlamasıyla, kentlerde de ekonomik canlanma harekete geçmiştir. Bu süreçte ayakta kalan kentlerin bazılarının yeni durum karşısında büyümelerinin yanı sıra, yeni kentler oluşmuştur. Bu gelişme içinde başı, Kuzey İtalya kentleri çekmektedir. Bu kentlerin en önemli bölümünü de piazza, yani meydan oluşturmaktadır. Bu piazza Antikite ve ortaçağdaki öncellerinden çok daha büyük ölçekte ekonomik ve toplumsal hayatın odağı haline gelmiştir. İlk bankalar burada türemiş, nakit akımları ile ekonominin yüksek voltajlarının düzenleme alanı burası olmuş, toplumsal fırtınalar ilk önce burada patlamış ve bu fırtınaları çıkartanlar da burada cezalandırılmıştır.

³ Mehmet Ali Kılıçbay, *Şehirler ve Kentler*, İstanbul 2000, s. 40-41; Annie Pralong (editör), *Bizans, Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, çev. Buket Kitapçı-Bayrı, İstanbul 2011; Fustel De Coulanges, *Yunan'dan Roma'ya Tapınma, Hukuk ve Kurumlar*, Ankara 2011.

Bunun yanı sıra, her kilise, her tarikat piazzaya bakan bir dinsel bina edinmenin peşine düşmüştür. Binaları olmayan dilenci tarikatlar ise, vaazlarını doğrudan meydana vermişlerdir. Sonuçta herkesin bakışları meydana yöneliktir. İtalyanca piazza sözcüğü Türkçeye piyasa olarak geçmiştir. Piazza gerek somut, gerekse soyut içeriğiyle mal ve hizmetlerinin alınıp ve satıldığı alanı ifade etmektedir. Piazza'nın bir anlamı ekonomik hayatın odağını diğer anlamı ise, "piyasa yapmak" deyiminde ifadesini bulan, gezinmek, insanlarla karşılamak gibi atıflarla birlikte, toplumsal hayatın odağına gönderme yapılmaktadır. ⁴Böylece, çok dolaylı bir yoldan bile açıkça ortaya çıktığı üzere, piazza İtalya ve giderek Batı Avrupa kent hayatının ekonomik ve toplumsal, dolayısıyla da siyasal odağı olmuştur.

İslam Şehircilik Kültüründe Meydan

İslam şehirlerindeki meydanlar, işlevleri açısından batı uygarlığının meydan kültüründen ayrılır. İslam şehirlerinin meydanları köken, işlev ve mimari donatıları açısından yapılan değerlendirmeler, henüz bir nihayete ulaşmamıştır. Meydanın Grek ve Roma kökenli olduğu savı ile Grek-Roma öncesi özellikle Babil, Sümer, Asur gibi antik dünya uygarlığının şehir planları ve kadim dünyanın şehircilik pratikleri ile ilgili çalışmaların netlik kazanmasıyla bilgilerimiz netlik kazanacaktır. Kaynaklarımızda Kûfe şehrinin kuruluşu ile ilgili değerlendirmeler İslam şehirciliğinin kökenleri hususunda ipuçları vermektedir. İslam şehirciliğinin kuruluş döneminde, Grek ve Roma şehirciliğinin veya Suriye şehirlerinin Kûfe'yi etkilemediği kabul edilir. Doğu şehirlerindeki şehircilik pratiği, Pomerium'un hemen çevresinde bulunan Agora doğu şehirlerinde, özellikle Ktesifon (Medain) vb. İran şehirlerinde de mevcuttu. Sa'd b. Ebî Vakkas Kûfe'yi kurmadan önce Medain'i karargâh haline getirip burada bir süre ikamet ettiği, Kûfe'nin kurulmasına karar verildikten sonra, şehrin İranlı mimarlar tarafından planlanmış olması, şehircilikte İran etkisini göstermektedir. Aynı durum Bağdat'ın kuruluşunda da kendini göstermiştir. Bağdat'ın kuruluşunda görev alan Kûfe'li mimarların, pazarlarda olduğu gibi, meydan hususunda da Kûfe'yi esas alarak Bağdat meydanını da ona göre inşa etmişlerdir. İslam şehirciliğindeki meydanlar işlevsel olarak ayrılır. İslam şehirciliğinde meydan salt ticari bir alan değildir. Oysa Grek, Roma ve Fars şehirlerinde Agoralar büyük ölçüde ticaretin yapıldığı mekânlardır. İslam şehirciliğinde meydanlarda ticaret yapılmaz, ticaret için ayrı mekânlar (pazarlar) yer alır. ⁵

Meydanlar, felsefi boyutunda olduğu gibi kentsel tasarım boyutunda da, insana verdiği önem nedeniyle kentin potasına dönüşmüştür. Artık batı ve doğu

⁴ Mehmet Ali Kılıçbay, *Şehirler ve Kentler*, s. 43-44.

⁵ M. Mahfuz Söylemez, *Bedevîkten Hadârilîğe Kûfe*, Ankara 2001, s. 54-55.

dünyasının uygarlıklarınca oluşan mekanlar kadar bu mekanlara hayat veren insan, fauna ve flora da etkin olmaya başladı. Meydanlar sadece şehirlerin mad-di konforu için açılmaz, onlar mânevi değerlerin teşhir olunduğu tarih, san'at ve zevk galerileridir. Toplumun sosyalleşme ve terbiye alanlarıdır. Her meydana genişlik, tertip ve tezyinden evvel bir ana fikir hâkim olması gerekir. Ana fikri olmayan meydan taş yığından ve işlevsiz bir alandan öteye geçmez. Ne kadar geniş olursa olsun daralmağa, ne kadar süslü olursa olsun çirkinleşmeye mah-kûmdur. Ortaçağ İslam kültüründe meydanlar, fonksiyonlarına göre sınıflandı-rılmıştır. Osmanlı meydanları; kamusal meydanlar, ticari meydanları, hükümet meydanları, askeri meydanlar, mahalle meydanları, ulaşım meydanları ve spor meydanları gibi işlevleri vardı. Benzer bir durum ortaçağ Kûfe şehrinde de var-dır. Kûfe şehir meydanı, hem askeri törenlerin yapıldığı veya savaşa gidileceği zaman askerlerin toplandığı bir alan hem de Cuma günleri şehrin uzak mahalle-lerinde oturmakta olan Müslümanların namaza geldiklerinde bineklerini bağla-dıkları bir mekân idi. Başlangıçta Kûfe'de meydan yerleşime kapalı idi. Daha sonra yapılaşmaya gidildiği görülmektedir. Ortaçağ İslam şehirciliğinde meydan kültüründe temel kavram Mirbed'tır. Mirbed, Irak'ta Arap kültürünün şekillen-mesinin yanı sıra şehrin ekonomik hayatında da olağanüstü bir rol oynadı. Bu-rada deve kervanlarının yükleme ve boşaltma işi bu özel meydanda yapılmakta idi. Göçebeler ve kervanlar için bir tür kamp yeri idi. Basra'da geniş bir mey-dandan ibaret olan Mirbed'e, suyu Şattü'l-Arap'tan getirilmiş bir havuz mevcut idi. Başlangıçta boş bir alan olan en eski pazar yeri olan ticaret merkezine 155/771-2'de Ebu Cafer el-Mansur tarafından bir sur inşa edilir. Meşhur yedi kraat âliminden üçüncüsü, dil bilimci ve Basra dil okulunun kurucusu Ebu Amr b. A'lâ'nın (154/770) evi de Mirbed'in arkasında idi. Basra Okulunun mensup-ları Mirbed'e gelen Bedevilerden kelimelerin tespiti, gramer kaidelerin formüle edilmesinde Basra Okulunun çalışmalarına ciddi katkı sağlamıştır. Şiir yarışma-ları yapılıyordu. Bedevilerin tarihsel gelenekleri ve yaşam tarzlarıyla ilgili bilgi-ler buradan toplatılmıştır. Cahız "Beyan" adlı eserinin önemli bölümlerini bura-dan topladığı kaydedilir. Cahız "Hayavan"ında ünlü arap şairi Ebu Nuvas el Ha-san Bin el Hani el Hakem'in yazı aletlerini alarak sabahın erken saatlerinde Mirbed'e geldiğini ve burada notlar aldığını ifade eder. Aynı şekilde şair Ferazdak'ın da uğrak yeri idi. Resmi eğitim kurumlarının yokluğunda bir okul görevi üstlenmiştir. Aynı zamanda Mirbed dil bilimcilerin, şairlerin, hadis top-layıcıların uğrak yeri olmuştur. Mirbed'de Bedevilerin, kentlilerin rengârenk bir kalabalık tarafından sorgulanılması, mekânın öğretici yönünü göstermektedir. Mirbed aynı zamanda bir tiyatro sahnesidir.

Mirbed bazı geleneksel oyunların sergilendiği, insanları eğlendirmek için yılanların oynatıldığı bir eğlence alanıdır. Kan davalarının görüşülüp barış akdi-

nin yapıldığı yerdir. Mirbed aynı zamanda, şairlerin, ediplerin ve Arap dilcilerin buluştukları bir kültür merkezi ve önemli siyasi toplantıların yapıldığı forumdur. Mirbed şairlerin atışma mekânıdır. Şair Ferazdak ve Cerir, orada kabile reisi ve şairi Ra'î (ö. 907/709) gibi uzmanların hakemliğinde, amansız şiir atışmalarına girmiştir. Asma'î de (ö. 213/828), garîbü'l-lûgat'ı oluştururken, Bedevilerin kullandıkları “nadir ve anlamı karanlık sözcükleri” aramak için buraya gelirdi. Mirbed yerleşik kentlilerle kırsal göçebeler arasında bir alışveriş mekânı olması açısından da bir sosyalleşme merkezi idi.⁶

İslam şehirlerinde meydan ile diğer mimari unsurların bütünlüğü söz konusudur. Mesela Kufe’de meydan, mescit ve dâru’l-imâre’nin batısında bulunup ve iki temel öğeyi kuşatır ve meydan kavramı özel bir kavramla sabn veya rabbe olarak ifade edilir.⁷

İslam şehirciliğinde önemli gelişmelerden biri İran’daki şehircilik kültürüdür. İlk planlanan meydanın tarihi ise, Akkoyunlular dönemine uzanır. 15. yüzyılda Uzun Hasan’ın Tebriz’de inşa ettiği Meydan-ı Hasan Padişah, İran’da modern anlamda yapılmış ilk meydandır. 1470’lerde yapılmış olan bu meydanın etrafında cami, Ali-Kapu (saray ve divan), hastane, çarşının giriş kapısı ve bazı zanaat yapıları inşa edilmiştir. Safevilerin ilk padişahlarından sayılan, Şah Tahmasp döneminde başkentin Kazvin’e taşınmasıyla, inşaatı 11 yıl süren Ali-Kapu Meydanı, Safevi döneminde yapılan ilk meydandır. Bu meydanın inşasıyla birlikte, çevresinde ağaçlandırma yapılmış olan cadde kavramı ilk kez İran’da ortaya çıkmıştır. Kazvin’in Ali-Kapu Meydanı ve Tebriz’in Hasan Padişah Meydanı, Nakş-ı Cihan Meydanı’nın inşası için birer altyapı oluşturmuş ve bir model olarak kullanılmışlardır. Bu model Nakş-ı Cihan Meydanı’nda kendi evrimini gerçekleştirdikten sonra, İran’ın birçok kentinde ve hatta mahallesinde kullanılmıştır. İsfahan Ekolu ile Safeviler döneminde ticaret, hükümet ve din reformlarının etkisiyle şehirler çok önem kazandılar. Bu nedenle de İsfahan ekolünün bir uzantısı olarak kentsel reformlar gerçekleşti. Bu reformlar 6 başlıkta özetlenir:

1. Şehirlerde kentsel plana göre tasarım ve gelişimlerin uygulanması;
2. Kentsel yönün önem kazanması;
3. Ulaşım yollarının yeniden yapılması ve onarılması;
4. Tarihi bölgeleri koruyarak ve yeni bölgeler ekleyerek kentlerde gelişimlerin gerçekleştirilmesi;

⁶Geniş bilgi için bkz. Abdullah Ekinci, “İslam Şehrinde Bir Sosyo-kültürel Merkez(Meydan): Mirbad”, 2. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi, Konya 2012.

⁷M. Mahfuz Söylemez, s. 54.

5. Doğaya önem verilmesi, bulvarlar ve bahçelerin inşa edilmesi;

6. Hepsinden daha da önemlisi, şehirlerin merkezinde geniş ve önemli fonksiyonları barındıran kapsamlı bir meydanın inşa edilmesi.⁸

İslam şehirciliğinde meydan örnekleri içinde İsfahan'daki "Nısf-ı Cihan" veya "Nakş-ı Cihan" meydanının özel bir yeri vardır. Bu yeni model şehri bir bütün olarak ele alıp, kentsel mekânları toplumsal, kültürel, politik ve ekonomik hayatın gerçekleşmesi için yeniden düzenlemiştir. Şehir bütünlüğü ve binalar arasındaki ağı temel alan bu düşünce şehircilikte "İsfahan ekolu" olarak adlandırılmıştır.

İsfahan, Hz. Ömer (r.a.) devrinde fethedilmiş, Selçukluların başşehri, Harzemşahların, Timurluların ve Safevilerin gözdesiydi. Etrafı atla bir günde dolaşılabilirdi. Hem "yüz kapılı şehir"di, hem "nısf-ı cihan" ve "nakş-ı cihan"... Yani dünyanın yarısı ve dünyanın süsü. Tarihçiler ve seyyahlar onun zikrinden müstağni değildi. 512 bin 159 metrekairelik bir alanı kaplayan meydanın etrafında Safevi-Şii hükümdarı Şah Abbas'ın adını taşıyan cami yer almaktadır. Şah Abbas Camii mimarisiyle İslam medeniyetinde müstesna bir konuma sahiptir. Ana giriş kapısı, minareleri, büyük kubbesi ve iç avlusu çinilerle bezenmiş, binlerce kişinin aynı anda namaz kılabilirdiği bir mabet. Meydana hâkim diğer bir yerde ise muhteşem kubbesi ile Şeyh Lütfullah Camii bunuyor. Şeyh Lütfullah, aslen Lübnanlı bir derviş. Şah Abbas tarafından İsfahan'a davet edilmiş, bilahare Şah Abbas'ın kayınpederi olmuş. Zaten camiyi de Şah, kayınpederinin adına 1615 tarihinde yaptırmış. İçi ve dışı rengârenk çiniler ile bezeli cami, Safevi mimarisinin en önemli eserlerinden biridir. Şeyh Lütfullah Camii'nin tam karşısında, meydanın kuzey tarafında ise Âli Kapu Sarayı bulunuyor. Meydana hâkim bu eser, Şah Abbas tarafından, meydanı seyretmek için yaptırılmıştır. İsfahan şehrinin güzelliğine, "hayat veren ırmak" anlamına gelen Zayende Rud Nehri yer alır. Meydanda yer alan sarayın üst kat ayrı bir sanat harikası olarak inşa edilmiştir. Burası müzik odası olarak kullanıldığı için tavan, müzik aletleri figürü ile bezenmiştir.

⁸ Hossein Sadri, Şark Şehrinin Uyanışı: Nakş-ı Cihan Meydanı'nın İnşası ve Şehircilikte İsfahan Ekolu, Mimarlık 360, Temmuz Ağustos 2011.

Nakş-ı Cihan Meydanı'nın bir köşesini de muhteşem bir saray süslüyor. İsfahan'ın Kırk Sütun (Çehil Sütun) Sarayı, yabancı ülkelerin elçilerini ağırlaması için 17. yüzyılda inşa edilmiştir. Bir dönem kütüphane ve müze olarak da kullanılmıştır. Kırk Sütun Sarayı'nın içerisindeki bölümler tablolarla süslenmiştir. Safevilerden sonra kurulan Kacar Hanedanlığı devrinde yapılan minyatür tabloların en meşhuru ise Çaldıran Savaşı'nın anlatıldığı tablodur. Başka bir tabloda ise Safevi Şahı Tahmasb, Kırk Sütun Sarayı'nın ana salonunda Hindistan'ın Hümayun Şah'ını ağırlıyor. Bir başka tabloda ise Şah İkinci Abbas Türkistan padişahını ağırlıyor. Saraydan Şah Abbas'ın sadrazamı Lütfi Alihan tarafından yaptırılan Lütfi Alihan Kapalıçarşı'sına geçilmektedir. Nakş-ı Cihan Meydanı sarayları, mabetleri, süslemeleri, bahçeleri ve su mimarisiyle meydan bir kanaviçe gibi süslenmiştir. İsfahan'daki Nakş-ı Cihan Meydanı'nın yönü, İsfahan'ın iklimsel koşulları dikkate alınarak inşa edildi.

Nısf-ı cihan / Nakş-ı cihan Meydanı - İsfahan

Bu yeni yön, kentin eski yönünden ve daha da önemlisi Kible yönünden farklıydı. Bu nedenle de Nakş-ı Cihan Meydanı'nın yönü ve meydanın köşesindeki caminin yönü arasındaki farkı hissettirmemek için, mimari tasarım değeri taşıyan ve bir örnek oluşturan giriş bölümü tasarlanmıştır. Safeviler yeni yollar ve yeni kent merkezleri inşa ederken, kent ve doğa ilişkisini de dikkate aldılar ve bahçe şehirler inşa etmeye çalıştılar. Kazvin, İsfahan ve Tebriz'e bahçe şehir niteliği kazandırmayı amaçladılar. Bunu gerçekleştirmek için de İran bahçelerinin tasarımında antik dönemden itibaren önemli bir kavram olan ve Perdis olarak isimlendirilen Çahar-Bağ modelini kullandılar.⁹ Kamusal sokaklara ağaç diktiler ve dönemin Avrupa'sında da olduğu gibi, sadece yürüyüş ve eğlence amaçlı caddeler ve bulvarlar inşa ettiler. Bu kent meydanlarına örnek olarak, Kazvin'de yapılmış olan Ali-Kapu Meydanı ve İsfahan'daki Nakş-ı Cihan Meydanı'nı gösterebiliriz.

İran şehir meydanlarında, mimari bir felsefenin varlığı da görülmektedir. Şehircilikte İsfahan Ekolü olarak ifade edilen bu anlayışın temel dinamiği ressamlık ve diğer sanat dallarında, politik ve ideolojik düşünce biçimlerinde ve diğer alanlarda insanın daha önem kazanması ve merkeze konulmasıdır. Bu nedenle İsfahan ekolü şehircilikte bir şark uyanışının ifadesidir. İsfahan ekolü ile şehir, hiyerarşik bir yapıdan mekânsal bir dizge şekline dönüşmüştür.

Osmanlı şehircilik kültüründe¹⁰ ise, Batılı anlamı içinde bir meydan görülmemektedir. Osmanlı şehrinin meydanları, Ortaçağ İslam kültüründeki kadar da derinlikli değildir. Osmanlı da çarşı, pazar, bedesten, at meydanı ve cami avlusu gibi farklı mekânlar, batıda kullanılan meydan işlevini görmekte idi. Osmanlı kentinde toplumsal ve ekonomik odaklar kentte parçalar halinde farklı mekânlarda yer almaktaydı. Çarşı, pazar ve bedesten gibi mekânlar, aslında esnafın bir arada bulundukları yerlerdir. Pazar, aynı iş kolundaki esnafın bir aradalığını ifade etmektedir. Çarşı daha geniş bir kavram olup, çeşitli esnaf gruplarının bir arada olma halini belirtmektedir. At meydanı ile Ok Meydanı daha çok savaş talimine yönelik sportif faaliyetlerin alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı da cirit ve ok atma gibi savaşa yönelik oyunların itibar gördüğü

⁹ Çar-Bağ (İran ve Hint Saray Bahçeleri). Çar-Bağ divan şirinde sık sık geçen benzetme unsurlarından biridir. İran'ın İsfahan kentindeki İran hükümdarlarının saraylarında bulunan bahçelere çar-bağ denirmiş, Babürîliler de saraylarındaki bahçelere bu adı vermişlerdir. Çar sözcüğü Farsçadır çehar (dört-çarbağ:dört bağ) sözcüğü ile bağlantılı olduğu gibi her tarafı bağ anlamına da gelir. İran Şehinşahlarının saray bahçelerine çarbağ dedikleri bilinmektedir. Belki de çarbağ, İran sarayındaki bahçelerin sayısını ifade ettiği gibi her yanı bağ anlamında da kullanılmış olabilir. İsfahan'daki İran Şahlarının saraylarının olduğu bölgeye Çarbağ denmektedir. "İsfahan şehrinde Safevilerin ihtişamını yansıtan köşkler, mermer havuzlar ve bahçe düzenlemesiyle ünlü, birbirlerinden farklı ağaç türleri, ortasından akan Rud Nehri ve kolları ve bu kollar üzerinde kurulmuş fevvaler ile pek mamur ve müzeyyen, ... Çihil sütun (Kırk direk) Sarayı ile tarihi bir mekândır." Bkz. A. Talat Onay, Edebiyatımızda mazmunlar, MEB, 1996- s. 164.

¹⁰ Osmanlı Şehir Kültürü için bkz. Turgut Cansever, Osmanlı şehri, İstanbul 2010; Suraiya Faroqi, Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı, İstanbul 2010.

bilinmektedir. Meydan sözü ile bu tür sportif faaliyetlerin yapıldığı sahalar için kullanılmaktaydı. Cami avlusu ise İslam adetlerinin de belirlendiği üzere, zaten bir toplantı alanıdır ve toplumsal işlevi ağır basmaktadır. Esnaf çarşıda merkezin memurları (kadı ve muhtesip), kent halkı da cami avlusunda ve caminin içinde dinsel otorite tarafından gözetim altında tutulmaktadır. Osmanlı kentleri ekonomik ve toplumsal faaliyetlerin yürütüldüğü gelişmiş meydanlardan yoksundur. Osmanlı “millet” ve “mahalle” sistemiyle uyrukları mensup oldukları dinler temeli üzerinde, “millet” adı verilen gruplanmalara bölünmüşlerdir. Her “millet” kendi dinsel önderi (patrik, piskopos, hahambaşı) aracılığıyla doğrudan merkeze bağlanmaktadır. Farklı “millet”lere mensubiyet, hemşehrilik ve kent yurttaşlığı kavram ve bilincine ulaşmayı olanaksız hale getirmektedir. Batı kenti tarihi bir anlam içinde, meydanda ve meydan etrafında örgütlenen ekonomik ve siyasal toplumsallık olurken, Osmanlı kentleri bütünsel toplumsallıkların üretilceği meydanların oluşmasına tanık olmamışlardır. Osmanlı hâkimiyetine geçmiş antik bakiyesi olan kentlerin durumu farklılık arzeder. Bu kentler toplumsal reflekslerinde olduğu gibi mimari pratiklerinde de çift karakterlidir. Şehircilik anlayışları hem eski birikimi yaşatır hem de yeni alan açar.

Tanzimat’la başlatılan, Cumhuriyet döneminde sürdürülen batılılaşma çabaları düşünsel açıdan aynı temele dayanmakla birlikte, yöntem ve uygulamalar açısından önemli farklılıklar içermektedir.¹¹ Osmanlı modernleşmesinde öncelikli olarak üst yapı kurumlarının yeniden düzenlenmesi hedeflenirken, Cumhuriyet modernleşmesinde sadece bu kurumların değil, aynı zamanda çağdaşlaşmayı sağlayacak bütün toplumsal yapının değiştirilmesi hedeflenmiştir. Bu nedenle Osmanlı’nın modernleşme paradigmasında devlet teşkilatı büyük ölçüde değiştirilirken, toplumsal yapının korunmasına hassasiyet gösterilmiştir. Cumhuriyet modernleşmesi ise ekonomiden özel ve kamusal yaşama, kentten mimarlığa dek her şeyin yüce bir akıl hesaplanmış eylemleri sonucu, yeniden düzenlendiği, bir ideolojik meşrulaştırma girişimi olarak değerlendirilir. İki binli yıllardan itibaren yeni bir paradigma etkin olmaya başladı. Toplumda görünür olmayan gruplar görünür olmaya başladı. Söz konusu gruplar sadece şehirciliği değil, felsefe ve ideolojiyi, sanatın çeşitli dallarını, politika ve ekonomiyi de etkileyecek kent tasavvur oluşturmaya başladılar. Aynı duygu ve düşünceler mimaride de kendisi hissettirmeye başladı. Yeni inşa edilen mekânlar, söz konusu tasavvur ile inşa edilmek istenir oldu. Rant çeteleşmelerine rağmen “toplum için şehircilik” özne kılınmak istenmiştir.

¹¹ Bkz. Paul Dumont, François Georgeon (Editörler), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, İstanbul 1999.

Osmanlı Dönemi Urfa Şehir Planı/BOA, PLK.P: 4856/1

Plan şemasında gridal bir plan, merkezi plan şeması ve simetrik bir plan kurgusu görmekteyiz. Buradan yola çıkarak; bu plan şemasının Antik Yunan ve Roma kentlerine benzediğini söyleyebiliriz. Çünkü Antik Yunan ve Roma'daki plan şeması simetrik bir kurgu ile tasarlanırdı. Kent, iki ana aks (liner) üzerinde tasarlanıp iki tepenin (Damlacık ve Telfutur) üstüne kurulmuştur. Kentin merkezinde agora (meydan) ve meydanın etrafında çarşı yer almaktadır. Kentin bir girişinin olduğu ve kent girişinde bir meydan ve kamusal yapıların olduğu anlaşılmaktadır. Kentin girişinde sol tarafta nekropolis (mezarlık alan) olduğu görülmektedir. Kentin girişinde sağ tarafta ise tarım alanlarının olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kent Damlacık ve Telfutur tepelerin üstüne kurulup kentin aşağı tarafında bir derenin geçtiği plan şemasında görülmektedir. Bu sulak alanın hemen yakınındaki yerde ise kentin girişinde sağ tarafta tarım alanlarının olduğu anlaşıyor. Aynı zamanda şema, tek elden çıkmış bir koloni kentin planını vermektedir. Antik Yunan Kent şemasını ve plan kurgusunu incelediğimizde kentin bir giriş kapısının olduğu ve kentin girişinde kutsal alanlar, kentin merkezinde bir meydan (agora) ve bu meydanın etrafında ise özel alanların (konut) olduğunu görürüz. Osmanlı dönemi Urfa plan şemasının aynı zamanda, antik Urfa plan kurgusunu koruduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle bu plan şeması, Antik Yunan plan kurgusu ile tasarlandığı kanaatini güçlendirmektedir.

Urfa'da bilinirlik açısından en yaygın olan meydanlar, mahalle meydanlarıdır. Buna göre Urfa mahalle meydanları Arap Meydanı, Karpuz Meydanı, Hokka Meydanı, Bidig Meydanı, At Meydanı, Kara Meydanı, Su Meydanı,¹⁴ Bıçakçı Meydanı, Eşek Meydanı, Ağ (Ellisekiz) Meydanı, Koşu Meydanı ve Şehbenderiye (Topçu) meydanı günümüze kadar ulaşmıştır. Urfa Şer'iyye Sicillerinde Su Meydanı¹⁵, Hacı Bey Meydanı¹⁶, Kum Meydanı¹⁷, Kara Meydanı¹⁸

¹⁴ Medine-i Ruha'da Babü'l-Birre mahallesi'nde Su Meydanı'nda... bkz. BOA, UŞS, D: 204, S/B: 65/114.

¹⁵ BOA, UŞS, D: 204, S/B: 65/114. (Medine-i Ruha'da Babü'l-Birre mahallesi'nde **Su Meydanı**'nda ve Kadioğlu Câmî-i Şerîfi mahallesi sâkinlerinden İslim bint Bekir nâm mer'e meclis-i şer'-i şerîf-i enverde işbu hâfızu'l-kitâb Halepli zimmî Naum ve karındaşı Rızkullah veled-i Koston Alton muvâcehelerinde takrîr-i kelâm ve bast-ı anî'l-merâm eder ki şirâen mâlik olduğum mahalle-i mezbûrede vâkî' bir bâb mülk hânemizin ...)

¹⁶ BOA, UŞS, D: 204, S/B: 111/191. (Evkâf-ı Hümâyûn-ı Mülûkâneye mülhak medine-i Ruha mahallâtından **Hacı Bey Meydanı** kurbünde Halvetî Hacı Gâzi Tekyesi Mescid-i Şerîfi cemâ'atinde Abbâsiye Medrese-si'ne ve müderrisine ve yevmî on akçe Halilürrahman ve sahibu'l-vakf hayrâtına senevî on iki hatm-i Kur'ân-i azîmü's-şân kıraat ettirmek üzere...)

¹⁷ BOA, UŞS, D: 227, S/B: 249/339. (Atî'l-beyân husûsî mahallinde ketb ve tahrir ve istimâ'a kîbel-i şer'id en me'zûnen bi'l-irsâl mahkeme-i şer'îye kâtibi Mahmud Efendi Urfa'nın (.....) mahallesi sâkinlerinden zâtları mahalle-i mezbûreden 'Abdurrahman Efendi ibni Hüseyin Efendi ve Korkmaz mahallesinden bakkal esnafından Bekir ibni Şelli ta'rifleriyle ma'rifeler İsmihân ve Hanım binat Abuzer ve Halil nâm hatunların mahalle-i mezbûrede vâkî' sâkine oldukları menzile varub ma'rifatan İsmihân ve Hanım ve ma'rifân-ı merkûmân 'Abdurrahman Efendi ve Bekir ve Kıbrıslı mahallesinden Mollâ Ahmed Efendi ibni Bekir ve 'an aslı Urfa (.....) olub on beş seneden mütecaviz der 'aliyede Timur Kapu mahallesinde kâin **Kum Meydanı** sokağında¹⁷ vâkî' dokuz numara ebvâb (.....) dahilinden Beyoğlu üçüncü sınıf komiserlerinden iken tarihin-den on gün mukaddem lieclî'l-asaleten Urfa'ya gelub...)

¹⁸ BOA, UŞS, D: 214, S/B: 122/249. (... Halil bin Ramazan ve Mehmed Bakır bin Mustafa nâm kimesneler şehâdetleriyle sâbit ve sübût vekâletine hükm-i şer'î lâhık olan müteveffâ-i mumâ-ileyhin damadı Mehmed

ve Arap Meydanı¹⁹ ile kayıtlar mevcuttur. Urfa farklı inanç ve etnik grupların yaşadıkları bir kent olmasından kaynaklanan aynı mekân, farklı isimlerle de adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Bir de yazılı bilgilerle sözlü kültürün zaman zaman çatıştığı durumlar da söz konusudur. Bu anlamda Gayrı Müslim teb'anın Urfa meydanlarıyla ilgili vermiş oldukları bilgilerde de farklılıklar görülmektedir. Buna göre Urfa'da Köprü Meydanı, Bidig(Küçük) Meydanı, Zoku Meydanı, Musalı Meydanı, Kara Meydanı, Gavur Meydanı, Çatal Meydanı ve Su Meydanı yer almaktadır.

Tarihi Urfa meydanları, farklı fonksiyonları olan alanlardır. İslam şehir uygarlığında meydanların işlevleri: kamusal meydanlar, ticari meydanlar, hükümet meydanları, askeri meydanlar, mahalle meydanları, ulaşım meydanları ve spor meydanlarıdır. Eski Urfa'da yer alan meydanların önemli bir kısmı mahalle meydanlarıdır. Budik Meydanı, Karpuz Meydanı bu tür meydanlardır. Harran Kapıda yer alan Hokka Meydanı ise işlevleri açısından batı meydan kültürü ile Mirbed'le paralellik arzeder. Hokka Meydanı ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü aynı zamanda pazar işlevi olan, kır ve şehirlinin bir araya geldiği meydanıdır. Bu anlamda Urfa Hokka Meydanı (Harran Kapı Meydanı) aynı zamanda bir pazar yeridir. Topçu Meydanının çevresi ise hem toplumsal hem de ticari faaliyetleri organize eden bir alandır. Şehbenderiye meydanının nirengi noktası Şehbenderlik (İran Ticaret Konsolosluğu), Şehbendere Camii ve Medresesidir. Cami ve

Said Efendi ibni Hüseyin muvâcehesinde takrir-i kelâmve ta'bir-i ani'l-merâm edub müvekkilem mezbûre Fatma ve oğlum ve mevrûsum müteveffâ-i muma-ileyhin hayatında ile'l-vefât yedinde müstakilen malı ve mülû ve ba'de vefât benimle verese-i saire-i merkûmun mevrûs mahalle-i mezbûrenin **Kara Meydan** zokağında vâki' birinci defter ve on dördüncü numara ebvâb ile mukayyid etraf-ı erba'ası Kadı Mehmed bin Mahmud ve Gömükoğlu Hüseyin bin 'Abdullah ve tarik-i 'amm ile mahdûd bir bâb harem ve selâmlık dairelerini müstemil bir bâb menzilden ber tahsis-i mezkûr yetmiş iki sehimde yirmi dört sehim hisse-i irsiye-i mu'ayyenemizi cemi'...Bkz. BOA, UŞS, D: 214, S/B: 122/249)

¹⁹ BOA, UŞS, D: 227, S/B: 260/239; BOA, UŞS, D: 214, S/B: 72/141; BOA, UŞS, D: 223, S/B: 93/75. (...Urfa'nın Bey Kapusu'nda vâki' kıbleten ve şarken '**Arab Meydanı** mahale gidecek cadde ve garben bizlerin mâlik olduğumuz kahvehâne dükkânımız müşteri-i muma-ileyh Ateş Bey dükkânı ile mahdûd bir bâb dükkânımızı tarafeynden bi'l-icâb ve'l-kabul şûrût-ı mübtela-i müfsideden 'arî bey-i bât sahih-i şer'i ile bin iki yüz guruşa muma-ileyh Ateş Bey'e bey' ve temlik ve teslim eylediğimizde ol-dahi ber-vech-i muharrer iştirâ ve temlik ve teslim ve kabz ve kabul eyledikden sonra semeni olan...Bkz. BOA, UŞS, D: 227, S/B: 260/239;...Medine-i Urfa mahallâtından Korkmaz Mahallesi sâkinlerinden Mardinli Temo bin Şemdin nâm kimesne meclis-i şer'imizde ta'bir-i ani'l-merâm edub mahalle-i mezbûrenin '**Arap Meydanı** caddesinin ikinci defter yüz otuzuncu numara ebvâb ile mukayyid etraf-ı erba'ası Cemâl bin 'Abdullah bin 'Abdurrahman ve Mehmed Nazif bin Ahmed bin 'Abdullah ve Kazancı Mollâ Ahmed bin 'Abdurrezzak ve tarik-i 'amm ile mahdûd ma'lûmü'l-müştemilât bir bâb mülk menziline cemi' müstemilâtıyla güzâr eden seksen beş senesinin receb-i şerifi guresinde şirâ mâliki bulunan gaib-i ani'l-meclis Abuzer Kahya bin Mehmed nâm kimesneden iki bin iki yüz elli gurusu semen-i medfû' ve makbûza iştirâ ve kabz edub ol-vechile menzil-i mahdûd-i mezkûrda tarih-i mezkûrdan beru şirâ-i mustakilâ yedimde malım ve mülküm olub... Bkz. BOA, UŞS, D: 214, S/B: 72/141; Medine-i Urfa mahallâtından '**Arab Meydanı** mahallesi sâkinlerinden 'Abdurrahman bin 'Abacı Halil medine-i mezbûre mahkeme-i şer'iyesinde mün'akid meclis-i şer'imizde Urfa'nın 'Askeri mahallesi sâkinlerinden iken bundan akdem vefat iden Göncü Hâcî 'Abo'nun sagir oğlu Ahmed'in vasi mensûbı Halil bin 'İsa mahzarında ikrar-ı tam ve takrir-i kelâm edüb Urfa eytam müdiri 'Abdurrahman Efendi ma'rifetiyle eytam sandığından sagir-i merkûm malından vasi-i merkûm yendinden istidane ve kabz etmiş olduğum .Bkz. BOA, UŞS, D: 223, S/B: 93/75.)

medresesiyle bir anlamda huzur alanı, ticaret konsoloslugu ile iş hayatının ihtiyaclarını karşılayan bir mekândır. Şehbenderiye Mahallesi veya Dergezenli Mahallesi doğu-batı ticaretini organize eden bir mekândır. Söz konusu alanda Şehbenderlik (İran konsoloslugu), bir vakfiye ve ona bağlı han, cami ve medrese yer almaktadır. Sur dışı bir mahalleye dönüşen bu yapılaşma cami ile han arasındaki alandaki boş alan meydan olarak kullanılmıştır. Bu yerleşimin tarihi 1908'dir. İran ticaret konsolosluguyla başlayan süreç bir mahalleyle sonuçlanmıştır. Hokka Meydanına işlevlik kazandıran Bab'ül Harran (Harran Kapısı/Şehri kapısı) ise şehir ile kırsalın biraraya geldiği ürettiklerini-işlediklerini pazara sürdükleri bir çarşıdır. Bu anlamda Merkep Pazarı, Sultan Hamamı'nın doğusunda, köyden getirilen tezek, meydan dalları ve saman türü yakacakların satıldığı ve halk arasında "Eşek Meydanı" olarak anılan meydandır. Urfa'nın fiziki yapısı ile ilgili seyyahların gözlemlerinde çok kıymetli anekdotlar yer almaktadır. Nitekim Eduard Sachau (1845-1930)'in gözlemlerinden şehir kapıları, sokakları ve meydanları hakkında bilgi edinmekteyiz²⁰.

Mahalle meydanları, mahallenin sosyal donatı alanı olarak düşünülmelidir. Çocukların oyun alanı olarak düşünülebildiği gibi aynı zamanda düğün gibi toplu etkinliklerin yapıldığı alanlardır. Binalar, caddeler ve meydan gibi yapılar kentlerin iklimsel özelliklerine göre konumlandırılması bir zorunluluktur. Şehircilikte iklim, güneş ışığı, rüzgâr yönü ve diğer doğal koşullar göz önünde bulundurularak ve dönemin tüm bilimsel gelişmelerinden faydalanılarak, kentlerin

²⁰ Eduard Sachau Urfa ile ilgili izlenimleri: "...sayısız Müslüman mezarların ve büyük yüksek taşların üzerinden şehrin kuzeybatı istikametine hareket ederek Urfa'ya Bab es-saray kapısından girdik. Hükümet binalarının olduğu kısımda çadırını kurdum. Çadırı kurulduğu yerin sağ tarafında bir konak var. Sol tarafında ise uzun bir katlı alçak bir bina olan hapishane uzanıyor. Giriş kapısı Bab es- Saray'ın karşısında oldukça geniş bir cadde uzanıyor. Söz konusu cadde iç şehre uzanıyor. Caddenin sağında postane binası ve postane ile konak arasında bulunan sağ köşede büyük bir hanı andıran ve atını bağladığı bir bina bulunuyor. Hanın arka tarafında bir kışla uzanıyor. Bu kışla meydana bakıldığında görünmüyor. (Sayfa 189) 100 200 adım yükseklikte şehrin orta ve güney kısmında bulunan surların en üst kısmına çıkıyor. Yazarın çıktığı kısmın ayaklarında bir ermeni mahallesi var. Müslümanlar ise merkezde ve şehrin doğu ve güneyinde yaşıyorlar. (192-193). 193).Urfa'da çok fazla yapı bulunmuyor. Az sayıda bulunan yapılar ise gri bir kütleden yapılmış düz çatılı alçak evlerden meydana geliyor. Söz konusu yapıların en önemlisi şehrin batısında boş bir meydana Balıklı Göl'den çok fazla uzak olamayan boyutları ve içyapısıyla Avrupa'nın büyük katolik kiliselerini andıran kulesiyle katedraldir.(194). İkinci en önemli yapı ise Ulu Cami'dir sekiz köşeli kulesi ile Ulu camii yer almaktadır. Ulu cami, Urfa'nın en büyük Camisidir. Şehrin merkezinde bulunan cami Balıklı göl ile Bab es Saray kapısına eşit mesafededir. Caminin girişinde Palmyra'yı andıran kırmızı beyaz mermerlerden meydana gelen koca sütunlar ilk dikkat çekicidir. Yazar sekiz köşeli kulenin roma-grek dönemine ait olduğunu belirtiyor ve caminin Arap coğrafyacıların dünya harikalarından biri olarak kabul ettikleri bir kiliseden dönüştürüldüğünü iddia ediyor. Urfa dar dağınık dolambaçlı sadece bir atlinın geçebileceği sokaklardan meydana gelmiştir. Sokakların her iki tarafında sokaktan geçenlerin üzerinde kendilerini duvar boyunca kenara atmak zorunda kaldıkları 2,3 adım yükseklikte taş engeller var. Pazar, Balıklıgöl ile Ulu Cami arasında bulunmakta ve birçok caddeyi içine almaktadır (215). Valinin tayin ettiği Amavut bir onbaşının eskortluğunda Sachau, Urfa şehrini Bab es Saray kapısından terkeder. Bab es saray kapısının devamında Harran kapısına kadar bir sur uzanıyor. Daha sonra şehrin güneydoğu yönüne doğru atla hareket eder. Bu yönce gidince Harran'da bulunan kule şehirden görünüyor şehirde güneydoğu yönüne hareket edilince her şeyden önce bu yönde büyük bir alanı kaplayan sebze bahçeleri, üzüm bağları, meyve ağaçları yer almaktadır. Göze çarpan bu bahçelerin arasından Urfa'nın iki deresinin akışı son buluyor..."

yönü, mahallerinin konumu ile meydanların konumları arasında bir ilişki vardır. Hava sirkülasyonunda meydan önemli bir stratejik konuma sahiptir. Aynı zamanda mahalle meydanı dar sokakların bağlantı alanlarıdır.

Sonuç itibarıyla İslam şehircilik kültüründe meydan, tahmin edilenin ötesinde kentin fiziki, mimari, iktisadi ve sosyo-kültürel yapısının önemli bir dinamiğidir. VII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla İslam şehir meydanları; kırsal ile kentinin buluştuğu, karşılıklı bilgi alışverişinin yapıldığı mekanlardır. Bu alanda kelime tespitlerinin yapılması, gramer kaidelerin formülleşmesi gibi çabaların verildiği görülmektedir. Meydanlarda toplumu ilgilendiren davaların halka açık yargılamalarının yapılmış, spor aktiviteleri yapılmış ve ticari faaliyetler icra edilmiştir. İslam şehircilik kültüründe meydanlar güzelin, estetiğin icra alanıdır. Bu amaçla da meydanlar su mimarisinin öğeleriyle, namazgâh, mescit gibi dini mimarinin dinamikleriyle, içi ve dışı çinilerle süslenmiş yapılar ve yeşilliği ve meyvesiyle işlevselliği esas alan bahçelerle donatılmıştır. İslam şehir meydanları gösteriş/güç ve ekonomik hayatın odak alanları değildir. İslam şehirciliğinde meydan bir irfan alanı olarak düşünülmüştür. Kent meydanında kütüphanenin olması, Cuma namazlarının meydanlarda kılınması, şiir atışmalarının yapılması, Cahız gibi ortaçağın gözde ilim adamlarının talebelerini şehir meydanına, bilgi toplamaya göndermesi ve dervişlerin meydan alanında gönül sohbetlerini icra etmeleri bunun en güzel örnekleridir.

İslam kültüründe meydan aynı zamanda şehrin estetiğinin yoğunluklu sergilendiği mekândır. hem şehir hem de mahalle meydanları Osmanlı dönemi Urfa'sının plan şemasında görüldüğü üzere kentte iki şehir meydanı görülmektedir. Şehrin en küçük parçacıkları olan mahallelerde ise mahalle meydanları görülmektedir. Urfa plan şemasında Halilürrahman havzasında bir şehir meydanı, ikinci meydan ise Saray kapısı ile Hasan Padişah camii arasında bir yerde konumlandırıldığı anlaşılmaktadır. Urfa şehir meydanları ile bilgilerimiz seyyahların tasvirleri ve Urfa şehir plan şeması verileri ışığındadır. Kentte şehir meydanlarının izleri kaybolurken mahalle meydanlarının hala ayakta. Urfa'nın kentsel gelişim tarihinde, şehir meydanlarının zamanla mahalle meydanlarıyla birlikte değerlendirmeye alındığı görülmektedir. Bu da Urfa'da mahalle/li kültürünün şehir kültürünü baskılaması, mahalleyi sahiplenme kadar şehri sahiplenmemiş olmasıdır.

1-Köprü Meydanı, 2-Samsat Kapı, 3-Zoku Meydanı, 4-Musalı Meydanı,
5-Bidig (Küçük) Meydan, 6-Beg Kapısı, 7-Karameydanı, 8-Bıçakçı Meydanı,
9-Gavur Meydanı, 10-Çatal Meydan

Bedros Yeremyan ve Zareh Vorperyan

<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urf.html>

KAYNAKÇA

- Abdullah Ekinci, “İslam Şehrinde Bir Sosyo-kültürel Merkez(Meydan): Mirbad”, II. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi, Konya 2012.
- Annie Pralong (editör), Bizans, Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar, çev. Buket Kitapçı-Bayrı, İstanbul 2011.
- BOA, PLK.P: 4856/1
- BOA, UŞS, D: 204, S/B: 65/114.
- BOA, UŞS, D: 204, S/B: 111/191
- BOA, UŞS, D: 227, S/B: 249/339
- BOA, UŞS, D: 214, S/B: 122/249.
- BOA, UŞS, D: 227, S/B: 260/239.
- BOA, UŞS, D: 214, S/B: 72/141.
- BOA, UŞS, D: 223, S/B: 93/75.
- BOA, UŞS, D: 227, S/B: 260/239.
- BOA, UŞS, D: 214, S/B: 72/141.
- BOA, UŞS, D: 223, S/B: 93/75.
- Eduard Sachau, Syrien und Mesopotamien, Leipzig 1883
- Fustel De Coulanges, Yunan’dan Roma’ya Tapınma, Hukuk ve Kurumlar, Ankara 2011.
- Hasan Taşçı, Bir Hayat Tarzı Olarak Şehir, Mekân, Meydan, Kaktüs yay. 2014.
- Hossein Sadri, Şark Şehrinin Uyanışı: Nakş-ı Cihan Meydam’nın İnşası ve Şehircilikte İsfahan Ekolu, Mimarlık 360, Temmuz Ağustos 2011.
- M. Mahfuz Söylemez, Bedevîkten Hadârîliğe Kûfe, Ankara 2001.
- Mehmet Ali Kılıçbay, Şehirler ve Kentler, İstanbul 2000.
- Paul Dumont, François Georgeon (Editörler), Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, İstanbul 1999.
- Siyavuşgil, Meydan Mimarisi, İstanbul Beyazıt 1955.
- Suraiya Faroqi, Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı, İstanbul 2010.
- Talat Onay, Edebiyatımızda mazmunlar, MEB, 1996.
- Turgut Cansever, İslam’da Şehir ve Mimari, İstanbul 2006.
- Turgut Cansever, Osmanlı şehri, İstanbul 2010.

İKİ TEPELİ ŞEHİR: URFA MAHALLELERİ

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

Kentlerin hafızası, daha teknolojik bir ifadeyle bellek kavramı benim için şehirlerin tarihiyle eş değerdir. Kentlerin ve toplumların geçmişi, aynı zamanda tarihi de ifade eder. Hilmi Yavuz “toplumun geçmişi, onun belleğidir”, der. Ona göre belleğini “kaybeden bir toplum, kimliğini de kaybeder.” Köksüz, geçmişi olmayan, belleksiz bir gelecek inşası vahim ve ürkütücü sonuçlar doğurur. Bu yüzden bizler, kentlerimizin hafızalarını ortaya çıkarmak zorundayız. Geçmişi Neolitik döneme kadar uzandığı kesinleşen Urfa şehrinin kurulduğu saha olan iki tepe (Damlacık ve Tell Futur)¹ üzerinde kurulan mahallelerle başlayan Urfa şehrinin serüveni, kentimizin hafızası açısından kayda değerdir.

Giriş

İslam fetihlerinin bu bölgeye ulaşması ve kısa bir sürede bölgenin Müslümanların eline geçmesinden sonra, mahalle örgütlenmelerine baktığımızda, genel olarak inanç cihetiyle mahallerin birbirinden ayrıldığını görmekteyiz. Yukarıda bahsettiğimiz cihetle İslam orduları bölgeye girdikten sonra, şehir halkıyla yaptıkları antlaşmada, gayrimüslim halkın kendilerini farklı kılacak birtakım elbiseler giymelerini şart koşmuştu. Bu şüphesiz Müslümanlar ile diğer gayrimüslim halkı birbirinden kesin hatlarla ayırmak gayesiyle yapılmıştı. Müslüman Arap fatihler, başlangıçta eski şehrin karşısında yer alan yeni mahallelere yerleştiler. Böylece şehir banliyölere çevriliyor, ribat yani kale, büyük cami, çarşı-pazar semtleri ile tamamlanıyordu².

Bu gelenek, hiç şüphesiz İslam'ı her yönüyle tartışmasız kabul eden ve ileriki dönemlerde şehre hakim olan Türklerce de devam ettirilmiştir. Urfa, Anadolu'da var olan kadim kentler içinde, günümüze en az hasarla ulaşabilen nadir kentlerimizdendir. Kadim şehirlerin fizikî görünümüne ve yerleşme biçimlerine bakıldığında, gerek coğrafya ve gerekse meydana getirilen eserler açısından ortak özellikler oldukça fazladır. Benzerliğin sebeplerini, Anadolu'da yapılan fetihlerin ardından, yeni şehirlerin kurulmasında ve eski şehirlerin

¹ “İki Tepeli Şehir” tabiri Urfa'nın başlangıçtan itibaren kurulduğu sahayı ifade etmektedir. Tepelerden biri Tell Futur tepesidir. Tell Futur tepesi Balıklı Göl kadar uzanan bir sınıra sahiptir. Söz konusu sınırda Neolitik bir merkezin olduğu tespit edilmiştir. Benzeri bir çalışma Damlacık tepesinde yapıldığı takdirde aynı izlerin burada da bulunması kuvvetle muhtemeldir. Sonuç olarak Urfa şehrinin kuruluş sahası su kaynağının Kuzey ve Güneydoğu yakasıdır. Bu yüzden Urfa “İki Tepeli Şehir” tabirini fazlasıyla hak etmektedir. Tarihi Urfa mahallelerinin topoğrafyası incelendiğinde, şehrin bu iki tepenin oluşturduğu hilalin içine doğru gelişerek büyüdüğü görülecektir.

² Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, terc. Nezih Uzel, İstanbul 1988, s. 125

yeniden imarında etkili olan, sosyo-ekonomik ve kültürel haslerde aramak gerekir³.

Şehirlerin oluşmasında ve birbirine benzemesinde bazı müesseseler ile şehir oluşumunu sağlayan unsurlar etkili olmuştur. Şehirlerin oluşumunda, imarında ve şehir toplumunun çeşitli ihtiyaçlarının karşılanmasında ilk sırada yer alan müessese⁴ hiç şüphesiz ki vakıf müessesesidir. “Bir mülkü Allah için sonsuza kadar kamunun hizmetine tahsis etme”⁵ düşüncesi, vakıf müessesesinin ana temasıdır. Bu nedenle bu müessese tarih boyunca kentlerin ekonomik, sosyal, kültürel, dinî ve sağlık alanlarında çok önemli işlevler üstlenmiştir.

İlkçağ şehir sitelerine, Yakındoğu İslam ve Osmanlı şehirlerine bakıldığında bu şehirlerin temelinde farklı unsurların etkili olduğu görülecektir. İlkçağ şehir siteleri için pazar yeri, tapmak ve resmi kurumlar; Orta Asya Türk şehirleri için, şehristan, ribat ve içkale; İslam şehirleri için; cami, pazar ve hamam; Osmanlı şehirleri için de cami, bedesten ve imaret siteleri gibi unsurlar şehirlerin kuruluşuna katkı sağlamışlardır⁶. Vakıf müessesesinin Urfa’da şehirleşmeye katkısının ne düzeyde olduğunu görebilmek için, vakıf imaretine bakmak yeterli olacaktır. Şehirde toplumun faydalandığı eserlerin büyük çoğunluğu vakıf eserleridir. Şehirdeki kale, sur, saray, mahkeme gibi yapılar hariç tutulur; camiler, mescitler, zaviyeler, medreseler, mektepler, hastaneler, kütüphaneler, aşevleri, hanlar, hamamlar, çeşmeler, kuyular, köprüler, çarşılar, dükkanlar, mezarlıklar, saat kuleleri (muvakkithaneler), bedestenler, kahvehâneler ve türbeler gibi eserleri çıkartırsanız şehir çıplaklaşır.

Urfa şehrinin fiziki oluşumu değerlendirildiğinde, şehrin kültür ve ekonomik coğrafya şeridi üzerinde geliştiği görülecektir. Kentin ekonomik coğrafyası hanlar, bedestenler, çarşılar, hamamlar, değirmenler, sarâchaneler, pazarlar, debbağhane, boyahane ve taş ocaklarından oluşmaktadır. Kentin kültür coğrafyası ise kale, surlar, kapılar, mahalleler, meydanlar, cadde ve sokaklar, tetirbeler, camiler, mescitler, zaviyeler, türbeler, konaklar ve evlerden

³ Özer Ergenç, “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler” *Belleten*, LII, (1988), s. 667-683.

⁴ H. Z. Ülken, “Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği”, VD., IX, (1971), s. 13-37; Ö. L. Barkan, “Osmanlı İmarat Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, *İÜİF.*, XXIII, 1-2 (1962-63), s. 239-296.

⁵ N. Öztürk, *Menşei ve Tarih Gelişimi Açısından Vakıflar*, VGM, Yayınları, Ankara 1983, s. 28.

⁶ R. Hassan, “The Nature of Islamic Urbanization: A historical perspective”, *Ekistics*, C. XXXI, s. 182, 1987, s. 63; G. E. Van Grunnebaum, *İslam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, London 1961, s. 141-158; Nikita Elisseeff, “Fiziki Plan”, *İslam Şehri*, İstanbul 1992, s. 121-141; Özer Ergenç, “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler” *Belleten*, LII, (1988), s. 667-683; Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri”, *Türkiye’nin sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 103-109; H. Z. Ülken, “Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği”, s. 13-37; Ö. L. Barkan, “Osmanlı İmarat Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, s. 239-296.

oluşmaktadır⁷. Bütün bu eserlerin bulunduğu mahalleler, meydanlar ve sokaklar şehrin oluşumunu sağlar ve adeta kentin kanaviçeleri hükümdedir.

Urfa'nın şimal-i garbi cihetinden ve Tel Fütur Tepesinden Görünüşü

A- Urfa Şehrinin Tarihi Mahalleleri

Şehir ve medeniyet kavramları arasındaki ilişki öteden beri bilinen bir husustur. Medeniyet, Raymond Williams'in ifadesiyle “organize edilmiş sosyal hayattır”. Organize edilmiş sosyal hayatın yerleşme ve yaşama mekanı ise şehirdir⁸. Bu nedenle şehri oluşturan mahalle, aynı zamanda medeniyetin de bir parçasıdır. Şehrin az çok kapalı mahallelere bölünmesi çok eski bir örgütlenme biçimidir. Mahallelerin, kentin ilk kuruluşuna katılan farklı etnik grupları barındırmak amacıyla doğduğunu ifade edenler bulunmaktadır. Bu örgütlenme tarzı, her topluluğun homojen bir toplumsal hücre oluşturacak biçimde bir araya gelme kaygısının da bir karşılığıdır. Bu örgütlenme tarzı, güvenlik nedenleriyle de artmış ve genelleşmiş olabilir. J.Sauvaget, bu örgütlenme tarzının çok eski zamanlardan itibaren var olduğunu kaydetmektedir⁹. Aynı örgütlenme tarzı, ortaçağ ve Osmanlı döneminde de sürdürülmüştür.

⁷ Urfa şehrinin fiziki oluşumunu sağlayan coğrafi ve ekonomik unsurları oluşturan Urfa şehrinin kale, surlar, kapılar, mahalleler, meydanlar, camiler, mescitler, zaviyeler, türbeler, caddeler, sokaklar, konaklar, evler, hanlar, bedesten ve çarşılar, hamamlar, değirmenler, sarâçhaneler, pazarlar, debbağhane, boyahane, taş ocakları için Abdullah Ekinci, “Erdemli Şehir Urfa” adlı çalışmamıza bakınız.

⁸ Ali Yurtgezen, “Bizim Bir Mahallemiz Var mı? ”, *Mostar*, Sayı 33 Kasım 2007, s. 38.

⁹ Ira Marvin Lapidus, *Muslim Cities in Later Middle Ages*, Cambridge, 1967, s. 85-95; Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, İstanbul 1995, s. 89.

Şehrin fiziki yapısını oluşturan ekonomik ve sosyo-kültürel unsurlar toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için yapılmıştır. Bunlar; başta yönetim ve savunma binaları, dini ve kültürel yapılar, çarşı-pazar gibi ekonomik yapı ve bölgeler, toplumun barınma ihtiyacını karşılayan evler, yeşil alanlar ve yollardır. Bunların tümünü içinde barındıran birim ise, mahallelerdir. Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli bölgelerinde mahalleler farklı isimlerle adlandırılmıştır. Cezayir ve Tunus'ta *havme*, Kahire, Şam ve San'a da *hare*, Halep, Musul, Bağdat ve Urfa'da *mahalle* denilmekte idi¹⁰. Mahalle, sadece fiziki bir mekan değildir. Mahalle; bireylerin birbirini tanıdığı, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu olduğu, sosyo-kültürel, ekonomik, dinî ve hatta siyasi dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı bölgedir¹¹. Başka bir tanımla, aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimidir¹². Osmanlı şehrinde mahalle, sadece fiziki bir mekan olmaktan öte, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyo-kültürel, ekonomik, dinî hatta siyasi dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı bölgelerdir¹³.

Mahallelerin yapıları dışarıdan girişi sağlayan ve bir kapı ile kapatılan ana sokaktan çıkmazlara dek hiyerarşik bir sokak ağı, iki komşu semtin evlerinin bitişik duvarları boyunca uzanan bir sınırdan oluşmaktadır. Mahalle sayıları kentin büyüklüğüne göre değişirdi. Cezayir'de 50, Tunus'ta 40, Kahire'de 100, Şam'da XVI. yüzyılda 29, Halep'te XVII. Yüzyılın sonlarında 72, Musul'da 35, Bağdat'ta 61¹⁴ ve Ortaçağ kaynakları, Osmanlı dönemi kaynaklarıyla modern araştırmalardan tespit ettiğimiz Urfa'da mahalle sayısı 67 veya 73'dir¹⁵.

Urfa mahallelerinin oluşum safhasını Tel Futur Tepesi'nin bitiş sınırında (Cumhuriyet İlköğretim okulunun alt tarafı) yer alan sahadaki Neolitik yerleşim ile Neolitik bir yerleşim olduğu kuvvetle mühtemel olan damlacık tepesinde yer alan kale ve çevresindeki yerleşimi dikkate alırsak, Urfa mahallelerinin oluşumunu Neolitik dönemden başlatabiliriz. Urfa'daki mekan isimlerinin bir kısmının tarihçesi İslam fethi öncesine; önemli bir kısmı ise,

¹⁰ Dina Rızık Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Topluluğu Musul 1540-1834*, çev. Ülkün Tansel, İstanbul 2008; Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Elazığ 2003; Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, İstanbul 1995; Enver Çakar, *17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenler*, Elazığ 2006, s. 88; Bruce Masters, "Halep", *DİA.*, XV., s. 246; Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, s. 269-270.

¹¹ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *OAV*, 1984, s. 69

¹² Özer Ergenç, "Esnaf Örgütleri", s.103-109; Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, terc. M. Harmancı, İstanbul 1982, s. 228.

¹³ Özer Ergenç, "Esnaf Örgütleri", s. 100-109.

¹⁴ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s. 89.

¹⁵ Kamil Bali, *Kitab-ı Nehrû'z-Zehap fi Tarih-i Halep*, yay. Şevki Şa'as ve Mahmud Fahûrî, Darü'l-Kalem-i Arabî, Halep 1992, C. II, s. 411; H. 1284 tarihli Halep Salnamesi; Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa Efsane, Tarih, İnanç, İlim, ve Felsefe Kenti*, Gazi Kitabevi, Ankara 2006, s. 269-270; Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı*, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ, 2007, s. 73-76.

İslam fethi sonrasına tekabül eder. Urfa'daki mahalle isimlerinden bir kısmını tarihlendirebiliyoruz. Bu isimlerden Ömeriye 7. yüzyıla, yani İslam fethine; bazı isimler ise, Zengi-Eyyübi-Akkoyunlu dönemine; bazıları da Osmanlı dönemine tarihlenir. Urfa ve çevresinin İslam hakimiyetine girmesinden sonra (639/40) kentte birçok cami ve mescit inşa edilmiştir. Camilerle birlikte yerleşimler de açılmıştır. Yedinci yüzyıldan itibaren İslam devletlerinin egemenliğine giren Urfa'da 39 adet tarihi câmiden Eski Ömeriye Camii Dört Halife; Ulu Câmii ve Pazar Câmii muhtemelen Zengiler dönemine (XII. yüzyıl); Halilü'r-Rahman Câmii Eyyubîler dönemine (1211); Hasan Padişah Camisi ile Nur Ali Bey Camisi Akkoyunlular dönemine aittir. Bilindiği üzere Ortaçağ'da mabet ve yerleşim birlikte değerlendirdiği için, her açılan mabet beraberinde yeni bir yerleşimi de kurdurmuştur. Mesela Nur Ali Bey mahallesinin kuruluş serüveni, Nur Ali Bey'in 1404 yılında amcası Karayülük Osman tarafından Ruha valiliğine getirilmesiyle başlamıştır. Nur Ali Bey, Valiliği döneminde Urfa'nın Bey Kapısı mevkiinde, Nur Ali Mescidi'ni yaptırır. Bu mescidin bulunduğu mahalleye de "Nur Ali Bey" mahallesi adı verilir. Ayrıca kaynaklarımız mahalledeki caminin yanına medrese ve bir külliye'nin de yapıldığını kaydetmektedir. İkinci örnek ise Hasan Padişah Mahallesi'dir. Akarbaşı mevkiindeki Hasan Padişah Camii'nin eski bir Sinagog üzerine inşa edildiği belirtilmektedir. Camideki en eski tarihli kitabe son cemaat yerindeki mihrap üzerinde yer alır. Bu kitabede, caminin 902 (M.1496) tarihinde Sultan Selim Han devrinde Şeyh Abdulkadir oğlu Hacı Yakub tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Aslında bunun bir onarım kitabesi olması kuvvetle muhtemeldir. 1927 yılı Urfa Salnamesi'nde caminin Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Evliya Çelebi bu camiden "Sultan Hasan Cami" adıyla söz eder. Aslında kaynaklarımızdaki bilgiler değerlendirildiğinde Hasan Padişah Camisi 1404-1514 tarihleri arasında bölgeyi ellerinde tutan Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı görüşü ağırlık kazandığı görülmektedir. Urfa'daki mahallelerden Nur Ali Bey mahallesi ve camisi Urfa'daki ortaçağ'dan kalma mahallelerin başında gelmektedir. Bu mahalle, Akoyunlu döneminde Akkoyunlu Beyi Karayülük Osman'ın, Yağmur Bey'e vermiş olduğu Ruha şehrini ondan alarak yeğeni Nur Ali Bey'e teslim etmesinden sonra¹⁶ oluşmuştur.

Urfa mahallelerinin oluşma ve adlandırılması mercek altına alındığında; dış kaleden şehre açılan kapılar, cami, türbe, medrese, imaret, şeyh-zaviye gibi şehrin kültürel coğrafyasını oluşturan unsurlar ile çarşı-pazar, han, hamam ve bedesten gibi şehrin ekonomi coğrafyasını oluşturan unsurlar Urfa şehrinin mahallelerine hayat vermişlerdir. Kentin hafızasını oluşturan unsurlardan biri,

¹⁶ John E. Woods, *Akkoyunlular*, s. 91; Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, s. 269.

hiç şüphesiz mekan isimleridir. Urfa'da mahalle alanları genellikle mescit, cami, kilise veya daha çok aynı ibadethanenin cemaat üyeleri ile onların ailelerinin ikamet ettikleri mekanlardan oluşan yerleşim birimleridir. Farklı dinden olanlar ya aynı mahallede veya aynı mahallenin ayrı bir bölümünde oturmakta idiler¹⁷. Hatta ticaret ve zanaat erbabı için ayrı mahalleler de oluşmuştur¹⁸. Görüldüğü gibi kentin mahalleleri sınıfsal olarak değil, toplumdaki dînî ve etnik gruplara göre farklılaşmıştır. Mahallelerin kent içindeki topografik konumlarından da bir saygınlık sıralaması kendini göstermekteydi¹⁹. İçkale çevresinde daha çok Müslüman mahalleler yer almaktaydı. Mahallelerin içinde sınıfsal farklılaşma görülmüyordu. Değişik sınıflardan aileler farklı büyüklükteki konutlarda yanyana yaşıyordu²⁰. Mahallenin bu şekilde oluşmuş olması kent ve hafıza kavramlarının yanyana gelişini de izah eder.

Mahallelerle ilgili bir başka husus da yüzölçümü ve nüfuslarının değişken oluşudur. Kahire'nin 71 haresi (mahallesi) içinde, Kavas'ın yüzölçümü 0.25 hektar iken, Hattabiye 7,8 hektardır. Musul'un 35 mahallesinden en küçüğü 1,71 hektar (Amu el-Bakkal mahallesi), en büyüğü ise 10,19 hektar olan Hazrac'tır. Kahire mahallelerinin ortalama yüzölçümü 2,2 hektar iken Musul'da

¹⁷ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", s. 69; Ömer Demirel, Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü, Ankara 1991, s. 22.

¹⁸ Mehmet Ali Kılıçbay, *Şehirler ve Kentler*, İmge Kitabevi, Ankara 1993, s. 129.

¹⁹ Bugün bile Tarihi Urfa mahallelerinde oturmuş olma bazı kesimlerce bir ayrıcalık olarak kabul edilir. Hatta bu mahalleler arasında da bir saygınlık derecesi söz konusudur.

²⁰ İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehri Hayatı ve Yerel Yönetimler*, II, ed. Prof. Dr. Vechi Akyüz, İstanbul 1996, s. 54.

ortalama yüzölçümü 5,23'tir. Mahallelerin ortalama nüfusu ise 1000 ile 2000 kişi olarak kabul etmek gerekir. Bu sayı 200 ile 400 aileye denk düşmektedir²¹. Urfa mahallelerine bakıldığında ise kentin en büyük mahallesi Bâb-ı Emîr'dir. Kalenin doğu kısmında yer almaktadır. 1518 tahririnde²² 204 hane, 15 mücerred²³, 1523 tahririnde 213 hane ve 48 mücerred müslüman yaşarken gayrimüslim ise 25 hane ile 1 mücerredten oluşmaktaydı. 1566 tahririnde ise Müslüman hane sayısı 569'a, mücerred 295'e yükselmiştir. Gayrimüslim cemaatı ise 43 hane ve 14 mücerrede (230 kişi kadar) ulaştığı görülmektedir. Bu son tahrirde Bâb-ı Emîr mahallesinin nüfusunun 3000 kişinin üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Urfa'nın Bey Kapısı (Bâb-ı Emîr) ile Harran Kapısı arasında yer alan Bâb-ı Berriye Mahallesi; 1518'de 133 hane ve 15 mücerredten oluşan bir Müslüman cemaati ikamet ederken 1523'te bu sayı 250 hane ve 58 mücerrede yükselmiştir. 1566'da ise aynı mahalle 317 hane ve 107 mücerrede yükselmiştir. Yaklaşık 50 yıllık bir zaman diliminde bu mahallenin ortalama nüfusu 1200 kişi olmuştur. Urfa'nın Bâbü'l-Mâ mahallesi adını Halilürrahman Gölü'ne dökülen suyun şehre giriş kapısından almaktadır²⁴. Bâbü'l-Mâ (Su Kapısı) dış surun güney batı ucunda yer almaktadır²⁵. Söz konusu mahalle de, bu mevkide yer almaktadır. Mahallede 1518'de Müslüman 144 hane ve 23 mücerred, 1523'te 140 hane 38 mücerred ikamet ederken, 1566 tahririnde hane sayısı 252'ye mücerredler ise 83'e yükselmiştir. Söz konusu mahallenin nüfusu yaklaşık 1350'dir. Urfa şehrinin ikinci büyük mahallesi, Bâb-ı Harran mahallesidir. Söz konusu mahalleimiz şehrin güneye Haran ilçesine açılan kapısının bulunduğu mevkide yer almaktadır. 1518'de 253 hanelik Müslüman cemaati ile 22 mücerred vardı. 1566'da hane sayısı 566'ya mücerred ise 220'ye ulaşmıştır. Şehrin gayrimüslüm nüfusunun yoğunlukta yaşadığı mahalle ise Cemât'at-i Erâmine Mahallesi'dir. Bu mahalle 1518'de 300 hane ve 42 mücerred kalabalık bir nüfusu barındırmaktadır. 1523'te 304 hane ve 88 mücerrede yükselmiştir. 1566'da Cemât'at-i Erâmine mahallesi Bab-ı Berriye mahallesinin bir bölümü olarak ifade edilmiştir. Bu tahrirde mahalle 827 hane ve 203 mücerrede ulaşmıştır. Bâb-ı Emîr mahallesindeki 43 hanelik grupla birlikte, şehirde toplam 870 hane gayrimüslim ikamet ettiği görülmektedir. Bu da 4.550 kişi kadar olduğu anlaşılmaktadır. Sur dışında teşekkül etmiş olan Müslüman Mağaracık Mahallesi ise 1518'de 48 hane, 1523'de 30 hane bir

²¹ Andre Raymond, s. 89.

²² Tahrir: Osmanlılar aldıkları yerlerde nüfus ve arazilerini tescil maksadıyla tayin olunan heyetler marifetiyle yazdırırlar ve bunlara dayanılarak arazi ve emlakın kayıtlarını muntazam surette tuttururlardı. M. Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, III, s. 376.

²³ Mücerred: Yaşça balığ olup babasının yanında bir işte çalışıp gelir ve kazanç sağlayan kimseye denir.

²⁴ Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha Sancağı*, Şanlıurfa 2005, s. 144.

²⁵ A. Gabriel, *Voyages*, s. 278; J. B. Segal, *The Blessed City*, Oxford 1970; C. Niebuhr, *Voyage en Arabie et en d'autres pays circonvoisins*, Amsterdam: S. J. Baalde 1780, II, s. 330; Turan s. 144.

mücerred, 1566 yılı kaydında ise yer almamıştır. Cemâ't-ı Bîrûniyân adı verilen müslim mahallede ise 1523'te 96 hane ikamet ettiği görülmektedir²⁶.

Osmanlı dönemi Urfa mahallelerini, Urfa sancağının ilk tahririne göre (1518) tespit etmekteyiz. Bu dönemde şehir Bab-ı Beriyye, Bab-ı Mâ, Bab-ı Amid, Bab-ı Emir, Bab-ı Harran ve Mağarcık adlı beşi Müslüman biri de Bab-ı Erâmina adı verilen gayr-ı müslim mahalleler bulunmakta idi²⁷. 1523 ve 1566 yılı tahrirlerinde ise Cemâat-i Bîrûniyân ile Cemâat-i Şeyh Çâkerî adı verilen mahallelerin adı geçmektedir²⁸. Urfa'da Ortaçağ kaynaklarıyla Şer'iyye Sicillleri, Halep Salnamesi ve Kamil Bali'nin eserinden derlediğimiz 73 mahalle mevcuttur. Bu mahalle isimlerinden bazıları şunlardır; Acem Bey, Ali Han Bey Camii, Arap Meydanı, Askeri (Askeriye), Çakeri (Çakerli), Esb Pazarı (At Pazarı), Feneriye (Kameriye), Kütiler, Gürz Mescidi, Hacı Yadiğâr Mescidi, Haseki, Karaburç (Hazanoğlu), Helvacı Mescidi, Hüsniye, İmam Kulu, Kabziye, Kazgancı, Ketolar, Kolluk, Kudbeddin, Lekler, Merkezi Zokak'ül Beled, Meşarikiyye, Narenci, Sarkiyye, Sehabiye, Şehbenderiye, Sultan Bey, Taht-ı Mor, Toktemür, Tell Futur, Turasın, Tuzeken ve Zevakiye²⁹. Bugün bu mahalle isimlerinden kaçısı yaşamakta... İsimleri yaşamasa da bu tarihi mahallelerimiz hala ayakta. Her biri apayrı bir dönemin uzantısı. Her birinin ayrı ayrı hikayeleri, doğum tarihleri var. Bunları bilmek ve gelecek nesillere aktarmak gerekir. Urfa gibi onlar da tarihin bir parçasıdır. Mesela Şehbenderiye mahallesi doğu-batı ticaretini organize eden Şehbenderlik (İran ticaret konsoloslukları) kentimize bir mahalle ismini kazandırmıştır. O da

²⁶ A. Nezihi Turan, s. 145.

²⁷ Honigmann-Göyünç, "Urfa", *İA*, XIII, s. 55; Ağırakça, agm., s. 71; Ahmet Nezihi Turan, s. 141-144.

²⁸ A. Nezihi Turan, s. 143-144.

²⁹ Kamil Bali, *Kitab-ı Nehrü'z-Zehap fî Tarih-i Halep*, C. II, s. 411.

Şehbenderiyye Camisi ve mahallesidir. Bu yerleşimin tarihi ise 1908'dir. İran ticaret konsoloslukla başlayan süreç bir mahalleyle sonuçlanmıştır. 20. yüzyılın başlarında Urfa'nın en büyük mahallesi Bıçaklı veya Bıçakçı mahallesidir. En küçük mahallesi ise Kenise-i Kebir mahallesidir.

Arkeolojik Buluntular, Ortaçağ Kaynakları, Tahrir Defterleri (1518, 1523, 15640, 1561), Urfa Şer'iyye Sicilleri, Halep Salnameler (H. 1258/1842, 1259/1843, 1262/1846, 1264/1848, 1265/1849, 1284/1867, 1285/1868) ve Kamil Bali'nin eserinden derlenen Urfa Mahalleleri.

Muhtelif Kaynak ve Belgelerde Urfa Mahalleleri

1	Halife Mahallesi ³⁰ veya Cemaat-ı Ömeriye	7. Yüzyıl ve 1284, 1285/1867, 1868 Halep Sal. ve Şer'iyye Sic. ile Kemal Bali
2	Nur Ali Bey Mahallesi ³¹	1404
3	Bab-ı Emir	1518-1566
4	Bab-ı Ma,	1518-1566
5	Bab-ı Harran	1518-1566
6	Bab-ı Amid,	1518-1566
7	Bab-ı Beriye	1518-1566
8	Bab-ı Erâmina	1518-1566
9	Bab-ı Beriyye'nin Bir Bölümü Halilurrahman Mah. ³²	Urfa Şer'iyye Sicilleri H.1258(1842), 1259(1843) 1262(1846), 1264(1848), 1265(1849), 1284(1867), 1285(1868), Kamal Bali
10	Narınca Mah. ³³	"
11	Alihan Bey Mah. ³⁴	"
12	Kırk Mağara Mah. ³⁵	"
14	Kötüler Mah. ³⁶	"
15	Hacı Hamza Mah. ³⁷	"
16	Müderriş Mah. ³⁸	"
17	Çakeri Mah. ³⁹	"

³⁰ BOA, USS, Defter: 214, Sayfa/Belge: 21/37.

³¹ BOA, USS, D: 204, S/B: 166/117.

³² BOA, USS, D: 204, S/B: 146/255.

³³ BOA, USS, D: 213, S/B: 11/1092.

³⁴ BOA, USS, D: 227, S/B: 215/216.

³⁵ BOA, USS, D: 217, S/B: 32/66.

³⁶ BOA, USS, D: 223, S/B: 94/78.

³⁷ BOA, USS, D: 210, S/B: 367/435.

³⁸ BOA, USS, D: 213, S/B: 1/1055.

³⁹ BOA, USS, D: 210, S/B: 6/121.

18	Askerî mah. ⁴⁰	“
19	Hasan Padişah Mah. ⁴¹	“
20	Camii Kebir Mah. ⁴²	“
22	Mahkeme Mah. ⁴³	“
23	Kıbrıslı Mah. ⁴⁴	“
24	Kutbeddin Gürz ⁴⁵	“
25	Tancana	“
26	Meşarkiye ⁴⁶	“
27	Pazar Camii Nam-ı Diğer Hoca Ahmed ⁴⁷	“
28	Yusuf Paşa ⁴⁸	“
29	Dergezenli ⁴⁹	“
30	Kanberkiye ⁵⁰	“
31	Lekler	“
32	Bicanlı	“
33	Tell Futur ⁵¹	“
34	Timur ⁵² (Toktemur)	“
35	Şehabiye	“
36	Karaburç Nam-ı Diğer Hızanoğlu ⁵³	“
37	Katolik	“
38	Yahudi Mahallesi	“
39	Acem Bey ⁵⁴	“
40	Arap Meydanı ⁵⁵	“
41	Buçakçı (Bıçaklı) ⁵⁶	“
42	Debbeğhane ⁵⁷	“
43	Esb Bazarı ⁵⁸ (At Bazarı)	“
44	Feneriye	“
45	Hacı Gazi ⁵⁹	“
46	Hacı Yadiyâr ⁶⁰	“
47	Hekim Dede Camii ⁶¹	“
48	Haseki Mahallesi ⁶²	“

⁴⁰ BOA, UŞS, D: 210, S/B: 367/435.

⁴¹ BOA, UŞS, D: 210, S/B: 360/413

⁴² BOA, UŞS, D: 209, S/B: 1/2.

⁴³ BOA, UŞS, D: 227, S/B: 193/168.

⁴⁴ BOA, UŞS, D: 205, S/B: 43/94.

⁴⁵ BOA, UŞS, D: 212, S/B: 3/8.

⁴⁶ BOA, UŞS, D: 210, S/B: 41/222.

⁴⁷ BOA, UŞS, D: 217, S/B: 9/20.

⁴⁸ BOA, UŞS, D: 214, S/B: 122/250.

⁴⁹ BOA, UŞS, D: 213, S/B: 4/1066.

⁵⁰ BOA, UŞS, D: 218, S/B: 13/653.

⁵¹ BOA, UŞS, D: 223, S/B: 94/79.

⁵² BOA, UŞS, D: 209, S/B: 1/1.

⁵³ BOA, UŞS, D: 216, S/B: 44/292.

⁵⁴ BOA, UŞS, D: 217, S/B: 4/10.

⁵⁵ BOA, UŞS, D: 217, S/B: 20/42.

⁵⁶ BOA, UŞS, D: 208, S/B: 3/458.

⁵⁷ BOA, UŞS, D: 208, S/B: 29/258.

⁵⁸ BOA, UŞS, D: 216, S/B: 10/218.

⁵⁹ BOA, UŞS, D: 208, S/B: 4/13.

⁶⁰ BOA, UŞS, D: 215, S/B: 8/413.

⁶¹ BOA, UŞS, D: 211, S/B: 224/94.

49	Helvacı Mescidi	“
50	Hüseyin Paşa ⁶³	“
51	İhlasiye ⁶⁴	“
52	İmam Kulu ⁶⁵	“
54	Kaba (Kaya) Mescidi ⁶⁶	“
55	Kadıoğlu ⁶⁷	“
56	Kara Musa ⁶⁸	“
57	Kazgancı ⁶⁹	“
58	Kenise-i Kebir ⁷⁰	“
59	Merkezi Zokak'ül Beled	“
60	Nimetullah ⁷¹	“
61	Sarkıyye	“
62	Sehabiye	“
63	Siverekli ⁷²	“
64	Sultan Bey ⁷³	“
65	Dışarı ve Yukarı Mahalle (Süryani)	“
66	Taşyari	“
67	Tuzeken ⁷⁴	“
68	Şehbenderiye	1908

Urfa mahallelerinin toplam sayısı yıllara göre değişmektedir. Ortaçağ Kaynakları, 1518, 1523, 1560, 1561 Tahrir Defterleri, Urfa Şer'iyye Sicillerinde 55 mahalle; H. 1284 Halep Salnamesinde 50 mahalle, 1285 Halep Salnamesinde 40 mahalle, 1286 Halep Salnamesinde ve Kamil Bali'nin eserinde 50 mahalle ismi geçmektedir. 1326 Halep Salnamesinde Urfa şehrinde 48 mahalle mevcut olduğu belirtilmektedir. Bunlar büyüklük sırasına göre şöyledir. İhlasiye, Halil Rahman, İmamkulu, Ulucami, Pazar Camii, Hacıhamza, Hekimdede, Çakiri, Hacıyadigar, Hüseyinpaşa, Kanberiye, Karamusa, Müderisi, Hüseyiniye, Haseki, Debbaghane, Sultanbey, Acembey, Alihanbey, Ömeriye, Askeri, Kırkmağara, Kazancı, Götüler, Lekler, Mevlüt Halil, Nur Ali ve Yusuf Paşa mahalleleridir⁷⁵. Söz konusu eserlerde ortak isimler olduğu gibi farklı

⁶² BOA, UŞS, D: 212, S/B: 1/1.

⁶³ BOA, UŞS, D: 214, S/B: 122/249.

⁶⁴ BOA, UŞS, D: 218, S/B: 1/636.

⁶⁵ BOA, UŞS, D: 216, S/B: 10/218.

⁶⁶ BOA, UŞS, D: 217, S/B: 13/29.

⁶⁷ BOA, UŞS, D: 215, S/B: 8/412.

⁶⁸ BOA, UŞS, D: 215, S/B: 3/639.

⁶⁹ BOA, UŞS, D: 210, S/B: 5/118.

⁷⁰ BOA, UŞS, D: 211, S/B: 226/98.

⁷¹ BOA, UŞS, D: 216, S/B: 42/288.

⁷² BOA, UŞS, D: 213, S/B: 2/1057.

⁷³ BOA, UŞS, D: 211, S/B: 225/95.

⁷⁴ BOA, UŞS, D: 216, S/B: 33/267.

⁷⁵ 1326 tarihli Halep Salnamesinden aktaran Cengiz Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, s. 158.

mahalle isimlerine de yer verilmiştir⁷⁶. Biz bütün eserlerde adları geçen mahalleleri toplu bir şekilde almaya çalıştık.

Bazı mahalleler her üç kaynakta geçerken, Hasan Paşa, Zimmiyan, Zokak'ül-Beled, Kızıl Camii, Korkmazlar, Hazanoğlu, Helvacı Mescidi, At Pazarı, Azli mahalleleri sadece sicillerde. Kaba Mescidi, Kolluk, Sarkıyye, Sahabiye, Timur ve Yahudi mahalleleri sadece Salnamelerde. Ketolar ve Gürz veya Göz Kamil Bali'de geçmektedir.

B. Mahalle Görevlileri

Tarih boyunca mahalle, kentin temel idari bölgeleri olarak kabul görmüştür. Toplumdan topluma farklı adlarla ifade edilse de, her bölgedeki mahalle görevlileri hemen hemen aynı işlevleri görmekte idiler. Urfa mahallelerindeki görevliler ile İslam dünyasının diğer bölgelerindeki mahalle görevlileri hemen hemen aynı görevleri yürütmekte idiler. Örneğin Tunus'ta muharrik adı verilen şeyhler mahallelerin başında bulunuyorlardı. Şeyhlerin yanlarında yardımcıları bulunmaktaydı. Bu yardımcılara Kahire'de Nakip, Halep ve çevresinde Kethüda denilmekte idi. Ayrıca kâtip adı verilen memurlarda mahallelerde çalışıyordu. Mahalle şeyhlerinin işlevleri, lonca şeyhlerinin kentin merkezinde üstlendikleri işlevle aynıydı. Genel anlamda, denetledikleri halka

⁷⁶ Urfa mahalleri için geniş bilgi için bkz. Kamil Bali, *Kitab-ı Nehrü'z-Zehep fi Tarih-i Halep*, C. II, s. 411; H. 1284 tarihli Halep Salnamesi; Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, s. 269-270; Hilmi Bayraktar, s. 73-76; Ahmet Nezihi Turan, s. 144.

iktidarın emirlerinin tercümanlığını yapıyorlardı. Tunus'un şehir ve varoş şeyhleri, semt şeyhlerini toplarlar ve hepsi kendi mahallelerindeki gençleri kaydetmeye koyulurlardı. Temel ödevleri, mahallelerinden vergi ve resimlerin toplanmasıydı. Örneğin Halep'te toplanan evamir-i sultaniyyenin pek çoğu, nüfustan semt semt alman vergilerden oluşmaktaydı. Kent sakinlerinden istenen vergi mahallelere paylaştırılırdı. Her mahallenin vergisi, hane sayısına göre saptanırdı. Mahalle güvenlik ve düzenin korunmasında ana işlevi gören idari bölgesi idi. Gerçek bir saldırı karşısında, mahalle kapısının kapatılması tek başına koruyucu bir önlem değildi. Kapılar bir yeniçeri nöçbetçi noktasının da desteğiyle kapıyı bekleyen bevwap (kapıcı), kentteki karışıklıklar sırasında önemli bir güvence olarak görülmekteydi. Bu gibi durumlarda, mahalleler kapanıyor ve mahalleliden oluşturulan milisler (Tunus'ta bunlara "assa" denilmekte) gece boyunca nöbet tutuyorlardı. Gece kapı örtülür ve bekçi, mahallede oturanların ya da tanınanların dışında kimseyi içeri bırakmıyordu. Herhangi bir karışıklık ya da şüpheli bir durum vaki olduğunda kapılar kapanır, mahalle bütün gün ev ev aranırdı. Karışıklık, mahallenin ortak sorumluluğu olarak değerlendirildiği için mahalleli iktidarın kendilerini cezaya çarptıracağı endişesiyle olaylardan sakınmak zorunda idiler. Bu da mahallenin meslek loncaları gibi, iktidarla halk arasındaki çarkın önemli bir dişlisi olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu görevliler yetkili makamların kent nüfusunu yakından denetlemelerine katkı sağlıyorlardı⁷⁷.

Urfa'da da aynı durum geçerliydi. Şehir kapıları Harran, Samsat, Bey Kapısı, Batı kapıları açılmadan kolcu (bevwap=nöbetçi) şehirde herhangi bir vukaatın olup olmadığını sorar, eğer bir problem yoksa kapı açılır ve sur dışında bekleyenler içeri alınırdı. Şehirde bir suç işlendiği beyan edildiği takdirde, kolcu şehir kapılarını açmayıp, bütün evleri tek tek arar, ancak sorumlular tespit edildikten sonra kapılar açılırdı⁷⁸. Urfa'da şehir kapılarının güvenliği inzibat örgütünün denetiminde idi. Urfa şehir kapılarında nöbet tutan kolcular da şehirdeki inzibat örgütüne bağlıydı. Aslında Ortaçağ'da Şurta olarak ifade edilen bu görevliler, Ortadoğu ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yer alan bölgelerde farklı isimlerle anılmışlardır. Tunus, Cezayir ve Kahire'de mizvar olarak ifade edilmekte idi. Bu görevlinin yetkileri hem gündüz, hem de gece geçerliydi. Emrinde özel bir muhafız birliği vardı ve gece devriyesi yapmakta idiler. Geceleri görevli birliğin başında subay veya kolcubaşı bulunmakta idi. 15 kişiden oluşan bu birlik geceleri fener taşımaktaydılar. Hatta

⁷⁷ Andre Raymond, Osmanlı Döneminde Arap Kentleri, s. 92-93

⁷⁸ Urfa şehir kapılarındaki kolcular ve çalışma tarzlarıyla ilgili olarak Urfa eşrafından Gazelhan Yusuf Bilgin'in dedesinden dinleyip bizlere aktardığı anekdot.

Raymond, Yahudilerin fener taşıma haklarının olmadığını belirtmektedir. Onlar ellerinde ya bir mum ya da bir kandil bulundurmaları gerekiyordu⁷⁹.

1. Mahalle İmamları

1245 (1829) senesinde muhtarlık teşkilatı kurulana kadar mahalle yöneticisi olan imamlar, kâdının bir nevi temsilciliğini yapıyorlardı. İmamlara mahallenin idaresinde müezzin ve mahalle kethüdası⁸⁰ gibi görevliler de yardımcı olmaktaydılar⁸¹. İmamlar mahallenin düzeninden, halk arasındaki ahenk ve barıştan sorumlu idiler. Devletin tespit ettiği kıyafetlerden başkasının giyilmesinden yine imamlar sorumlu tutulmaktaydılar. Mahalledeki bir kısım beledî ve zabıta işleri de mahalle imamları tarafından yürütülmekteydi. Nüfus kayıtları, doğum-ölüm, evlenme-boşanma gibi işlemler de imamlar vasıtasıyla yerine getirilirdi. Mahalleye gelip gidenler, mahalle halkını rahatsız edecek şekilde uygunsuz davrananlar, içki içip sarhoş olanlar, cemaatla kılınan namaza gelmeyenler, alenen oruç yiyenler vs. gibi dinî emirleri yerine getirmeyenler, imamlar tarafından araştırılır ve gerekli tedbirler alınır⁸².

İmam, mahallede yardımlaşma sandığından da sorumluydu. Mahalle halkı tarafından biriktirilen “Avarız akçası” denilen bir nevi yardımlaşma sandığı imama teslim edilirdi. Bu parayla mahalledeki hasta ve fakirlere yardım yapılırdı. İmamlar bu parayı çalıştırır ihtiyaç hasıl olduğunda ise, fakirlere yardım yaptığı gibi, cami ve mescidin ufak-tefek ihtiyaçlarını da karşılardı. Avarız vakıfları ile mahallenin yol, köprü, kaldırım tamiri, çeşme yapımı, su yolları tamirleri gibi beledî hizmetleri görülmekteydi⁸³.

İmamların belki de en önemli görevleri mahallede kefilsiz oturanlar ile beş seneden az kalanların araştırılıp çıkarılması idi⁸⁴. XVI. yüzyılın ikinci

⁷⁹ Andre Raymond, s. 94

⁸⁰ Şehir Kethüdası: Şehirlerde malî ve idarî işlerle vazifeli memurlardan birine verilen unvandır. Devletçe yazılan ferman ve hükümlerin bir örneği de valiler ve sancak beyleri gibi âyan veya şehir kethüdası unvanını alan memurlara gönderilirdi. Şehir Kethüdaı halk ile hükümet arasında vasıtalık hizmetini görürlerdi. Başlangıçta vergi tahsilatında halk ile hükümet arasında bir vasıta olan Şehir kethüdaının nüfuzu artıkça ahaliye zulümleri ve hükümet işlerine müdahaleleri de o nisbette artmıştır. Âyanlığın yerine konmuş olan Şehir kethüdalığı çıkan karışıklık üzerine Âyanlık tekrar ihdas edilmiştir. Doğu ve Güneydoğu'daki toprak ağalığı sisteminin kökenlerini muhtemelen bu sipahi, âyan ve toprak işletmeciliğinin havale edildiği kişilerin soyundan gelme kimseler olsa gerek. Kethüdalık için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, III, s. 317-318.

⁸¹ Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf-A'yan üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Arap Araştırmaları*, İstanbul 1982, III, s. 107.

⁸² Ahmet Refik (Altınay), *Eski İstanbul*, İstanbul 1931, s. 53; Ziya Kazıcı, “Osmanlılarda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi” *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, s. 29.

⁸³ Ömer Lütfü Barkan, “Avarız” *İA.*, İstanbul 1978, C. II, s. 17-18; Himmet Taşkömür, “Osmanlı Mahallesinde Beşeri Münasebetler”, s. 38.

⁸⁴ Köyden şehre göçün en önemli nedeni köylülerden alınan vergilerin ağır gelmesi idi. Bir başka nedeni ise huzuru kaçan veya imkânları başkaları tarafından el konulan köy ahalisinin göçe zorlanmasıdır. Devletin göçleri sınırlandırma sebepleri ise; göçmenlerin terk ettikleri alanların nüfussüz kalarak harabe olmasına mani olmak, şehirlerde çarpık kentleşme ve gecekondulaşmanın önlenmesi, istihdam güçlüğü yaratılmaması, altyapı yetersizliğinin ortaya çıkması gibi nedenlerden ötürü izin verilmemekteydi. Ayrıca şehirde ikamet

yarısından itibaren yoğun bir şekilde köyden şehre göçler başladı. Devlet ihtiyaç olmadan yer değiştirmeleri önlemek, üretim ve vergi gelirlerinin düşmesine mani olmak istemiştir. Bu nedenle birçok kanunnâmeyle sipahiye, başka köylere yerleşen ya da en yakın kente taşınan köylülerin geri getirilme hakkını tanımıştır. Bazı vilayetlerde yerel idareciler bu hakkı, 10, 15 yıl içinde kullanabilirken bazı yerlerde bu 20 yıldır.

Köylünün asıl köyüne dönmeye zorlanamadığı durumlarda da sipahi, tarımdan vazgeçip başka işlerle uğraşan köylülerden “çiftbozan akçesi” adı verilen vergiyi alırdı⁸⁵. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı köylüsünün son derece hareketli olduğu dönemdir. Düzeni koruma adına, hem göçerler hemde köylülerin göçlerine resmi sınırlamalar getirilmiştir. Tımar sahipleri de kâdırlara başvurarak belli bir kente yerleşmiş birisinin aslında köylü olduğunu kanıtlamaya çalıştığı ve bu kişinin ya çiftbozan akçesi ödemesini ya da toprağına dönmesini istediği olurdu⁸⁶. Aksi durumda göçmenin ayrıldığı köyün halkı, bu kişinin köyden toplu olarak alınan vergi ödemesine katkıda bulunmasını isteyebiliyordu. Tımar sahibinin geri istediği göçmen, kentte 15 yıl (ya da yasal süre boyunca) oturduğunu kanıtlamak için tanık göstermek

edebilmek için 15, 20 yıl şehirde oturmuş olma gibi bir zorunluluğun getirilmiş olması, kent kültürünü benimseme açısından ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur.

⁸⁵ Çiftbozan Vergisi: Bir yerin boş kalmasından dolayı uğranılacak zararın karşılığında reayadan alınan vergi. Çift-bozan akçesi alınmasının en önemli sebebi köylünün işsiz güçsüz dolaşmasını önlemek değil de toprağın boş kalmasını önlemek ruhu hâkimdir. Çiftbozan kimse ticaret yapsa veya başka bir mesleğe intibak etse veya kendisine ait yeri bırakıp başka bir tarafta ziraat ederek, kendisine ait yerin boş kalmasına sebep olsa dahi, çiftbozan vergisi vermek zorundaydı. Bkz. Barkan, 1570 Tarihli Halep Kanunnamesi, Kanunlar; Mustafa Cezar, *Osmanlı Devleti'nde Levendler*, İstanbul 1965, s. 77

⁸⁶ Çiftbozan vergisinin bugüne dek uzanan etkileri söz konusudur. Toplumdaki kentin yerlisi telakkisi veya kent-taşra ayrışmasının köklerini çift-bozan sistemine kadar uzatılabilir.

zorundaydı. Yazılı kanıt gerekmiyordu. Toplum tarafından iyi tanınan iki müslümanın tanıklığı yeterliydi. Bu durumda bir mahallede birkaç yıldır oturan ve komşularını rahatsız edecek bir şey yapmamış birisinin, yasal süreyi doldurmamış da olsa, istediği tanıklıkları bulmasına imkan sağlıyordu. Aslında mahalleli de köylüler ile göçebelerin mahalleye göçlerine avâız-ı divaniye'nin kendi payına düşen kısmını düzenli olarak ödeyebilecek göçmenleri, seve seve kabul edip, onlara tanıklık etmekte idiler. Avâız köylerden ve kent mahallerinden toplu olarak alındığı için, vergi yükünü paylaşacak bir kişinin daha gelmesi komşular tarafından genellikle iyi karşılanırdı.

İşte köyden şehre göçle başlayan süreci mahallede takip eden görevli de imam idi. İmamlar göçmenlerin tespiti, iadesi, vergilerin tahakkuk edilmesi ve kefil işlemlerinin de mahalledeki adeta tek takipçisi idi⁸⁷.

İmamların bir başka görevi ise, devlet ve hükümetin her türlü emir ve yasaklarını halka bildirmek idi. İmamlar bu emirleri naiblerden, onlarda kadırlardan alırlardı. Çünkü, mahallenin ergenlik çağına gelmiş erkeklerin

⁸⁷ Geniş bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", İ.Ü. İFM., 1949-1950, 11, s. 1-4; Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu (Kanuni ve II. Selim Dönemleri), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinleri/Tartışmalar*, ed. Osman Okyar, 8-10 Haziran 1973; Suraiya Faruqi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 330-332; Rudi Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, İmge Kitabevi, İstanbul 2000, 103-112; İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar- Göçerler*, İstanbul 2006; Hüseyin Arslan, 16. yy. *Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, İstanbul 2001, s. 186-188.

tamamına yakın bir kısmı, camide hazır bulunurdu⁸⁸. 1245'te (1829) muhtarlıkların kurulmasıyla mahalle yöneticisi statüsündeki imamların din işleri dışında, yönetim ve diğer dünya ile meşgul olmalarına mani olunmuştur. Böylece imamların, mahalledeki idari nüfuzu sona ermiştir.

2. Mahalle Kethüdası

Osmanlı şehirlerinde, halk ile devlet arasındaki ilişkileri sağlayan bir şehir kethüdası veya şehir emini görev yapmıştır. Şehir kethüdası bütün mahalle kethüdalarının da başı olmuş,⁸⁹ Mahalle kethüdası halkın oyu ile seçilmiştir⁹⁰.

3. Mahalle Temizliği İle İlgili Görevliler

Osmanlı kentlerinde masrafları genellikle sokak sakinlerince karşılanan bir sokak temizleme sistemi vardı. Özellikle Kahire örneğinde, süpürürken toz kalkmasın diye sulama işleri, ücretleri evlerde oturanlar tarafından ödenen profesyonel çöpçülere (zebbal) verilmişti. Toprak, döküntüler, çöpler "Terrabin" adı verilen özel bir loncanın üyeleri tarafından toplanıyordu. Toplanan çöpler merkeplere yüklenilerek kent dışına atılmaktaydı. Halep'te ücretlerini esnafların ödediği "kennâs (süpürücü) loncası" pazarların temizliğiyle ilgileniyordu. Ayrıca serinliği sağlamak için sokakları ve toz-toprağın mallara zarar vermesin diye, pazarları sulamakla yükümlü "reşşâşlar loncası" vardı. Reşşâşlar esnaftan, önceden saptanmış bir ücret alırlardı⁹¹. Halep Eyaleti'ne bağlı olan Ruha Sancağı'ndaki temizlik hizmetleri de Halep ile bire bir örtüşme de kentin temizliğinde benzer uygulamaların hakim olduğu tahmin edilmektedir.

Mahalle aralarındaki sokakların süpürülüp temizlenmesinden mahalle halkı; çarşı ile pazarlardaki sokakların temizlenmesinde ise esnaf, cadde ve meydanların temizliğinden ise hükümet mesul idi. Nöbetleşe ve bazen de imece suretiyle halka bu hizmeti gördürmek mahallede imam, çarşı ve pazarlarda da esnaf kethüdası⁹² veya lonca yetkilileri yürütmekte idi⁹³. Osmanlı şehirlerinde gerek tenzifat memurları ve gerekse temizliği teftişle görevli kavaslar, sadece çarşı ve pazarları dolaştıklarından; çoğunlukla mahallenin ara sokaklarının temizliği imamlara; çarşı ve pazarlar ise, esnaf kethüdalarına bırakılmıştı.

⁸⁸ Ergin, "Türk Belediyeciliği ve Şehirciliği", s. 613; Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi" s. 30.

⁸⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, CII, İstanbul 1979, s. 41.

⁹⁰ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, KTBY., Ankara 1986, s. 157.

⁹¹ Andre Raymond, "Osmanlı Devri Arap Kentlerinde Kamu Hizmetleri", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, II, s. 40.

⁹² Osman Nuri Ergin, "Türk Belediyeciliği ve Şehirciliği", *İller ve Belediyeler Dergisi* (1947), sayı 15-16, s. 615; Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi" s. 30; İliber Ortaylı, *Osmanlı Belediyeleri ve Kent Hizmetleri*, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, s. 15.

⁹³ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s. 94.

4. Mahallede İmama Yardımcı Görevliler

Cami-i Kebir Vakfiyesi ile Hoca Ahmed Camii (Pazar Camii) vakfiyesinde mahalle imamına yardımcı görevliler detaylıca anlatılmaktadır. Söz konusu vakfiyelere göre Urfa şehrindeki mahallelerde görevli imamlara yardımcı görevliler şunlardan oluşmaktadır. Hafızlar, müezzinler, ferraşlar (camileri süpürenler, hizmetçi), loğkeşler, kayyumlar, bevvaplar (kapıcılar), çırakmanlık (meşale yakıcı vazifesi), temcidhanlar (sabah namazı vaktinden önce minarelerde belli makamlarda ilahi okuyan ve niyaz eden kişi)⁹⁴, tevliyet vazifelileri (vakfın işlerine bakan, mütevellilik). Güherriz (cegher döken) (lağımları tamir ve tathiri (temizliği), asiyapların tathirinden (değirmenlerin temizliği) sorumlu görevliler⁹⁵ yer almakta idi.

5. Arayıcı Esnafı

Ortaçağ İslam dünyasında kent temizliği, oldukça mükemmel bir biçimde örgütlenmişti. Kent sakinleri çöplerini duvarlara oyulmuş deliklere bırakmak zorundaydılar. Her sabah merkeplerin sırtlarında sepetlerle geçen adamlar, delikleri boşaltıyor ve çöpleri kent dışına atıyorlardı. İhmalkâr şehirliyle ise, para cezası veriliyor ya da birkaç sopa atılıyordu⁹⁶. Geleneksel Osmanlı şehrinde ise, temizlik işleri resmi görevlilerin denetimi altında, her mahallenin halkı ve bazı çarşı esnafı tarafından yürütülürdü. Yeniçeri Ocağı zâbitlerinden, çöplük subaşı veya tahir subaşı denen bir görevli; arayıcı esnafı⁹⁷ denen esnafa evlerdeki çöpleri toplama hakkını verir ve karşılığında belirli bir meblağ alır, bu işler her yıl tekrarlanırdı⁹⁸.

6. Mahalle Aydınlatılması

Osmanlı mahallelerindeki sokaklarının aydınlatılmasında da bir incelik söz konusu idi. Genellikle gece sokağa çıkması gerekenler, yanında fener ile çıkmak zorunda idiler. Bu kurala uymayanlara şüpheli diye bakılır, şiddetli cezalar uygulanırdı. Şehrin gece kandil ile aydınlatılması, birinci derecede uygarlık ve asayiş meselesi olup, zabıta larca gerekli görülen işler arasında yer almaktaydı. Güvenlik ve düzeni tehlikeye sokabilecek girişimlere, mani olmak amacıyla,

⁹⁴ Urfalıların seslerin güzelliği ve makakâr oluşlarının tarihi arka planı açıklayacak çok önemli bir anekdot Camii Kebir ile Hoca Ahmed Hoca (Pazar Camii) vakfiyesinde geçmektedir. Vakfiyenin giderleri arasında temcidhanlar adı altında bir görevliden bahsedilmektedir. Buna göre Temcidhanlar her sabah namazı vaktinden önce minarelerde belli makamlarda ilahi okumak ve niyaz etmek için görevlendirilmiş olduğunu anlamaktayız. Ayrıca İmam, hatip, müezzin ve temcidhanların ses tellerinin tedavisinde kullanılması amacıyla düzenli olarak "Şir Lagan" (susam yağı) alındığını öğrenmekteyiz.

⁹⁵ Ev, nr:18274, s. 129'dan aktaran Hilmi Bayraktar, *Urfa Sancağı*, s. 175.

⁹⁶ Andre Raymond, "Osmanlı Devri Arap Kentlerinde Kamu Hizmetleri", II, s. 40

⁹⁷ Arayıcı tabiri, çöplerin döküldüğü merkezî mahallerde veya enkazlardan değerli eşyalar toplayan kimseler için kullanılırdı. Ayşe Pul, *Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı* Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt: XXIII, Sayı: 1, Temmuz 2008, s. 222.

⁹⁸ İlber Ortaylı, "Osmanlı Belediyeleri ve Kent Hizmetleri", s. 14.

umumen gaz yakılınca kadar her memur kendi evinin önünde fener yaktırmakla sorumluydu.

Esnafta da pazar ve çarşıda 40-50 adım mesafe ile fener asmakla sorumlu idiler. Fenerin şekli ise zabıta tarafından verilmekte idi. Gece fenersiz gezenler yakalandığında ceza olarak hamam külhanına atılır ve külhan yaktırılmış. Külhanbeyi tabiri de bu cezanın uygulandığı devirden kalmıştır⁹⁹. Geceleri pazar ve sokakların iki yanına yerleştirilen kandillerle aydınlatma alışkanlığı, ortaçağlardan itibaren yapılmaktadır. Andre Raymond, Osmanlı dönemindeki Arap kentlerinde “Kandil yakıcıları” loncaları olduğunu belirtmektedir¹⁰⁰. Urfa’da Sarayönü mevkiinde gaz lambalı bir abide yapılmıştır. Bugün fotoğrafları mevcut olan bu abide, şehir merkezini aydınlatma amacına dönük yapılmış olmalıdır.

7. Kolcular¹⁰¹ (Karakollar)

Kolcu, bulunduğu mahallenin, taşrada ise kasaba ve şehrin inzibatiyle alakadar olup o şehir ve kasaba halkının emniyeti için konan karakol, zabıta dairesidir¹⁰². Yeniçerilerin bir bölümü tüm kente dağılmış ve bölükbaşılardan komutasındaki küçük karakollara (kolluk) yerleştirilirdi. Yeniçerilerin buralardaki hizmeti nöbetleşeydi. Kendilerine verilmiş “nöbetçi” ismi de buradan gelmekteydi. Bu kollukların ana görevi mahallelerde güvenliği sağlamaktır¹⁰³.

1868 (H. 1284) Tarihili Halep Salnamesine göre Urfa Kazasının mahalleleri yedi kola ayrılmaktadır:

1. Halilürrahman Kolu: Toplam 11 mahalle; Halilürrahman, Tajt-ı Mos, Mevlit Halil, Narenci, Kazgancı, Acem Bey, Kırk Mağara, Sultan Bey, Kaba Mescidi, İmam Sekkaki, Acem Bey.

2. Kara Musa Kolu: Toplam 9 mahalle; Kara Musa, İmam Nur Ali, Hoca Ahmed, Ömeriye, Zevakiye, Siverekli, Hacı Gazi, Hacı Yadiğâr.

3. Guşiler (Köşiler) Kolu: Toplam 7 mahalle; Gutiler, Halife, Hacı Hamza, Medrese, Çakerli, Askeri, Karaburç, Sahabiye.

⁹⁹ İlber Ortaylı, s. 16-17; dip not 8.

¹⁰⁰ Andre Raymond, s. 42.

¹⁰¹ Kolcu: Gümrük, orman ve tütün rejisi gibi varidat temin eden müesseselerde muhafaza memuru yerinde kullanılan bir tabirdir. Kaçakçıları takip için kol gezdiklerinden bu ad verilmiştir. Ayrıca kolcu bekçi demektir. Tahsidariyye, mübaşiriyye, kefilleme gibi Kolcu hakkı da Hicri 1246 (1830)’de çıkarılan bir karnameyle kaldırılmıştır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, İstanbul 1993, s. 288.

¹⁰² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 195-199.

¹⁰³ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s. 94

4. Cami-i Kebir Kolu: Toplam 10 mahalle; Cami-i Kebir, Hüseyin Paşa, İhlasiye, Mahkeme, Kabziye, Kudbeddin, Gürz, Turasin, Sarkiye, Pazar.

5. Yusuf Paşa Kolu: Toplam 7 mahalle; Yusuf Paşa, Dergezenli, Kabziye, Hakim Dede, Kadioğlu, Haseki, Lekler.

6. Hristiyan Kolu: Toplam 5 mahalle; Kenise-i Kebir (Kilise-i Kebir), Bacaklı, Tell Fütur, Timur, Esb Pazarı.

7. Küçük Kenise Kolu: Tayşari, Kolluk, Yahudi¹⁰⁴.

Sonuç

Sonuç olarak Urfa şehrinin tarihi mahalleleri yaklaşık MÖ. 9500 yılında iki tepede başlamış ve 20. yüzyılın başlarında Şehbendireye mahallesiyle son bulmuştur. 20. yüzyılın başlarından itibaren sur dışına çıkış başlamıştır. Şehbenderiye Mahallesi Urfa'nın sur dışına çıkan ilk mahallesidir.

Urfa'nın tarihi mahalleleri, sadece bir yerleşim birimi olarak değerlendirilmeyecek kadar zenginliktedir. Urfa mahalleleri minimize edilmiş bir Urfa şehridir. Her Urfa mahallesi de büyükçe bir evdir. Mahalledeki toplumsal ilişkiler, bu çerçevede şekillenmiştir. Mahalleler; meydanı, tetirbesi, sokakları, hamamları, hazireleri, medrese-mektepleri, cami ve mescitleriyle adeta bir kültür merkezidir. İşte bu yüzden Efraim, Urfa'yı "arkadaşlarının hocası şehir" olarak tasvir eder. Urfa geçmişten aldığı birikime rağmen zaman zaman hayal kırıklığına uğramıştır. Bu dönemlerde bile, yukarıdan bakmaya devam edebilen, nadir uygarlık abidesi kentlerdendir.

KAYNAKÇA

- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, CII, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.
- ALTINAY, Ahmet Refik, *Eski İstanbul*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1931.
- ARSLAN, Hüseyin, 16. yy. *Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.
- BARKAN, Ömer Lütfü, "Avarız" *İA.*, C. II. MEB Yayınları, İstanbul 1978.
- "Osmanlı İmarat Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İÜİF.*, XXIII, 1-2 (1962-63), s. 239-296.
- "Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İ.Ü. İFM.*, 1949-1950, 11, s. 1-4.
- BAYRAKTAR, Hilmi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı*, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ, 2007.
- BOA, USS, Defter: 214, Sayfa/Belge: 21/37.
- BOA, USS, D: 204, S/B: 166/117.
- BOA, USS, D: 204, S/B: 146/255.
- BOA, USS, D: 213, S/B: 11/1092.
- BOA, USS, D: 227, S/B: 215/216.

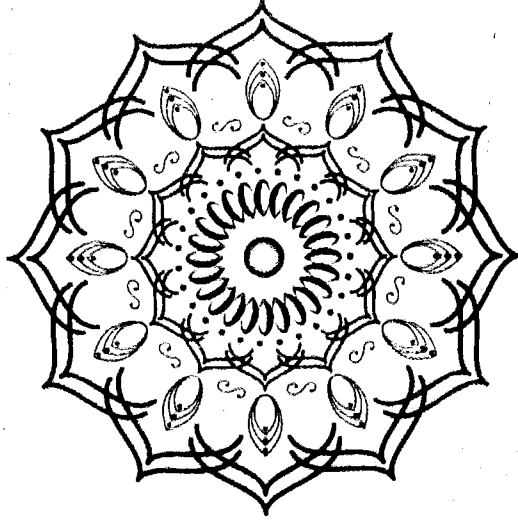
¹⁰⁴ H. 1284 tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s. 142-143; Hilmi Bayraktar, s. 76.

- BOA, UŞS, D: 217, S/B: 32/66.
- BOA, UŞS, D: 223, S/B: 94/78.
- BOA, UŞS, D: 210, S/B: 367/435.
- BOA, UŞS, D: 213, S/B: 1/1055.
- BOA, UŞS, D: 210, S/B: 6/121.
- BOA, UŞS, D: 210, S/B: 367/435.
- BOA, UŞS, D: 210, S/B: 360/413.
- BOA, UŞS, D: 209, S/B: 1/2.
- BOA, UŞS, D: 227, S/B: 193/168.
- BOA, UŞS, D: 205, S/B: 43/94.
- BOA, UŞS, D: 212, S/B: 3/8.
- BOA, UŞS, D: 210, S/B: 41/222.
- BOA, UŞS, D: 217, S/B: 9/20.
- BOA, UŞS, D: 214, S/B: 122/250.
- BOA, UŞS, D: 213, S/B: 4/1066.
- BOA, UŞS, D: 218, S/B: 13/653.
- BOA, UŞS, D: 223, S/B: 94/79.
- BOA, UŞS, D: 209, S/B: 1/1.
- BOA, UŞS, D: 216, S/B: 44/292.
- BOA, UŞS, D: 217, S/B: 4/10.
- BOA, UŞS, D: 217, S/B: 20/42.
- BOA, UŞS, D: 208, S/B: 3/458.
- BOA, UŞS, D: 208, S/B: 29/258.
- BOA, UŞS, D: 216, S/B: 10/218.
- BOA, UŞS, D: 208, S/B: 4/13.
- BOA, UŞS, D: 215, S/B: 8/413.
- BOA, UŞS, D: 211, S/B: 224/94.
- BOA, UŞS, D: 212, S/B: 1/1.
- BOA, UŞS, D: 214, S/B: 122/249.
- BOA, UŞS, D: 218, S/B: 1/636.
- BOA, UŞS, D: 216, S/B: 10/218.
- BOA, UŞS, D: 217, S/B: 13/29.
- BOA, UŞS, D: 215, S/B: 8/412.
- BOA, UŞS, D: 215, S/B: 3/639.
- BOA, UŞS, D: 210, S/B: 5/118.
- BOA, UŞS, D: 211, S/B: 226/98.
- BOA, UŞS, D: 216, S/B: 42/288.
- BOA, UŞS, D: 213, S/B: 2/1057.
- BOA, UŞS, D: 211, S/B: 225/95.
- CEZAR, Mustafa, *Osmanlı Devleti'nde Levendler*, Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, İstanbul 1965.
- ÇAKAR, Enver, *17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenler*, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2006.
- DEMİREL, Ömer, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- ELİSSEEF, Nikita, "Fizikî Plan", *İslam Şehri*, (çev. E. Topçugil), İstanbul 1992, s. 121-141.
- EKİNCİ, Abdullah, *Ortaçağ'da Urfa*, Gazi Kitapevi, Ankara 2006.
- ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ed. Okyar, Osman - Halil İnalçık, Meteksan Yay., Ankara 1980, s. 103-109.

- “Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf-A’yan üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Arap Araştırmaları*, İstanbul 1982, III, s. 107.
- “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *OAV*, 1984, s. 69.
- “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler” *Belleten*, LII, (1988), s. 667-683.
- ERGİN, Osman Nuri, “Türk Belediyeciliği ve Şehirciliği”, *İller ve Belediyeler Dergisi* (1974), Sayı: 15-16, s. 613-35.
- FARUQİ, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- GÖYÜNÇ, Nejat, XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu’nun Ekonomik Durumu (Kanuni ve II. Selim Dönemleri), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinleri/Tartışmalar*, ed. Osman Okyar, 8-10 Haziran 1973.
- GRUNEBaum, G. E., Van, *Islam: Essays in the Nature and Gravth of a Culturel Tradition*, London 1961, s. 141-158.
- GÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2003.
- HASSAN, R., “The Nature of Islamic Urbanization: A historical perspective”, *Ekistics*, C. XXXI, S. 182, 1987, s. 63.
- HONİGMANN, Ernest, Nejat Göyünç, “Urfa”, *İA*, XIII, MEB Yayınları 1994.
- Kamil Bali, *Kitab-ı Nehrü’z-Zehap fi Tarih-i Halep*, yay. Şevki Şa’as ve Mahmud Fahûrî, Darü’l-Kalem-i Arabî, Halep 1992, C. II, s. 411.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali, *Şehirler ve Kentler*, İmge Kitabevi, Ankara 1993.
- KHOURY, Dina Rızık, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Topluluğu Musul 1540-1834*, çev. Ülkün Tansel, İstanbul 2008.
- LAPIDUS, Ira Marvin, *Muslim Cities in Later Middle Ages*, Cambridge, 1967, s. 85-95. LİNDNER, Rudi Paul, *Ortaçağ Anadolu’sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, İmge Kitabevi, İSTANBUL 2000.
- LOMBARD, Maurice *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, terc. Neziğ Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 1988.
- NİEBUHR, C., *Voyage en Arabie et en d’autres pays circonuissins*, II, Amsterdam: S. J. Baalde 1780.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Belediyeleri ve Kent Hizmetleri*, *İslam Geleneginden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, İlke Yayıncılık, İstanbul 2005.
- ÖZDEMİR, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, KTBY, Ankara 1986.
- ÖZTÜRK, N., *Menşei ve Tarih Gelişimi Açısından Vakıflar*, VGM Yayınları, Ankara 1983, s. 28.
- PAKALIN, M. Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, III, MEB Yayınları, İstanbul 1946.
- PUL, Ayşe, “Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXIII, Sayı: 1, Temmuz 2008, s. 222.
- RAYMOND, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- SHAW, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, terc. M. Harmancı, İstanbul 1982. ŞAHİN, İlhan, *Osmanlı Döneminde Konar- Göçerler*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006.
- TAŞKÖMÜR, Himmet, “Osmanlı Mahellesinde Beşeri Münasebetler”, *Mesken ve Mesken Mimarimiz*, İsav Yayınları, İstanbul 1995.

- TEKELİ, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, II, ed. Prof. Dr. Vechi Akyüz, İstanbul 1996.
- TURAN, Ahmet Nezihi *XVI. Yüzyılda Ruha Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara 2005.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- ÜLKEN, H. Z., “Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği”, *VD.*, IX, (1971), s. 13-37.
- YURTGEZEN, Ali, “Bizim Bir Mahallemiz Var mı? ”, *Mostar*, Sayı 33 Kasım 2007, s. 38.
- WOODS, John E., *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, Milliyet Kitap, İstanbul 1993.
- VOYAGES, A. Gabriel, , s. 278; J. B. Segal, *The Blessed City*, Oxford 1970.
- KAZICI, Ziya, “Osmanlılarda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, İlke Yayıncılık, İstanbul 2005.

İKİNCİ KISIM

Şehir ve Kurumlar

OSMANLI DÖNEMİ URFA MEDRESELERİ

Mehmet MEMİŞ*

Zengin bir tarihî mirasa sahip olan Şanlıurfa'da diğer mimari eserler yanında, geçmişte bölgedeki eğitim hizmetlerinin temel taşları olan birçok medrese de inşa edilmiştir. Muhtelif kaynaklardan edinilen bilgiler çerçevesinde, Şanlıurfa'da inşa edildiği bilinen yirmi bir medreseden ancak sekiz tanesi (bazıları kısmen) zamanın tahribatına dayanarak günümüze kadar ulaşabilmiş, geri kalanlar ise bir kısmının yeri dahi belli olmayacak şekilde yok olmuştur.

XVII. yüzyıl ortalarında (1056/1646) Urfa'yı gezen Evliyâ Çelebi, buradaki Kızılcamî, Fîrûz Bey ve Sultan Hasan medreseleri ile üç adet dârü'l-kurrâ ve dârü'l-hadisînin varlığından söz etmektedir.¹ Urfa şehir merkezinde, 1284 (1867) tarihinde bir, 1300 (1883) tarihinde on dört medresenin mevcut olduğu,² 1306 (1889) basım tarihli *Kâmusü'l-a'lâm*'da da, o tarihte kazalar dâhil Urfa'da yirmi dört medrese bulunduğu belirtilmektedir.³ 1308 (1890) ilâ 1326 (1908) yılları arasında yayınlanmış olan Halep Vilâyeti salnâmelerinde bu sayı, "medrese-kütüphâne" adı altında onbir adet olarak verilmiştir⁴

1317 (1899), 1319 (1901) ve 1321 (1903) tarihli Maarif Nazâreti salnâmelerine göre bu yıllarda Urfa'da, Rızvâniye, Rahîmiye, Sâkıbiye,⁵ İbrâhimiye, İhlâsiye, Rızâiye, Süleymâniye ve Şa'bâniye adları altında sekiz adet medresenin faal durumda olduğu anlaşılmaktadır.⁶ Bu medreselerden Rızvâniye, İbrâhimiye (Dabbağhâne) ve Süleymâniye medreseleri halen mevcuttur. Bunlardan başka, bugün Şanlıurfa'da kısmen de olsa ayakta kalan Eyyûbî, Halîlü'r-Rahman, Abbâsiye, Nakibzâde ve Şehbenderiye medreseleri bulunmaktadır. Ancak salnâmelerde adı geçen Rahîmiye, Sâkıbiye, İhlâsiye, Rızâiye ve Şa'bâniye medreseleri günümüze kadar gelememişlerdir. Bahsedilenlerin dışında, bugün mevcut olmayıp çeşitli kaynaklardan varlıkları hakkında bilgi edinilebilen Şanlıurfa medreseleri ise Hasan Padişah, Temürboğa, Fîrûz Bey, Hamîs Efendi, Sultan Burhan, Abdurrahman, Rahmâniye ve Haydar Ağa (Haydâriye) medreseleridir.

¹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, c.III, s. 152.

² *Yurt Ansiklopedisi*, "Urfa" mad., İstanbul 1982, c. X, s. 7377.

³ Şemseddin Sâmî, *Kâmusü'l-A'lâm*, İstanbul 1306, c.II, s. 1074.

⁴ *Salnâme- Vilâyet-i Halep*, yıl: 1308, s. 236; yıl: 1309, s. 165; yıl: 1310, s. 255; yıl: 1313, s. 280; yıl: 1314, s. 265; yıl: 1315, s. 270; yıl: 1316, s. 278; yıl: 1317, s. 295; yıl: 1319, s. 325; yıl: 1322, s. 299. yıl: 1324, s. 410; yıl: 1326, s. 404.

⁵ 1317 yılı Maarif Nazâreti Salnâmesi'nde, diğerleri aynen kaydedilmekle beraber, Sâkıbiye Medresesi'nin adı geçmemektedir. Aynı yerde zikredilen Halîlü'r-Rahman Medresesi'de Rızvâniye Medresesi olmalıdır. (Bk. *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1317, s. 1120-1123).

⁶ *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1317, s. 1120-1123; yıl: 1319, s. 540, 541; yıl: 1321, s. 464.

A) KISMEN YA DA TAMAMEN AYAKTA OLAN MEDRESELER

1. SALAHADDİN EYYÛBÎ (ULU CÂMÎ) MEDRESESİ

Câmi-i Kebîr Mahallesi'nde, Urfa Ulu Câmisi'nin doğu tarafına bitişik durumda olan bu medreseden günümüze yalnızca inşa kitâbesi ve bu kitâbenin de üzerinde bulunduğu kuzey duvarı ulaşabilmiştir. Halen burada bulunan yapı, 1196 (1781) tarihinde Nakibzâde Hacı İbrâhim Efendi tarafından Salahaddin Eyyûbî Medresesi'nin kalıntıları üzerine yeniden inşa ettirilen medrese olup ileride ayrıca ele alınacaktır.

Selahaddin Eyyûbî Medresesi, Kuzey Duvarı

İnşâ kitâbesinden anlaşıldığına göre bu medrese, Eyyûbî hükümdârı Salahaddin Eyyûbî zamanında, onun adına, 587 (1191) tarihinde yaptırılmıştır. Harflerde yer yer dökülmeler olduğundan bazı kelimeler okunamamaktadır. Taşa kabartma olarak hakkedilmiş olan yedi satırlık celi sülûs arapça kitâbenin okunuşu şöyledir:

1- "Bismillâhirrahmânirrahîm.

2- Emera bi-imâreti hâzihi 'l-medreseti 'l-mübâre

3- ke el-abdü 'l-fakîru ilâ rahmeti Rabbihî Ömer ibn-ü Şâhân

4- ... ibn-i Eyyûb rahimehullâhü Teâlâ ve emera

5- bikemâlihâ veledühu'l-murâbi(tu) el-Mansur Nâsiruddin Muhammed bin Ömer

6- fî devlet-i mevlânâ el melik (en-nâsır Salâ)hiddin Yusuf bin Eyyû(b) alâ ashâbi'l-îmâmi'ş-şâ(fî)î.

7- Alâ yedi'l-fakîr ilâ rahmetillâhi Huldî bin... sene seb'a ve semânine ve hamse mietin”⁷

Selahaddin Eyyûbî Medresesi'nin İnşa Kitabesi

TÜRKÇESİ: Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla başlarım. Bu mübarek medresenin yapılmasını Allah'ın rahmetine muhtaç kulu Ömer b. Şâhan b. Eyyûb (Allah ona rahmet etsin) emretti. Yapının tamamlanmasını da oğlu murâbıt el- Mansûr Nâsırü'd-dîn Muhammed b. Ömer, Melik Nâsır Salâhu'd-dîn Yûsuf b. Eyyûb zamanında İmam Şâfiî'nin mensubları için, Allah'ın rahmetine muhtaç Huldî b. ...'ye emretti. Sene beşyüz seksen yedi.

Aynı kitâbe 1927 tarihli *Urfa Salnâmesi*'nde ve Mahmut Karakaş'ın *Şanlıurfa Kitâbeleri* adlı eserinde bazı farklarla kaydedilmiştir.⁸ Aptullah Kuran'ın *"Anadolu Medreseleri"* adlı eserinde, bu kitâbenin Max van Berchem tarafından

⁷ Mehmet Memiş, *Şanlıurfa Medreseleri*, Doktora Tezi, Marmara Ü. SBE, İstanbul 1998, s. 23.

⁸ *Urfa Hakkında Tabii, Coğrafi, İctimâî, İktisâdî, Târihî, Mülki Mâlûmâtı Câmi Salnâme*, İstanbul 1927, s. 69; Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Kitâbeleri*, Şanlıurfa 1985, s. 13.

verilen okunuşuna⁹ dayanılarak medresenin, 507 (1113) tarihinde inşa edildiği ve buna göre Urfa Ulu Câmi Medresesi'nin bugün Türkiye sınırları içinde mevcûdiyeti bilinen ve kısmen de olsa ayakta bulunan en eski medrese yapısı olduğu belirtilmekte ise de,¹⁰ bu tarihin yanlış okunduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda verilen kitâbe metninde de görüldüğü gibi, tarih kısmı bir hayli aşınmış olmasına rağmen dikkatle incelendiğinde, "...sene seb'a ve semânîne ve hamse mietin" şeklinde olup 587 (1191) tarihini ifâde etmektedir.

Ulu Câmi vakıflarına ait, 786 (1384) tarihli Hasan bin Alâüddin'in Arapça vakfiyesinde, Ulu Câmi'nin doğu tarafında "*Medrese-i Omisa*" (مدرسة اوميصه) adında bir medresenin bulunduğu belirtilmektedir ki¹¹ bu isim, medresenin o zamanki bir başka adı olmalıdır. Yine Hasan bin Alâüddin'e âit 786 (1384) tarihli bir başka vakfiyedeki: "*Ruhâ şehrinde Câmi-i Kebîr'in şark tarafında bir sıra üzerinde onbir dükkanın tamâmı olup kible taraftan... şimal taraftan mezkur câmie giden yol, batı taraftan mezkur câmie mücâvir bulunan medrese ile mahduttur*"¹² şeklindeki ifâdelerden, Câmi-i Kebîr'e bitişik bir medresenin mevcûdiyeti ve bu medresenin, bugün Yıldız Meydanı adıyla bilinen doğu tarafındaki yol üzerinde, Ulu Câmi vakfına âit dükkanların bulunduğu anlaşılmaktadır.

Evliyâ Çelebi'nin "*Kızıl Câmi Medresesi*" diye bahsettiği¹³ Eyyûbî Medresesi'nin açık avlulu, eyvanlı medreseler tipinde olduğu düşünülmektedir. Ulu Câmi'nin bir parçası gibi inşa edilmekle beraber, ona bağlı olmadan çalışabilecek şekilde düzenlenmiştir.

Mevcut kalıntılardan anlaşıldığına göre, beyaz renkli kesme taş kullanılarak inşa edilmiş olan medreseden günümüze, 24.00 metre boyunda, 0.85 metre kalınlığında ve 2.00 metre kadar yüksekliğindeki kuzey duvarı ile bu duvar üzerinde bulunan inşa kitâbesi ulaşabilmiştir. Güney cephede de yer yer, kuzey cephedekine benzer kısımların bulunması, batı tarafı Ulu Câmi'ye bitişik olan bugünkü Nakibzâde İbrâhim Medresesi'nin, yerleşim alanı olarak eski Eyyûbî Medresesi'nin sınırları dâhilinde bulunduğunu göstermektedir. Ancak mevcut kalıntılar Salahaddin Eyyûbî Medresesi'nin orijinal yapısı hakkında yeteri kadar fikir vermemektedir.

⁹ Kitâbenin Max van Berchem tarafından verilen okunuşu şöyledir:

بسم الله... أمر بعمارة هذه المدرسة المباركة العبد الفقير الى رحمة الله عمر ابن شاهان ابن ايوب رحمة الله تع في ايام الملك المعظم ناصر الدين..... سنة سبع وخمسمائة (٤)

Burada da görüldüğü gibi metnin sonuna soru işareti konularak, özellikle tarih kısmının okunuşunun şüphe- li olduğu belirtilmek istenmiştir. (Max van Berchem, *Arabische Inschriften*, Leipzig 1909, s. 58,59)

¹⁰ Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969, c.I, s.23.

¹¹ VGM. Kültür ve Tescil Dâiresi Arşivi, Defter No: 608/2, s.290; Tercümesi, Defter No: 1767, s.360.

¹² VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 608, s. 292; Tercümesi: Defter No:1767, s. 368.

¹³ Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, c.III, s.152.

2. HALİLÜ'R-RAHMAN MEDRESESİ

Balıkli Göl adıyla da bilinen Halilü'r-Rahman Gölü'nün batı tarafında, Halilü'r-Rahman Külliyesi'nin bir parçası durumunda olan bu medrese halen sağlam olup, eyvan kısmı bayanlar mescidi olarak, diğer bazı odaları da din görevlileri tarafından kullanılmaktadır.

Halilürrahman Medresesi

Halilü'r-Rahman Medresesi'nin inşa kitâbesi mevcut olmadığı gibi, inşa tarihini ve yaptıranı belirten kesin bir bilgiye de ulaşılamamıştır. Bazı kaynaklarda, 1288 (1871-1872) yılında Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Efendi tarafından câminin restorasyonu sırasında yaptırıldığı belirtilmekte ise de,¹⁴ kuzeydeki kubbeli odanın kible tarafındaki kapısı üzerinde bulunan tamir kitâbesinden, bu tarihin medresenin Sultan Abdülazîz zamanında tamir edildiği tarih olduğu anlaşılmaktadır. Celî ta'lik hattıyla yedi satır olarak taşla hakkedilmiş olan, 0.90 x 0.90 metre ölçülerindeki kitâbenin okunuşu şöyledir:

1- Hazret-i Abdü'l-Aziz Hân'ın zamân-ı devleti

Bulmada âsâr-ı hayrât ile feyz u i'tizâz

2- Oldu tecdîdine çünkü bu makâm-ı akdesin

¹⁴ E. Honigmann, "Urfa" mad., *İA.*, c. XIII, s.56; "Urfa" mad., *Yurt Ansiklopedisi*, c. X, s. 7444; Mehmet A. Maraş, *Peygamberler Şehri Şanlıurfa*, Ankara 1986. s. 69; Mehmet Alper, *Urfa'nın Mekansal Yapısı Türk İslam Mîmârisindeki Yeri ve Önemi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1987, s. 56.

Bendesî Dervîş Ali Paşa kemâl-i çâresâz

3- Müşrif olmuştu harâbe inkilâb-ı dehr ile

Buldu bu bünyâd ile hakka ki şimdi imtiyâz

4- Ya'ni evkaf müdürî Mustafa(?)....hemân

Emr alup inşâsına kıldı kıyâm-u ihtizâz

5- Böyle bir âsâr-ı bî hemtâya himmet kıldılar

Eylesün Hak anların ik(bâl-i) ömründe dîrâz

6- Mâ hasal bu buk'anın i'mârı buldu tarz-ı nev

Hücre vü dersâne vü eyvân hep revnak tîrâz

7- Tarh idüp Sâbir-ı debîr çarh-ı pür târîh-i tâm

Kubbe-i minâye nev kâşâne olub reşksâz

Sene: 1288¹⁵

Metni Urfa'lı Şâir Sâbir (1819-1893) tarafından yazılan kitâbenin son mısraında, ebced hesâbıyla hicrî 1288 (1871-1872) tarihi düşürülmüştür. Kitâbenin muhtevâsından, Sultan Abdülaziz zamanında harâbe olmaya yüz tutmuş olan bu medresenin, Dervîş Ali Paşa tarafından, evkaf müdürü Mustafa Efendi'nin de delâletiyle restore ettirildiği anlaşılmaktadır.

Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*'sinde 1056 (1646) tarihinde Urfa'ya yaptığı seyahatten bahsederken buradan, "...tekyelerinden birincisi Âsitâne-i Hazreti İbrâhim Halîl'dir. Derûn-u kal'ada zeyl-i iç hisarda Me'mun Halîfe binâsıdır ki...müteaddid kâaları (salonları) ve hücreleri, kılar ve matbahı ve gûnâ gûn misâfir hâneleri vardır..." diyerek söz etmektedir ki, bu yapıların Halîlû'r-Rahman Külliyesi'nin yerinde olduğu düşünülmektedir. Yine Evliyâ Çelebi'nin "Halîlû'r-Rahman Mektebi" diye bahsettiği¹⁶ yer de bu medrese olmalıdır. Meşhur dîvan şâiri Nâbî'nin (1642-1712) gençlik yıllarında Halîlû'r-Rahman Medresesi'nde Arpça, Farsça, aruz, beyan ve bedî' ilimlerini öğrendiği belirtilmektedir.¹⁷ Bu durumda medresenin, Evliyâ Çelebi'nin bahsettiği 1056 (1646) tarihinde mevcut olması gerekir. Kânûnî Sultan Süleyman devrinde -948 (1541) yılında- bu kompleksin yeniden düzenlendiği¹⁸ bilinmektedir ki medresenin de bu tarihte yapılmış olması muhtemeldir.

¹⁵ Mehmet Memiş, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁶ Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, c.III, s. 153, 154.

¹⁷ Bedri Alpay, *Şanlıurfa Şâirleri*, Şanlıurfa 1986, s. 146.

¹⁸ Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfada Kültür ve Eğitim*, Ankara 1995, s. 74.

Halîlü'r-Rahman Medresesinin son müderrislerinden Hacı Mustafa Hâfız Efendi, (ö.1326/1908)¹⁹ sâhib olduğu evini, kitaplarını ve çeşitli eşyâlarını vakfederek bu medrese için 250 adet kadar kitaptan oluşan bir kütüphâne tesis etmiştir. Urfa şer'î mahkeme sicillerinin 557 numaralı kaydında bulunan 25 Ramazan 1312 (23 Mart 1895) tarihli bir belgeden bu kütüphânenin kuruluş tarihi de anlaşılmaktadır.²⁰ 1326 (1908) tarihli *Haleb Vilâyeti Salnâmesi*'nde ise, Halîlü'r-Rahman Kütübhânesi'nde 150 adet kitab bulunduğuna belirtilmektedir.²¹ Medresenin özellikle kütüphâne olarak belirlenmiş bir bölümü bulunmamaktadır. Muhtemelen bu kitaplar dersane içindeki dolaplarda muhafaza edilmiş olmalıdır.

Halîlü'r-Rahman Gölü'nün kenarında, "L" şeklinde bir planla, kesme taşlardan inşa edilmiş olan medresenin, güney cephesi câmiden itibâren 22.00, batı cephesi de 31.50 metre uzunluğundadır. Kuzeydeki kubbeli oda dışında kalan kısımları tonoz örtülü olan medresenin bütün birimleri, avlusu konumundaki Halîlü'r-Rahman Gölü'ne nâzır olup, medresenin bu konumu, ona farklı bir görünüm kazandırmıştır.

Medresenin Halîlü'r-Rahman Câmisi'ne bitişik büyük eyvanı, zeminde câmi ve göl seviyesindedir. Kuzey tarafındaki açık kısmı sonradan kapatılarak, câmiin "Ağ balık" denen ziyâret bölümünden yeni bir kapı açılmak sûretiyle burası bayanlar için mescit haline getirilmiştir. 6.15 x 6.80 metre ebadındaki beşik tonozlu eyvanın güneyinde sivri kemerli mihrap nişi, bunun üst tarafında da basık kemerli bir pencere yer almaktadır. Mihrabın üst kısmında bulunan taş mahkûk kitâbede celî sülûs hattıyla iki satır hâlinde:

1- "*Bismillâhirrahmânirrahîm*

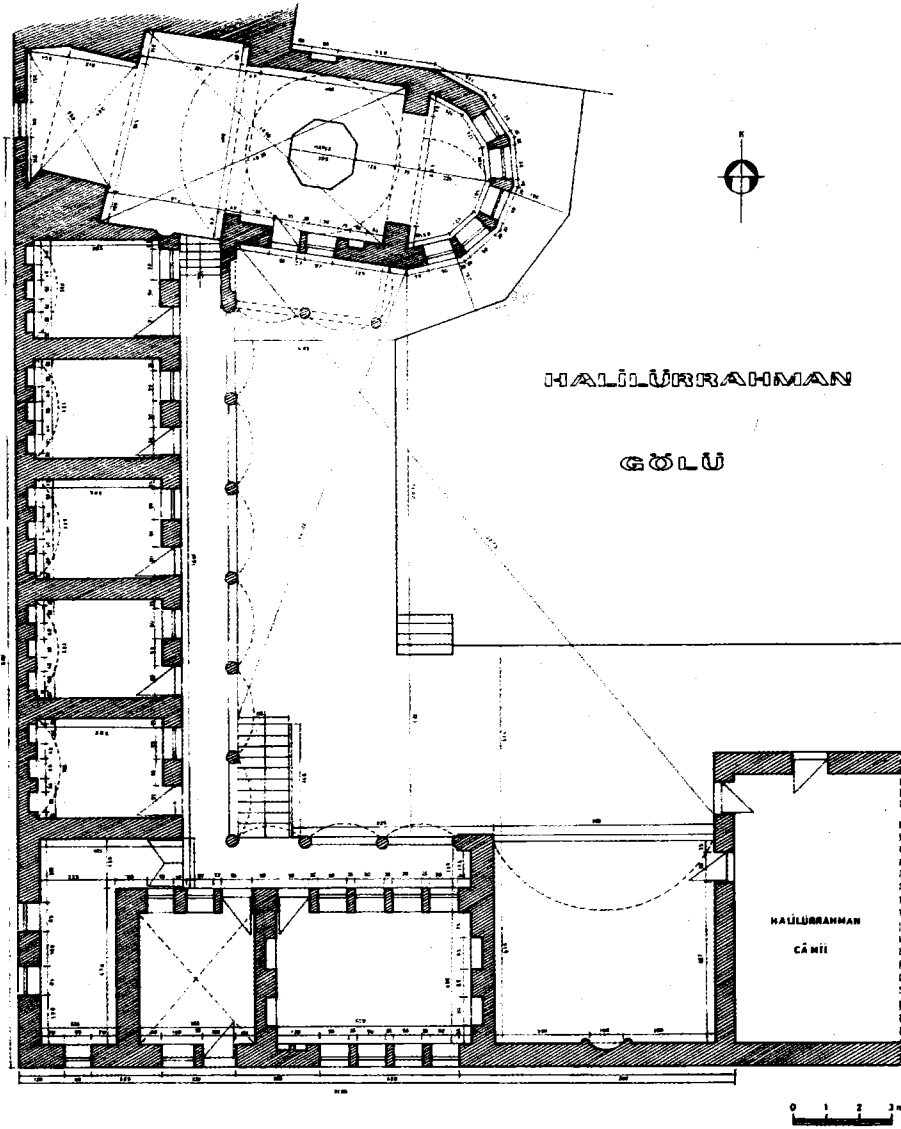
2- *ve'ttehzû min makâm-ı İbrâhîme musallâ -1288"* âyeti yazılıdır.

Kânûnî Sultan Süleyman, Urfa'daki Halîlü'r-Rahman Zâviyesi için vakıflarda bulunmuş, evâsıt-ı Şa'bân 948 (1-10 Aralık 1541) târihli birde vakfiye hazırlamıştır. (İbrâhim Ateş, *Kânûnî Sultan Süleyman Han'ın Su Vakfıyesi*, Ankara 1987, s. 7).

¹⁹ Mahmut Karakaş, a.g.e. s. 127.

²⁰ Urfa Şer'î Mahkeme Sicilleri, No: 557.

²¹ *Salnâme-i Vilâyet-i Haleb*, yıl 1326, s. 397.

Halilürrahman Medresesi Planı (M. Memiş)

Medresenin diğer kısımları (dershane ve odalar) câmi ve eyvan seviyesinden yaklaşık 2.00 metre kadar yüksekte olup, buralara büyük oda (dershane) önündeki merdivenle çıkılmaktadır. Medrese odalarının önlerinde, üçü güneyde, altısı batı tarafta bulunan, yuvarlak kemerli dokuz gözlü revak dizisi yer alır. Revak önleri kesme taştan yapılmış parmaklıklarla çevrilidir. Güneydeki müderris odası ve dershaneden başka batı tarafında da beş oda bulunmaktadır. Güney kuzey yönünde 18.00 metre cephesi bulunan, dikdörtgen planlı, ocaklı ve

beşik tonoz örtülü bu beş oda, birer kapı ve birer pencereyle revaklara açılmaktadır. Eyvana bitişik olan, 6.00 x 4.00 metre ebadındaki büyük oda medresenin dershanesidir. Güneyde dört, kuzeyde ise dört büyük ve hemen üstünde bulunan dört küçük pencere ile aydınlatılmış olan dershanenin, kuzey batısındaki kapısı üzerinde bir kitâbe mevcuttur. Celî ta'lik hattıyla üç satır hâlinde taşâ hakkedilmiş ve yazılarının çoğunluğu dökülmüş olan bu kitâbede:

1- *Kâle('n-Nebiyü aleyhi's-se)lâm*

2- *Ene medînetü('l-i)lm*

3- *ve Aliyyün bâbühâ. Nemekahu'l-fakîr Hakkı en-nâibü bi medîneti Rehâ-1289* ibâresi yer almaktadır.

Müderris odası olduğu tahmin edilen güneydeki ikinci oda çapraz tonozla örtülüdür. Birer kapısı ve birer penceresiyle hem kuzeye, hücreler tarafına, hem de güneyden dışarıya açılmaktadır. Bu odanın önünden beşik tonozlu bir koridorla geçilen ve daha evvel tuvaletlerle abdest alma yerlerinin bulunduğu, güney kuzey yönünde dikdörtgen plânlı kısmın bazı değişimler geçirdiği anlaşılmaktadır. XIX. yüzyıl sonlarında çekilmiş eski bir resminde batı tarafa doğru çıkıntılı olarak görülen bu kısım şimdi batıdaki odaların cephesiyle aynı hizâdadır.

Medresenin kuzey kanadında, eyvanın karşısında, câmi ve eyvan seviyesinde, içerisinde Balıklı Göl'ün suyu bulunan kubbeli ve beşik tonozlu büyük bir oda mevcuttur. Buranın abdest alma yeri olduğu düşünülmektedir. Göle bakan doğu tarafı altıgen planlıdır. Üzeri yine altıgen bir yarım kubbe ile örtülmüş ve kubbe çevresi kesme taştan yapılmış parmaklıklarla çevrilmiştir. Bu odanın güney tarafında, üç sütuna oturan, iki gözlü, yuvarlak kemerli revak yer alır. Doğru batı yönünde iki sivri kemerle üç bölüme ayrılmış olan bu odanın orta kısmı kubbeyle örtülmüştür. Ortasında küçük bir açıklık bulunan kubbenin altında, suyunu Balıklı Göl'den alan bir havuz bulunmaktadır. Kubbelerin batısında kalan kısım beşik tonozla örtülüdür. Tonozu batı tarafta sınırlandıran yuvarlak kemerin yanındaki duvar üzerinde bulunan pencere sonradan kapatılmıştır.

Batı taraftaki revak dizisinin kuzey ucundan 11 basamaklı bir merdivenle kubbeli odanın damına çıkılmaktadır. Revaklar kısmından biraz daha düşük olan odaların üstü betonla kaplanmıştır. Medrese odalarının, kubbeli odadan sonraki kuzey uzantısında iki oda daha bulunmaktadır ki, birer kapı ve ikişer

pencere ile doğuya açılan bu bölümün külliyesinin sıbyan mektebi olduğu tahmin edilmektedir.²²

Kuzeydeki yarım kubbeli kısım altıgen formunda olup beş cephesinde birer pencere mevcuttur. Önüne son yıllarda bir çeşme yapılmak suretiyle kapatılmış olan kuzey-doğu cephesinde de vaktiyle bir pencere bulunduğu düşünülmektedir. Dershaneye bakan güney tarafında bir kapısı ve onun doğusunda bir penceresi daha vardır ki, buranın mukâbili olan kuzey duvarının dışındaki izler, eskiden burada da güneydeki gibi birer kapı ve pencere olduğunu göstermektedir.

Son olarak Şanlıurfa Vâililiği ve Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı (ŞURKAV) işbirliği ile gerçekleştirilen “Dergah-Balıklığöl Çevre Düzenleme Projesi” çerçevesinde 1992-93 yıllarında yapılan restorasyon çalışması²³ sırasında Halîlürrahman Medresesi’nin ahşap kapı ve pencere doğramaları yenilenmiş, kubbeli mekanın tavan sıvası onarılıp duvarları raspalanarak ortadaki sekizgen havuzun kenarlarına mermerler konulmuş, aynı odanın önündeki kemerler yıkılarak revakın sütun ve sütun başlıkları yenilenmiş, giriş kapısının yanına ve kuzey doğu köşesine birer çeşme yapılmış, gölün medrese tarafındaki kıyısında bulunan taş parmaklıklar da kaldırılmıştır.²⁴ Daha önce bir camekanla kapatılmış olan eyvan açıklığı 1997 yılında kesme taşla örülmüştür.

3. ABBÂSİYE (ABBAS AĞA) MEDRESESİ

Ni’metullah Mahallesi’ndeki Karakol Sokak’ta bulunan Ni’metullah Câmisi’nin (Ak Câmî) avlusunun kuzeyinde yer almaktadır. Halen bütün bölümleri ayakta olan medresenin batıdan üçüncü odasının güneye bakan kapısı üzerinde bulunan inşa kitâbesinde, medresenin 1107 (1695-1696) tarihinde Abbas Ağa tarafından yaptırıldığı kayıtlıdır. 0.87 x 0.30 metre ebadında ve iki satır halinde taşla hakkedilmiş celi sülûs inşa kitâbesinin okunuşu şöyledir:

1- *Beher tahsîl-i ulûm iş bu makâma lillâh, Bânî medrese ettikde hulûsiyle binâ*

2- *Nukat-ı mısraı Hâtıf dedi oldur târih, Eyledi bu yedi nev hücreyi Abbas Ağa - 1107*

Kitâbenin son mısraında da, noktalı harflerle 1107 (1695-1696) tarihi düşürülmüştür.

²² - Mehmet Alper, *a.g.e.*, s.56.

²³ - Merih Karaaslan, “Şanlıurfa Târihî Kent Merkezi Koruma Geliştirme Canlandırma Projesi”, *Mimarlık ve Dekorasyon Dergisi*, sy. 57, s. 61.

²⁴ - Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa’da Canlanan Târih*, Ankara 1995, s. 44.

Abbâsiye Medresesi

Bâbü'l-Emir Mahallesi sâkinlerinden Hâcî Abbas Ağa, bu medrese için hazırladığı, 1108 Muharrem ayının ilk günlerine (Temmuz 1696) âit vakfiyesinde: “...*Mahalle-i mezkûrda vâki’ Ni’metullah Bey Câmi-i Şerîfi havlisi dâhilinde, medrese olmak üzere müceddeden binâ eylediğim yedi bab hücre ve bir ders-hâne, hâlis malımdan ihrâc ve ifrâz idüp...*”²⁵ sözleriyle, medreseyi kendisinin yaptırdığını belirtmektedir. Yine bu cümlelerden, medresenin bir ders-hane ve yedi oda olarak inşa edildiği de anlaşılmaktadır.

Abbas Ağa, medresenin masraflarını karşılamak için vakfettiği gelir kaynaklarını saydıktan sonra bu gelirlerin, yapının ve çalışanların ihtiyaçlarına sarfi hususunda da bazı kurallar koymuştur. Buna göre medresede ehli ilim ve dindar biri müderris olup yedi odada yedi talebe kalacak. Yeme, içme ve diğer masrafları için her talebeye aylık altışar kuruştan senede yetmiş iki kuruş verilecek. Müderris ve talebeler vâkîfın rûhu için her ay bir Kur’an hatmi yapacak. Kış günlerinde dört kuruşa yakıt alınıp müderris ve talebeler için sarfedilecek. Medresede görev yapan luğkeşe²⁶ aylık üç kuruş maaş verilecektir.²⁷

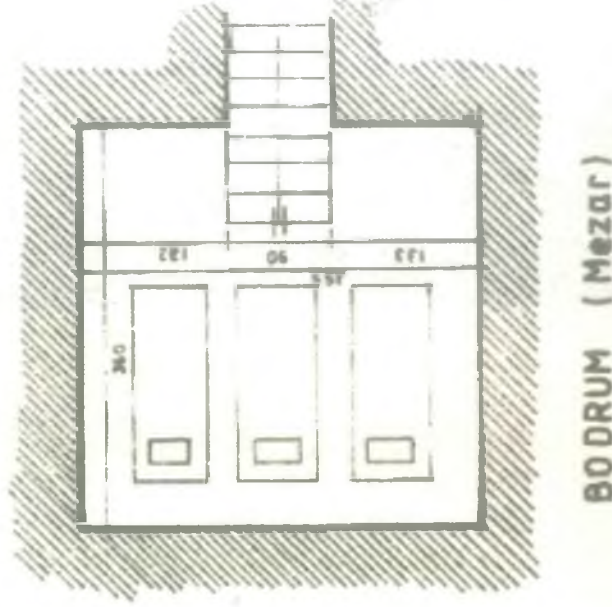
²⁵ - VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 608/2 s.150.

²⁶ - Luğ: Çamur sıvalı damların pekiştirilmesi için kullanılan taş silindir anlamındadır. (Bk. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1317, s. 1247). Luğkeş ise bu aleti kullanan kişidir.

²⁷ - VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 608/2 s. 150.

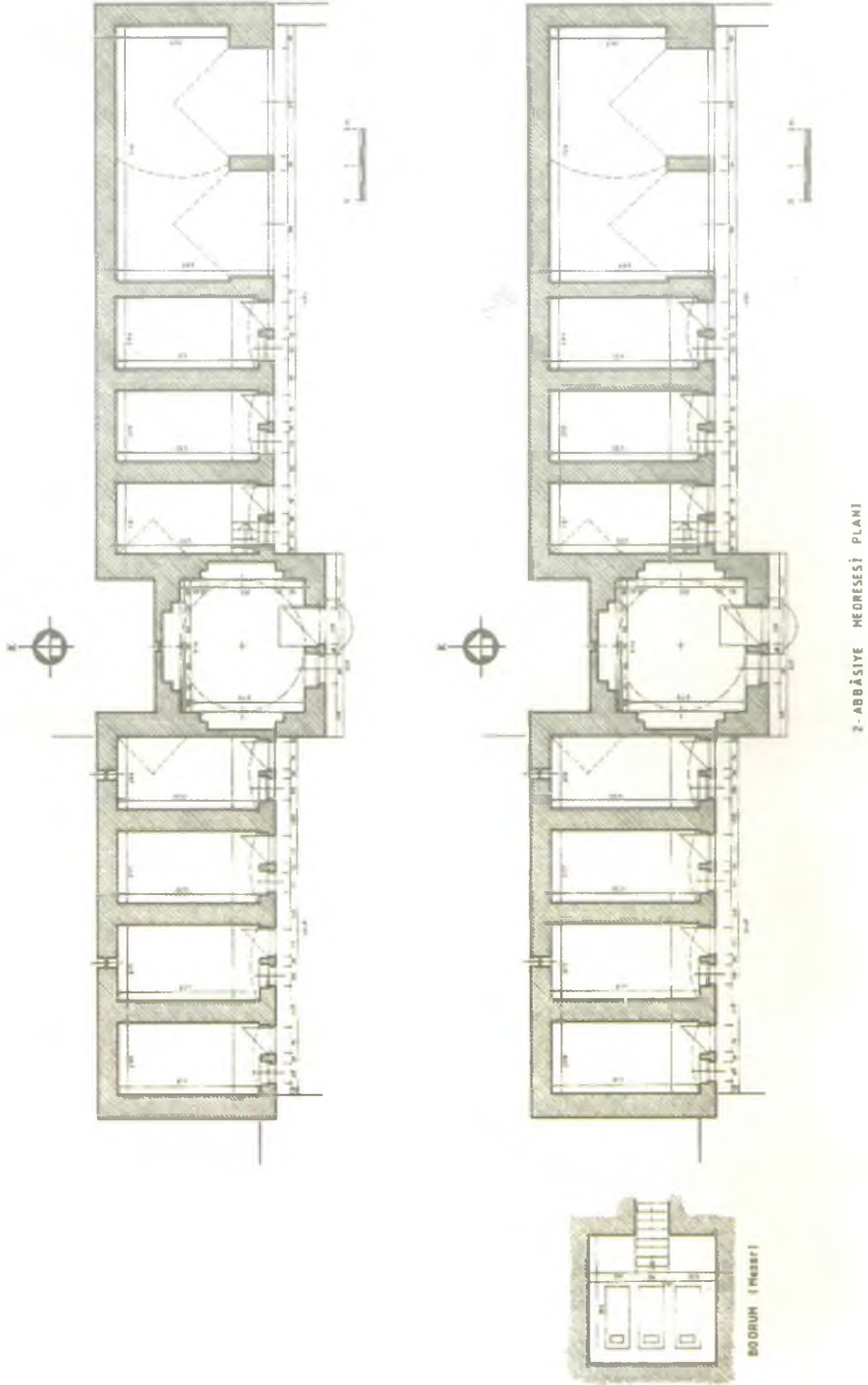
Medrese manzûmesinin orta kısmında yer alan türbenin güney cephesinde de üç satır hâlinde taş mahkûk bir kitâbe bulunmaktadır. Türbede medfun bulunan kişilerin isimlerinin yer aldığı, 0.40 x 0.45 metre ebadındaki bu celi sülûs kitâbe halen sağlam ve okunaklı durumda olup okunuşu şöyledir:

- 1- *Zîr-i zemîn-i hücrede medfûn merhumlara fâtiha*
- 2- *Rûz Beğ eş-şehîr Ni'metullah Beğ, sene: 927 Hicrî (1521)*
- 3- *Ali Beğ ibn-i Lütîfî Beğ, sene: 1003 (1597)*

Abbâsiye (Abbas Ağa) Medresesi Planı (M. Memiş)

Medresenin odaları bu türbenin iki yanında yer almıştır. Doğu batı yönünde 31.00 metre cephe uzunluğuna sâhip olan yapının, birer kapı ve birer pencereyle güneye açılan, dikdörtgen planlı, beşik tonozlu odalarından üçü doğuda, dört tanesi de batı taraftadır. Uzunlukları 4.20 metre olan bu odaların genişlikleri ortalama 2.00 metre kadardır. Batı yönündeki ilk odanın zemini diğerlerine göre daha yüksektir. Sonradan bu hâli almış olmalıdır. Aynı yöndeki ikinci ve dördüncü sırada bulunan odaların kuzey cephelerinde de birer pencere mevcuttur. Doğu taraftaki odanın pencere lentosu üzerine altı kollu yıldızdan oluşan bir madalyon işlenmiştir. Türbenin doğusundaki hücreden, merdivenle beşik tonozlu cenâzelik katına inilir. 3.60 x 3.55 metre ölçülerindeki bu mahzende üç kabir bulunmaktadır. Bunlardan işlemeli sandukası ile kuzeyde yer alanı, Ni'metullah Bey nâmı ile tanınan Rûz Bey'e, ortadaki Rûz Bey'in vâlidesine, güneydeki ise Ali Bey ibn-i Lütîfî Bey'e âittir.

Abbâsiye (Abbas Ağa) Medresesi Planı (M. Memiş)

Cenazelik katının üzerindeki bir kapı ve bir pencere ile güneye açılan türbe kısmı diğer odalardan biraz daha ileriye çıkıntılı durumdadır. 3.70 x 3.70 metre ölçülerindeki kare planlı bu mekan aynı zamanda medresenin dershanesisidir. Kubbe geçişlerinin mukarnashlı pandantiflerle sağlandığı dershanenin kuzey ve batı duvarlarında iç içe çift sivri kemerli birer niş bulunmaktadır.

Abbas Ağa'nın, dershaneden söz ederken: "...Ta'mîr eylediğim sâlifü'z-zikr dershânede bir garîb ehl-i ilm dindâr kimesne müderris olup, hücerât-ı mezkûrede gurebâdan sâkin olmak üzere tâlib-i ilm eyledikten sonra..."²⁸ şeklinde bahsetmesi, onun dershaneyi daha evvel mevcut olan bir yapıyı tamir ederek oluşturduğunu göstermektedir. Türbenin kitâbe tarihi daha eski olduğuna göre, önceden dört tarafı açık baldeken türbe tipinde inşa edilen bu yapının, medresenin yapımı esnasında yan taraflarının kapatılıp, dershane olarak değerlendirilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Dershanenin iki duvarındaki, sonradan kapatıldığı tahmin edilen sivri kemerli nişler de bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Son yıllarda alt kattaki türbenin ahşap kapıları yenilenerek elektrik tesisatı çekilmiştir.

Doğudaki üç odanın devâmında, üç pâye üzerine oturmuş iki sivri kemer gözüyle güneye açılan ve çift çapraz tonozla örtülü, doğu batı yönünde dikdörtgen planlı bir bölüm daha vardır ki, 7.00 metre uzunluğundaki bu kısmın önceden tuvalet ve abdest alma yerleri olduğu tahmin edilmektedir. Medresenin batı tarafındaki dört odası üzerine son yıllarda yapılmış olan lojman, medresenin görünümünü bozmuştur.

Rebûlâhîr 1222 (Haziran-Temmuz 1807) tarihinde Seyyid Halil Efendi'in müderris tayin edilmesi ve 15 Receb 1225 (16 Ağustos 1810) tarihinde bu medreseye ibtidâ-i hâric derecesinin verilmiş olması,²⁹ Abbâsiye Medresesi'nin bu tarihlerde faaliyette olduğunu göstermektedir.

²⁸ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 608/2, s.150.

²⁹ Murat Akgündüz, *Osmanlı Dönemi Urfa Medreseleri ve Terisat Hayatı*, İstem Dergisi, Konya 2008, sy 11, s.116

4. İBRÂHİMİYE (DEBBAĞHÂNE) MEDRESESİ

Debbağhâne Caddesi, Velibey Sokak'ta bulunan Debbağhâne Câmisi'nin avlusunun kuzey tarafına bitişik durumdadır. Çevresinde yapılmış konutlar arasında sıkışıp kalan İbrâhimiye Medresesi'nin yıkılan bazı birimleri yenilenmiş olup yapının büyük bir bölümü halen ayakta.

İbrâhimiye Medresesi'nin üstten görünümü

İbrâhimiye Medresesi'nin, Hacı Kâsım oğlu Hacı İbrâhim Efendi tarafından 1136 (1723) tarihinde yaptırıldığı, medresenin güney cephesinde bulunan ve câmiye bakan ana kapısı üzerindeki celî sülûs arapça inşa kitâbesinden anlaşılmaktadır. Farklı ölçülerde iki ayrı taş üzerine hakkedilmiş olan kitabenin üstteki 0.25 x 0.50 metrelik iki satırının okunuşu şöyledir:

1- (Be)nâ mahallen li tadrîsi 'ş-şerîf el-hâc İbrâhim fî sebîli'llah

2- müverrih'ül-Kur'an fî târîh-i....likütübün kayyimetün billah.

Bunun hemen altındaki 0.36 x 1.27 metre ebatlı daha geniş kısmı ise:

1- Ammera hâzel medresete's-şerîfete li vechillâhi'l-kerîm ve taleben limerdâti Rahîm ve'ttibâan li kavlihî teâlâ ve mâ tukaddimû li enfûsiküm

2- min hayrin tecidühü ındallâh. El-fakîru ilallâhi teâlâ el-Hâc İbrâhim Efendi ibni el-Hâc Kâsım Efendi gaferallâhü lehümâ fî seneti sittin ve selâsûne ve mietin ve elf. şeklindedir.

TÜRKÇESİ: Bu medrese-i şerîfi Kerîm ve Rahîm olan Allah'ın rızası için, Allahu Teâlâ'nın: “*Önceden kendiniz için yaptığımız her iyiliği Allah'ın katında bulacaksınız*” sözüne uyarak, Hacı Kâsım Efendi'nin oğlu, rabbine muhtac Hacı İbrâhim Efendi (Allah her ikisini de bağışlasın) 1136 yılında yaptırdı.

Batı taraftaki medrese odasının avluya bakan cephesinde ise, “*Târîhü'l-Medreseti hiye hâlisatün fi sene 1136*” tarihi kayıtlıdır.

Şeyh Hacı Kâsım Efendi'nin oğlu olan Şeyh Hacı İbrâhim Efendi, medresenin 1138 (1725-1726) tarihli vakfiyesinde vakfettiği mallarını tek tek saydıktan sonra yapının bölümleri hakkında da bilgiler vermiştir. Buna göre, Dabbağhâne Câmisi'nin kuzeyinde bulunan binâlarını yıkarak arsasında bir medrese binâ ettirmiştir ki; avlunun batı tarafında, üst katta bir kubbeli dershaneye, altında bir oda ve bir eyvan, eyvanın bitişiğinde iki oda ve önlerinde bir havuz, kible tarafında ise yedi adet oda ve bunların devamında iki tuvalet, bu bölümün üst katında da bir dâru'l-kurrâ yaptırdığı anlaşılmaktadır.

Vakfiyede belirlenen şartlara göre, Hacı İbrâhim Efendi'nin oğlu Mehmet Fazlı Efendi günlük on akce ücretle vakfın mütevellîsi olup daha sonraki mütevellîler de kendi neslinden olacak. Müderrislik için, varsa kendi neslinden ehil olan biri, yoksa âlim ve fazîletli bir kişi görevlendirilip gece gündüz dershanede kalarak dersle meşgul olacak. Ehil olan birisi, medresenin yanındaki câmide günlük dört akce ücretle haftada üç gün vaaz verecek. Talebe olarak tercihen şehir dışından, yoksa şehirden isti'datlı ve bekar olanlar alınarak, gece gündüz dersle meşgul olup giriş ve çıkışları vakıf mütevellîsinin bilgisi ve izni dâhilinde olacak. Müderrise günlük yirmi akçeden senede altmış kuruş, şeyhü'l-kurrâya günlük sekiz akçeden senede yirmi dört kuruş, kapıcıya medrese avlusunu ve havuzu temizlemek ve bahçeyi vaktinde sulamak şartıyla günlük dört akçeden senede on iki kuruş, odalarda ihtiyaç hâlinde ikişer talebe kalmak üzere muhtelif masrafları için günlük dörder akçeden her birine senede on ikişer kuruş, su yolcuya günlük bir akçeden senede üç kuruş ücret verilecektir.³⁰

Eyvanlı, açık avlulu tipte olan İbrâhimiye Medresesi, kesme taşlardan iki katlı olarak inşa edilmiştir. Halen mevcut olan Şanlıurfa medreseleri içinde iki katlı tek örnektir. Medreseye güney cephesindeki yuvarlak kemerli ana kapıdan girilip beşik tonozlu bir koridorla avluya ulaşılır. Giriş koridorunun batısında çapraz tonozla örtülü, zemini avlu zemininden 0.30 metre kadar yüksek bir eyvan yer almaktadır. Eyvanın batısında, girişi eyvanın içinden olan çapraz tonozlu odanın güney cephede bir penceresi bulunmaktadır.

³⁰ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 605, s.202-203.

İbrâhimiye Medresesi, Avludan

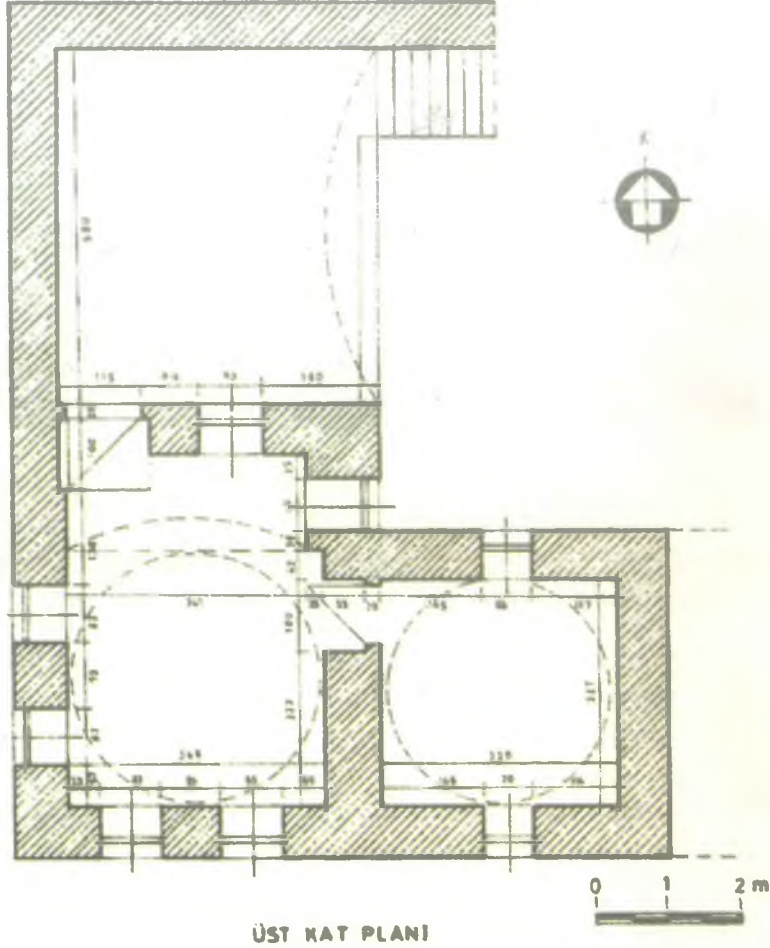
Bu odanın bitişiğindeki, medrese avlusunun batısında bulunan, birer kapı ve pencere ile avluya açılan çapraz tonozlu iki oda, günümüzde tuvalet ve banyo olarak düzenlenmiştir.

Medreseye giriş koridorunun doğusundaki ocaklı ve çapraz tonozlu oda, medresenin mutfağıdır. Kuzey tarafında bulunan pencere şeklindeki kemer açıklığı sonradan kapatılmıştır. Mutfağın doğusundaki iki oda ve bir geniş salon yenidir. Bânî Hacı İbrâhim Efendi'nin vakfiyesinde bahsettiği yedi oda, iki tuvalet ve üzerlerinde dârü'l-kurrâ olarak yapılan büyük odanın³¹ bu yapıların yerinde olduğu anlaşılmaktadır. Bugünkü büyük salonun kuzey doğusunda, eski yapıdan kalan bir oda daha vardır ki medresenin doğu hudûdunu da belirleyen yaklaşık 2.00 x 2.50 metre boyutlarındaki beşik tonozlu bu oda, bu bölümde bugün mevcut olmayan yapılar hakkında da fikir vermektedir. Doğudaki bu yapı ile batı taraftaki odalar arasında kalan medrese avlusu 28.70 metre olup, doğu batı yönünde medresenin toplam cephesi yaklaşık 35.00 metredir.

Avlunun kuzey batı köşesinde bulunan merdivenden medresenin üst katına çıkılmaktadır. Merdiven başında yer alan güney kuzey yönünde 4.45 x 5.00 metre ölçülerindeki dikdörtgen planlı büyükce oda yenidir. Bu odanın içinden, güney batı köşedeki kubbeli dershaneye geçilmektedir. Dershane girişinin iç tarafında derince bir kemer vardır. Kubbeye geçişlerin pandantiflerle sağlandığı

³¹ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 605, s. 202.

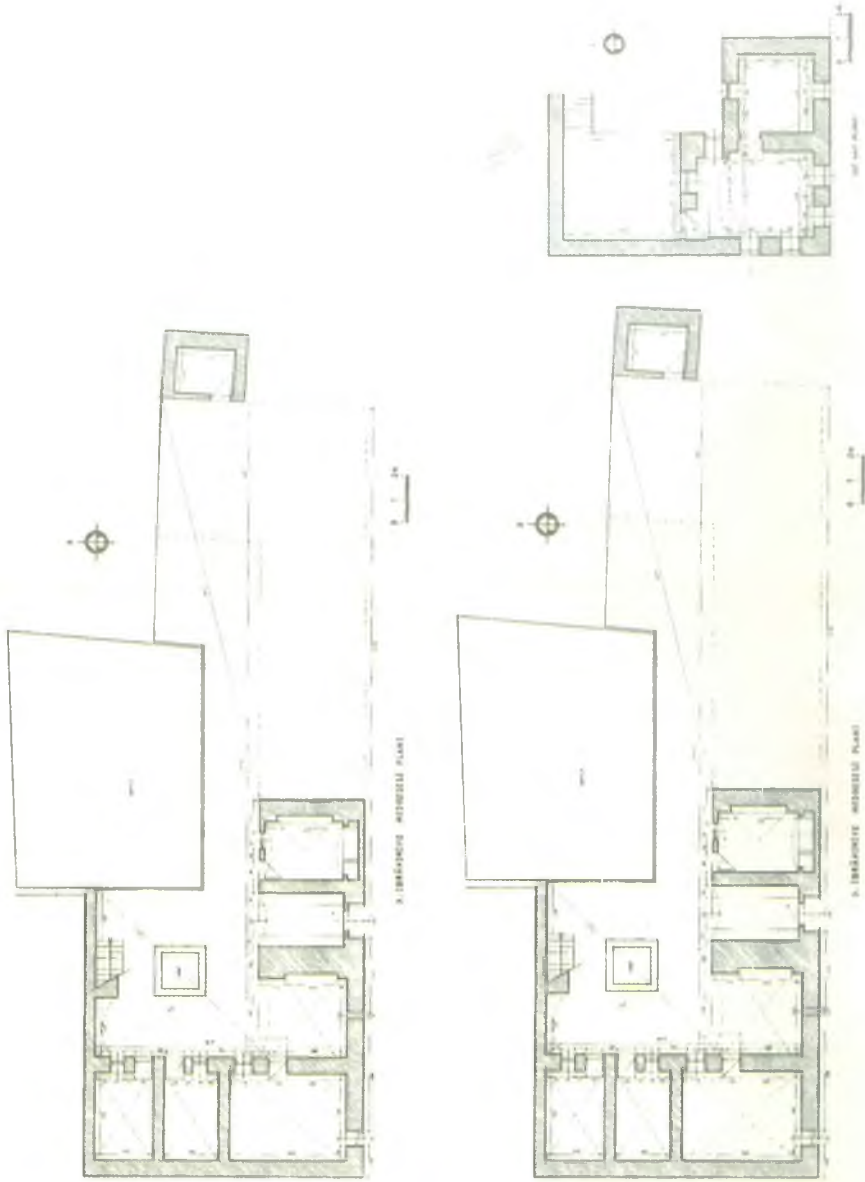
dershane, ikisi güneyde, ikisi batıda, birisi doğuda, birisi de kuzeydeki odaya açılan altı pencere ile aydınlatılmıştır. Dershanenin içinden, doğusundaki diğer kubbeli mekâna geçilmektedir. Güney ve kuzey taraflarındaki iki küçük pencereyle aydınlatılmış olan 3.30 x 3.30 metre ebadındaki kare planlı bu oda medresenin kütüphânesidir.

İbrâhimiye (Debbaghâne) Medresesi Planı (M. Memiş)

İbrâhimiye Medresesi'nin üst katında, dershanenin bitişiğinde bulunan kütüphâne ile birlikte, bugün yeri tam olarak bilinemeyen, fakat muhtemelen üst katta kütüphânenin bitişiğinde olduğunu düşündüğümüz iki oda, İbrâhim Efendi'nin oğlu ve vakfının mütevellîsi olan Arabî Mehmet Fazlı Efendi tarafından bilâhere bu medreseye ilâve olarak yaptırılmıştır. Mehmet Fazlı Efendi 1257 (1841) tarihli vakfiyesinde bunu şöyle ifâde etmektedir: "...pederimiz el-Hâc İbrâhim Efendi binâgerdesi ve âsâr-ı celîlesi olan Medrese-i İbrâhimiyye'de

*dershâneye muttasıl bir kütübhâne ve hâfızu'l-kütüb için birbirinin içinde iki hücre binâ eyledim...*³² Bu yapılardan kütüphâne halen mevcuttur fakat hâfız-ı kütüb için yaptırılmış olan iki oda yoktur.

İbrâhimiye (Debbağhâne) Medresesi Planı (M. Memiş)

³² VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No:605, s.234.

Bugün orijinal yapısından birçok şey kaybetmiş olan İbrâhimiye Medresesi'nin kible tarafında olması gereken -bânî Hacı İbrâhim Efendi'nin vakfiyesinde belirttiği- yedi oda, iki tuvalet ve bunların üst katında bulunduğu belirtilen büyük dârü'l-kurrâ odası günümüze ulaşamamıştır. Bu yapıların yerlerine sonradan iki oda ve büyük bir salon yapılmıştır. Büyük salonun içinde kalan beşik tonozlu, batıya açılan bir oda, bu bölümde eski yapıdan kalan tek mekandır.

Medresenin vakfiyesinde sözü edilen, batıdaki iki oda önünde bulunan havuz yakın tarihte yenilenmiştir. Avlunun giriş tarafına yakın kısmında bulunan şimdiki havuzun, Hacı Bekir Türkoğlu tarafından 1992 yılında yaptırıldığı üzerinde yazılıdır.

1316 (1898), 1319 (1901) ve 1321 (1903) tarihli Maârif Nazâreti salnâmelerinde İbrâhimiye Kütüphânesi'nin 1100 (1688-1689) tarihinde kurulduğu belirtilmekte ise de, Mehmet Fazlı Efendi'nin vakfiyesinden, kütüphânenin 1257 (1841) tarihinden evvel, ama bu tarihe yakın yıllarda yapıldığı anlaşılmaktadır. Medreseyi yaptıran Hacı İbrâhim Efendi, yaptırdığı kısımları ayrı ayrı belirtmesine rağmen kütüphânenin bahsetmemektedir. Yine Mehmet Fazlı Efendi'nin, tamir ettirdiği Arabîzâde Câmisi ve İbrâhimiye Medresesi için hazırladığı 1294 (1877) tarihli ek vakfiyeden anlaşıldığına göre, Mehmet Fazlı Efendi kendi yaptırmış olduğu İbrâhimiye Medresesi Kütüphânesi'ne, yedi adet tefsir, onbeş adet hadis, onbeş adet fıkıh, on adet tarîk-ı Muhammediye, onyediyedi adet nahiv, dokuz adet sarf, yirmi yedi adet ilm-i meâni olmak üzere yüzün üzerinde kitap vakfetmiştir.³³ 1316 (1898), 1319 (1901), 1321 (1903) tarihli Maârif Nazâreti salnâmelerinde ve 1326 (1908) senesi Halep Vilâyeti Salnâmesi'nde, İbrâhimiye Medresesi Kütüphânesi'nde 300 kitap bulunduğu belirtilmektedir. Ancak kütüphânenin tesis tarihi olarak gösterilen 1100 (1688-1689) senesi³⁴ İbrâhimiye Medresesi'nin inşa tarihinden önceye rastlaması nedeniyle doğru değildir.³⁵

İbrâhimiye Medresesi'nde, 1317 (1899) yılında on üç, 1319 (1901) yılında on iki, 1321 (1903) yılında da on dört öğrencinin öğrenim gördüğü ve bu yıllarda Hacı Ramazan Efendi'nin burada müderris olduğu belirtilmektedir.³⁶ Şâir Rahmî (1875-1930) bu medresede Hacı Ramazan Efendi'den (?-1910) Arapça mantık ve felsefe, Ahmed Lâmi' Efendi'den (1826-1888) edebiyat ve Farsça öğ-

³³ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 605, s.237.

³⁴ *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1316, s. 1018, 1019; yıl: 1319, s. 546, 547; yıl: 1321, s. 468; *Salnâme-i Vilâyet-i Halep*, yıl: 1326, s. 397.

³⁵ Mehmet Memiş, *a.g.e.*, s. 41.

³⁶ *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1317, s. 1120, 1121; yıl: 1319, s. 540, 541; yıl: 1321, s. 464.

renmiş, 1901 de medreseyi bitirdikten sonra 1907 de Sakıbiye Medresesi müderrisi olmuştur.³⁷

5. RIZVÂNİYE MEDRESESİ

Bizans devrine ait *St.Thomas Kilisesi*'nin yerine inşa edilmiş olan³⁸ Rızvâniye Külliyesi, Şanlıurfa'nın en önemli ziyaret yerlerinden Halilü'r-Rahman Gölü'nün (Balıklıgöl) kuzey kenarında yer almaktadır. Câmiyi çevreleyen medrese odaları ve göl kıyısındaki kemerleriyle oldukça zarif bir görünüm arz etmektedir.

Rızvâniye Medresesi

Osmanlı Devleti'nin Rakka vâlisi Rızvan Ahmet Paşa³⁹ tarafından inşa ettirilen Rızvâniye Câmisi'nin giriş kapısı üzerinde ve medrese dershanesinin güney cephesinde bulunan inşa kitâbeleri 1149 (1736-1737) tarihini taşımaktadır. Rakamlardaki aşınmadan dolayı câminin giriş kapısı üzerindeki kitâbenin tarihinin yanlış okunması sebebiyle, câminin yapılış tarihiyle ilgili farklı rakamlar

³⁷ Bedri Alpay, *a.g.e.*, s. 166,

³⁸ J.B. Segal, *Edessa The Blessed City*, Oxford University Press. 1970, s. 263.

³⁹ Ahmed Paşa b. Hasan Paşa: (? - 1160 / 1747) Bağdad vâlisi Eyüp'lü Hasan Paşa'nın oğlu olup İstanbul civarında doğmuştur. 1719 da vezir olmuş, babasının vefatı üzerine 1724 yılında Bağdad Eyâleti'ne vâli tayin edilmiştir. 1734 de Halep, sonra Rakka Eyâleti'ne tayin edilen Ahmet Paşa, 1747 de Bağdad'da vefat etti. Babasının yanına defnedildi. (M. Cavid Baysun, "Ahmed Paşa" mad., *İA.*, İstanbul 1993, c.I, s.199; Abdülkâdir Özcan, "Ahmed Paşa" mad. *DİA.*, İstanbul 1989, c. II, s.111).

öne sürülmüş, câmi ile medresenin ayrı zamanlarda yapıldığı görüşü benimsenmiştir. Halbuki bu kitâbede câmi ve medreseden “...bu iki nev eser...”, “Bu iki mevsibenin vaz’ı esası yekser, oldu bir sâl-ı şerefbahşda çünkim ihyâ” şeklinde birlikte söz edildiği gibi, câminin bu tarihten evvel yapılmış olması Rıdvan Ahmet Paşa’nın Rakka vâlisi olduğu döneme tarih bakımından da uygun düşmez.⁴⁰ Medresenin dershanesi üzerinde bulunan, 0.70 x 1.00 metre ebadındaki celî sülûs kitâbenin okunuşu da şöyledir:

1- Ahmedü'l-paşa benâ hâzeî binâ, Sâiyen lillâhi fî ırsâihî

2- Mısra-ı sânin minel beyti'l-ahîr, Vâfık'üt-târîhi fî mebnâihî

3- Rabbenâ ammir bifazlık bâniyâ, Beyte ilmik essestü li'hyâihî

4- Sene: 1149

Rızvâniye Medresesi, İnşa Kitabesi

VGM. Kültür ve Tescil Dâire Başkanlığı Arşivi'nde Rızvâniye Külliyesi'ne âit üç ayrı vakfiyesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Urfa kadısı Seyyid Mustafa Efendi başkanlığındaki bir heyet tarafından (Ahmet Paşa'nın da nazâretiyle) hazırlanmış olup, evâil-i Şa'bân 1153 (Ekim 1740) tarihlidir.⁴¹ Birinci vakfiyeye ilâve olarak hazırlandığı anlaşılan ikinci vakfiye tarihsiz⁴², Urfa

⁴⁰ Rızvâniye Câmisi inşa kitabesi için bkz: Mehmet Memiş, “Rızvâniye Câmii ve Külliyesi”, *Harran Ü. İldhiyat Fak. Dergisi*, Şanlıurfa 1997, sy. 3, s. 331.

⁴¹ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 737, s. 207.

⁴² VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 737, s. 218.

kadısı Seyyid Abdülkerîm Efendi başkanlığındaki heyet tarafından hazırlanmış olan üçüncü vakfiye de evâsıt-ı Receb 1154 (Eylül 1741) tarihini taşımaktadır.⁴³

Rızvâniye Külliyesi'nin geniş çapta gelir kaynaklarına sahip olduğu, vakfedilen bütün malların tek tek sayıldığı bu vakfiyelerden anlaşılmaktadır. Hatta Rızvâniye vakfına elli lira ücretle bir kâtip istihdâmı hakkındaki İdâre Meclisi'nin 13 / 5 / 1942 tarih ve 325 sayılı kararında, "*vakfın yıllık gelirinin 1700 lira kadar vüs'atli ve cesâmetli olduğu ve 370 parça akarı bulunduğu*"⁴⁴, yine İdâre Meclisi'nin 19 / 9 / 1945 tarih ve 784/725 sayılı kararında da, bu gelirlerin daha da arttığı ve 50 lira olan kâtib ücretinin 70 liraya çıkarıldığı belirtilmektedir.⁴⁵

Külliyenin işleyişi ile ilgili olarak birinci vakfiyede, câmi ve medresedeki vazîfelilerin görev ve maaşları şöyle belirlenmiştir: Medresede görev yapan müderrise günlük altmış, haftada iki gün câmide hadis dersleri okutmak üzere İshak Efendi'ye günlük on altı, medresenin otuz odasında kalan talebeler için her odaya günlük onar akçe verilecektir.⁴⁶ Câmide görev yapan bir hatip ve bir imama günlük onar, üç adet müezzine altışar, muarrife (camilerde hayır sahiplerinin adlarını sayan müezzin) sekiz, dört adet ferraş ve çerağdara (câmi ve medresenin temizlik ve aydınlatılmasıyla görevli kişiler) altışar, kütüphaneciye altı, kâtime on, câbiye (vakfın kira gelirlerini toplamakla görevli memur) on, iki luğkeşe (toprak damların bakımıyla görevli kişi) dörder, külliyenin bakım ve onarımıyla görevli mîmara on, medrese avlusundaki havuz ve vakfın su yollarına bakacak su yolcusuna on, medrese bahçesine bakan bahçivana on, noktacıya (inzibat işlerine bakan görevli) dört, medresenin kapıcısına altı, tuvaletlerine bakacak temizlikçiye dört, vakıf mütevellîsine (vakfın idarecisi) günlük altmış akçe verilecektir. Medrese ve câminin tamir ihtiyacı olduğunda vakfın imkanları yetmezse, vazîfelilerin hisseleri verilmeyip câmi ve medresenin tamirine harcanacaktır.⁴⁷

İkinci vakfiyede bu miktarlar artırılarak mütevellî yevmiyesi altmıştan yüz yirmi akçeye, kâtib ve câbininki ondan yirmiye, su yolcunun günlüğü de ondan on bir akçeye⁴⁸, üçüncü vakfiyede ise kâtib ve câbînin günlükleri otuzar akçeye yükseltilmiştir.⁴⁹ Rızvâniye Medresesi'nde, Hacı Mustafa Efendi'nin müderris

⁴³ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 737, s. 223.

⁴⁴ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1757, s.95.

⁴⁵ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1965, s.101.

⁴⁶ Vakfiyedeki bu şart, İdare Meclisinin 14/6/1946 gün ve 466/450 sayılı kararıyla "Urfa'daki ilk okul fakir çocuklarının her türlü ihtiyaçlarına" şeklinde tebdil edilmiştir. Değiştirilen diğer şartlar için bkz. VGM., Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1965, s.157-158.

⁴⁷ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 737, s. 207.

⁴⁸ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1988, s.243.

⁴⁹ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1988, s.251.

olduğu 1317 (1899) yılında otuz, 1319 (1901) yılında yirmi, 1321 (1903) yılında da yirmi bir öğrencinin öğrenim gördüğü belirtilmektedir.⁵⁰

Rızvâniye Medresesi, Halîlürrahman Gölü Kıyısındaki Kemerler

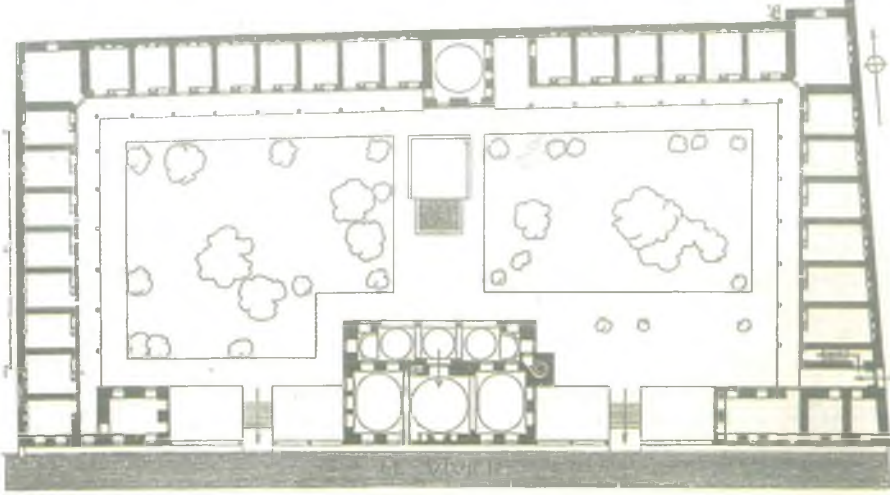
Klasik Osmanlı şemasında açık avlulu, tek eyvanlı bir yapı olan Rızvâniye Medresesi kesme taş malzemeyle inşa edilmiştir. Kubbeli dershanesi hâriç tonoz örtü ile kapatılan medresenin avlusuna güneydoğu köşesinde bulunan siyah ve beyaz taşlardan yapılmış taş kapıdan girilir. Basık kemerli giriş kapısı, sivri kemerle kuşatılmış niş içinde yer almaktadır. Üst kemerin merkezinde, kemer kavisine paralel bir form içinde bulunan kabartma rûmî motifler sarı renkli bir taş üzerine işlenmiştir. Önceleri yol seviyesinden düşük olduğu için girişe beş basamaklı bir merdivenle inilirken, Şanlıurfa Vâliliği ve ŞURKAV tarafından yürütülen “*Dergah Projesi*” çerçevesinde 1995 yılında yapılan çevre düzenlemesiyle, yol seviyesi yaklaşık giriş seviyesine indirilmiştir.

6.55 metre uzunluğunda ve 1.70 metre genişliğindeki beşik tonozlu bir koridorla ulaşılan avluyu, doğu, batı ve kuzey yönlerinden önleri revaklı medrese odaları çevrelemektedir. Odalar önünde daha basık olan ve orta kısımlarında iki kademeli sarkıtlar bulunan revak kemerleri,⁵¹ göl kıyısında dâiresel şekilde devam etmektedir. Güney cephede, câminin iki yanında yer alan beşer gözlü ke-

⁵⁰ *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1317, s. 1120, 1121; yıl: 1319, s. 540, 541; yıl: 1321, s. 464.

⁵¹ Burada olduğu gibi üst kısımları daha düz ve yan tarafları yuvarlak olan kemerler için “Sepet Kulplu Kemer” tâbiri kullanılmaktadır. (Bk. Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1992, s. 269; Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 1995, s. 247).

mer dizisi, külliye'nin göl kıyısındaki bütünlüğünü sağlamaktadır. Üç kademeli çıkıntılarla taçlandırılmış bu kemerlerin her iki taraftaki orta gözlerinden merdivenle su seviyesine inilmektedir.

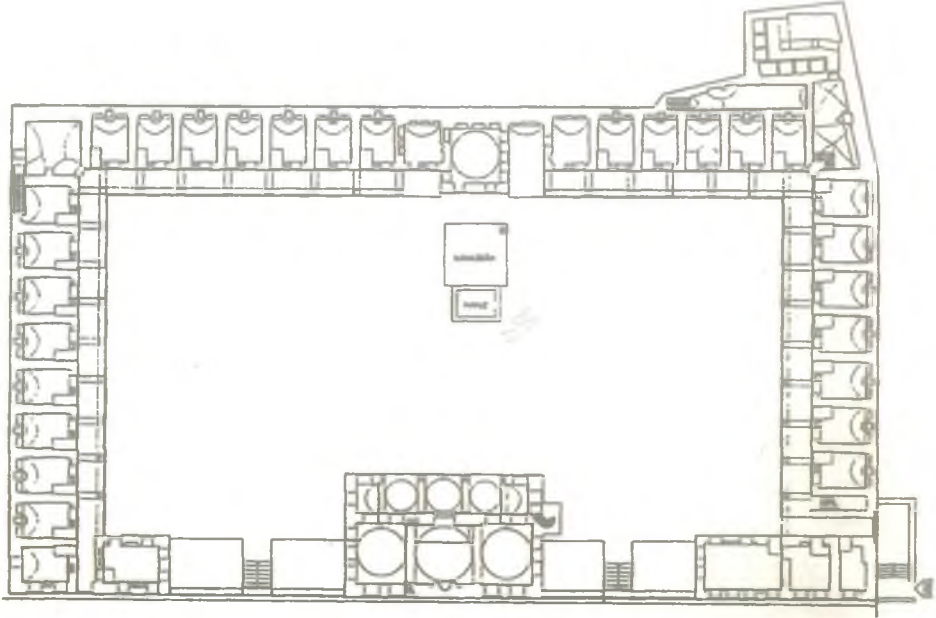

Rızvâniye Külliyesi Planı (A. Gabriel'den)

Medresenin kuzeydeki odalarının orta kısmında kubbeli derşhane, derşhanenin doğusunda da eyvan yer alır. Derşhaneye, 3.00 x 4.50 metre boyutlarındaki beşik tonozlu eyvanın batı tarafında bulunan kapıdan girilir. Güneyde ve doğuda ikişer, batı tarafta da bir penceresi olan derşhanenin güney duvarında mihrâb yer almaktadır. Kubbeye geçişler tromplarla sağlanmıştır. Dört duvarın üst kısımlarındaki sivri kemerler, birleşik durumda bulundukları köşe tromplarının kemerleriyle benzerlik ve bütünlük arz etmektedir. Bu sekiz kemerin hemen üstünde bulunan kubbe kasnağında bir mukarnas kuşağı yer almaktadır.

Revak tonozlarının orta kısımlarında bulunan, taşla hakkedilmiş sekiz kollu yıldız şekilleri, eyvanın zemininde siyah beyaz ve pembe renkli taşlarla tekrar edilmiştir. Avluyu doğu, batı ve kuzey yönlerinden çevreleyen, ortalama 3.00 x 3.90 metre ebatlarındaki dikdörtgen planlı ve ocaklı medrese odaları beşik tonozlarla örtülü olup, birer kapı ve birer pencereyle avluya açılmaktadırlar. Otuz adet odadan başka, avlunun güneyinde, göl kenarında, diğerlerinden büyük iki oda daha vardır ki, bu odaların yazlık derşhane olarak kullanıldığı düşünülmektedir.⁵²

⁵² Mehmet Alper, *a.g.e.*, s. 56.

Rızvâniye Külliyesi Planı (Mehmet Alper)

Giriş koridoru bitişiğinde bulunan bir merdivenle medresenin damına çıkarılır. Ortalama ölçüleri 30.00 x 65.00 metre olan avlunun kuzey doğu köşesinde çapraz girişli tuvalet ve abdest alma yerleri, kuzey batı köşesinde de yine çapraz girişli, karışık tonozlu mutfak bulunmaktadır. Câmî ile medresenin dershanesi arasında, 5.50 x 5.50 metre ölçülerindeki namazgah ile namazgahın güneyine bitişik durumda bulunan ve suyunu vaktiyle Halîlü'r-Rahman Gölü'nden aldığı anlaşılan⁵³ 3.00 x 4.30 metre ebadındaki dikdörtgen planlı havuz yer almaktadır.

Güneydeki medrese odalarının pencereleriyle câminin göle paralel güney cephesindeki dört pencere nişi, iki yandaki kemer dizisiyle bütünlük sağlayarak, gölün de etkisiyle gâyet zarif bir görünüm arz etmektedir. XIX. yüzyıl ortalarında çizilmiş gravürlerde, câminin doğu tarafındaki odaların göle bakan cephesinde görülen köşk bugün yerinde yoktur. VGM. Abide ve Yapı İşleri Dâiresi arşivinde bulunan 63/01 nolu dosyada mevcut, Rızvaniye Medresesi'nin 1963 yılı restorasyonu ile ilgili bir rapordan anlaşıldığına göre; bahsedilen yılda medresenin asıl yapısı değiştirilmeden, mevcut bulunan kısım ve izlerden istifade edilerek restore edilmiş, odalardaki ocakların bacaları mevcut numûnelerine göre yeniden yapılmış, inşaat bünyesindeki çürümüş taşlar çıkarılmak suretiyle aynı cins taşlarla yenilenmiş, tonozlar üzerindeki düz toprak dam örtüsünün devamlı su alması nedeniyle yıkılan bazı tonozlar yeniden yapılmış, toprak dolgu kaldı-

⁵³ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1988, s. 234.

nılarak dış görünüş bozulmayacak şekilde betonarme düz tabliye yapılmak suretiyle muhafaza altına alınmış, mevcut tuvaletler onarılarak su tesisatı çekilmiş, kapı ve pencereler yenilenmiş, bilumum döşemeler mevcutların da ıslahı ile yenilenmiştir. Bu restorasyondan sonra medresenin girişteki üç odasının Urfa Vakıflar Müdürlüğü olarak, diğer odalarının da talebe yurdu olarak kullanıldığı yine aynı rapordan anlaşılmaktadır.⁵⁴

VGM. Âbide ve Yapı İşleri Dâiresi'nin film arşivinde bulunan görüntülerinden anlaşıldığına göre külliye'nin câmi kısmı da önemli bir onarım geçirmiştir. 1967 yılında yapılan bu onarım sırasında câminin son cemaat yeri ve minaresi hariç kubbeleriyle beraber harîm kısmı tamamen yıkılmış, eskisine uygun olarak kesme taşlarla yeniden yapılmıştır.

Son olarak Şanlıurfa Valiliği ve Şanlıurfa İli Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı (ŞURKAV) işbirliği ile 1992-93 yıllarında restore edilen⁵⁵ Rızvâniye Külliyesi'nde câmi ve medresenin pencerelerinin demir kafesleri ve ahşap doğramaları yenilenmiş, son cemaat yerinin döşeme taşları değiştirilmiş, kible duvarının Balıklıgöl ile temasta bulunan kısmındaki koruyucu beton şerit taş ile kaplanmış, medrese odalarının dökülmüş sıvaları yenilenmiş, duvarlar raspalanarak çürütmeler yapılmış, sıva altına elektrik tesisatı çekilmiş, tuvaletler yenilenerek şehir kanalizasyonuna bağlanmış, avlunun bahçe tanzimi yapılarak taşları tamamen bozulan havuz ve namazgah yeniden yapılmıştır.⁵⁶

Rızvâniye Medresesi bünyesinde, Ahmed Paşa tarafından kurulmuş olan kütüphânenin tesis tarihi olarak, 1147 (1734-1735)⁵⁷ ve 1159 (1746)⁵⁸ gibi tarihler gösterilmişse de bu tarihler medresenin inşa tarihiyle çelişmektedir. Halbuki kütübhânenin medrese ile birlikte yapıldığı ve birçok kitabın vakfedildiği, Ahmet Paşa'nın 1153 (1740) tarihli vakfiyesinde açıkça belirtilmiştir. Bu durumda kütübhânenin tesisi, medresenin inşasından evvel olamayacağı gibi, vakfiyenin tanzim tarihi olan 1153 (1740) den sonra da olmaması gerekir.⁵⁹

Medresenin vakfiyesinde, dershanenin bitişiğinde bir kütüphâne inşa edildiği belirtilmektedir.⁶⁰ Bu kütüphâne dershanenin batısındaki oda olabileceği

⁵⁴ Rızvâniye Medresesinin 1963 yılı Onarımına Ait Rapor, VGM., Abide ve Yapı İşleri Dâiresi Arşivi, Dosya No: 63/01, s. 2, 3.

⁵⁵ 1990-95 yılları arasında "Dergah-Balıklığöl Çevre Düzenleme Projesi" adı altında göl çevresinde yapılan geniş çaplı düzenlemeler ile Rızvâniye Külliyesi, Halilürrahman Külliyesi, Hasan Pâdişah Câmiî ve diğer târihî sivil yapıların son restorasyonları ile ilgili bilgi için bk. Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa'da Canlanan Tarih*, Ankara 1995; Merih Karaaslan, "Şanlıurfa Târihî Kent Merkezi Koruma Geliştirme Canlandırma Projesi", *Mimarlık ve Dekorasyon Dergisi*, sy. 57, s. 52.

⁵⁶ Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa'da Canlanan Tarih*, Ankara 1995, s. 41, 42.

⁵⁷ *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1316, s. 1018, 1019; yıl: 1319, s. 546, 547; yıl: 1321, s. 468.

⁵⁸ İsmail E Erünsal, *Türk Kütüphâneleri Târihi II*, Ankara 1991, s. 98.

⁵⁹ Mehmet Memiş, *Şanlıurfa Medreseleri*, Doktora Tezi, Marmara Ü.SBE. İstanbul 1998, s. 48.

⁶⁰ VGM. Kültür ve Tescil Dâiresi Arşivi, Defter No: 1988, s. 234.

gibi, eyvanın içinden arka tarafa (kuzeye) çıkan bir merdiven, kütüphânenin, son yıllarda yenilenmiş olan bu kısımda da olabileceğini düşündürmektedir.

Rıdvan Ahmet Paşa bu kütüphâneye Bağdad'dan birkaç katır yükü kıymetli el yazması kitaplar getirtmiştir.⁶¹ Vakfiyesinde isimleriyle zikredilen bu kitapların sınıfları ve adetleri şöyledir: Beş adet Mushaf-ı Şerif, otuz adet Kur'an cüzü câmide bulunmak şartıyla, ilmü'l-lüğa on sekiz, ilmü's-sarf beş, ilmü'n-nahiv on beş, ilmü'l-meâlî on beş, ilmü'l-mantık on, ilmü'l-âdab iki, ilmü'l-kelam on bir, ilmü't-tefsir kırk bir, ilmü'l-hadis elli üç, usûlü'l-hadis beş, usûlü'l-fıkıh on beş, ilmü'l-fıkıh yetmiş bir, ilmü'l-muhâdarat on, ilmü't-târîh on üç, Fârisî ve Türkî on altı, cüz'iyat yedi, ilmü'l-hikme altı, ilmü'n-nücûm bir cild olmak üzere toplam 349 cilttir.⁶² Daha sonra nev'i ve adetleri belirtilmeyen bazı kitaplarla birlikte fıkıh ilmine âit on beş cilt kitap daha ilâve edilmiştir.⁶³ 1316(1898), 1319(1901) ve 1321(1903) tarihli Maarif Nezâreti salnâmelerine göre bu kütüphânede anılan tarihlerde 200 kitap bulunmaktayken,⁶⁴ 1326 (1908) tarihli Halep Vilâyet Salnamesi'nde 700 adet olduğu belirtilmiştir.⁶⁵ Bu kitaplardan günümüze gelen olmamıştır. Ancak o zamandan kalan ve yakın zamana kadar câmi içerisindeki bir camakanda muhafaza edilen tezhibli iki Kur'ân-ı Kerim'den biri çalınmış, diğeri 1984 yılında Vakıflar Şûbe Müdürlüğü'nce Ankara'daki genel müdürlüğe gönderilmiştir.⁶⁶

6. SÜLEYMAN AĞA (YUSUF PAŞA) MEDRESESİ

Sarayöntü Mahallesi'ndeki Dîvanyolu Caddesi üzerinde bulunan Yusuf Paşa Câmisi avlusunun doğu tarafında yer almaktadır. Bu nedenle "Yusuf Paşa" adıyla da anılan ve Dâmat Süleyman Ağa tarafından inşa edilmiş olan medresenin inşa kitâbesi bulunmamaktadır. Ancak yine Dâmat Süleyman Ağa tarafından, bu medrese dâhilinde 1150 (1737-1738) yılında "*Süleymânîye*" adıyla bir kütüphâne tesis edildiği belirtilmektedir⁶⁷ ki, kütüphânelerin genellikle medreselerle birlikte ve onların bünyesinde kuruldukları göz önüne alınarak, bu medresenin de o tarihlerde yapılmış olduğu tahmin edilmektedir.

⁶¹ *Cumhuriyetin 50. Yılında Urfa-1973 İl Yıllığı*, s.121; Mustafa Ayataç, *Peygamberler Şehri Urfa*, İstanbul 1988, s.102

⁶² VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1988, s. 237, 238, 239.

⁶³ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1988, s. 244.

⁶⁴ *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1316, s. 1018, 1019; yıl: 1319, s. 546, 547; yıl: 1321, s. 468.

⁶⁵ *Salnâme-i Vilâyet-i Halep*, yıl 1326, s. 397.

⁶⁶ Cihat Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa Medreseleri", *Harran Dergisi*, Şanlıurfa 1989, sy. 26, s.14.

⁶⁷ *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1316, s. 1020, 1021; yıl: 1319, s. 546, 547; yıl: 1321, s. 468; İsmâil E. Erünsal, a.g.e., s. 97.

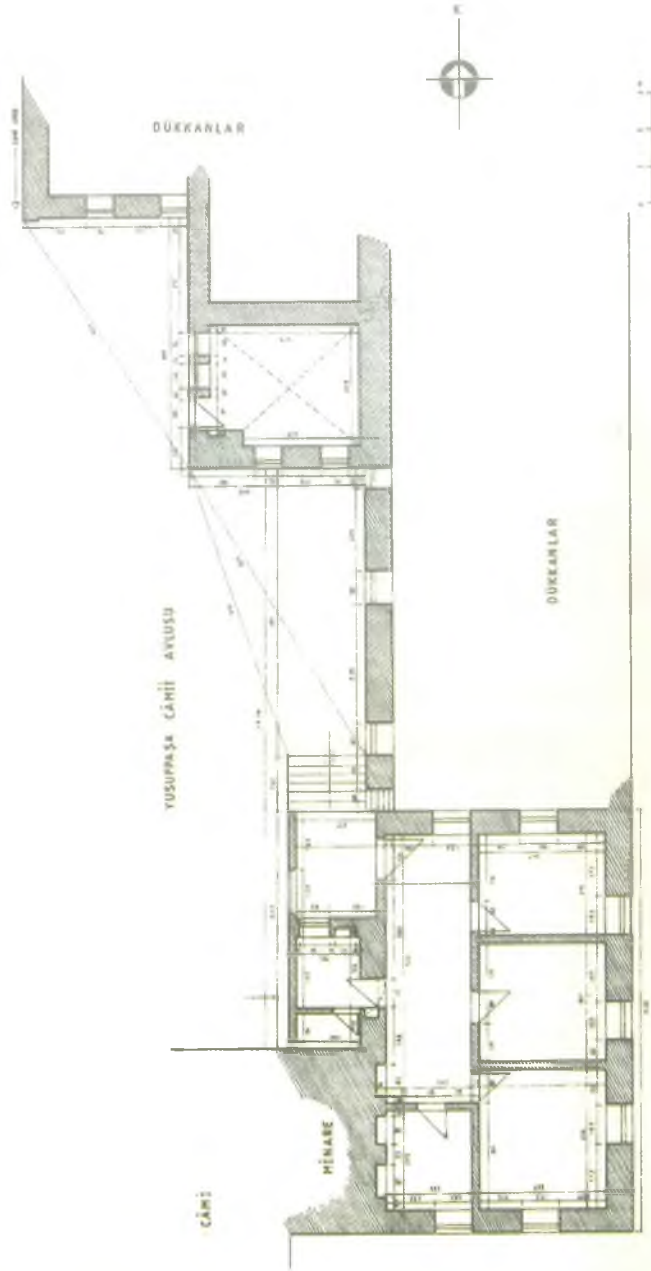
Süleyman Ağa Medresesi

Câmiyi 1121(1709) tarihinde yaptırmış olan Rakka Vâlîsi Yusuf Paşa, hazırladığı 1122 (1710) tarihli vakfiyesinde, yaptırdığı câmi, elli adet dükkan, hamam, mahkeme gibi binâlardan bahsettiği halde, medreseden söz etmemiştir.⁶⁸ Bu durum, yapının bu tarihte mevcut olmayıp daha sonra inşa edildiğini göstermektedir.

Bu medrese için “Süleymâniye Medresesi” adının da kullanıldığı, hurufat defterlerinde geçen 15 Şaban 1192 (8 Eylül 1778) tarihli bir kayıttan anlaşılmaktadır. Medrese vakfının mütevellisi Mehmed Kuddusi’ye nazırlık görevinin de verildiğini bildiren kayıt şöyledir: “*Ruha’da Yusuf Paşa Câmiî ittisâlinde Süleyman Ağa’nın binâ eylediği Medrese-i Süleymaniye’nin evkafı mütevellîsi olan vakf-ı mezbûru ta’mîr ve termîm idüb ,,, olub tatil bâdi olmakla bir nâzıra muhtaç olmakla iki akçe vazîfe ile nezâret-i mezkûre Mehmed Kuddusi’ye nâibi Hüseyin arzıyla. 15 Şa’bân sene 1192.*”⁶⁹

⁶⁸ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 2103 s. 140.

⁶⁹ VGMA Defter 1096, s. 266. (Urfa medreselerine yapılan atamalarla ilgili olarak hurûfat defterlerinde geçen bilgiler sn. Enver Karakeçili tarafından derlenmiştir)

Süleyman Ağa (Yusuf Paşa) Medresesi Planı (M. Memiş)

20 Zilhicce 1259 (13 Ocak 1844) tarihli bir arızaya göre Yusuf Paşa Câmisi'nin avlusunda bulunan ve Süleyman Ağa Medresesi diye bilinen medresenin günlük 30 akçe ile müderrisi olan Seyyid Mehmed Halîfe'nin ölümü üzerine bir başkasının tâyini istenmektedir. 5 Cemâziyelevvel 1267 (8 Nisan 1851)

tarihli bir başka arz dilekcesinde de Urfa'daki Yusuf Paşa Câmisi ve mektebi için, Urfa'ya bir saat uzaklıkta bulunan "Sırrın" adlı köyün bütün arâzisinin vakıf olduğu belirtilmiştir.⁷⁰

Câmi avlusunun kuzey doğu köşesindeki medrese odasının batı cephesinde bulunan celî ta'lik kitâbe tamir kitâbesi olup, 1296 (1879) tarihinde Abdülvehhâb adında bir hayırsever tarafından tamir ettirildiğini göstermektedir. Zayıf bir işçilikle işlendiği için tam olarak okunamayan 0.37 x 0.44 metre ebadındaki üç satırlık kitâbe şöyledir:

1- Serteser olmuş durunca(?) hücreler müşrif-i harab

Bahr-ı ... urub kaldırdı bir ser cenab

2- Gördü bir hizmet, yolunda Hazret-i Rabb'in bu kez

Eyle lütfundan ... virsün ecr-i bî hisâb

3- Yediler geldi Latîfâ cevherin târih dedi

Etti himmet... âbâdına Abdülvehhâb

1296

Üzerinde tamir kitâbesi bulunan 4.15 x 3.28 metre ebatlı, çapraz tonozlu bu oda medresenin dershanesidir. Batı yönünde beşik kemerli iki penceresiyle kapısı, güneyde de yine beşik kemerli iki penceresi bulunmaktadır. Bu odanın kuzeyine doğru devam eden duvar üzerinde bulunan ve sonradan kapatılmış olduğu anlaşılan bir kapı ve iki pencere izinden, burada da aynı şekilde ikinci bir odanın bulunduğu anlaşılmaktadır.

Dershanenin 9.40 metre kadar güneyinde, câminin doğu giriş kapısı üstünde bulunan ve dârü'l-kurra ya da mektep olarak kullanıldığı tahmin edilen büyük odaya kuzey batı köşesinden çıkan bir merdivenle girilmektedir. İç kısmı 6.00 x 10.00 metre kadar olan bu mekânın kuzey, güney ve batı yönlerinde ikişer, doğusunda üç olmak üzere, yuvarlak kemerli yedi penceresi olup, batıdaki iki tânesi sonradan kapatılmıştır. Odalara bölünerek dâire hâline getirilmiş olan bu mekanın iç yapısının eski hâli belli değildir. Medreseden bir süre sonra yapıldığı anlaşılan bu kısımdan, 23 Zilka'de 1181 (1768) târihli "Urfa'da Kazzaz Mehmed Çelebi ibn-i Abdullah vakfı" na âit vakfiyede bahsedilmektedir. Vakfiyedeki: "...bin yüz altmış sekiz senesinde vakfeylediği evkâfın gallâtından, Yusuf Paşa Câmii Şerîfi'nin minâresi tahtında müceddeden binâ ve inşâ eylediği hücrenin tamir ve termîmi ve bilkülliye münhedîm olduğu sûrette müceddeden

⁷⁰ Ziyâ Kazıcı, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri", M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul 1993, sy. 5-6, s. 90.

binâsı galle-i vakıftan sarf olunmak üzere..."⁷¹ şeklinde devam eden cümlelerden, bu yapının 1168 (1754-1755) yılında, ya da bundan önceki yakın bir tarihte Kazzaz Mehmed Çelebi tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Aynı vakfiyede, bu odada kalan Seyyid Hacı Molla Yusuf'a, her ay bir Kur'ân hatmi yapıp vâkıfın rûhuna hediye eylemesi şartıyla, bir kuruş aylık bağlandığı da belirtilmektedir.⁷²

Süleyman Ağa Medresesi'nde, 1317(1899) ve 1321(1903) yıllarında 25, 1319 (1901) yılında 20 öğrencinin öğrenim gördüğü ve Abdurrahman Efendi'nin de bu tarihlerde aynı medresede müderris olduğu belirtilmektedir.⁷³ Berkî (1840-1889), Hâmî (1884-1908), Lutfî (1888-1938), Zihnî (1832-1878) gibi Urfa'lı şâirler de, bu medresede öğrenim görmüşlerdir.⁷⁴

7. NAKİBZÂDE İBRÂHİM MEDRESESİ

Daha önce bahsi geçen, Ulu Câmi bitişiğindeki Eyyübî Medresesi'nin yerine yapılmış olan bu medrese, Yıldız Meydanı mevkiinde, 12 Eylül Caddesi ile Dîvanyolu Caddesi'nin kesiştiği yerdedir. Kitâbelerinden anlaşıldığına göre, lakabı Usâmeddîn olan, müderris Nakîbzâde İbrâhîm Efendi tarafından 1196 (1781-1782) senesinde inşa ettirilmiştir.

Medresenin inşa kitâbesi, Ulu Câmi avlusuna açılan giriş kapısı üzerindeki, sivri kemer nişi içerisinde. Celî sülûs hattıyla, yedi satır hâlinde taşâ hakkedilmiş olan, "*es-Seyyidü'l-Hâc Abdurrahîm el-Mansûrî*" imzâlı, 1.25 x 1.77 metre ebadındaki kitâbenin okunuşu şöyledir:

1- *Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîmi ve bihi sigatî*

2- *Elhamdü lillâhi'llezî bi ni'metihî ve ihsânihî tetimmü's-sâlihâtî ve alâ Rasûlihî*

3- *Ezke's-selâm ve enmiye't-tahiyyât ve âlihî ve ashâbihî nücûmü'l-hüdât ve ba'd, kad temme ve kemmele*

4- *Biavnihi teâlâ binâi hâzihi'l-medreseti's-şerîfeti bi imâreti'l-muvaffaki li'l-birri ve'l-hayrât ve'l-mübeşşeri bi-işâreti men câe bi'l-haseneti felehû aşre hasenât.*

5- *Es-Seyyidü'l-Fâzıl ve'l-Emcedü'l-Kâmil Fahrü'l-Müderrisine'l-Kirâm el-Hâc İbrâhîm Efendi el mülekkab bi-Isâmiddîn*

⁷¹ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1760, s.40.

⁷² VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1760, s.41.

⁷³ *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1317, s. 1120, 1121; yıl: 1319, s. 540, 541; yıl: 1321, s. 464.

⁷⁴ Bedri Alpay, *a.g.e.*, s. 31, 80, 130, 141.

6- Eş-şehîr bi Nakîbzâde dâmet aleyhi 'n-ni' metü ve 's-seâdetü tekabbele 'l-lâhü minhü ve cealehâ hâlisaten livechihi 'l-kerîm ve nefeahü bihâ ve etâhu min ledühü ecrun azîm.

7- Yevme lâ yenfau mâlün velâ benûne illâ men eta'llâhe bi kalbin selîm. İnnehü hüve's-semîu 'l-alîm ve zâlike fî sene-i sitte ve tis'in ve miete ve elf. Ketebehü 'l-fakîr es-Seyyidü 'l-Hâc Abdurrahîm el-Mansûrî en-Nâib-ü bi-Rehâ.

Nakibzâde İbrâhim Medresesi

TÜRKÇESİ: “Rahman ve Rahîm olan Allah’ın adıyla ve O’na güvenerek başlarım. Güzelliklerin ihsan ve nimetiyle tamam olduğu Allah’a hamd olsun. Selam ve tahiyyatın en güzeli Rasûlünün, O’nun âlinin ve hidayet yıldızları olan ashâbının üzerine olsun. Bu medresenin yapımı, “bir hayırla gelene on hayır karşılık vardır” işaretiyle müjdeleyen, iyilik ve hayırlara muvaffak kılan Allah’ın yardımıyla, “Nakibzâde” diye tanınan “İsâmüddîn” lakaplı, müderrislerin övünç kaynağı, fazîletli Hacı İbrâhim Efendi (nimeti ve saadeti dâim olsun, Allah hayrını kabul buyurup, “O gün ne mal fayda verir ne de evlat, ancak Allah’a temiz bir kalp ile gelenler fayda bulur. Yalnız O işiten ve bilendir.” Ayetinde bahsedilen kıyamet günü katından ona büyük ecir ihsan etsin) tarafından tamamlandı. Sene bin yüz doksan altı. Bu yazıyı Rehâ (Urfa) nâibi Seyyid Hacı Abdurrahîm el-Mansûrî yazdı.”

Medrese dershanesinin kuzey duvarının iç tarafında bulunan, 1.36 x 0.60 metre ebadındaki celî ta'lik kitabenin okunuşu da şöyledir:

Vemâ tevfikî illâ billah

1- Zehî dârü'l-hadîs-i nev binâ-yı tarz-ı müstesnâ

Olur çâder-i rû bekeş bu câye her bir tâlib-i ma'nâ

2- Sâhîhaynden muharreçtir muanan... safâsı

Esâsı hikmetü'l-işrâktan müstenbat-ı ahkâm

3- Tevâtürle olur meşhûr tullâb-ı hüner pirâ

Fenâsı mantıku't-tayr-ı efdalden olur gûyâ

4- O beyzâ-yı reh-i fazîlet Fahr-ı Râzî-i semâhat kim

Bu şekl-i dilfirîbe akl-ı kül hayran dilbeste

5- Cenâb-ı Seyyid İbrâhîm Efendî-i kemâl-i arâ

Netîce mahz-ı tevfik-i Hüda'dır bu eser Hakkan

6- Binâ-yı dâr-ı ilm olmuştı buna maksûd-u Allah

Misâli nâşenîde aynı nâdîde Rehâ içre

7- Edince nahv-ı hayra sarf-ı mâl o fâzıl-ı dâna

Der muhtârın bir bezl ile bu medrese ihyâ

8- Meânî-i bedî'in vasf-ı tıbyânında âcizedir

Ana ni'me'l-bedel Cennât-i Adnın eyleye ihsân

9- Mekâsıd-ı matlabında şerh iderse seyyid-i bennâ

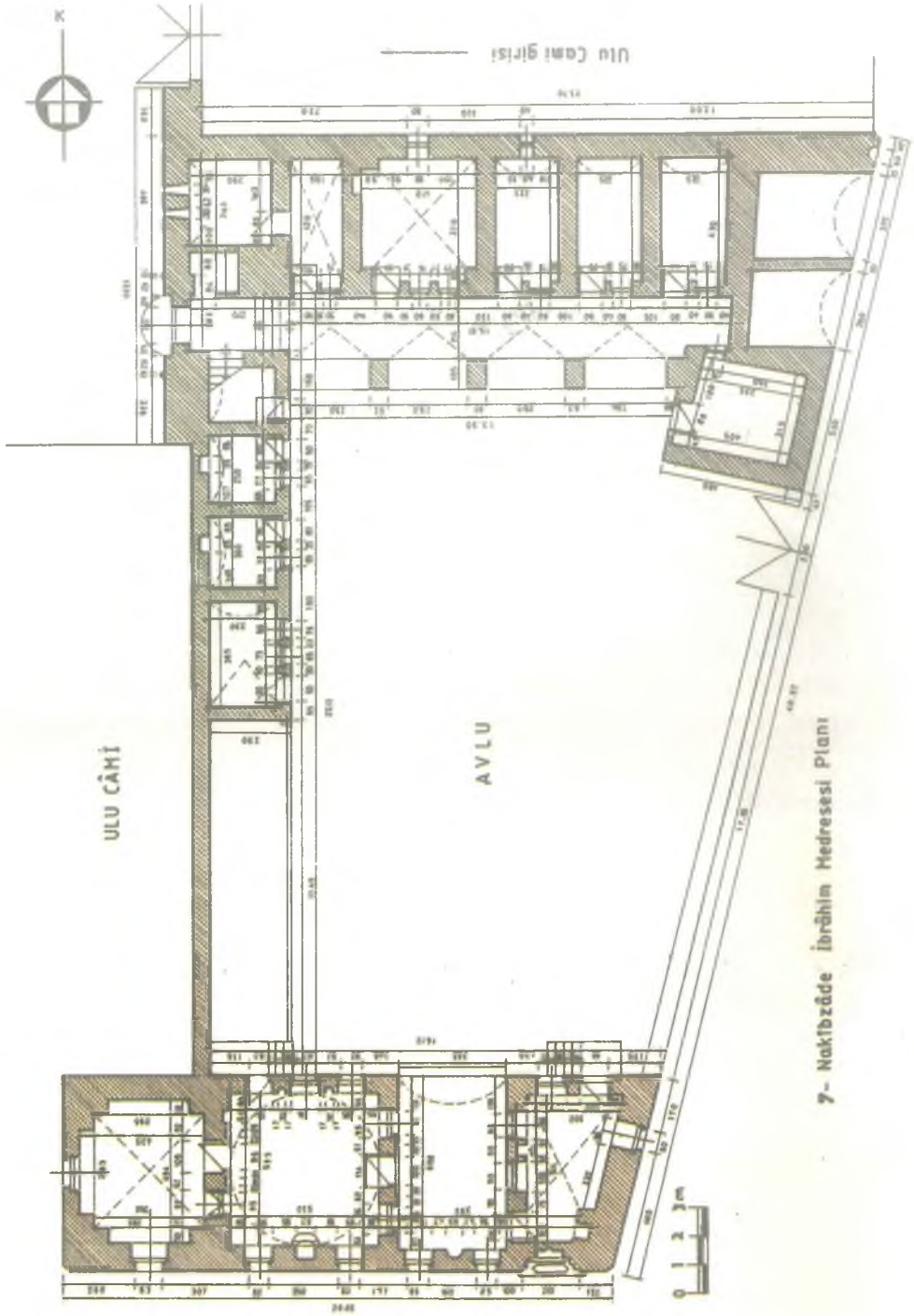
Kabûl ede bu bünyâd-ı şerîfin Hazreti Mevlâ

10-Sezâdır zer kalemle yazsalar târîhin ey Kudsî

Ne zibâdâr-ı ilm-i dilkeş pâkize-i nev ra'nâ

11-Nemekahû Ebû Bekir Bey Hacı Bey Zâde

Ve zâlik fî 1196

Nakibzade İbrahim Medresesi Planı (M. Memiş)

Medresenin bir dârü'l-hadîs olduğunu belirten bu kitâbe de, dershanenin Nakibzâde Hacı İbrâhim Efendi tarafından aynı tarihte inşa ettirildiğini göstermektedir. Etrafı rûmî ve palmet motifli bir bordürle süslenmiş olan ve üzeri boyandığı için bir hayli zor okunan kitâbenin metni Şâir Kudsi'ye âit olup Hacı Bey Zâde Ebû Bekir Bey tarafından yazılmıştır.

Nakibzâde İbrâhim Medresesi, Avludan

Kitâbelerden biri de, medresenin kütüphânesi olduğu anlaşılan güney batıdaki odanın, dershaneye açılan ahşap oymalı kapısının üst tarafında bulunmaktadır. Celî ta'lik hattıyla taşta mahkûk olan 0.83 x 0.47 metre ebadındaki beş satırlık bu kitâbenin okunuşu da şöyledir:

1- Seyyid-i kutb-i fazîlet melekîyyü'l-haslet, Hacı İbrâhim Efendi şerîhi temsîl

2- Sarf idüb vârinı lillah vücûh-ı hayra, Oldu bu dâr-ı kütüb da'vâ-yı ihlâsa delîl

3- Tâb-ı keşşâfî pesendîde idüb bu câyı, Yokdur eşbâhı meyânında buna misl-i adîl

4- Nice âsâra muvaffak kıla herdem Mevlâ, Vere bu himmet-i makhbûlesine ecr-i cezîl

5- *Kudsiyâ söyledi târîh-i tamâmın hâtif, Eser-i pâkini makbûl ede Mennân-ı Celîl*

Yine Şâir Kudsi'ye âit olan bu kitâbenin son mısraında da, ebced hesâbıyla 1196 tarihi düşürülmüştür. Nakibzâde Medresesi'nin bir de tamir kitâbesi bulunmaktadır. Eyvan mihrâbının üst tarafında bulunan ve iki satır hâlinde celî ta'lik hattıyla taşâ hakkedilmiş olan bu kitâbe:

1- *Ne güzel ders hâne ve eyvan oldu ta'mîr*

2- *Geldi üçler söylediler târîh yağfir*

sene: 1293

şeklinde olup, bu tarihte (1876) ders hane ve eyvanın tamir edildiğini göstermektedir. İkinci satırdaki tâmiyeli tarihte aynı rakamı vermektedir.

Tek eyvanlı ve açık avlulu bu medresenin kuzey batısında bulunan taş kapısı, Ulu Câmi avlusuna açılmaktadır. Siyah beyaz kesme taşlardan yapılmış olan taş kapı, üstte palmet motifli bir firizle nihayetlenmiştir. Kırmızı mermerden yapılmış, basık kemerli giriş kapısı, sivri kemerli portal nişi içinde yer almaktadır. Buradan beşik tonozlu bir koridorla medrese avlusuna ulaşılır. Koridorun sol tarafında, girişe yakın yerde bulunan, kapı şeklindeki bir girinti ve bu girinti içindeki aşınmış basamak, şimdi kapalı olan bu kısımda eskiden yukarıya çıkan bir merdiven bulunduğunu göstermektedir.

Kuzey kanadını oluşturan medrese odalarının önündeki, pâyeler üzerine oturmuş dört derin kemer gözü, odalar önünde doğu batı yönünde uzanan beşik tonoz örtüsüyle kesişerek bu cephedeki revak dizisini oluşturmaktadır. Doğru batı yönünde 13.50 metre yer tutan bu revakların gerisinde bulunan altı adet odanın genişlikleri farklı olmakla beraber uzunlukları 4.30 metre kadardır. Bunlardan en batıdaki beşik tonozlu odaya, ikinci odanın içinden açılan kapıdan girilmektedir. Ancak bu odanın güney cephesindeki izler, eskiden buranın da güneye açılan bir kapısının olduğunu göstermektedir. Batı cephesindeki, Ulu Câmi avlusuna açılan iki mazgal penceresi sonradan kapatılmıştır. Çapraz tonozlu ikinci oda, bir kapı ve bir pencereyle avluya açılmaktadır. Diğerlerine göre daha geniş olan iki pencereli, çapraz tonozlu üçüncü odanın, kuzeye açılan iki metre kadar yükseklikteki penceresi kapatılmıştır. Bunların doğusunda bulunan, birer kapı ve birer pencereyle avluya açılan, güney kuzey yönünde beşik tonozlu üç oda birbirine benzemektedir. Avlunun kuzey doğu köşesinde, revakların önünde bulunan, doğu batı yönünde beşik tonozlu odanın, kuzey batısında bir penceresi ile batıya açılan bir de kapısı bulunmaktadır.

Bu odanın karşısına düşen, avlunun batı cephesindeki iki oda, doğu batı yönünde beşik tonozlu olup, yuvarlak kemerli birer kapı ve birer pencereyle avluya açılmaktadırlar. Bu ik odanın güneyindeki karışık tonozlu, yuvarlak kemerli bir kapısı ve iki penceresi bulunan ve Ulu Câmi'nin doğu duvarına yaslanan kısım tuvalet ve lavabo olarak kullanılmaktadır. Bu bölümün güney doğu köşesinde bulunan yarım sütunun başındaki kırıklık, eskiden buradan güneydeki dershaneye doğru uzanan bir kemer dizisi olduğu fikrini vermektedir.

Medresenin kuzey kanadının üst katına, kuzey batıdaki giriş koridorunun sağından bir merdivenle çıkılmaktadır. Günümüzde Vakıflar Şube Müdürlüğü olarak kullanılan bu kısım sonradan yapılmıştır.

Kuzeydeki odalardan 27.12 metre uzaklıkta olan güney kanadının orta kısmında, üstü düz basık kemeriyle (sepet kulpu kemer) kuzeye açılan, 6.08 x 3.93 metre ölçülerindeki ortası düz beşik tonozlu eyvan yer alır. Avlu seviyesinden iki basamak yüksekte olan eyvan açıklığının kenar çerçevesi mukarnaslı bir bordürle kuşatılmış, kemeri palmet şeklinde çıkıntılarla süslenmiştir. Güneye açılan iki penceresi, dışardan sivri kemerli, içerden Bursa kemerli birer niş içerisine yerleştirilmiştir. Eyvanın kible tarafında, iki pencere arasında mihrab, bu mihrabın üstünde, taşla hakkedilmiş "*Lâ ilâhe illallâh Muhammedün Rasûlullah*" ibâresi, biraz yukarısında da 1293 (1876) tarihli tamir kitabesi yer almıştır. Eyvan tonozunun orta kısmında, sekiz kollu yıldız şeklinde, onun güney ve kuzeyinde de iki küçük baklava dilimi şeklinde işlemeli kabalar bulunmaktadır.

Eyvanın içinden doğudaki çapraz tonozlu odaya geçen kapı üzerine, celi sülüs hattıyla: "*Allâhü veliyyü't-tevfik ve hüve hasbî ve bihi*" ibâresi hakkedilmiştir. Kuzey ve doğu tarafında birer, eyvan tarafında iki penceresi bulunan bu odanın, bir kapısı da kuzey tarafında olup, avludan dört basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır.

Eyvanın batısındaki kubbeli dershaneye, eyvandan açılan bir kapıyla girilir. Bu kapı üzerinde: "*Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm ve bihi'l-avn*" ibâresi ve onun üstünde palmet süslemeli bir rozet bulunmaktadır. 5.33 x 5.35 metre ölçülerindeki dershanenin kubbe geçişleri, alt kısımları mukarnaslı pandantiflerle sağlanmış, kubbe kasnağı balık pulu şeklinde mukarnas kuşağıyla çevrilmiştir. Güneye bakan iki penceresi arasında bulunan ocağın etrafı, tabandan kubbe kuşağına kadar yükselen, rûmî ve palmet motifli bir bordürle kuşatılmıştır. Bu bordürün ortasında üst tarafta çarkı felek şeklinde karanfil motifli bir rozet, onun alt tarafında, ocak külâhının üst ucunda da kabartma palmet motifi yer almaktadır. Kuzey, güney ve doğu cephelerinde ikişer penceresi bulunan dersha-

nenin, kuzey batısında da avluya açılan bir kapısı olup, avludan dört basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır.

Nakibzâde İbrâhim Medresesi, eyvan ve dershane

Dershanenin batısındaki odanın, medresenin kütüphânesi olduğu, dershaneye açılan kapısının üzerinde bulunan kitâbeden anlaşılmaktadır. İki kanatlı ahşap kütüphâne kapısı bitkisel süslemelerle bezenmiş olup her iki kanadı üçer panodan oluşmaktadır. Serenler ve başlıklar mâil oyma tekniğiyle kıvrık dallı nebâtî motiflerle işlenmiştir. Üst panolarda celî ta'lik kitâbeli paftalar yer almaktadır. Daha geniş olan orta panolar yekpâre ağaçtan yapılmış olup, aynı kompozisyonla bezenmiş ikişer paftadan meydâna gelmiştir. Paftalar içinde bir vazodan çıkan simetrik hayat ağacı motifi yer almaktadır. Orta kısmı tahrib olmuş kapı binisi burmalar ve yer yer penç kabartmalarıyla süslenmiştir. Bu kapıdan girilen, kare planlı, çapraz tonozla örtülü odanın dershane tarafıyla, güney ve batı cephelerinde birer penceresi bulunmaktadır. Kuzey, güney ve batı cepheleri, zeminden yaklaşık 0.50 metre yükseklikte ve 0.50 metre derinlikte sivri kemerli, geniş nişler şeklindedir.

Kuzey duvarı 24.00 metre boyunda olan medresenin güney cephesi doğu batı yönünde 20.00 metre, güney kuzey yönünde uzanan doğu cephesi de 40.57 metre uzunluğundadır. Yıldız Meydanı'na bakan, güney doğusundaki Firuz

Bey⁷⁵ Çeşmesi'nin ilk yapıya (Salahaddin Eyyübî Medresesi'ne) âit olduğu belirtilmekte ise de,⁷⁶ çeşmenin inşa kitâbesi Nakîbzâde Medresesi'nin kitâbeleri ile aynı tarihi taşımaktadır. Bu durumda çeşmenin bu medrese ile birlikte yapılmış olduğunu göstermektedir.

Yüksekce bir saçak altında bulunan çeşmenin, iki yanındaki oymalı başlıklı zarif sütunçeleri üzerinde, soğan tipli sivri bir kemer yer almaktadır. Kemer nişinin orta yerinde ajurlu bir kabara, onun altında kemerin alt sınırını belirleyen basit süslemeli bir firiz bulunmaktadır. Palmet motifleriyle işlenmiş dâiresel iç kemerin üzerindeki kitâbesi, bir hayli yıpranmış, bazı harfleri de dökülmüştür.

1927 yılında "Merkez Ana Mektebi" olarak görev yapan⁷⁷ Nakîbzâde İbrâhim Efendi Medresesi, daha sonra eyvan açıklığı da kapatılarak bir süre ilkokul olarak kullanılmıştır. Son olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1982 yılında bir onarım yapılmış ve bu onarım sırasında o zamanın parasıyla toplam 1.795.000 TL harcanmıştır.⁷⁸

8. ŞEHBENDERİYE MEDRESESİ

Şehbenderiye Medresesi, Atatürk Mahallesi Topçu Meydanı'nda -Topçular Sokak ile Çamlık Sokağın kesiştiği köşede- bulunmaktadır. Aynı adı taşıyan câminin yapımından yaklaşık yedi yıl sonra Hacı Müslüm oğlu, İran şehbenderi Parmaksızzâde Hacı Bekir Bey tarafından, 1328 (1910) tarihinde inşa ettirilmiş olup, inşa kitâbesi de aynı tarihi taşımaktadır. Şehbenderiye Câmisi'nin daha önce mevcut olduğu ve 1903 yılında yenilendiği belirtilmekte ise de,⁷⁹ son cemaat yeri cephesinin doğu tarafında bulunan 1321 (1903) tarihli inşa kitâbesi, câminin bu tarihte binâ edildiğini göstermektedir. Medresenin kitâbesi de câminin son cemaat mahalli cephesinin batı tarafındadır. 0.40 x 0.50 metre ebadındaki beş satırlık celî sülûs kitâbe oldukça zayıf bir işçilikle taş hakkedilmiş olup okunuşu şöyledir:

1- Dâimâ bu matlaı envâr-ı ilmin tâlib-i hüneri hemrâz(?)

⁷⁵ Hayâtı hakkında fazla bilgi bulunmayan ve tamir ettirmiş olduğu Eski Ömeriye Câmisi'ndeki bir kitâbeden Ali Bey adında bir zâtın oğlu olduğu anlaşılan Fîrûz Bey'in, 1201 (1786) târihinde Rakka vâlisi 1787 yılında da Diyarbakır vâlisi olan Fîrûz Bey olduğu düşünülmektedir. Urfa Ulucâmi hazîresinde bulunan bir mezar taşında: "Defn-i evvel sâhib-i hayrât el-Hâc Fîrûz Bey sene 1223 (1808)" kaydı yer almaktadır ki, muhtemelen bu kabirde aynı zâta âittir. (Cihat Kürkcüoğlu, "Şanlıurfa Çeşmeleri ve Sebilleri", *Şanlıurfa'nın Kurtuluşu-68. Yıl, Şanlıurfa* 1988, s. 20).

⁷⁶ Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969, c.I, s. 23, 142.

⁷⁷ *Urfa Hakkında Tabii, Coğrafi, İctimâi, İktisâdî, Târihi, Mülki Mâlûmâtı Câmi Salnâme*, İstanbul 1927, s.126.

⁷⁸ İbrâhim Ateş-Abdülkerim Erdoğan, *İl İl Valaflar 86*, Ankara 1986, s. 144.

⁷⁹ Halit Çal, "Urfa'daki Taşınmaz Eski Eserler Hakkında Bir Ön Araştırma", *Yeni Haran Çevresi, Şanlıurfa* 1993, sy. 4, s. 59.

2- Ni'met-i azîm pey bulsun dû cihânda bânî-i Şehbenderi

3- Çâr-ı yârın nusretiyle bildim bu târîh şerhini(?) kıldım

4- Ervanallâhü lehüm ve't-tâlibîne billezî... kevser

5- Sene: 1328

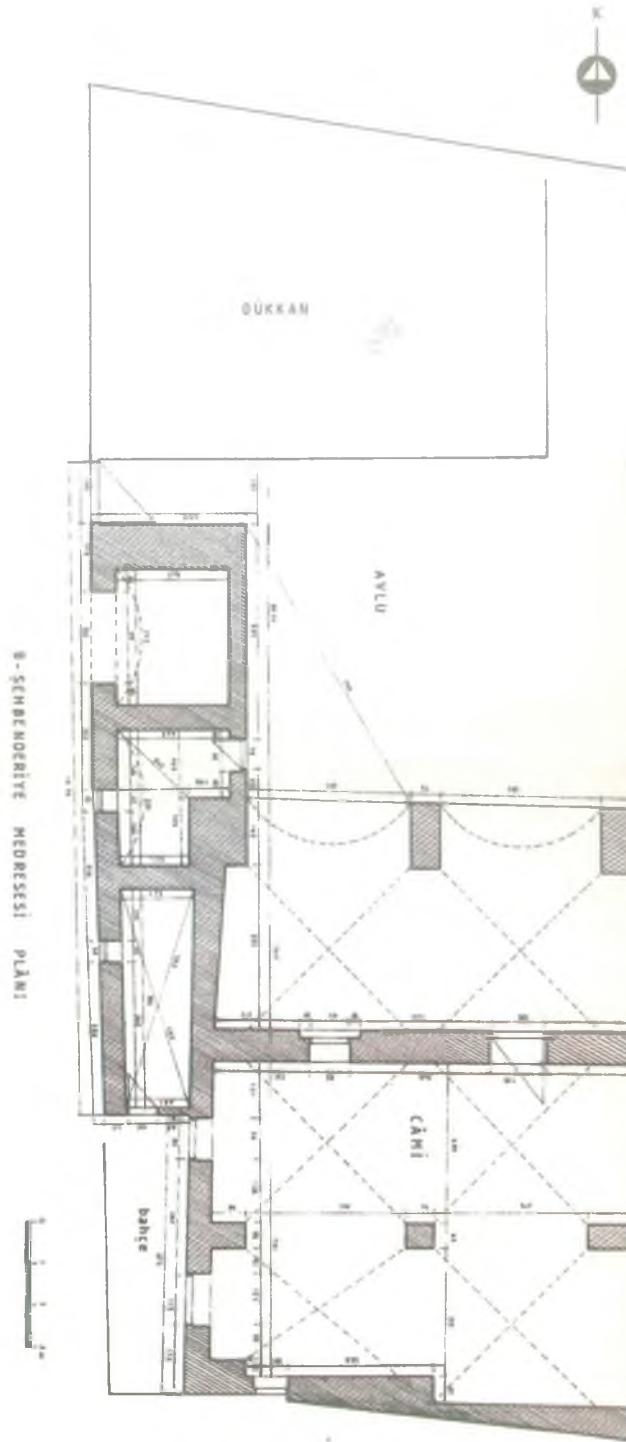
Kitâbenin son beytinde tâmiyeli ebced hesâbıyla 1328 tarihi düşürülmüş-tür.

Şehbenderiye Medresesi ve Camii

Parmaksızzâde Hacı Bekir Bey, yaptırdığı câmi, medrese, hâne ve çeşme için düzenlemiş olduğu 3 Safer 1328 (14 Şubat 1910) tarihli vakfiyesinde geçen, "...müceddeden binâ ve inşâ eylediğim Şehbenderiyye Câmii Şerîf ve ma'bed-i latîfî ile derûnunda kâin dersihânenin ve mâi cârî hayrâtına sarf ve vezâifü huddâmın ehl-i cihâtı ve sâir mesârîf ve mühimmâtı içün... hasbeten lillâhi teâlâ vakf-ı müebbed ve habs-i muhalled idüb şöyle şart eyledimki: Mevkûfât-ı mezkûre îycârâtından, evvelâ câmii şerîf ve ma'bed-i latîf ve hâne ve selamlık ile, medrese-i münîf ve hayrât-ı mâ' ile mezkûr akarâtın mühim ve muktezî olan tâmirât ve termîmâtı..."⁸⁰ sözleriyle, zikredilen yapıları kendisinin yeni olarak inşa ettirdiğini beyan etmektedir.

⁸⁰ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 2103, s. 115, 116.

Şehbenderiye Medresesi Planı (M. Memiş)

Hacı Bekir Bey bu vakfiyesinin devâmında, câmideki görevlilerle ilgili şartlarını belirttikten sonra,⁸¹ medresede görev yapacak olan müderrisin ücretini yıllık 800 kuruş olarak tesbit etmiş ve talebelerin aydınlanma masrafları için de aylık on kuruş tahsis etmiştir.⁸²

Vakfiyedeki kayıta, medresenin dershanesinin câmi dâhilinde yapıldığı zikredilmektedir ki bu mekânın, sonradan câminin harîm kısmına katılmış olan, batı taraftaki çapraz tonozlu ve güney cephesi câmi duvarından 0.70 metre kadar içerde bulunan bölüm olduğu anlaşılmaktadır.

Câmide 1964 yılından itibaren uzun süre görev yapmış olan ve görüşmenin yapıldığı 1998 yılında halen medrese nin yeniden düzenlenmiş bir odasında ikâmet eden Mustafa Bildirici adındaki yaşlı din görevlisinin ifâdesine göre: “Câmi, medresenin bulunduğu batı tarafa doğru genişletilmeden önce, burada yönü kuzeye bakan ve ders yapılan büyükce bir oda (dershane) vardı. Bu oda ile câmi arasında da bir boşluk (avlu) bulunuyordu. Şimdi câminin son cemaat yerinin dış-batı tarafında bulunan, medreseye âit kitâbe de bahsedilen bu derslane üzerinde idi. Câmi batıya doğru genişletilince, kitâbe bugünkü yerine kondu.” Yapılan inceleme sırasında yapı üzerinde görülen değişim izleri de bu ifâdeleri doğrulamaktadır. Câmi batıya doğru genişlediği için, mihrab sol tarafta kalmıştır. Ancak yaşlı zat bu genişletmenin yapıldığı zaman husûsunda belli bir tarih verememiştir.⁸³ Vakıflar Şûbe Müdürlüğü ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinde de bu hususta bir kayda rastlanamamıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1984 yılında yapılmış olan onarım ise daha küçük çapta olup, bahsedilen genişletme çalışmasını kapsamamaktadır. Bu onarımda câminin güneyine bitişik olan ev yıkılarak güney dış duvarı meydana çıkarılmış, moloz taşla ortaya çıkan duvar, diğer cephelerde olduğu gibi ince yonu taşıyla kaplanmış, üst örtüdeki beton tasfiye edilerek hasır demirle mozaik yapılmıştır.⁸⁴

Medresede bulunan odaların sayısı hakkında bilgi verilmemekle beraber vakfiyede geçen, “...Câmi-i şerîf-i mezkûr hücrelerinde tahsîl-i ilim ile iştigal eden fakir tâlib-i ilme şırlağan bahası olarak şehri on kuruş...”⁸⁵ sözlerinden, medrese talebeleri için yapılmış birden fazla oda bulunduğu anlaşılmaktadır. Adı geçen yaşlı zâtın ifâdesine göre derslane yanında, câminin batı tarafında,

⁸¹ Vakıflar Umum Müdürlüğü İdare Meclisi’nin 12 / 2 / 1943 târih ve 135 / 132 sayılı şart tebdili kararıyla, hayır şartlarından bu gün yapılmasına imkan kalmamış olan, müderris, câmi hücrelerindeki fakir talebelere yağ bedeli ve nazâret şartları, mahallî kimsesiz fakir ilk mektep çocuklarının ders levâzımına sarfedilmesi yönünde değiştirilmiş, 16 / 6 / 1943 târih ve 487 / 466 sayılı kararlarda vakıf muhassasâtının tevzini yapılmıştır. (VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1760, s. 189; Defter No: 1757, s. 158, 159).

⁸² VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 2103, s. 117.

⁸³ Mehmet Memiş, *a.g.e.*, s. 65.

⁸⁴ *Urfa İl Merkezinde Şehbenderiye Câmii’nin 1984 Yılı Onarımına Âit Rapor*, VGM., Âbide ve Yapı İşleri Dairesi Arşivi, Dosya No: 63-01/14.

⁸⁵ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 2103, s. 117.

dershaneden başka dört adet oda bulunuyordu. Bazı değişimler geçirmiş olmakla beraber halen bunlardan ikisi tamamen ikisi de kısmen ayakta. Câmî avlusunun batı tarafında, güney-kuzey istikâmetinde sıralanmış olan bu odalardan kuzeydeki 3.20 x 2.78 metre ebatlı olanın avluya açılan kapı ve penceresi kapatılıp dışarıdan kapı açılmak sûretiyle dükkana çevrilmiştir. Doğu batı yönünde beşik tonozlu bu odalardan 3.25 x 2.80 metre boyutlu ikinci oda, bir kapı ve pencereyle câmî avlusuna açılmaktadır. Câminin son cemaat yerinin genişletilmesi sırasında yapılmış olan batıdaki pâyesi bu oda içinde bulunmaktadır. Buradan dershanenin bulunduğu güney tarafa doğru uzanan diğer iki oda kısmen câmiye dâhil edilmiş, kalan kısımları birleştirilerek 5.10 metre uzunluğunda dar bir oda şekline getirilmiştir.

Câmî avlusunun kuzey duvarı dışında bulunan çeşmenin kitâbesi de 1327 (1909) tarihini taşımaktadır. Bâni Hacı Bekir Bey vakfiyesinde, yaptırdığı bu çeşmeyi de zikrederek ihtiyaçları için tahsisâtta bulunmuştur.⁸⁶

Şehbenderiye Câmisi ve Medresesi'nde, küçük çapta bir kütüphâne (kitaplık) oluşturulduğu, vakfiyesinde kayıtlı olan kitaplardan anlaşılmaktadır. Bâni Hacı Bekir Bey tarafından vakfedilen kitaplar; on adet Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere, tefsîr, hadîs, fıkıh, İslam ahlâkı gibi konularda kırk cilt kadardır.⁸⁷

B) YAZILI KAYNAKLARDA GEÇEN MEDRESELER

1. HASAN PÂDİŞAH MEDRESESİ

Evliyâ Çelebi'nin 1056 (1646) tarihinde Urfa'ya yaptığı seyahatte "*Sultan Hasan Medresesi*" diye bahsettiği⁸⁸ bu medrese, Akarbaşı Mevkii'nde bulunan Hasan Pâdişah Câmisi ile birlikte, câmî avlusunun kuzeyinde yaptırılmıştır.

Akkoyunlu hükümdârı Uzun Hasan'ın (1423-1478) yaptırmış olduğu bu câmî ve medresenin, Uzun Hasan'ın kaledeki 867 (1462-1463) tarihli kitâbesi ile ilişkisi dikkate alınırsa, bu yapıların da XV. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilmesi mümkündür.⁸⁹ İç kalenin doğu duvarındaki bu kitâbede, kalenin Osman Bey'in oğlu Ebu'n-Nasr Hasan Bahadır Ali (Uzun Hasan) tarafından 867 (1462-1463) tarihinde tamir edildiği bildirilmektedir.⁹⁰

⁸⁶ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 2103, s. 116.

⁸⁷ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 2103, s. 118.

⁸⁸ Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, c.III, s.152.

⁸⁹ Metin Sözen, *Anadoluda Akkoyunlu Mimarisi*, İstanbul 1981, s. 116.

⁹⁰ Urfa Hakkında Tabii, Coğrafi, İctimâî, İktisâdî, Târîhî, Mülkî Mâlûmâtı Câmî Salnâme, İstanbul 1927, s. 73.

Hasan Padişah Medresesi'nin Odaları ve Minarenin Sağında Rahîmiye Medresesi. (1929, German Archaeological Institute (DAI) Objects Arachne, <http://arachne.uni-koeln.de>, 20.01.2017)

Hasan Pâdişah Medresesi, bugün câmi avlusunun kuzeyinden geçen Akarbaşı Yolu üzerinde bulunmaktaydı. 1939 yıllarında Urfa Belediyesi'nde mühendis olarak görev yapan Himmet Ölçmen tarafından gerçekleştirilen îmar uygulamasıyla bu medrese ve üzerindeki köşk yıktırılarak yerinden bugünkü yol

geçirilmiş ve böylece câminin minâresi de avlu dışında, yol kenarında kalmıştır.⁹¹ 1929 yılına ait bir eski resimde cami avlusunun kuzeyinde bulunan medrese odaları görülmektedir.⁹² Birer kapı ve pencere ile cami avlusuna açılan medrese odalarının önlerinde revak bulunmamaktadır.

Hasan Padişah Camii ve Doğusundaki Rahîmiye Medresesi (1935, C. Kürkçüoğlu, Şanlıurfa'da Canlanan Tarih, 1995: 19)

Bu medresede tefsir dersleri okutan Urfa müftüsü Abdüllatif Efendi'ye (?-1896) müderrislik ruûsu verildikten sonra, Sultan II. Abdülhamid'in 17 Cemâziyelâhir 1297 (Mayıs 1880) tarihli irâdesiye 3. rutbeden bir kıt'a mecidye nişanı verildiğini gösteren bir belgeden⁹³ Hasan Padişah Medreses'nin bu yıllarda faaiyette olduğu anlaşılmaktadır.

⁹¹ A. Cihat Kürkçüoğlu, "Toktemur Mescidi ve Hasan Pâdişah Câmii", *Harran Kültür ve Folklor Dergisi*, sy. 22, s. 12.

⁹² German Archaeological Institute (DAI) Objects Arachne, <http://arachne.uni-koeln.de>, (20.01.2017)

⁹³ Murat Akgündüz, *a.g.m.*, s.118.

اورفہ میں مسجد کببلی دارالکھربہ

NOVL
Q

Rahîmiye Medresesi'nin Kubbeli Dârülkurrâ Dershanesi (XIX. Yüzyıl sonları, Yıldız Albumlerinde Urfâ, C. Kürkçüoğlu: 2009, s. 41)

1. TEMÜRBOĞA MEDRESESİ

Yeri ve tarihi hakkında diğer kaynaklarda bilgi bulunmayan bu medresenin ismine Urfa'ya ait bazı arşiv kayıtlarında rastlanmaktadır. 1540 tarihli tahrir defterinde Temürboğa Medresesi'nin müderrisi Mevlânâ İbrâhim Efendi'nin günlük onbir akce ücret aldığı kaydedilmiştir.⁹⁴ 15 Zilhicce 1117 (30 Mart 1706) tarihli bir belgeye göre de münhal olan Temürboğa Medresesi müderrisliğinin kendisine verilmesini arz eden Şeyh Yusuf'un talebi Şeyhülislam Paşmakcızâde Seyyid Ali Efendi'nin onayıyla kabul edilmiştir.⁹⁵ Bu durumda bu medresenin XVII asır başlarında faaliyette olduğu anlaşılmaktadır.

3. FÎRUZ BEY MEDRESESİ

Şanlıurfa'da bu isimde bir medresenin varlığı Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme'sinden öğrenilmektedir.⁹⁶ Adına başka kaynaklarda rastlanmayan ve şehrin neresinde olduğu hakkında Evliyâ Çelebi'nin de bilgi vermediği bu medreseden günümüze ulaşan herhangi bir iz bulunmamaktadır.

Evliyâ Çelebi, 1056 (1646) yılında Urfa'ya yaptığı seyahatten bahsederken bu medreseden söz ettiğine göre, Fîruz Bey Medresesi'nin bu tarihten önce mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu zat daha önce bahsedilen ve Nakibzâde İbrahim Medresesinin güney cephesindeki 1196 (1781/1782) tarihli çeşmeyi yaptıran Firuz Bey'dir.⁹⁷

4. İHLÂSİYE MEDRESESİ

İhlâsiye Medresesi, aynı adı taşıyan câmi ile birlikte, İmam Mahmud Efendi'nin oğlu Hacı Mûsâ Efendi tarafından, Bâbü'l-Emir Mahallesi'nde, bugünkü Dîvanyolu Caddesi'nin batı kenarında inşa ettirilmiştir.

Bânî Hacı Mûsâ Efendi, yaptırmış olduğu yapılar için hazırladığı evâhir-i Rebîu'l-evvel 1051 (1641) tarihli vakfiyede, medrese ile ilgili fazla bilgi vermemiştir. İhlâsiye Câmisi'ni bahsedilen yerde, bizzat kendisinin yeni olarak binâ ettirdiğini belirttikten sonra, vakfettiği mallarını ve bu mallarının bulundukları yerleri tek tek saymıştır. Vakfiyenin devâmında vakıf şartlarını ve vazîfeliler için tayin edilen ücretleri de belirterek, câminin avlusunda beş adet hücre (oda) yaptırdığım, aydınlatma için her odaya yağ bedeli olarak günlük bir

⁹⁴ Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şanlıurfa 2005, s. 155.

⁹⁵ Murat Akgündüz, *a.g.m.*, s.115.

⁹⁶ Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, c. III, s. 152.

⁹⁷ Bazı kaynaklarda XVI. Yüzyılda Horasan'dan Anadolu'ya göç eden ve Urfanın güneyinde Rakka havalisine yerleşen Barak Türkmenlerinin iskân başı olan Firuz Bey'den söz edilmekte, çeşmeyi yaptıran Firuz Bey'in de bu Firuz Bey'in torunu olduğu belirtilmektedir. (Kadahan Kadoğlu, Oğuz Kağandan Günümüze Barak Türkmenleri, <https://tr-tr.facebook.com/notes/barak-t%C3%BCrkmen> 27.10.2013)

akçe tahsis ettiğini ve oğlu Hacı Ebû Bekir'i de mütevellî tayin ettiğini zikretmiştir.⁹⁸

Vakfiyede medreseden ve müderrislik vazifesinden söz edilmemektedir. Ancak bu tarihten (1051/1641) evvel yapıldığı belli olan İhlâsiye Câmisi avlusundaki beş odanın, henüz vakfiyenin hazırlandığı sırada medrese olarak faaliyete geçmemiş olduğu veya mektep gibi başka amaçlarla kullanılıp bilâhère medrese olarak hizmete girdiği de düşünülebilir. 1321 (1903) senesi Maarif Nezâreti Salnâmesi'nde, İhlâsiye Medresesi ve Kütüphânesi'nin 1275 (1858-1859) tarihinde Hacı Sâid Ağa tarafından kurulduğu ve kütüphânesinde 600 kitap bulunduğunu belirtilmekte ise de⁹⁹ bu tarihin mevcut medresenin yeniden faaliyete geçirildiği tarih olması da mümkündür.

Abdî (? - 1901), Fûrûğî (1877- ?), Muhibbî (1854 - 1906), İsmet (1827 - 1875), Tâkî (1848 - 1909) ve Sıdkî (1850 - 1914) gibi XIX. yüzyıl Urfa şâirlerinin İhlâsiye Medresesi'nde yetiştikleri bilindiğine göre¹⁰⁰ bu medresenin o dönemde, Urfa'daki eğitim hayatında oldukça önemli bir yere sâhip olduğu anlaşılmaktadır. Son yıllarda yıkılmış olan İhlâsiye (Kardeşler) Câmisi ve Medresesi'nin yerine 1995-1997 yılları arasında aynı isimle yeni bir câmi yapılmıştır.

5. ŞA'BÂNİYE MEDRESESİ

Şa'bâniye Medresesi, Hacı Şa'bân Ağa tarafından Urfa'nın *Gazgancı Pazarı* mevkiinde¹⁰¹ yaptırılmıştır. Abdü'n-Nebî oğlu Hacı Şa'bân Efendi'nin, medresenin de inşa tarihi olan Cemâziyelâhîr 1115 (1703) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre, önceden Kıbrıs defterdarlığı yapmış olan ve Halep defterdarlığı görevinde bulunan bânî, Urfa'nın Tanlık Mahallesi'nde, bir derslane ve on odadan oluşan bir medrese, bir mescid, medresenin avlusunda bir havuz ve iki tuvalet inşa etmiş, medresenin kuzeyinde müderrisler için bir ev tamir ederek, evin dâhilinde mahzen, çardak, mutfak, su kuyusu, odunluk ve tuvalet ile, yine medresenin kible tarafında altlarında ahır bulunan odalar ve bir han yaptırmıştır.¹⁰²

Hacı Şa'bân Efendi'nin medrese ile beraber yaptırdığını belirttiği han, bugün halen harap bir vaziyette mevcut olup, Şa'bân Hanı adıyla bilinmektedir. Vakfiyede bu hanın, medresenin kible cihetinde olduğu belirtildiğine göre, medrese de hanın kuzeyinde olması gerekir. Hanın kuzeyinde bugün Mithatpaşa İl-

⁹⁸ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 608/2, s. 323,324.

⁹⁹ *Salnâme-i Nazâret-i Maarif-i Umûmiyye*, yıl: 1321, s. 457.

¹⁰⁰ Bedri Alpay, *a.g.e.*, s.13, 58, 143, 110, 206, 224.

¹⁰¹ *Salnâme-i Nazâret-i Maarif-i Umûmiyye*, yıl: 1317, s. 1122, 1123; yıl: 1319, s. 540, 541; yıl: 1321, s. 464.

¹⁰² “Şa'bâniye Vakfı”nın vakıf mütevellisi Abdurrahman Efendi tarafından onaylanmış Osmanlıca örneğinden (Mahmut Karakaş Arşivi/Şanlıurfa)

kokulu bulunmaktadır. Dolayısıyla medrese odalarının en azından bir kısmının bugün ilkokul olarak hizmet veren binanın oturduğu alanda bulunduğu anlaşılmaktadır. Şa'ban Hanı'nın 30.00 metre kadar kuzeyinde, Mithatpaşa İlkokulu'nun kuzey batı köşesine yaklaşık 5.00 metre mesâfede de kubbeli bir yapı bulunmaktadır. *Köroğlu Kahvesi* adıyla halen kahvehane olarak çalıştırılan bu yapının, Şa'bâniye Medresesi'nin bir parçası, muhtemelen derslane kısmı olduğu tahmin edilmektedir. Doğu tarafında beşik kemerli bir açıklığı ile iki yanında birer penceresi bulunan bu kubbeli mekanın güney duvarına bitişik biçimde yer alan çapraz tonozlu üç oda ise dükkan olarak kullanılmaktadır.

Şa'bâniye Medresesi müderrisi ve yanındaki mescidin imamı olan Seyyid Ahmed'in vefatı üzerine 11 Safer 1252 (28 Mayıs 1836) tarihinde yerine büyük oğlu Seyyid Hüseyin tayin edilmiştir.¹⁰³ 1326 tarihli Halep Vilâyeti salnâmesinde belirtildiğine göre bu medrese bünyesinde, o tarihte 40 adet kitabı olan küçük çapta bir de kütüphâne (kitaplık) bulunduğu bilinmektedir.¹⁰⁴ 1317-1321 (1899-1903) yılları arasında Hacı Ömer Efendi'nin müderris olarak görev yaptığı bu medresede, sözkonusu yıllarda on kadar talebenin de öğrenim gördüğü kaydedilmiştir.¹⁰⁵

6. SULTAN BURHAN MEDRESESİ

Başka kaynaklarda rastlayamadığımız Sultan Burhan Medresesi'nin adı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki hurûfat defterlerinde¹⁰⁶ ve Hacı Kasım oğlu Hacı İbrâhim Efendi'nin İbrâhimiye Medresesi vakfiyesinde geçmektedir. Evâsıtı Receb 1138 (Mart 1726) tarihli vakfiyede İbrâhimiye Medresesi'nin gelir kaynakları sıralanırken şu ifâdelere yer verilmiştir: "...*Sûk-ı Keçeciyan'da bir bab bakkal dükkâmı ki kibleten Sultan Burhan Medresesi...*"¹⁰⁷ Bu sözlerden bu medresenin günümüzde de aynı adla anılan Keçeciler Çarşısı mevkiinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Medresenin adı en erken Şevval 1115 (Şubat/Mart 1704) tarihli bir kayıta, *Sultan Burhan Buk'ası*¹⁰⁸ olarak geçmektedir. Atamaların kaydedildiği hurufat defterlerinde: "*Ruha'da Sultan Burhan Buk'ası'nda iki akçe ile buk'adâr Şeyh Ramazan'a tecdîd. Şevvâl sene 1115*"¹⁰⁹ ifadesi yer almaktadır. Şeyh Ramazan

¹⁰³ Murat Akgündüz, *a.g.m.*, s.116.

¹⁰⁴ *Salnâme-i Vilâyet-i Halep*, yıl: 1326, s. 397.

¹⁰⁵ *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1317, s. 1122, 1123; yıl: 1319, s. 540, 541; yıl: 1321, s. 464.

¹⁰⁶ VGMA, Defter 1160, s. 187; 1119, s. 91; 1088, s. 51; 1090, s. 120.

¹⁰⁷ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No:605, s. 204.

¹⁰⁸ Buk'a: Yer, arazi parçası, ülke anlamlarına gelen bu kelime İslam dünyasında türbe, zaviye ve özellikle eğitim yeri için kullanılan bir terimdir. Daha yaygın olarak ise muhtemelen medrese ile sıbyan mektebi arasındaki bir eğitim kurumunu ifade etmektedir. Osmanlı dönemindeki bazı kayıtlardan aşağı derceli medreselere bazen buk'a denildiği ve buralara mahalli kadının teklifi ile tayin yapıldığı anlaşılmaktadır. (Mehmet İpşirli, "Buk'a", *DİA* c.VI, s. 386-387)

¹⁰⁹ VGMA, Defter 1160, s. 187.

efendi'nin görevinin yenilendiğini bildiren bu ifade medresenin zikredilen tarihten önce mevcut olduğunu gösterir.

Şaban 1137 (Nisan/Mayıs 1725) tarihli bir başka kayıta ise yapıdan medrese olarak bahsedilmiştir. Hüseyin Halife'nin medresede görevlendirilmesi ile ilgili ibare "*Ruha'da Sultan Burhan Medresesi'nde bir akçe ile buk'adâr Hamis fevtinden Hüseyin Halife'ye kadısı Mehmed Emin arzıyla inâyet*"¹¹⁰ şeklindedir. Bu medreseye ait bir vakfiyeye ve kim tarafından ne zaman inşa edildiğine dair bilgiye ulaşılamamıştır.

7. HAMÎS EFENDİ (HAMÎSİYE) MEDRESESİ

Bugün mevcut olmayan Hamîs Efendi Medresesi'nin varlığı ve bu medresenin Şanlıurfa'nın *Harrankapı Mahallesi*'nde inşa edilmiş olduğu, Urfa Şer'i Mahkeme sicillerinde kayıtlı bir tevliyet i'lâmı¹¹¹ ile bu medreseye tahsisâtta bulunmuş olan Rahîmiye Medresesi'nin kurucusu Abdürrahîm Efendi'nin 1181(1767) tarihli vakfiyesinden¹¹² öğrenilmektedir. Ayrıca Urfa'ya ait hurufat defterlerinde Hamîs Efendi Medresesine yapılan müderris ve mütevellî atamaları ile ilgili kayıtlar da bulunmaktadır.¹¹³ Ancak mahalle bilinmekle beraber, çevredeki yapısal değişim nedeniyle medresenin yerini tam olarak belirlemek mümkün olmamıştır.

Hamîsiye Medresesi, adını kurucusu eski Urfa müftülerinden¹¹⁴ Hacı Hamîs Efendi'den almıştır. Medresenin inşa tarihi hakkında da bilgi veren, Urfa Şer'i Mahkeme sicillerinde mevcut, 20 Rebîu'l-evvel 1304 (17 Aralık 1886) tarihli kayda göre, bu medrese Hacı Hamîs Efendi tarafından yaptırılmış, medresenin ihtiyaçlarını karşılamak için vakıf kurulmuş ve 1137 (1724-1725) tarihinde de vakfiyesi düzenlenmiştir. Medrese de büyük ihtimalle bu tarihte, veya bu tarihten önceki birkaç yıl zarfında inşa edilmiş olmalıdır. Çünkü vakfiyenin, inşadan bir müddet sonra hazırlanmış olması mümkündür.

Medresede görev yapan Müderris İbrahim Halife'ye 1137 senesi Şaban ayında (Nisan/Mayıs 1725) berat verildiğini ifade eden bir kayıt bu tarihte medresenin hizmette olduğunu göstermektedir.¹¹⁵ Seyyid İbrahim, Hacı İshak, Seyyid Mehmed, Mübarek Mehmed, Abdülbaki bin Mübarek Mehmed ve Seyyid Abdülkadir efendiler de bu medresede müderris olarak hizmet vermiş-

¹¹⁰ VGMA, Defter 1119, s. 91.

¹¹¹ Urfa Şer'i Mahkeme Sicilleri, No: 227, s. 98, Kayıt No: 16.

¹¹² VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 619, s. 106.

¹¹³ Bu atamaların yer aldığı defterler ve sayfa numaraları: VGMA, Defter 1119, s. 90; 1088, s. 54, 56; 1158, s. 260; 1117, s. 37; 1096, s. 267, 268; 565, s. 215; 568, s. 239.

¹¹⁴ Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Evliyâ ve Âlimleri*, Şanlıurfa 1996, s. 154.

¹¹⁵ VGMA, Defter 1119, s. 90.

lerdir.¹¹⁶ Şeyh Mustafa Efendi'nin, vakfın mütevellisi olduğu ve medresenin, Rebiulevvel 1304 (Aralık 1886) tarihinde mevcut ve mamur olduğu da yine yukarıda geçen sicil kaydından anlaşılmaktadır.¹¹⁷

8. ABDURRAHMAN EFENDİ (HARRANKAPI) MEDRESESİ

Evâil-i Receb 1137 (Mart 1725) tarihli vakfiyesinde kayıtlı bilgilerden bu medresenin, Bâbü'l-Emir Mahallesi sakinlerinden Hacı Abdurrahman Efendi bin Mustafa Çelebi tarafından, Harran Kapısı'nın tam karşısında halen mevcut bulunan Harrankapı (Hacı Lütfullah) Câmisi'nin avlusunda yaptırıldığı anlaşılmaktadır.¹¹⁸

Harrankapı Câmisi'nin inşa kitâbesi 1133 (1721) tarihini taşımaktadır. Bâni Abdurrahman Efendi vakfiyesinde bu câmiyi ve medreseyi müceddeden (yeni baştan) inşa ettiğini belirttiğine göre vakfiyenin hazırlanışından dört yıl kadar önceye rastlayan bu tarih aynı zamanda medresenin de inşa tarihidir.

Vakfiyenin devamında, vazîfeliler ve ücretleri hakkında bilgiler verilmekte, muallimhâne ve sıbyân-ı müsliminden bahsedilmektedir. Buna göre burada aynı zamanda sıbyan mektebi de bulunmaktaydı. Ancak aydınlanma masrafları için günlük birer buçuk akçe tahsis edilen bu odalarda kalacak talebe-i ulûmun yabancı olması ve geceleri de orada kalarak ilimle meşgul olmaları gibi şartların bulunması,¹¹⁹ buranın aynı zamanda bir medrese olduğunu göstermektedir.

Yine vakfiyede kayıtlı bilgilerden anlaşıldığına göre, bir külliye niteliğinde olan bu yapı topluluğu dâhilinde, iki büyük kubbeli bir câmi, câminin altında kibleye dönük iki dükkan, batı tarafında yine iki dükkan, câminin kuzeyinde dört kubbeli uzun bir eyvan, batı tarafında üst katta iki kubbeli muallimhâne ve güneyinde kubbeli bir oda, câmi avlusunda beş adet talebe odası ve bir tuvaletle câmi dışında da üç adet tuvalet bulunmaktaydı. Ancak zikredilen bu yapılardan bugün sadece câmi mevcuttur. Câminin son cemaat yerinde bulunan başka bir kitâbe de 1400 (1981) tarihinde câminin yeniden imâr edildiği ifâde edilmektedir ki bu tarihte esaslı bir onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Bugünkü câmi tek kubbelidir. Muhtemelen câmi avlusunda olması gereken medrese odalarının yerinde bulunan lojman şeklindeki yeni yapılar da bu tarihte yapılmış olmalıdır. Ayrıca vakfiyede bahsedilen câmi altındaki iki dükkanın¹²⁰ güneye bakan kemer açıklıkları son zamanlarda kapatılmış olup kemer izlerinden bahçe zemîninin eskiden daha düşük olduğu anlaşılmaktadır.

¹¹⁶ VGMA, Defter 1088, s. 54, 56; 1158, s. 260; 1117, s. 37; 1096, s. 267, 268; 565, s. 215; 568, s. 239.

¹¹⁷ Urfa Şer'i Mahkeme Sicilleri, No: 227, s. 98, Kayıt No: 16.

¹¹⁸ "Abdurrahman b. Mustafa Çelebi Vakfı"nın vakfiye sûreti, (Mahmut Karakaş Arşivi/ Şanlıurfa).

¹¹⁹ Aynı vakfiye.

¹²⁰ Aynı vakfiye.

Prof. Dr. Oktay Aslanapa başka bir bilgi vermeksizin, “Anadolu’daki Eyvanlı Medreseler” başlığı altında zikrettiği Urfa’daki Abdurrahman Medresesi’ni, XVII. yüzyıla âit Osmanlı medresesi olarak tarihlendirmektedir.¹²¹ İslam Ansiklopedisi’ne, Prof. Dr. Semâvi Eyice tarafından yazılmış olan “Mescid” maddesinde, câminin bir parçası durumunda inşa edilmiş medreseler arasında sayılan Abdurrahman Medresesi, XVII. veyâ XVIII. asra tarihlendirilerek odalarının tonoz örtülü olduğu belirtilmiştir.¹²² A. Gabriel’in “Abdurrahman Medresesi” adıyla ele aldığı medrese ise,¹²³ yukarıda ele alınan Rızvâniye Medresesi olup, bahsedilen bu kaynaklarda bir isimlendirme hatası olduğu düşünülmektedir.

9. RAHÎMİYE MEDRESESİ

Eski resimlerden ve vakfiyesindeki bilgilerden, Rahimiye Medresesi’nin Akarbaşı mevkiinde, Hasan Pâdişah Câmisi avlusunun doğu tarafına bitişik durumda olduğu anlaşılmaktadır. 1939 yılındaki yol genişletme çalışmaları sırasında yıkılan¹²⁴ Rahîmiye Medresesi’nin yerinde bugün, sonradan yapılmış başka yapılar bulunmaktadır.

Maârif Nazâreti Salnâmelerinde bu medrese dâhilinde kurulmuş olan Rahîmiye Kütübhânesi’nin inşa tarihi olarak 1150 (1737-1738) yılı gösterilmiştir.¹²⁵ Vakfiyesindeki bilgilerden ise kütüphanenin medreseyle birlikte yapıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre bu tarihin aynı zamanda medresenin de inşa tarihi olması gerekir. Ancak bâni Abdürrahîm Efendi’nin, yaptırdığı medrese ve dârü’l-kurrâ için hazırlamış olduğu vakfiyenin, gurre-i Receb 1181 (Kasım 1767) tarihini taşıması,¹²⁶ 1150 tarihine ihtiyatla bakmamızı gerektirmektedir. Çünkü medresenin inşası ile bânisi tarafından medresenin ihtiyaçları için hazırlanan vakfiyenin tertibi arasında 31 yıl gibi uzun bir sürenin geçmesi pek makûl görülmemektedir. Bu durumda Rahîmiye Medresesi’nin bu iki tarih arasında inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Medrese ve manzumesi ile ilgili oldukça teferruatlı bilgi veren vakfiyenin ilgili kısımlarından anlaşıldığına göre Abdürrahîm Efendi, Hasan Pâdişah Câmisi avlusunun doğusuna bitişik olan bir evini yıkarak yerine kubbeli bir dershanesi ve yine kubbeli bir eyvanı ile doğu tarafında bir odası ve bir tuvaleti bulunan, avlulu bir dârü’l-kurrâ yaptırmıştır. Dârü’l-kurrânın güney tarafında, yine Hasan Pâdişah Câmisi avlusunun doğusuna bitişik bulunan iki evini yıka-

¹²¹ Oktay Aslanapa, *Türk ve İslam Sanatı III*, İstanbul 1974, s. 162.

¹²² Semâvi Eyice, “Mescid” mad., *İA.*, İstanbul 1993, c. VIII, s. 117.

¹²³ A. Gabriel, *Voyages Archeologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris 1940, s. 283-285.

¹²⁴ Cihat Kürkcüoğlu, *Yıldız Albumlerinde Urfa*, Ankara 2009, s. 41.

¹²⁵ *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, Yıl: 1316, s. 1018, 1019; Yıl: 1319, s. 546, 547; Yıl: 1321, s. 468.

¹²⁶ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 619, s. 105.

rak yerine medreseyi inşa etmiştir. Bu medresenin kubbeli bir dershanesi, dershanenin kablesinde ve doğusunda eyvanları, bir kütüphânesi ve onun bitişiğinde kapısı kütüphâneye açılan bir hâfız-ı kütüb odası, on adet talebe odası, bir bevvab (kapıcı) odası ile onun bitişiğinde çamaşırhânesi ve iki tuvaleti bulunmaktaydı. Bir avlu etrafında inşa edilmiş olan medresenin kapısı câminin avlusuna açılıyordu. Medrese ve dârü'l-kurrâ, câmi avlusundan geçmekte olan Halîlü'r-Rahman Suyu üzerinde bulunuyordu. Medresenin güneyinde câminin tuvaletlerine giden sokak, batısında câminin avlusu, kuzeyinde dârü'l-kurrâ, her ikisinin kuzeyinde de Halîlü'r-Rahmân yolu yer alıyordu.¹²⁷

Abdurrahîm Efendi, medresede elli akçe ücretle çeşitli ilimleri öğretmeye muktedir bir müderris ve günlük kırk akçe ücretle bir hâzin-i kütüb görevlendirilmesini, talebelerin ihtiyaçları için on adet odaya günlük altışar akçe tahsis edilmesini, mütevellî olmayan evladından bevvâb, luğkeş, ferraş ve câbî olanlara günlük on beşer akçe verilmesini ve yine evlâdından lâıyk olan birinin altmış akçe ücretle vakfın mütevellîsi olmasını şart koşmuştur.¹²⁸

Rahîmiye Medresesi için, bânisi Abdurrahîm Efendi bir de kütübhâne tesis ederek medrese dışına çıkarılmamak şartıyla bazı kitaplar vakfetmiştir. Vakfiyesinde tek tek zikrettiği bu kitaplar; lügat ilmine dair yirmi bir, hadise dair on sekiz, usûl-i fıkha dair on beş, fıkha dair yirmi üç, ilm-i meânîye dair yedi, nahve dair yirmi bir, sarfa dair dört, akâid ve hikmete dâir on beş, mantıka dâir yedi, âdâba dair on dört ve dârü'l-kurrâ için de yedi adet kitap olmak üzere toplam 150 yi aşkındır.¹²⁹ Söz konusu vakfiyede, kütüphanenin ve kütüphaneye açılan hâfız-ı kütüb odasının, külliye'nin güney doğu tarafında olduğu da ayrıca belirtilmiştir. 1317 (1899) ve 1319 (1901) yıllarında on beş, 1321 (1903) yılında on altı talebenin öğrenim gördüğü¹³⁰ Rahîmiye Medresesi'nin kütüphânesinde, 1316 (1898), 1319 (1901) ve 1321 (1903) yıllarında 220¹³¹, 1326 (1908) yılında ise 390 adet kitap bulunduğu kaydedilmiştir.¹³²

10. RAHMÂNİYE MEDRESESİ

Bu medresenin kimin tarafından, ne zaman yapıldığı Urfa Şer'î Mahkeme sicillerinde mevcut 12 Safer 1312 (16 Ağustos 1894) tarihli, medrese vakfının tevliyet davâsı ile ilgili bir arızadan öğrenilmektedir.

Medresenin bânisi Abdurrahman oğlu Abdullah Efendi'nin kız evladından torunu, İsmâil oğlu Mehmed Ağa tarafından verilen arıza: "...Medîne-i Urfa'da

¹²⁷ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 619, s. 105.

¹²⁸ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 619, s. 107.

¹²⁹ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 619, s. 106, 107.

¹³⁰ *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiye*, yıl: 1317, s. 1122, 1123; yıl: 1319, s. 540, 541; yıl: 1321, s. 464.

¹³¹ *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiye*, yıl: 1316, s. 1018, 1019; yıl: 1319, s. 546, 547; yıl: 1321, s. 468.

¹³² *Salnâme-i Vilâyet-i Haleb*, yıl: 1326, s. 397.

vâki ecdâd-ı ızâmımdan sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât, kâtibü'l-iskân Abdullah Efendi İbn-i Abdurrahman Efendi bin Abdullah nâm vâkıfın binâ ve inşasına muvaffak olduğu Rahmâniye Medresesi'nin 1164 senesi Rebû'l-evvelinin 22. günü tarihiyle muverreh ve ol vakit Urfa'da nâibü's-şer'î bulunan Abdülfettâh Efendi imzâsıyla mûmzât ve hatmiyle mahtûme bir kît'a vakfiye-i ma'mûlün bihâsı mantûkunca... ber mûcib-i şart-ı vâkıf ve teâmül-i kadîm vazîfe-i mersûmesiyle tevliyete ta'yin ve yedime müceddeden bir kît'a berât-ı şerîf-i âlîşân sadaka ve ihsân buyurulmak üzere keyfiyetin pâye-i serîr-i saltanat-ı a'lâyâ arz olunmasını istihâm ederim...¹³³ şeklinde devam etmektedir.

Bu belgeden, medresenin Abdullah ibn-i Abdurrahman Efendi tarafından yaptırıldığı, adının Rahmâniye Medresesi olarak bilindiği ve 22 Rebû'l-evvel 1164 (19 Şubat 1751) tarihinde de vakfiyesinin düzenlendiği anlaşılmaktadır.¹³⁴ Ancak bu vakfiyeye ve medresenin yeri, yapısı hakkında başka bir bilgiye ulaşılamamıştır. Vakfiyelerin genellikle bâniler tarafından inşayı müteâkip düzenlendiği dikkate alınırsa bu tarih aynı zamanda medresenin inşa tarihi olarak kabul edilebilir.

11. HAYDÂRİYE (HAYDAR AĞA) MEDRESESİ

Haydâriye veya Haydarağa Medresesi hakkında, bânisi Hacı Haydar Ağa bin Muhammed'in 1169 (1755-1756) tarihli vakfiyesinden bilgi edinilebilmektedir. Haydar Ağa vakfiyesinde, medreseyi inşa ettiği yeri târif ederken, yukarıda geçen ve Harrankapı Mahallesi'nde bulunduğu belirtilen Hamîs Efendi Medresesi'nin yakınında (kuzeyinde) inşa ettiğini bildirmektedir.¹³⁵ Ancak günümüze ulaşmış herhangi bir kalıntısı bulunmadığından bu iki medresenin yerlerini tesbit etmek mümkün olamamıştır.

Oğlu Hacı Abdurrahman Çelebi'nin mütevlî tayin edildiğini bildiren aynı vakfiyedeki, "...Sümbüllüzâde Ömer Beşe'den...ve Veli Bey oğlu Mahmud Bey'in vârislerinden iştirâ eylediğim zeminlere hâlen müceddeden medrese binâ ve ta'mir ve derûnunda beş adet hücre ve bir sofa ve fevkinde bir adet dersihâne ve dârü'l-kurrâ hücresi ve iki adet kenîf ve derûnunda cârî nehr-i mezkûr ve kadrince havşi müstemil medrese inşâ ve ihdâs ve..."¹³⁶ sözlerinden, Haydar Ağa Medresesi'nin, vakfiyenin düzenlendiği 1169 (1755-1756) tarihinde yeni olarak inşa edildiği, medresenin alt katında beş oda, bir sofa ile iki adet tuvaletin bulunduğu, üst katında da bir dersane ve bir dârü'l-kurrâ olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Haydar Ağa, medrese odalarında kalacak talebelerin her biri için aylık birer kuruş, müderris için aylık üç kuruş olmak üzere, senelik 120 ku-

¹³³ Urfa Şer'î Mahkeme Sicilleri, No: 219, Kayıt No: 306.

¹³⁴ Urfa Şer'î Mahkeme Sicilleri, No: 219, Kayıt No: 306.

¹³⁵ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 617, s.105.

¹³⁶ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 617, s. 105

ruş medresedeki vazifelilere, on beş kuruşta yemek ve aydınlanma masraflarına tahsis etmiştir.¹³⁷

Daha önce bahsedilen Şehbenderiye Medresesi'nin bânîsi Hacı Bekir Bey'de, 1328 (1910) tarihli vakfiyesinde Haydâriye Medresesi'nin masrafları için tahsisâtta bulunmuştur.¹³⁸

Halep Vilâyeti salnâmesinde belirtildiğine göre 1327 (1909) senesinde Haydar Ağa Medresesi bünyesinde bir de kütüphâne mevcut olduğu ve içinde 60 adet kitap bulunduğu bilinmektedir.¹³⁹ Urfalı şairlerden Kıratoğlu Emin Efendi (1884-1941) bu medresede öğrenim görmüştür.¹⁴⁰

12. RIZÂİYE (KUTBEDDİN) MEDRESESİ

Rızâiye Medresesi, bugün Oniki Eylül Caddesi'ndeki Basmahâne yakınında yeralan ve 1979 yılında yıkılarak yeniden yapılmış olan¹⁴¹ Kutbeddin Câmisi (Câmiü'l-Hayr) m bitişiğinde bulunuyordu. Medreseyi yaptıran Ahmetpaşazâde Ömer Paşa'nın eşi Ümmü Gülsüm Hanım'm bu medrese için hazırladığı vakfiyelerinde, Rızâiye Medresesi hakkında geniş bilgi bulunmaktadır. Evâhir-i Ramazan 1193 (Ekim 1779) tarihli vakfiyesinden alâşıldığına göre, Ümmü Gülsüm Hanım, genç yaşta vefât eden oğlu Ahmet Bey'in ölümüne çok üzölmüştür. Bunun üzerine oğlu Ahmet Bey, eşi Ömer Paşa ve kendisi için, ölüm sonrasında da sevâbindan istifâde edebileceği bir sadaka-i câriye olmak üzere Rızâiye Medresesi'ni inşa ettirmiştir.¹⁴²

Bu vakfiyenin devâmında, Rızâiye Medresesi'nin, Ömer Paşa tarafından tamir ettirilen Yeni Çarşı mevkiindeki Hayr Câmisi'ne bitişik olarak yaptırıldığı, medresenin bir derslane ve dokuz odasının bulunduğu, Üznî Ali Efendi'nin günlük kırk akçe ile medreseye müderris tâyin edildiğı, talebelere günlük on, luğkeş ve ferraşa günlük ikişer akçe tahsis edildiğı, medrese ihtiyaçlarının ve gerektiğinde tâmir masraflarının da vakıf gelirlerinden karşılanacağı belirtilmiştir.¹⁴³

Ümmü Gülsüm Hanım bu vakfiyesine zeyl (ek) mâhiyetinde hazırladığı, evâhir-i Cemâziye'l-âhir 1199 (Mayıs 1785) tarihli ikinci vakfiyesinde, Rızâiye Medresesi vakfına ilâve ettiğı mülklerini kaydederek, vakıf gelirlerinin fazlası-

¹³⁷ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 617, s. 105

¹³⁸ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 2103, s. 115.

¹³⁹ *Salnâme-i Vilâyet-i Halep*, yıl: 1327, s. 397.

¹⁴⁰ Bedri Alpay, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁴¹ Cihat Kürkcüoğlu, *Şanlıurfa Câmileri*, Ankara 1993, s. 31.

¹⁴² VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 588, s. 95.

¹⁴³ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 588, s. 96.

nın, müderrisin izniyle medresede görev yapanlar arasında paylaşılmasını istemiştir.¹⁴⁴

Rızâiye Medresesi'yle ilgili bir başka vakfiye de, Ümmü Gülsüm Hanım'ın beyi Hamevîzâde Ömer Paşa'nın, kendi ta'mir ettirdiği Kutbeddin Câmisi (Câmiu'l-Hayr) için hazırlayıp Rızâiye vakfına mülhak kıldığı 1194 (1780) tarihli vakfiyesidir. Bu vakfiyeden de, Ömer Paşa'nın önceden Maraş mir-i mirânı (beylerbeyi) olduğu, Kutbiye ya da Kutbeddin Câmisi'nin "Câmiu'l-Hayr" adıyla anıldığı, Ömer Paşa'nın bu vakfını Medrese-i Rızâiye vakfına mülhak kılıp, aynı şartlarla zevcesi Ümmü Gülsüm Hanım'ı yetkili kıldığı ve Ömer Paşa'nın Rızvâniye Külliyesi'ni yaptıran Rakka Vâlisi Rızvan Ahmed Paşa'nın oğlu olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁵ Ömer Paşa, oğlu Ahmed Bey'in ölümünden iki sene sonra 22 Safer 1195 (19 Şubat 1781) tarihinde vefât etmiş ve Bedüzzaman Mezarlığı'nın batısında, oğlu Ahmet Bey'in yanına defnedilmiştir.¹⁴⁶

Kutbeddin Câmisi'nin giriş kapısı üzerindeki kitâbe, 1192 (1778) tarihinde yapılan onarıma aittir. Demekki câminin Ömer Paşa tarafından onarımını müteâkip, belkide bu onarım esnasında, yanında Rızâiye Medresesi de inşa edilmiştir. Medresenin vakfiyesi 1193 tarihli olduğuna göre, bu tarihten evvel yapılmış olması gerekmektedir.

Câminin isminden dolayı Rızâiye Medresesi, *Kutbeddin Medresesi* adıyla da anılmıştır. Merhum Bedri Alpay, "*Şanlıurfa Şâirleri*" adlı eserinde, Şâir Muhammed Hıfzî (? -1932), Kürkcüzâde Şâir Hilmi (1857-1910) ve kendisinin Kutbeddin Medresesi'nde öğrenim gördüklerini kaydetmiştir.¹⁴⁷ 1321(1903) tarihli *Maârif Nazâreti Salnâmesi*'nde, o yıllarda Müderris Halil Efendi'nin görev yaptığı Rızâiye Medresesi'nde bir kütüphâne mevcut olduğu ve bu kütüphânede 100 adet kitap bulunduğu belirtilmektedir.¹⁴⁸

13. SÂKİBİYE MEDRESESİ

Bu medrese, şâir ve mutasavvıf Mehmed Emin Sâkib Efendi'nin (1796(?)-1873) Narıncı Mahallesi'ndeki Akarbaşı Mevkii'nde, Narıncı Câmisi'nin karşısında, tekkeyle beraber yaptırdığı külliye içerisinde bulunuyordu. Medresenin yıkılmadan önce merhum Şâir Bedri Alpay tarafından kaydedilen inşa kitâbesi şöyledir:

"Hânedân-ı Urfa'dan Sâkib Efendi hayırhâh

Eyledi Allah için bünyâd bir nev medrese

¹⁴⁴ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 608/2, s. 278.

¹⁴⁵ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 2150, s. 15, 16.

¹⁴⁶ Mahmut Karakaş, a.g.e., s. 95.

¹⁴⁷ Bedri Alpay, a.g.e., s. 28, 87, 95.

¹⁴⁸ *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiye*, yıl: 1321, s. 457.

*Mahz-ı tevfik-i hidâyettir Cenâb-ı Bârî'den
Yoksa bu âsâr-ı hayr olmaz muvaffak herkese
Böyle âsâr-ı celîl ki bir söyünmez şu'ledir
Haşre dek bin bâd eğer pervâne-tek dûd eylese
Geldi bir hâtıf dedi Sâbir anın târîhini
Sâkıbiye nâm ile olsun binâ bu medrese
Hicrî 1279¹⁴⁹*

Urfa'lı Şâir Sâbir (1819-1893) tarafından yazılmış olan bu kitâbede, Sâkıbiye Medresesi'nin 1279 (1862-1863) tarihinde Sâkîb Efendi tarafından inşa ettirildiği belirtilmektedir.

Sâkîb Efendi, medresenin de içinde bulunduğu külliyesi için birçok malını vakfetmiştir. Vakfettiği mülklerini de sıraladığı 25 Zilka'de 1286 (27 Şubat 1870) tarihli vakfiyesinde yer alan bilgilere göre; Sâkıbiye Külliyesi'nin batı tarafında hangâh ve hangâhın içerisinde bir câmi, büyük bir eyvan ve minâre ile câminin kuzey tarafında, üst katta yaz mevsimlerinde namaz kılmak için hazırlanmış bir namazgâh, alt katta on sekiz oda, bir havuz ve abdesthâne, altı adet helâ, bir mutfak, iki büyük ahır ile üst katta meşîhathâne, misâfirhâne, tevlîyethâne, on üç adet oda ve câmi bitişiğinde, üst katta bir de muvakkithâne bulunduğu, hangâhın dış tarafında kuzeyine bitişik olarak, üstte dershanesi ve kütüphânesiyle dokuz odası olan bir medresesi ve bir de sıbyan mektebi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁰ Bu yapılar 1940'lı yıllarda çevre düzenlemesi sebebiyle yıktırılmıştır.¹⁵¹

¹⁴⁹ Bedri Alpay, a.g.e., s. 184.

¹⁵⁰ VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 585, s. 41.

¹⁵¹ Cihat Kürkçüoğlu, *Yıldız Albumlerinde Urfa*, Ankara 2009, s. 19,42.

Urfa'nın Batıdan Görünümü, 2 Numaralı Kısım Sâkıbiye Külliyesi (XIX. Yüzyıl Sonları, Yıldız Albumlerinde Urfa, C. Kürkçüoğlu: 2009, s. 19)

Aynı zamanda şâir olan Mehmed Emin Sâkıb Efendi'nin, medrese dâhilindeki sıbyan mektebi için bizzat kendisinin yazmış olduğu kitâbeden, sıbyan mektebinin medreseden iki yıl önce 1277 (1860-1861) de yapıldığı anlaşılmaktadır. Kitabe şöyledir:

*"Kamû evlâd -ı İslâmı Cenab-ı Vahibü'l-ihsân
Ede ilm ü kemâli ma'rifetle Halik'ül akran
Yetim ile fakir evlâdını hasbî okutmak için
Bu hücre lutf-ı Hakk'la oldu her inşad-ı abâdan
Dü âlemde şerefbağ-ı saadet ilm ü irfandır
Okuttur hem oku zinhar kalma cahil ü nâdan
Sevab olur ümidiyle SÂKİB söyledim târih:
Gedâ eytâm için oldu bina bu mekteb-i sıbyan
Hicri 1277"¹⁵²*

¹⁵² Bedri Alpay, a.g.e., s. 198, 199.

Sâkıbiye Külliyesi, Mescit Kısmı (Yıldız Sarayı IRCICA Fotoğraf Arşivi, Sultan II. Abdülhamid Albümü).

Birecik'e bağlı Serisad Köyü'nde doğan Sâkıb Efendi, medrese tahsilini Birecik'te yaptıktan sonra, askerliğini müteakip Urfa'da yerleşmiş ve burada şer'iyye mahkemesi kâtipliği görevinde bulunmuştur. Köşk, mekteb, mescid, câmi, tekke gibi yapılar inşa ettirmiş ve kendi yaptırdığı Sâkıbiye Tekke ve Medresesi'nde birçok âlim ve şâir yetiştirmiştir. 1873 yılında misâfir olarak gittiği Birecik'teki oğlu Mustafa Lâmi'nin evinde vefat etmiş, vasiyeti üzerine cenazesi Urfa'ya getirilerek Sâkıbiye Medresesi'ndeki türbesine defnedilmiştir.¹⁵³ Külliye'nin yıkılması esnasında nakledildiği anlaşılan Sâkıb Efendi'nin kabri Mevlid-i Halil Mezarlığı'nda bulunmaktadır. Mezar taşı kitâbesi şöyledir:

1- *Fâtihatü'l-kitâb*

2- *Hâzâ kabri'l-merhum*

3- *Banî-i hankâh-ı Kâdirîye el-Hac Muhammed*

4- *Emin Sâkıb Efendi bin el-hac Mustafa*

5- *Efendi teveffâ ila rahmeti'llâhi ve tayyiba'llâhu serâhu*

6- *Ve ceale'l-cennete mesvâhu fi şehri Saferi'l-hayr*

7- *Geldi üçler okudu tarihin*

8- *Nevvera'llâhu li-kabri's-Sâkıb*

9- *Sene 1291*

Hacı Sâkıb Efendi'nin doğum tarihi belli olmamakla beraber, Gâziantepi Şâir Hasırcıoğlu Hacı Mehmet Ağa'nın, O'nun ölümü üzerine yazdığı şiirde geçen "Sinni seksene varmış idi heman" mısraı, Sâkıb Efendi'nin vefâtında seksen yaşında olduğunu göstermektedir ki, bu da doğum tarihinin 1211 (1796-1797) olması demektir.¹⁵⁴

Mehmed Emin Sâkıb Efendi, Şanlıurfa'nın Birecik ilçesinde de bir medrese yaptırmıştır. 1319 (1901) yılında Nâfız Efendi'nin müderris olduğu Birecik'teki Sâkıbiye Medresesi'nde altı talebenin öğrenim gördüğü belirtilmiştir.¹⁵⁵

¹⁵³ Bedri Alpay, a.g.e., s. 192, 193, 194.

¹⁵⁴ Cemil Câhit Güzelbey, "Hacı Sâkıb Efendi-II", *Harran Kültür ve Folklor Dergisi*, Şanlıurfa 1979, sy.4, s.8.

¹⁵⁵ *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1319, s. 540, 541.

OSMANLI DÖNEMİ URFA CAMİLERİ

Dr. A. Cihat KÜRKÇÜOĞLU*

1. Tarih Boyunca Urfa Camileri

Şanlıurfa il merkezinde halen 50 adet tarihi cami ve mescit bulunmaktadır. Bunların dördü mağara mescit olup, üçü de kiliseden çevrilmiştir. Urfa'daki camilerin en eski tarihlişinin Hacı Yadiğar Cami olduğu kapısı üzerindeki H.1288 / M.1871 tarihli onarım kitabesinden anlaşılmaktadır. Kitabede; Nurlu Hacı Yadiğâr Camii'nin önce H.550 (M.1155), sonra H.920 (M.1514) tarihinde onarıldığı yazılmış ve 1871 onarımının çok sağlam olduğu belirtilmiştir¹. M.1155 tarihinde (Zengiler dönemi 1144-1182) tamiri yapılan caminin çok daha eski tarihli olması gerekmektedir. Ayrıca, XVI.yüzyıl tahrirlerinde "*Mescid-i Veli Kethuda*" adıyla geçen mescidin "*meşhur*" adının "*Hacı Yadiğar*" olduğu Diyarbakır Beylerbeyliği Vakıfları'ndan anlaşılmaktadır². Bu cami küçük olması nedeniyle halk arasında "*Kuttik Cami*" adıyla da tanınmaktadır.

1170-1175 tarihlerine ait olduğu düşünülen Ulu Cami ile inşa tarihi bilinmeyen Hoca Ahmed (Pazar) Camii'nin de bazı mimari ve süsleme özelliklerine dayanarak Zengiler dönemine ait olduğu tahmin edilmektedir.

Şeyh Mes'ud tarafından yaptırıldığı bilinen Şeyh Mes'ud Zaviyesi'nin ve içindeki mescidin 1182-1239 tarihleri arasında Urfa'ya hakim olan Eyyübiler döneminde 1183 tarihinde inşa edildiğini zaviyenin batısındaki sarnıcın kayaya oyulmuş kitabesinden anlamaktayız³.

1211 tarihli Halil-ür Rahman Camii de eski bir kilisenin yerine Eyyübiler döneminde yapılmıştır.

Eski Ömeriye Camii'nin son cemaat yerinin doğu duvarında yer alan kitabede H.701/M.1301 tarihinde (Memlûklerin Urfa'ya hakimiyetinin birinci dönemi 1272-1394) Ahmed el-Hac Durmuş Siraceddin oğlu Muhammed Ağa tarafından onarıldığı yazılıdır. Caminin, H.701/M.1301 tarihinde onarıldığı düşünüldüğünde, daha eski tarihli olması gerektiği anlaşılır. Caminin günümüzdeki mimari üslubuna dayanarak, temelden itibaren eski caminin yerine Osmanlı döneminde yeniden yaptırıldığı söylenilebilir.

Hasan Padişah Camii ve Nur Ali Mescidi Akkoyunlular dönemine (XV. yüzyıl) aittir.

* Harran Üniversitesi emekli öğretim üyesi.

¹ Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Konya, 2012, s. 75-76.

² Alpaz Bizbirlik., 16.Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar, Ankara, 2002.

³ Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 288-291.

İnşa kitabesi olmayan Nur Ali Mescidi'nin, Akkoyunlu beylerinden Karayülük Osman Bey'in yeğeni olan ve Karayülük Osman Bey'in 1404 yılında Urfa'yı almasından sonra buraya vali tayin ettiği Nur Ali Bey tarafından yapıldığı ve Akkoyunlu dönemine ait olduğu tahmin edilmektedir.

H.775/M.1373 tarihli "*Emir Mencek İbni Abdullah* (Memlûklü Valisi) *Vakfiyesi*"nde adı geçen Tohtemur Mescidi de Memlûklü dönemine ait olmalıdır.

Bunların dışındaki Urfa camilerinin tamamı Osmanlı dönemine aittir.

Urfa'daki Osmanlı dönemine ait camileri konu alan bu çalışmamızda, yukarıda adları geçen Osmanlı öncesi camilerine değinilmemiştir.

1517'de Osmanlı hakimiyetine giren Urfa'da yaptırılan ilk Osmanlı camisinin Mevlid-i Halil Camii olduğu buradaki 1523 tarihli bir kitabeden anlaşılmaktadır⁴.

Selahaddin Eyyubi, Circis Peygamber ve Fırfırlı camileri Osmanlı dönemine ait kiliselerden çevrilmişlerdir. Urfa'daki mağara mescitlerinden Şeyh Mes'ud Zaviyesi Mağara Mescidi'nin Eyyübiler dönemine ait olduğu bilinmekte, diğer mağara mescitlerin dönemleri hakkında elimizde kesin bilgi olmamasına rağmen Osmanlı dönemine ait oldukları tahmin edilmektedir.

1518, 1523, 1540 ve 1566 tarihlerine ait vakıf tahrirlerinde Ruha (Urfa) sancağında; Cami-i Kebir/Kızıl Mescid, Cami-i Tohtemur-Sâre Hatun Valide-i Hasan Padişah, Cami-i Narıncelu, Cami-i Hoca Ahmed, Mescid ve Medrese (adları verilmemiş), Mescid-i Müderris, Mescid-i Karaburç, Mescid-i Müşarefe, Mescid-i Acûz, Mescid-i Seyyid Mehmed, Mescid-i Bıçakçı, Mescid-i Sarac, Mescid-i Hassa, Mescid-i Hacı Hamza, Mescid-i Debbağhane/Tabakhane, Mescid-i Hacı Mihman, Mescid-i Hacı Sıdika, Mescid (Ağmeşhed karyesinde), Mescid-i Seyyid Ömer, Mescid-i Hacı Paşa, Mescid-i Veli Kethüda, Mescid-i Ağaç Ahmed, Mescid-i Kara Hacı, Mescid-i Davud Beg, Mescid-i Hacı Budak, Mescid-i Cedid, Mescid-i Halife, Mescid-i Ma'ruf, Mescid-i Kara Ahmed, Mescid-i Kaba/benâm-ı Seyyid Mahmud, Mescid-i Kara Musa, Mescid-i Hacı Kor(k)maz, Mescid-i Hakim (Hekim) Dede olmak üzere 34 adet cami ve mescidin adları geçmektedir⁵.

Bunlardan Cami-i Kebir/Kızıl Mescid; Ulu Cami adıyla, Cami-i Narıncelü; Narıncı Camii adıyla, Cami-i Hoca Ahmed; Pazar Camii adıyla, Mescid-i Müderris; Müderris Mescidi adıyla, Mescid-i Müşarefe (Müşerref); Kara Musa Camii adıyla, Mescidi Bıçakçı; İmam Sekkâki Camii adıyla, Mescid-i Hacı

⁴ Karakaş, s. 119-120.

⁵ Ahmet Nezihi Turan, XVI.Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı, Şanlıurfa, 2005, s. 160.

Mihman-Mescid-i Hacı Mihmânlu; Kıbrıslı Mescidi adıyla, Mescid-i Seyyid Ömer; Ömeriye Camii adıyla, Mescid-i Hakim (Hekim) Dede; Hekim Dede Camii adıyla günümüze ulaşmıştır.

Tahrirlerde Tohtemur Mescidi ile birlikte geçen “Sare Hatun Valide-i Hasan Padişah” adının bu mescidin ayrı biri adı mı olduğu, yoksa bitişiğindeki Hasan Padişah Camii mi olduğu anlaşılamamaktadır. Tohtemur Mescidi’nin adının H.775/M.1373 tarihli “*Emir Mencik İbni Abdullah Vakfiyesi*”nde geçmiş olması bu mescidin, bölgeyi 1404-1514 yılları arasında ellerinde tutan Akkoyunlular’dan öncesine ait olduğunu göstermektedir. Bu durumda, “Sare Hatun Valide-i Hasan Padişah” adının Hasan Padişah Camii’nin ayrı bir adı olduğu ve Uzun Hasan’ın camiye annesinin adına yaptırdığı düşünülebilir.

Bunların dışında, listede iki ayrı mescit halinde gösterilen Mescid-i Müşarefe ile Mescid-i Kara Musa aslında aynı mescitlerdir. Zira, Kara Musa Camii ile ilgili “*Trablusşam Şehrindeki Dergah-ı Âli’nin Başkapıcısı Darendeli Mehmet Ağa*”nın H.1164/M.1751 tarihli vakfiyesinde Kara Musa’nın diğer bir adının “*Müşerref Mescidi*” olduğu belirtilmiştir⁶.

XVI. yüzyıl ortalarına ait Diyarbakır Beylerbeyliği Vakıfları’nda, yukarıdaki listede olmayan Hoca Ali Mescidi, Meşarika (Meşarkiye olmalı) Mescidi, Hacibiye Mescidi, Hacı Beşe Mescidi, Kaya Mescidi ve Saraç Mehmed Mescidi’nin adları geçmektedir. Bunlardan Saraç Mehmet Mescidi aynı döneme ait vakıf tahrirlerinde geçen “Mescid-i Saraç” olmalıdır. Ayrıca, tahrirlerde geçen “Mescid-i Veli Kethuda”nın diğer “meşhur” adının “Hacı Yadigar”, “Mescid-i Karaburç”un “Temurbağa” olduğu Diyarbakır Beylerbeyliği Vakıfları’ndan anlaşılmaktadır⁷.

XVII. yüzyıl ortalarında (1649) Urfa’yı ziyaret eden Evliya Çelebi, şehirde, 22 cami ve 67 kadar mahalle mescidinin bulunduğunu belirtmektedir. Evliya Çelebi, Urfa camilerinden şu cümlelerle bahsetmektedir: “.... Urfa’da 22 cami vardır. İçkale’de eski bir mabed olan Minaresiz Cami vardır. Paşa Sarayı yakınında kalabalık cemaati olan Kızıl Cami, Nemrud zamanından kalma eski bir kilise imiş. Harun Reşid fethinde kiliseden camiye çevrilmiştir. Hala minarelerinde erganunhâneleri vardır. Ak Camii de eski bir mabeddir. İbrahim Halil Camii’ni ilk yaptıran Halife Me’mun’dur. Pazar Camii’nin cemaati çoktur. Sultan Hasan Camii, Ahaveyn Camii, Debbaghâne Camii de meşhur camileridir. Bu son 6 camiye, İbrahim Halil suyu uğrayıp havuz ve şadırvanları canlandırır ve fiskiyelelerden bol su fişkirır. Öteki camileri; Beykapısı Camii, Hekim Dede

⁶ A.Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa İli Camileri, Ankara, 2013, s.115.

⁷ Alpay Bizbirlik., 16.Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği’nde Vakıflar, Ankara, 2002.

Camii, Karameydan Camii, Uğurlu Meydan Camii'dir. Bu sonuncusu da eski bir mabeddir. 67 kadar mahale mescidi vardır."

Evliya Çelebi'nin yukarda sözünü ettiği camilerden büyük bir kısmı bugün ayaktaadır. Bunlardan İçkale'de olduğunu belirttiği cami günümüze ulaşmamıştır. Ahaveyn (Ahırvan) Camii'nin de büyük bir kısmı yıkılarak ev haline getirilmiştir. Son olarak sözünü ettiği Uğurlu Meydan Camii'nin ise bugünkü mevcut camilerden birinin değişik bir adı mı olduğu veya yıkılmış eski bir cami mi olduğu bilinmemektedir.

Sivrekli Ali Camii, Hacı Korkmaz Camii, Çine Camii, Tarihli Mescid-i Şerifi, Şah Hüseyin Camii, Mahkeme Mescid-i Şerifi, Hacı Mihman Camii, Meşarkıye Mescid-i Şerifi, Hacı Sadıka Mescid-i Şerifi, Sakıbiye Camii, Gelen Mescidi (M. 1153/M.1740), Kubbe Mescidi, Musa Efendi Camii, Kutbiye Camii günümüzde mevcut olmayan, ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde vakfiyeleri bulunan Şanlıurfa camileridir.⁸

Bunlardan;

Mahkeme Mescid-i Şerifi'nin Mahkeme Mahallesi'nde (Bugünkü Yıldız Meydanı civarı) olduğu vakfiyesinde belirtilmiştir.

Sakıbiye Camii'nin şair ve mutasavvuf Sakıp Efendi tarafından Akarbaşı mevkiinde H.1279/M.1862 yılında inşa edilen medrese, tekke, kütüphâne ve sıbyan mektebi gibi yapılardan oluşan külliye içinde bulunduğu H.1286/M.1869 tarihli Sakıp Efendi Vakfiyesi'nden anlaşılmaktadır. Cami dahil bu külliyenin tamamı 1940'lı yılların başlarında yıktırılmıştır. Sultan II.Abdülhamid tarafından çektirilen ve "Yıldız Albümleri" adıyla İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde muhafaza edilen albümlerde bu caminin bir fotoğrafı yer almakta ve minaresinin "minber minare" tipinde olduğu görülmektedir.⁹

Musa Efendi Camii'nin (Molla Musa Camii'nden ayrı) sur dışında taşra mahalde olduğu vakfiyesinden anlaşılmaktadır.

Kutbiye Camii'nin de (bugünkü Kutbeddin Camii) "Yengi Çarşı" içerisinde olduğu M.1780 tarihli Ömer Paşa Vakfiyesi'nde kayıtlıdır.

Meşarkıye Camii ise 1956 yılında yıkılarak yerine Muhammed ve Ali Çarhoğlu Kardeşler tarafından bugünkü Çarhoğlu kardeşler Camii yapılmıştır.

Hacı Mihman Camii bugünkü Kıbrıslı Camii'nin diğer adıdır.

⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü, Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı, Şanlıurfa Fihristi, Defter No: 2344.

⁹ A.Cihat Kürkcüoğlu, Yıldız Albümlerinde Urfa, (Metin düzeltmeleri ve İngilizce çeviri: Prof. Dr. Zuhâl Karahan Kara), Ankara, 2009, s. 42.

Siverekli Ali Camii'nin bugünkü Siverekli Mescidi olduğu tahmin edilmektedir.

Kubbe Mescid Sokak'ta yer alan (Bugünkü Demokrasi Caddesi) ve vakfiyesinde H.1338/M.1929 tarihli olduğu belirtilen Kubbe Mescid-i Şerifi'nin diğer bir adı Hacı Abdülvahit Hoca Tekkesi idi. Bu mescid, 1980 yılında yıkılarak betonarme bir şekilde yapılmış, 2005 yılında bu da yıkılarak yerine bugünkü İmam Aslan Camii yapılmıştır.

Abdülbaki Mescidi (Hızanoğlu Camii yakınında), Acemler Mescidi (Hararan Kapı Mahallesi'nde Hamidiye Medresesi yakınında), Beg Kapı Camii (Kara Musa Camii'nden ayrı), Gelenli Mescidi (Dabbakhane Mahallesi'nde), Hacı Hamza Camii, Haliliye Mescidi, Kal'a Camii, Kanberiyiye Mescidi, Kubbe Camii, Kuşçu Ali Mescidi, Sadaka (Sıdıkiyye) Mescidi (Mızrakçı Pazarı'nda), Sakıbiye Mescidi (Akarbaşında Sakıbiye Tekkesi içinde) Hacı Gazi Mescidi, Halilu'r-Rahman Zaviyesi Mescidi, Hükümet Konağı Mescidi (Eski Saray'ın içinde olmalı) XIX. asrın ikinci yarısındaki Kadı Sicilleri'nde adları geçen ve günümüzde mevcut olmayan cami ve mescitlerdir.¹⁰

XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait Kadı Sicilleri'nde geçen; Gelenli Mescidi Mahallesi, Yırtık Şeyh Mescidi Mahallesi ve Helvacı Mescidi Mahallesi'nin adlarını buradaki mescitlerden aldığı anlaşılmaktadır.¹¹ Ancak günümüzde olmayan bu mescitlerin ve mahallerin yerleri tespit edilememiştir.

1876 tarihli Halep Vilâyet Salnâmesi'nde Şanlıurfa merkez kazada 24 cami, 2 mescidin; 1887 tarihlide 31 cami, 31 mescidin; 1893 tarihlide 77 cami ve mescidin; 1894 tarihlide ise 58 caminin (bir önceki yıla göre eksik verilmiş) mevcut olduğu belirtilmektedir.

Alman gezgin Petermann, XIX. Yüzyılın ortalarında Urfa'da 30 büyük cami ve 15 civarında mescidin varlığından söz etmektedir.¹²

Yukarıda anlatılanlar dışında, Son 50-60 yıl içerisinde Şanlıurfa'da; Sultan Bey, Kamberiyiye, Damat Süleyman Paşa, (Vakfiyesinde "*Ruha kazası haricinde Dergezenli mahallesinde Süleyman Ağa Camii*" olarak geçiyor), Molla Musa Camileri yıkılarak yerlerine betonarme camiler yapılmıştır.

Bunlardan;

¹⁰ Yasin Taş, Kadı Sicillerine Göre XIX:Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat., Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2013, s.264-268.

¹¹ Taş, s. 264-268.

¹² Taş, s. 264-268.

Sultan Bey Camii ile Kardeşler Camii'nin kitabeleri korunmuştur. Sultan Bey Camii'nin kitabesinde; H. 995/M.1587 yılında Sultan III. Murad Han zamanında Sultan Ahmed Bey adında bir vali tarafından yaptırıldığı yazılıdır.¹³ Caminin kuzey yanında bulunan Sultan Hamamı'nın da aynı şahıs tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.

Kunduracı Pazarı'nda yer alan ve halk arasında “İhlasiye/Kardeşler Camii” olarak bilinen Molla Musa Camii de 1980’li yıllarda yıkılarak yerine betonarme bir cami yapılmıştır. Caminin yıkılmadan önce okunan kitabesinde, H. 1032/M.1623 yılında Molla Musa tarafından “İhlasiye Camii” adıyla yaptırıldığı bilgisi tespit edilmiştir. Molla Musa'nın Bediüzzaman Mezarlığı'nın Tıfındır Tepesi kesiminde yer alan pembe mezar taşında: “Bâni-i Câmî-i İhlâsiye el Hac Molla Musa” yazılıdır.

Bu caminin yapılması ile ilgili halk arasında şöyle bir olay anlatılmaktadır.

“Zamanın birinde bir köyde çiftçilikle uğraşan üç kardeş varmış. Günün birinde bu üç kardeş, harman zamanı hasat ettikleri buğdayı paylaşıp üç eşit kümeye bölerler. Gece yarısı küçük kardeş, “-Ağabeyim evlidir, çok çocuğu vardır. Benden çok onun ihtiyacı vardır” diyerek kendi kümesini büyük ağabeyinin kümesine katar. Aynı gece ağabeyi “-Benim ihtiyacım yok, bekâr kardeşim evlensin” diyerek kendi buğdayını küçük kardeşin kümesine katar. En büyük kardeş de buna benzer bir düşünce ile kendi kümesindeki buğdaydan bir kısmını kardeşlerinin kümesine katar. Sabahleyin ortada bir küme buğdayın olduğu görülür. Kardeşlerden hiç biri bu kümeyi almak istemez. Sonunda, buğdayın satılarak parasıyla bir cami yaptırmayı kararlaştırırlar. Böylece İhlasiye Camii yapılmış olur.”¹⁴

Ayrıca son yıllarda, Arabi Camii'nin (Alihan Bey Camii) kubbeli¹⁵, Eyyub Peygamber Camii'nin tonozlu örtüsü yıkılarak düz betona dönüştürülmüş¹⁶, bu cami de sonradan tümüyle yıkılarak yakınına bu günkü büyük cami yapılmıştır. Temelinden yıkılan Kutbeddin Camii ile Kıbrıslı Tekkesi Mescidi bazı farklılıklarla asıllarına uygun olarak yeniden yapılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid tarafından 1890’lı yıllarda çektirilen ve “Yıldız Albümleri” olarak tanınan fotoğraflardan birinin üzerinde Osmanlıca olarak “Urfa’da Ağa Celeb (Halib?) Meydanı’nın Camii” yazılıdır. Vakfiyelerde ve diğer

¹³ Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Konya,2012, s. 150.

¹⁴ Adil Saraç, Şair Abdi, Şanlıurfa, 1986, s. 5.

¹⁵ A.Cihat Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 34.

¹⁶ A. Cihat Kürkçüoğlu., a.g.e., s.54.

yazılı kaynaklarda adına rastlayamadığımız bu meydanın ve caminin yeri tespit edilememiştir.¹⁷

Bugünkü Urfa Pasajı'nın yerinde bulunan ve günümüzden 40-50 yıl önce yıktırıldığı söylenen Bilal-ı Habeşi Camii'nin nasıl bir plana sahip olduğu bilinmemektedir.

Urfa Camilerinin Önemli Bazı Mimari Özellikleri

Urfa Ulu Camii'nin 13 gözlü son cemaat yeri Anadolu camilerindeki son cemaat yerinin ilk örneği olması bakımından önem taşımaktadır. Dabbakhane Camii'nin mükebbiresi, Toktemur mescidinin ahşap mihrabının kapı şeklinde açılarak üzerindeki minber görevi gören kısma çıkılması da Urfa camileri içerisinde tek örnektir.

Urfa camilerinde duvar içerisinden merdivenle çıkılan, duvara asılı balkon şeklindeki minber tipleri de dikkati çeker. Rıdvaniye Camii minberi bu tip minberlerin güzel örneklerindendir. Bazı camilerde bu minberler simetrik bir biçimde mihrabın iki yanında yer almakta, bunlardan mihrabın doğusunda olanı vaiz amaçlı kullanılmaktadır. Bu tipin en güzel örneği Kazancı pazarındaki Eski Ömeriye Camii'nde görülmür.

Kutbeddin ve Rızvaniye camileri mihraplarının iki yanındaki şamdan nişlerinin üzerindeki havalandırma bacalarında islerin toplanması sağlanmış ve bu isler hattatların mürekkep yapmasında kullanılmıştır. Bu iki örnek, bazı İstanbul camilerindeki is odalarının değişik bir benzeri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Urfa Camilerinde Minareler

Urfa Camilerinin minareleri de biçim bakımından zenginlik gösterir. Arabi Camii'nin yağışlı havalarda kullanılan üzeri kapalı ve çevresi sütunlu şerefesi ve bunun üzerindeki açık havalarda kullanılan üzeri açık ikinci şerefesi Urfa camileri içerisinde tek örnektir. Kadioğlu Camii ile Narıncı Camii'nin minareleri portal üzerinde yer almalarıyla dikkati çekerler. Bundan dolayı Kadioğlu Camii'nin halk arasındaki diğer bir adı da "*Dipsiz Minare Camii*"dir. Hasan Padişah, Narıncı, Rıdvaniye ve Hüseyin Paşa gibi camilerinin poligonal gövdeli minareleri dışında silindirik gövdeli minaralara da yer verilmiştir. Pazar ve Dabbakhane camilerinin minarelerinin gövdesi ise sekizgen, onikigen ve silindirik formların kuşaklar halinde bir arada kullanılmış olmasıyla dikkati çeker. Ayrıca "*Minber Minare*" şekli de Eski Ömeriye, Hacı Yedigâr, Şehbenderiye, Miskinler ve Mevlid-i Halil camileri başta olmak üzere Urfa camilerinde sıklıkla kullanılmıştır.

¹⁷ A.Cihat Kürkçüoğlu, a.g.e., s.43.

Urfa Camilerinde Süsleme

Urfa'daki mimari eserlerde, evler dışında mimari süslemeye pek önem verilmemiştir denilebilir. "Urfa Evleri"ndeki zengin taş işçiliğine karşılık cami, han, hamam ve medrese gibi anıtsal yapılarda çini süslemeye hiç, taş süslemeye ise nadir olarak yer verilmiştir. Dabbakhâne Camii Minaresi'ndeki çini panolar Urfa'daki çini süslemenin tek örneğini teşkil eder.

Yusuf Paşa, Hızanoğlu ve Nimetullah Camileri dışında mihrapları taş süslemeli cami yoktur. Nimetullah Camii, Klasik "Osmanlı portalleri" tarzındaki mukarnas süslemeli kapısıyla da Urfa camileri arasında ayrı bir yere sahiptir. Dabbakhâne Camii'nin batı ve güney avlu kapılarındaki geometrik geçmeler ile Gümrük Hanı Mescidi'nin doğu pencerelerinin dışarıya bakan lentolarındaki geometrik süslemeler Urfa camilerinde nadir olarak rastlanılan taş işçiliklerindendir. Ayrıca Karameydan'daki Hüseyin Paşa Camii, Hasan Padişah Camii ve Yusuf Paşa Camii gibi bazı camilerin minber korkuluklarında şebekeli oyma tekniğinde taş işçiliği dikkati çekmektedir. Hüseyin Paşa ve Rıdvaniye camilerinin minarelerinin şerefe korkulukları da yan yana birleşmiş altıgenlerin petek biçimi oluşturdıkları şebekeli oyma süslemelidir.

Ağaç süsleme camilerde yok denecek kadar azdır. Rıdvaniye Camii'nin inşa tarihinden kalma (1736) ahşap oyma kapıları, müezzin mahfilinin ahşap üzerine renkli kalem işleri ile Hasan Padişah Camii minberinin kapı kanatları, camilerdeki ağaç işçiliğinin tamamını temsil ederler.

Urfa Camilerinin Plan Tipleri ve Özellikleri

Urfa'daki Cami ve mescitlerde zengin bir plan çeşitliliği göze çarpar. Binlerce yıllık mimari gelenekten beslenen bu yörenin mimarları, kendilerinden önceki çeşitli devirlerden kalan mimari eserlerden esinlenerek yapılarında değişik plan uygulamalarına gitmişlerdir. Milattan önceki çağlardan Osmanlı dönemine kadar çeşitli milletlerin hâkimiyetine giren Urfa'da, bütün bu devirlerin birbirlerini etkilemelerinden doğan yapı planları, birbirlerinin kopyaları olmaktan ziyade, yeni arayışlar içerisinde varyasyonlar meydana getirecek şekilde zenginlik göstermiştir. Mimarının her şubesindeki çeşitli örneklerde de bu zenginliği izlemek mümkün olabilmektedir.

Urfa'nın Anadolu'da kurulan çeşitli Türk-İslam devletlerine ve beyliklerine başkentlik yapmamış olması, devlet sanatçısı mimarların kente uğramayışına neden olmuştur. Bu nedenle Urfa mimarisinde "Devlet Üslûbu" yerine "Yerel Üslûb" kendini göstermiş, böylece camiler gösterdikleri plan zenginliğine rağmen anıtsallık ve süslemeden yoksun olarak sadelik içinde, mütevazı ölçülerde gelişmiştir. Sadece Zengi hükümdarı Nureddin Zengi'nin 1170-1175 yıllarında

yaptırdığı kabul edilen Ulu Cami ile Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'ın 15. yüzyıl ortalarında yaptırdığı Hasan Padişah Camii anıtsal özellikleri ile dikkati çeker. Nimetullah Camii'nin (Ak Cami) "*Ben Osmanlıyım*" diyen planını ve portalini, Edirne Üç Şerefeli (1437-1447), Manisa İvaz Paşa (1448), Manisa Hatuniye (1490) ya da Manisa Hafsa Sultan (1522) camilerini gören bir mimar uygulamış olmalıdır.

Urfa'da Günümüze Ulaşan Osmanlı Öncesi Ve Osmanlı Dönemi Camileri ve Plan Tipleri

1. Mihrap Önü Kubbeli İki Sahınlı Tonoğlu Camiler: (Pazar Camii, Ulu Cami).

2.Orta Kubbenin Yanlara Doğru Genişlediği Camiler: (Arabi Camii, Eski Ömeriye Camii, Çakeri Camii, Hacı Lütfullah Camii, Halil-ür Rahman Camii, Kadioğlu Camii, Kutbeddin Camii, Nimetullah (Ağ) Camii)

3. Eş Değerde Çok Kubbeli Camiler: (Dabbakhane Camii, Hasan Padişah Camii, Narıncı Camii, Rıdvaniye (Rızvaniye) Camii, Yusuf Paşa Camii)

4. Tek Kubbeli Kübik Camiler: (Hızanoğlu Camii, Hüseyin Paşa Camii, Kıbrıslı Mescidi, Mevlevihane Camii, Toktemur Mescidi, Halveti (Şeyh Safvet) Tekkesi Mescidi.)

5. Kare Mekânlı Tonoğlu Camiler: (Asım Paşa Mescidi, Yeni Ömeriye Camii.)

6. Mihraba Paralel Tek Sahınlı Tonoğlu Camiler: (Behramlar Camii, Hacı Yadigar (Kuttik) Cami, Hayrullah Camii, Hüseyiniye Mescidi, İmam Sekkâki Camii, Müderris Mescidi, Nebih Efendi Tekkesi Mescidi, Şeyh Mes'ud Zaviyesi Mescidi, Tuzeken Camii, Gümrük Hanı Mescidi).

7. Mihraba Paralel İki Sahınlı Tonoğlu Camiler: (Miskinler Camii, Nur Ali Mescidi, Siverekli Mescidi, Şehbenderiye Camii, Çarhoğlu (Meşarkiye) Camii, Sefalı Camii)

8. Mihraba Dikey Tek Sahınlı Tonoğlu Camiler: (Hekim Dede Camii, Mevlid-i Halil Camii) .

9. Mihraba Dikey İki Sahınlı Tonoğlu Camiler: (Hindistani (Hindiye) Tekkesi Mescidi, Kara Musa Camii -Müşerref Mescidi-).

10. Kiliseden Çevrilen Bazilikal Planlı Camiler: (Circis Peygamber Camii, Fırfırlı Cami, Selahattin Eyyübi Camii) .

11. Mağara Mescitler: (Beş Mağara Mescidi, Dede'nin Sarnıcı Mağara Mescidi, Şeyh Mes'ud Zaviyesi mağara Mescidi, Melik'in Eyvanı Mağara Mescidi) olmak üzere başlıca 11 plan çeşidine sahiptir.

I. Günümüze Ulaşan Osmanlı Dönemi Urfa Camileri

Yukarıda gruplandırılması yapılan plan tiplerinden Mihrap Önü Kubbeli, Ters T Planlı ve Orta Kubbenin Yanlara Doğru Yarım Kubbelerle Genişletildiği planlar dışında, Urfa'daki Osmanlı camilerinde diğer plan tiplerinin tamamı uygulanmıştır.

1. Orta Kubbenin Yanlara Doğru Genişlediği Camiler

Arabî Camii

Kaleboynu Mahallesindedir. Bizans döneminde yerinde, Aziz Mihail Kilisesi bulunmaktaydı.¹⁸ Minare kaidesinin batı tarafındaki H.1156/M.1743 tarihli kitabede caminin Muhammed Fazlı tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir. Cami iç mekânına giriş kapısı üzerindeki aynı tarihli kitabede "*Cami'i ziba-yi Muhammed Fazlı*" (Muhammed Fazlı'nın güzel camisi) yazılıdır¹⁹.

Caminin esas adının Ali Han Bey Camii olduğu, bu kitabelerin Ali Han Bey Camii'nin onarımı sırasında yazıldığı Arabizade Muhammed Fazlı Efendi'nin cami için hazırlattığı H.1157/M.1743 tarihli vakfiyeden anlaşılmaktadır. Zira Muhammed Fazlı Efendi bu vakfiyesinde, Urfa'da Ali Han Bey Camii'ni onararak minber, minare ve yanma bir de kütüphane yaptırdığını belirtmektedir. Muhammed Fazlı Efendi, onardığı Ali Han Bey Camii'ne kendi adını vermiş, ancak cami halk arasında ailesinin lakabı olan "Arabi Camii" adıyla anıla gelmiştir.

H.1138/M.1725 ve H.1139/M.1726 tarihli vakfiyelerden; Muhammed Fazlı Efendi'nin, Dabbakhane Camii avlusunun kuzeyindeki İbrahimiye Medresesi'ni yaptıran Şeyh Hacı Kasım Efendi oğlu Hacı İbrahim Efendi'nin en büyük oğlu olduğu anlaşılmaktadır.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilen caminin esası, orta kubbenin yanlara doğru tonozlarla genişlediği enine dikdörtgen plana sahip iken, 1953 yılındaki onarım sırasında örtü sistemi tamamen yıkılarak betonarme tabliye ile örtülmüştür. Bu onarım sırasında çapraz tonozla örtülü iki gözlü son cemaat yerine ve minareye dokunulmamıştır. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde muhafaza edilen Sultan II.Abdülhamid'in 1890 yıllarında çektiği ve "Yıldız Al-

¹⁸ J.B.Segal., Edessa the Blessed City., s.190,263.

¹⁹ Mahmut Karakaş., Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Konya, 2012, s. 53-54.

bümleri” olarak tanınan albümlerdeki “Urfa’da Ali Ham (Han) Bey Cami-i Şerifi” alt yazılı bir fotoğrafta bu cami kubbeli şekli ile görülmektedir.²⁰

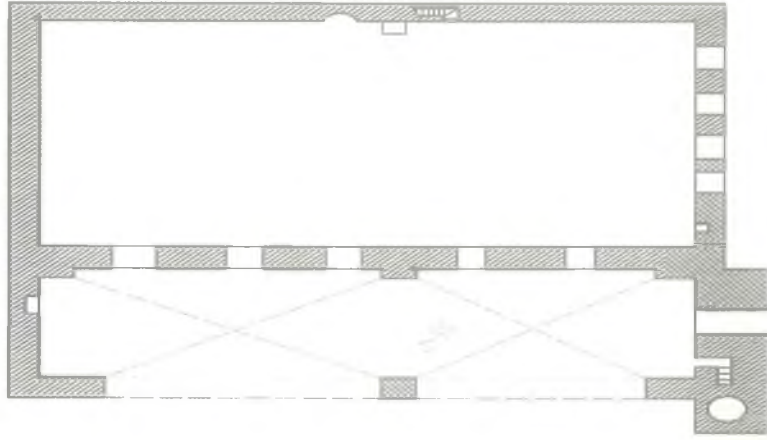
Taş mihrap süslemesizdir. Minber, duvar içerisinden taş merdivenle çıkılan balkon şeklindedir. Kuzey batı köşedeki silindirik gövdeli, iki şerefeli minarenin birinci şerefesi ince sütunlar üzerine oturan sivri kemerlerle çevrelenmiştir. Üzeri kapalı olan bu şerefe kışın yağmurdan, yazın güneşten korunmak, bunun üzerindeki ikinci şerefe ise açık olup yağışsız ve güneşsiz havalarda kullanılmak amacıyla yapılmıştır. Kûlah kısmı küçük bir taş kubbe ile örtülü olan bu minare şekli Urfa’da tek örnektir.

Urfa’da ‘Alihan Bey Cami-i Şerifi (‘Arabî Camii)

Foto: Yıldız Albümleri Arşivi

²⁰ A.Cihat Kürkcüoğlu, Yıldız Albümlerinde Urfa, (Metin Düzeltmeleri ve İngilizce Çeviri: Prof.Dr.Zuhal Karahan Kara), Ankara, 2009, s. 50.

Urfa'da 'Alihan Bey Cami-i Şerifi ('Arabî Camii) ve Planı

Çakeri Camii

Pınarbaşı Mahallesi, Karapınar mevkiindedir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde bu camiden “Caygırlı Camii” olarak bahseder ve içerisinde Halilü’r-Rahman suyunun geçtiğini söyler.²¹ Bizans döneminde caminin yerinde bir tiyatro bulunmakta ve bundan dolayı yakınındaki sur kapısı “Tiyatro Kapısı” olarak adlandırılmaktaydı.²²

Cami mekânına giriş kapısının sağındaki H.930/M.1524 tarihli kitabede mescidin onarımının Muhammed Çakeri’nin oğlu Hacı Ali’nin yardımı ile yapıldığı yazılıdır. Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki iki kitabeden altta olanında caminin H.1044 Zilkade/M.1635 Nisan tarihinde Ayaş oğlu Hacı Hüseyin tarafından tamir ettirildiği belirtilmiştir. Avlunun güney kapısı üzerindeki H.1044 Zilkade/M.1635 Nisan tarihli kitabede caminin önce Şeyh Seyyid Muhammed Çaker tarafından, daha sonra ise Sultan Ahmed (1603-1617) oğlu Sultan IV. Murad Han (1623-1640) devrinde Ayaş oğlu Hacı Hüseyin tarafından onarıldığı belirtilmiştir.²³

Harran Kapı mezarlığındaki H.1007/M.1598 tarihli bir mezarın baş şahidesinde; mezarda Çakeri Hacı Eyyub oğlu Hacı Muhammed’in yatıldığı yazılıdır. “Çakeri” köle anlamına gelmektedir. Bu mezar taşından “Çakeri” ailesinin 16.-17. yüzyılda Urfa’da yaşadığı anlaşılmaktadır.²⁴

Düzgün kesme taşlardan inşa edilen cami, mihrap duvarı boyunca enine dikdörtgen bir plan gösterir. Yapıda orta kısım tromplu büyük bir kubbe, bunun

²¹ Atsız (Hazırlayan), Evliya Çelebi Seyahatnamesi Seçmeler, İstanbul, 1972, C. 2., s.216.

²² J.B.Segal., a.g.e., s.263

²³ Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 65-68.

²⁴ Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 67.

doğusu pandantifli iki küçük kubbe ile örtülüdür. Kubbeler ortada mihrap ekse-
ninden doğuya kaymış T şeklinde bir payeye, diğer yanlarda duvarlara oturmak-
tadır. Caminin bu planı, Urfa Nimetullah Camii'ne benzemekte, ancak
Nimetullah Camii'nde ortada iki payeye oturan ana kubbenin batısında yer alan
iki kubbe Çakeri Camii'nde bulunmamaktadır.

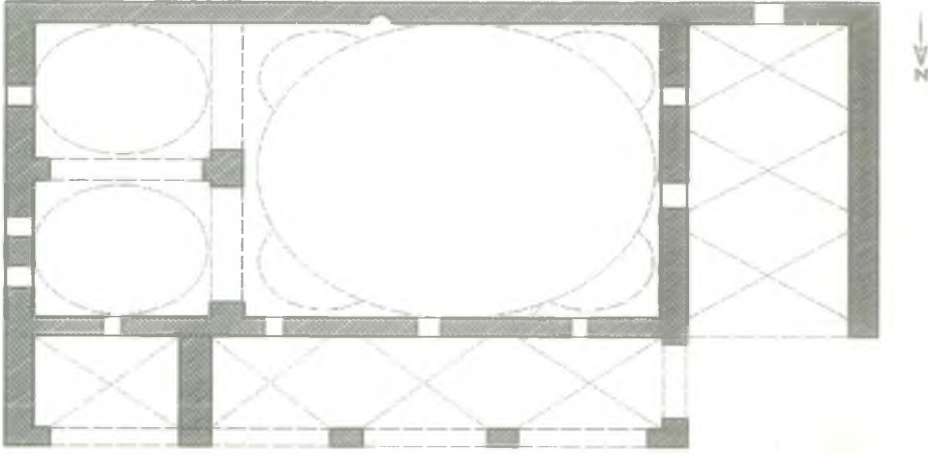
Dilimli kemerli ve mukarnas kavsaralı mihrap son zamanlarda fayansla
kaplanmış, ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 2001 yılında yapılan restora-
syon sırasında tekrar orijinaline dönüştürülmüştür. Balkon şeklindeki minbere
kıble duvarı önündeki ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Cami mekânına giriş
kapısı üzerindeki betonarme müezzin mahfili 2001 yılındaki restorasyon sıra-
sında orijinal şekli olan ahşaba dönüştürülmüştür.

Çapraz tonozlarla örtülü dört gözlü son cemaat yeri önde dört bağımsız pa-
yeye, doğuda duvar payesine oturmaktadır.

Sivri külahlı minber minare son cemaat yerinin batı payesi üzerinde yer
almaktadır.

Çakeri Camii

Çakeri Camii ve Planı

Eski Ömeriye Camii

Kazancı Pazarı mevkiindedir. Mevcut kitabeleri onarım devirlerine ait olduğundan inşa tarihi bilinmemektedir. Adına dayanılarak Hz. Ömer zamanında yaptırıldığı fikri halk arasında hâkimdir. 1540 tahririnde geçen “Mescid-i Seyyid Ömer”in²⁵ bu cami olduğu düşünülmektedir.²⁶

Son cemaat yerinin doğu duvarında yer alan kitabede H.701/M.1301 tarihinde Ahmed el-Hac Durmuş Siraceddin oğlu Muhammed Ağa tarafından (Memlûklerin Urfa’ya hâkimiyetinin birinci döneminde (1272-1394) onarıldığı yazılıdır. Buna dayanarak, 1301’de onarılan caminin daha eski tarihli olduğunu söylemek mümkündür.

Cami avlusunun bir kenarına bırakılmış H.1186/M.1772 tarihli bir kitabede caminin Ali Bey oğlu Firuz Bey tarafından onarıldığı yazılıdır. Son cemaat yerindeki H.1330/M.1911 tarihli iki kitabeden birinde Arapça bir şiir, diğerinde caminin Hz.Ömer’in ruhuna ithafen Sultan Reşat devrinde onarım gördüğü yazılıdır.²⁷

Eski Ömeriye Camii’nin mimari özelliklerine bakıldığında Hz. Ömer zamanı (VII. yüzyıl ilk yarısı) ile ilgisinin olmadığı anlaşılır. Ancak, Hz.Ömer zamanından kaldığı söylenen caminin H.1186/M.1772 tarihinde Ali Bey oğlu

²⁵ Ahmet Nezihi Turan., a.g.e., s. 160.

²⁶ Halit Çal., “Urfa’daki Taşınmaz Eski Eserler Hakkında Bir Ön Araştırma”, Yeni Harran Çevresi, 1. Yıl, sayı 4, 1993, s. 49-70.

²⁷ Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 135-137.

Firuz Bey tarafından onarıldığı sırada (Osmanlı dönemi) eski caminin yerine temelden itibaren yeniden yaptırıldığı söylenilebilir.

Kuzeydeki yeni avlu kapısı üzerindeki H.1382/M.1962 tarihli kitabede caminin Hz.Ömer'in hilafeti zamanında yapıldığı ifade edilmiştir.

Mihrap duvarı boyunca enine dikdörtgen planlı yapıda orta kısım kubbe, yanlar birer çapraz tonoz ile örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kubbeye geçişi sağlayan tromplar üzerindeki şebekeli oyma altı kollu çiçek motifli havalandırma delikleri Şanlıurfa'da ilk kez bu camide görülmektedir. Sekizgen kubbe kasnağı 16 pencerelidir. Kubbe ve tonozlar duvarlarda ve köşelerde kaideleri süslemeli yarım sütunlara otururlar. Bu tip duvar sütunları Şanlıurfa Fırfırlı Cami'de de (kilise) görülür. Eski Ömeriye Camii'nin bu planı, Şanlıurfa Harran Kapı'daki Hacı Lütfullah Camii planına öncülük etmiş olmalıdır.

H.1330/M.1911 tarihli mihrabın iki yanı taş örgü süslemeli ve çift yarım sütunçelidir. Mihrabın iki yanında simetrik olarak duvardan balkon şeklinde taşan, önde ikişer tam, arkada ikişer yarım sütunlu balkon şeklindeki çıkmaların sağda olanı minber, solda olanı vaiz amaçlı olarak kullanılmaktadır. Üzerleri taştan yarım kubbeli, korkulukları demir şebekeli bu minber ve vaiz mahali Urfa camilerinde görülen balkon şeklindeki minberlerin en zarif örnekleridir.

Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki ahşap müezzin mahfili, iki taş konsol üzerine atılmış ağaç kirişlere oturmaktadır. Müezzin mahfiline çıkış duvar içerisindeki merdivenle olmaktadır.

Önde iki payeye oturan üç gözlü son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülüdür. Son cemaat yerinin kuzey doğu köşesinde yer alan altı sütunla çevrelenmiş minber minare Şanlıurfa Şehbenderiye Camii minaresini etkilemiştir.

Hacı Lütfullah Camii

Harran Kapısı'nın 50 m. güneyinde ve şehir surlarının dışında yer alır. Şehir kapısının kapalı olduğu sırada şehre gelen yolcular için yapılmıştır. İnşa tarihi bilinmemektedir. Cami mekânına açılan iki kapıdan doğuda olanının üzerindeki kitabede, H.1133 /M.1720 tarihinde Mustafa oğlu Hacı Abdurrahman Efendi tarafından onarıldığı yazılıdır. Mevlana el-Hac Abdurrahman Efendi bin Mustafa Çelebi H.1137/M.1724 tarihli Vakfiyesinde; bu onarımı "*Harran kapı haricinde iki büyük kubbe üzerine bir camii şerif inşa ettim*" cümlesi ile belirtmiştir.

Batıdaki kapının üzerindeki kitabe ise H.1400/M.1980 tarihinde yazılmış bir hadis-i şeriftir. Son cemaat yerinin doğu bölümündeki H.1270/M.1853 ta-

rihli kitabe cami ile ilgili olmayıp 1958 yılında Yıldız Meydanı'ndaki Eski Paşa Hamamı ile birlikte yıktırılan bir otelden (ev) getirilmiştir²⁸.

Vakfiyesinde iki kubbeli olduğu belirtilen yapı, sonraları esaslı bir onarım geçirerek ortada büyük bir kubbe, yanlarda birer çapraz tonozla enine dikdörtgen planlı şekle getirilmiştir. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Sekizgen kasnaklı kubbeye geçiş pandantiflerledir. Kesme taş mihrabın köşe sütunçelerinin başlığına ve kavsarasına basit taş süslemeler işlenmiştir. Balkon şeklindeki minbere yan taraftaki pencere içerisinden merdivenle çıkılmaktadır.

Dört gözlü son cemaat yerinin her gözü birer çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar önde üç bağımsız payeye, yanlarda duvar payelerine oturmaktadır. Son cemaat yerinin ortadaki iki gözünden birer kapı camiye açılmaktadır. Doğudaki kapının iki yanında sade ve süslemesiz birer mihrap nişi bulunur.

Caminin kible duvarının dış cephesinde ve mihrabın altına gelen kısmında yer alan beşik tonozlu eyvan şeklindeki iki mekân selsebildir. Balıklıgöl suyunun tarihi yer altı kanalları vasıtasıyla ulaştığı bu selsebillere Hacıkâmilzede Hacı Mehmet Efendi tarafından 1299/1882 tarihinde vakfiye hazırlanmıştır. Zamanla tıkanan bu su yolu, 1920'li yıllarda Urfa eşrafından Nebozade Hacı İmam Efendi tarafından içerisine adamlar indirilerek temizletilip yeniden hizmete açılmıştır²⁹. Selsebiller günümüzde çalışmamaktadır.

Avlunun kuzey avlu kapısı üzerine 30-40 yıl önce betonarme olarak yapılmış minber minare, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde muhafaza edilen, II. Abdülhamid'in 1890 yıllarında yaptırdığı ve "Yıldız Albümleri" olarak tanınan albümlerdeki fotoğrafa dayanılarak son yıllardaki restorasyon sırasında yeniden yapılmıştır³⁰.

Caminin güneyindeki geniş bahçesine son yıllarda taziye evi olarak kullanılan betonarme yapılar inşa edilmiştir.

Kadioğlu Camii

Kadioğlu Mahallesi Su Meydanı mevkiindedir. İnşa kitabesi yoktur. Vakfiyesinde H.1106/M.1694 tarihinde Kadızade Hüseyin Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Bundan dolayı "Kadioğlu Hüseyin Paşa Camii" adıyla da anılmaktadır. Kadioğlu Hüseyin Paşa'nın bu camiye yaptırdıktan bir yıl sonra vefat ettiği

²⁸ Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 115-116.

²⁹ Bu bilgi, Urfa folklorunun kaynak kişilerinden, gazelhan merhum Mahmut Güzelgöz'den (Tenekeci Mahmut) alınmıştır.

³⁰ A. Cihat Kürkçüoğlu., a.g.e., s. 29.

Ulu Cami haziresindeki H.1107/M.1695 tarihli mezar şahidesinden anlaşılmaktadır.

H.1106/M.1694 tarihli Kadızade Hüseyin Paşa Vakfiyesi, H.1228/M.1813 tarihli Mehmet Emin Kızı Fatma Hatun Vakfiyesi, H.1231/M.1816 tarihli Koçoğlu Molla İsmail Vakfiyesi ve H.1233/M.1818 tarihli Osman Kızı Rahime Hatun Vakfiyesinde camiye vakıfta bulunulmuştur.³¹

Cami avlusunun kuzeye bakan giriş cephesindeki şair Nidayî tarafından yazılmış H.1138/M.1725 tarihli çeşme kitabesinde çeşmenin “Mencekzade” lakabında biri tarafından yaptırıldığı yazılıdır.³² Portal üzerindeki minarenin kaidesindeki kitabe H.1260/M.1844 tarihinde Bahri Paşa tarafından yaptırıldığı (Camiden 150 yıl sonra) belirtilmiştir.³³

İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılan Kadioğlu Camii, doğusundaki sokağın şekline bağlı kaldığından bu kesimde eğrilik meydana gelmiştir. Dört payeye oturan sekizgen kasnaklı orta kubbe yanlara doğru çapraz tonozlarla genişletilmiştir. Kadioğlu Camii, XV. Yüzyıla ait Diyarbakır Şeyh Safa Camii örnek alınarak yapılmış, ancak onun ölçülerine ulaşamamıştır. Caminin planı ayrıca Şanlıurfa Nimetullah Camiine benzemektedir. Yalnız Nimetullah Camii’nden farklı olarak merkezi kubbe ortada iki paye yerine dört payeye oturmaktadır ve kubbenin iki yanı çifte kubbe yerine çapraz tonozlarla örtülmüştür.

Sade ve süslemesiz kesme taş mihrap beş köşeli niş şeklindedir. Balkon şeklindeki minbere duvar içerisinden merdivenle çıkılmaktadır.

Dört gözlü son cemaat yeri, önde üç payeye, yanda duvarlara oturan dört çapraz tonozla örtülüdür.

Avlunun kuzeyinde, ortada üzeri yarım kubbeli avlu portalı ve bunun üzerinde silindirik gövdeli, tek şerefeli minare yer alır. Minare, portal üzerine oturduğundan alt kısmı boştur. Bu nedenle halk arasında bu camiye “Dipsiz Minare Camii” de denilmektedir.

Portalin doğusunda zikzak kemerli, 1725 tarihli Mencekzade Çeşmesi, bunun arkasında beşik tonozlu abdest alma yeri bulunur. Çeşme, eskiden mahallelere su taksim edilen “Taksimiyeye” olarak kullanılmaktaydı. Bundan dolayı caminin yer aldığı meydana “Su Meydanı” adı verilmiştir.

³¹ Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi.

³² Bedri Alpay, Şanlıurfa Şairleri, Şanlıurfa, 1986, s.256.

³³ Mahmut Karakaş, a.g.e., s. 99-102.

Camiyi yaptıran Kadızade Hüseyin Paşa'nın H.1107/M.1695 tarihli mezarı Ulu Cami haziresindedir³⁴.

Kadızade Hüseyin Paşa'nın ermiş bir kişiliğe sahip olduğu ve caminin inşası sırasında aşağıdaki kerameti gösterdiği halk arasında rivayet edilmektedir:

“Kadioğlu Hüseyin Paşa bu camiye yaptırdı, mihrabın yönünü tayin etmekte yanlışlık gösteren gayrimüslüm ustayı uyarır ve kiblenin doğru yönünü kendisine gösterir. Fakat usta elindeki alete göre kiblenin kendi dediği yönde olduğunu ısrar eder. Bu tartışma bir iki kez tekrarlanınca Kadioğlu, elini ustanın gözüne sürerek –Bak gör, kible bu taraftır– der. Gayrimüslüm usta, karşısında Kâbe’yi görür. Bunun üzerine usta kelime-i şahadet getirerek Müslüman olur.”

Kutbeddin Camii

Kadioğlu Mahallesi'ndeki bu caminin inşa tarihi bilinmemektedir. Adına ilk defa, “Kutbeddin Mescidi” olarak Rıdvan Ahmet Paşa Vakfına ait H.1153/M.1740 tarihli vakfiyede rastlanılmaktadır. Ümmü Gülsüm Hatun tarafından Kutbeddin Camii'ne bağlı olarak “Rızaiye Medresesi yaptırılmış ve aynı hanım tarafından bu medreseye H.1193/M.1779 tarihinde vakıfta bulunulmuştur.³⁵ Medrese bugün yoktur. Ümmü Gülsüm Hatun, Ömer Paşa'nın hanımıdır.³⁶ Ömer Paşa H.1194/M.1780 tarihli Vakfiyesi'nde; “Yengi Çarşı” içerisindeki “Kutbiye Camii”ni harap bir durumda iken onardığını belirterek camiye vakıfta bulunulmuştur. Ömer Paşa, Rıdvaniye Camii'ni yaptıran Rakka Valisi Rıdvan Ahmet Paşa'nın oğludur. Cami mekânına açılan kapı üzerindeki H.1192/M.1778 tarihli onarım kitabesinde Ömer Paşa'nın adı Hz. Ömer'e izafeten “*Nam-ı Faruki*” (Ömer Faruk) olarak geçmektedir. Son cemaat yeri mihrabı üzerindeki H.1293/M.1876 tarihli kitabe son cemaat yerinin (eyvan) Hacı Osman Ağa (Kürkçüzade) ve oğlu Ahmet Bican Ağa tarafından yükseltilmesi ile ilgilidir. Ayrıca H.1304/M.1887 tarihli Vakfiye ile Ahmet Bican Efendi tarafından camiye vakıfta bulunulmuştur.

Cami, 1978-1979 yıllarında temele kadar yıktırılmış ve yapı ustası Seferoğlu Mehmet ve iki oğlu tarafından yeniden yapılmıştır.

Cami yıktırılmadan önce 1977 yılında planı A.Cihat Kürkçüoğlu tarafından çizilmiş ve fotoğrafları çekilmiştir. Orijinalinde; kare planlı, sekizgen kasnaklı tek kubbeli şemasıyla Şanlıurfa'daki Hızanoğlu, Hüseyin Paşa ve Mevlevihane camilerini hatırlatan cami, onlardan farklı olarak kubbeli mekânı doğu ve batı-

³⁴ Mahmut Karakaş, a.g.e., s.101-102.

³⁵ Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi.

³⁶ Mahmut Karakaş, a.g.e., s. 114.

ya doğru geniş birer kemerle genişletilmiş durumdaydı. Sade ve süslemesiz kesme taş mihrabın iki yanında dam ile bağlantılı kandil nişleri yer almaktaydı. Rıdvaniye Camii mihrabının iki yanındaki nişleri örnek alan bu nişlerde toplanan kandil isleri hattatlar tarafından alınıp mürekkep yapmada kullanılmaktaydı.

İki gözlü son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülü olup, tonozlar önde bir payeye, yanlarda duvarlara oturmaktaydı.

Son cemaat yerinin kuzey-batı köşesi üzerinde yer alan çevresi sütunlu, üzeri kubbeli minber minare, Şanlıurfa'daki Eski Ömeriye ve Şehbenderiye camilerinin minareleri ile benzerlik göstermekteydi.

1978-1979 yıllarındaki yeniden yapım sırasında; Orta kubbeyi doğuya ve batıya doğru genişleten kemerler kaldırılmış, kubbe mekânın tamamını örtmüştür. İki çapraz tonozla örtülü olan son cemaat yeri betonarme üç kubbeli şekle dönüştürülmüştür. Minber minare yerine konulmamış ve kaybolmuştur.

Yapıda İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır.

Nimetullah Camii (Ağ Camii)

Nimetullah Mahallesi Ellisekiz Meydanı mevkiindedir. İnşa tarihi bilinmemektedir. Avlusunun kuzeyindeki Abbas Ağa Medresesi ile Ruz Bey ve Lütü Bey oğlu Ali Bey türbesinin bulunduğu bir külliye halindedir.

Cami avlusunun kuzeyindeki kubbeli mekânın altında yer alan mezar odasındaki üç mezardan kuzeyde olanı Nimetullah Bey oğlu Ruz Bey'e ait olup ölüm tarihi H.927/M.1520'dir. Güneydeki mezar H.1003/M.1594 yılında ölen Lütü Bey oğlu Ali Bey'e aittir. Ortadaki mezarın yazıları silik olduğundan tam okunamamakta, ancak okunabilen kısmından burada Ruz Bey'in soyundan birinin yattığı tahmin olunmaktadır. Ruz Bey'in 1520 tarihli mezarındaki süslemelerle, caminin portal ve mihrabı üzerindeki süslemelerin aynı üslupta olmalarına dayanılarak caminin 1500'li yılların başlarında, Ruz Bey'in ölümünden az önce yapılmış olabileceğini söylemek mümkündür.

Abbasiye Vakfı'na ait H.1108/M.1696 tarihli vakfiyede Abbas Ağa'nın "...Medreseyi Nimetullah Bey Camii avlusuna yaptırdım" demiş olması caminin 1696'da mevcut olduğunu göstermektedir.

Hacı Nimetullah bin Asker tarafından H.1134/M.1721 tarihinde, Hacı Haydar Ağa tarafından H.1169/M.1755 tarihinde camiye vakıfta bulunulmuştur. Hacı Nimetullah bin Asker'in ayrıca Birecik ilçesinde bir mescit yaptırdığı H.1134/M.1722 tarihli vakfiyesindeki "...Halep beldesine tabi Bire't-ül Fırat

beldesinde, meydan mahallesinde, Şekeroğlu hanesi kurbinde halis malımdan bir mescid bina ettim" cümlesinden anlaşılmaktadır.³⁷

Minare kaidesinin batı cephesindeki kitabede caminin 1756 yılında Hacı Haydar Ağa tarafından tamir ettirildiği yazılıdır. Minarenin kuzeyine bitişik yapılan hücre içerisindeki kitabede burasının malını hayır işlerine su gibi sebil ettiği belirtilen Firuz Bey tarafından çeşme (sebil olmalı) olarak yaptırıldığı yazılıdır. Sebilin batı cephesindeki kitabede caminin kiliseden çevrilerek Ak Cami adını aldığı ve Firuz Bey tarafından onarıldığı yazılıdır. Ebced hesabı ile düşürülen tarihten bu onarımın H.1174/M.1760 senesinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Kitabede geçen kilise Aziz Sergius Kilisesi'dir.³⁸

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan Nimetullah Camii, mihrap boyunca enine dikdörtgen bir plana sahiptir. Orta bölüm merkezi büyük bir kubbe, her iki yan bölüm kuzey güney yönünde art arda ikişer küçük kubbe ile örtülüdür. Kubbeler ortada -T- şeklindeki iki payeye oturur. Bu plan Edirne Üç Şerefeli (1437-1447), Manisa İvaz Paşa (1448), Manisa Hatuniye (1490) ve Manisa Hafza Sultan (1522) camileriyle aynı özellikleri taşımaktadır. Aynı plan, batıdaki iki kubbenin kaldırılması ile Urfa Çakeri Camii'nde (1530) yarım olarak uygulanmıştır.

Üç dilimli kemer içerisinde yer alan mukarnas kavsaralı mihrap nişinin çevresinde farklı büyüklükte tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen geometrik bir bordür ve bunun da çevresinde mukarnas bordürü dolaşır. Bu geometrik bordür, avlunun kuzeyindeki kubbeli mekânın altında bulunan Ruz Bey'in mezarı üzerine de işlenmiştir. Aynı kompozisyon Şanlıurfa Hızanoğlu Camii mihrabında ve az farkla Yusuf Paşa Camii mihrabında da kullanılmıştır.³⁹ Bazı basit süslemeli mihraplar hariç, bu üç camiden başka (Nimetullah, Hızanoğlu, Yusuf Paşa) Urfa'da mihrabı süslemeli cami bulunmamaktadır.

1562 tarihinde Behram Paşa'nın emri ile Şanlıurfa Gümrük Hanı'nı inşa eden mimarlar, Nimetullah Camii mihrap modelini ve süslemelerini Diyarbakır'da Behram Paşa adına yaptıkları cami de de uygulamışlardır.

Nimetullah Camii'nin portalı klasik Osmanlı portalleri tarzındadır. Üç dilimli kemer içerisinde yer alan portal kavsarası mukarnaslıdır. Portal çevresinde bir sıra mukarnas, bir sıra farklı büyüklükte tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen kabartma geometrik bordür dolaşmaktadır. Ancak bu bordürün

³⁷ Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi.

³⁸ J.B.Segal., a.g.e. s.36-40.

³⁹ A.Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998, s. 51.

üzeri yer sıvanarak kapatılmış, yer yer de tahrip olmuştur. Portal çevresindeki geometrik süslemeler ile mihrap süslemeleri aynı benzerliktedir.

Portalin her iki iç yanında iki şeritli örgü motifinin bir ters, bir doğru yaba biçimi oluşturduğu geometrik çerçeve bordürü yer alır. Bu çerçevelerden batıda olanın içerisindeki tahta levha üzerine siyah mürekkeple ta'lik hattında "*el-mü'minü fi'l-mescid ke's-semekü fi'l-mai*" (Camideki mü'min sudaki balık gibidir), solda olanında ise "*ve'l-münafiku fi'l-mescid ke't-tayrû fi'l-kafesi*" (Camideki münafık kafesteki kuş gibidir) hadis-i şerifi yazılmıştır. Yazıyı çevreleyen bordürün aynısı Ruz Bey'in mezarı üzerinde de görülmektedir.

Bu levhaların hattatının Hattat Lobut beyzade Ahmet Vefik Efendi (1860-?) olduğu söylenmektedir.

Beş gözlü son cemaat yerinin orta gözü kubbe, yanlardaki ikişer gözü çapraz tonozlarla örtülüdür. Kubbe ve tonozlar öndeki payeler üzerine oturmuştur.

Caminin kuzey batı köşesindeki silindirik gövdeli tek şerefeli minare, Urfa'daki tarihi camiler arasında en uzun olanıdır.

Cami dış cephesinin güney batı köşesindeki pahlanmış zemine ma'kûlî hattı ile istifli bir şekilde "*Mübarek zi saadetlerinden*" cümlesi yazılmış, yazının üzeri mukarnaslı bir tac ile süslenmiştir.

Nimetullah Camii, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 2016 yılında restorasyon programına alınmış olup, restorasyon çalışmaları devam etmektedir.

2. Eş Değerde Çok Kubbeli Camiler

Dabbakhane Camii

Dabbakhane Mahallesindedir. Cami avlusunun batı kapısı üzerinde yer alan ve son yıllarda araştırmacı yazar Mahmut Karakaş tarafından fark edilerek üzerindeki sıvası temizlenerek okunan kitabe; "*Bu mübarek cami'i şerif Sultan Süleyman (1520-1566) oğlu Sultan Selim II. (1566-1574) zamanında H.975 (M.1568) tarihinde yaptırılmış ve tamamlanmıştır*" yazılıdır. Avlunun kuzey-doğusundaki şadırvan eyvanının güneyindeki örülmüş olan kapının H.970/M.1562 tarihli kitabesinde Behram Paşa'nın adı geçmektedir. 1563 tarihinde Diyarbakır Beylerbeyi olan Halhallı Behram Paşa, 1560 tarihinde Urfa Gümrük Hanı'nı yaptırmıştır. Kanaatimize göre Behram Paşa tarafından 1562'de inşasına başlanılan cami 1568'de tamamlanmıştır.

1523 tahririnde "Mescid-i Debbağhane" adıyla geçen mescidin⁴⁰, bu cami olmadığı, Bey Kapısı ile Harran Kapı arasındaki "Aşağı Dabbakhane"de surlara

⁴⁰ Ahmet Nezihi Turan., a.g.e., s. 160.

yakın olduğu bilinen, ancak günümüze ulaşmamış olan mescit olduğu tahmin edilmektedir.

Caminin güney cephe duvarı üzerindeki kitabede, Sultan Murad'ın oğlu Sultan Mehmed Han zamanında (1595-1603) Abdullah oğlu Ramazan Ağa tarafından onarıldığı yazılıdır. Avlunun güney kapısı üzerindeki H.1173/M.1759 tarihli kitabe, kapının Bihsevi Ağa tarafından onarılması ile ilgilidir. Diğer bir onarım kitabesi de H.1305/M.1887 tarihli olup son cemaat yerinin onarımı ile ilgilidir.

Enine dikdörtgen planlı cami, mihraba paralel sıralanmış eşdeğerde üç kubbe ile örtülüdür. Kubbelere geçiş pandantiflerledir. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cami mekânının doğu tarafında kadınlar mahfili yer almaktadır. Buraya çıkış, son cemaat yerinin doğudaki gözünden merdivenli bir kapı ile olmaktadır. Kapının üzerinde okunamayan bir kitabe bulunmaktadır. Kadınlar mahfili ahşap bir kafes ile camiden ayrılmış iken, 1990'lı yılların başlarında yapılan restorasyon sırasında bu kafes kaldırılarak yerine duvar örtülmüş ve oda haline getirilen mahfilin cami ile ilişkisi kesilmiştir.

Kesme taş mihrap sade ve süslemesiz olup kavsarası mukarnasıdır. Balkon şeklindeki minbere duvar içerisinden merdivenle çıkılmaktadır. Harim kapısı üzerindeki ahşap müezzin mahfilinden son cemaat yerine açılan mükebbire, Urfa camilerinde tek örnektir.

Çapraz tonozlara örtülü altı gözlü son cemaat yeri ön tarafta beş payelidir.

Caminin kuzey batı köşesinde yer alan tek şerefeli minare, Urfa minareleri içerisinde en zengin taş süslemeli minare olma özelliğine sahiptir. Minarenin alt bölümü sekizgen, orta bölümü silindirik, yukarı bölümü onikigen formdadır. Üst bölüm yatay bir kaval silme kuşakla ayrıca ikiye ayrılmıştır. Alttaki sekizgen gövdeyi, iki şeritli yatay örgülerin minare köşelerinde dikey ve düşey şekilde birleşerek oluşturdukları dört şeritli kabartma bir örgü çevreler. Silindirik olan orta bölümde, kabartma iki palmet bordürü arasına negatif oyma tekniğinde sekizgen yıldızlar işlenmiştir. Yukarıdaki onikigen gövdenin alt bölümü, onikigenin her yüzünde sıçan dişi bordürün çevrelediği sağır kemerlerle dekore edilmiştir. Yatay kaval silme kuşak balıksırtı motifi ile süslenmiştir. Balıksırtı motifi ile şerife mukarnalarının arasına, sekizgenin her yüzünde, bir sürahidenden çıkan haşhaş dalları (hayat ağacı) kabartmasına yer verilmiştir.

Minare gövdesine yer yer altıgen çini panolar yerleştirilmiştir. Dabbakhane Camii'nin minaresinde ve son cemaat yerinde yer yer altıgen çini panoların kullanılmış olması, Osmanlı çini sanatının dorukta olduğu 16.yüzyılın bir özelliğinin yansıması olarak değerlendirilebilir.

Dabbakhane Camii minaresi ile Siverek Ulu Camii minaresi arasında bazı benzerlikler dikkati çekmektedir. H.982/M. 1574 tarihli Siverek Ulu Camii minaresi üzerindeki altıgen çini panolar, bir sürahidenden çıkan haşhaş bitkisi kompozisyonları, minarenin aşağı bölümünün onikigen oluşu bu benzerliğin başlıcalarıdır. Buna dayanarak, Dabbakhane Camii minaresini 1568’de yapan ustanın bundan altı yıl sonra 1574 yılında Siverek Ulu Camii minaresini yaptığı söylenilebilir.

Dabbakhane Camii minaresi bazı yönleriyle, Zengiler dönemine ait (12.yüzyıl) Şanlıurfa Pazar Camii minaresinden etkilenmiş olmalıdır.

Cami avlusuna, batıdan ve güneyden üzerleri geometrik taş süslemeli kapılardan girilir. Esas kapı batı kapısıdır. Eyvan şeklindeki bu kapının kemer taşlarında yan yana dizilmiş palmetlerden oluşan bir süsleme yer almaktadır. Her iki palmetin yaprakları arasındaki boşluklarda ters vaziyette palmetler oluşmuştur. Kapı alınlığında ma’kılı tarzında dört defa “Ali” yazılı kare bir rozet bulunmaktadır. Bu rozetin altındaki kitabe kartuşunun iki yanına, simetrik çatallı rumilerin geçmesinden oluşan birer palmet motifi işlenmiştir. Kapı eyvanının iki yanındaki mihrabiyelerin üzerinde, yan yana sıralanmış ters palmetlerden oluşan bir bordür vardır. Güneydeki mihrabiyenin üzerinde ayrıca, dikey ve çapraz kırık çizgilerin kesişmesinden altı kollu yıldızlar ve altıgen boşlukların oluştuğu bir kompozisyon yer alır. Kuzeydeki mihrabiyenin üzerinde ise yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen kabartma bir süsleme bulunur.

Avlunun küçük ölçüdeki güney kapısı lentosu üzerine, aynı boydaki tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen kabartma tekniğinde bir kompozisyon işlenmiştir.

Cami avlusunun kuzeydoğusunda çapraz tonozlu, batıya bakan eyvan şeklindeki şadırvan bulunur. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi’nde muhafaza edilen, II. Abdülhamid’in 1890 yıllarında çektiği ve “Yıldız Albümleri” olarak tanınan albümlerdeki bir fotoğrafta bu mekânın üzerinin kesme taştan kaburgalı kubbe ile örtülü bir oda olduğu görülmektedir. Bu fotoğrafın altındaki Osmanlıca yazıdan caminin diğer bir adının da “*Meydan Camii*” olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹ Kubbeli bu oda H.1398/M.1977 tarihinde yıkılarak çapraz tonozlu eyvan şadırvana dönüştürülmüş, odanın güney taraftaki kitabeli kapısı örülerek iptal edilmiştir.

Cami avlusunun güney batı köşesinde, avlunun batı kapısının güneyinde Hafız Muhammed Selim Efendi’nin türbesi bulunur. Türbenin kitabesinde Mev-

⁴¹ A.Cihat Kürkçüoğlu, Yıldız Albümlerinde Urfâ, (Metin Düzeltmeleri ve İngilizce Çeviri: Prof. Dr. Zuhar Karahan Kara), Ankara, 2009, s. 52.

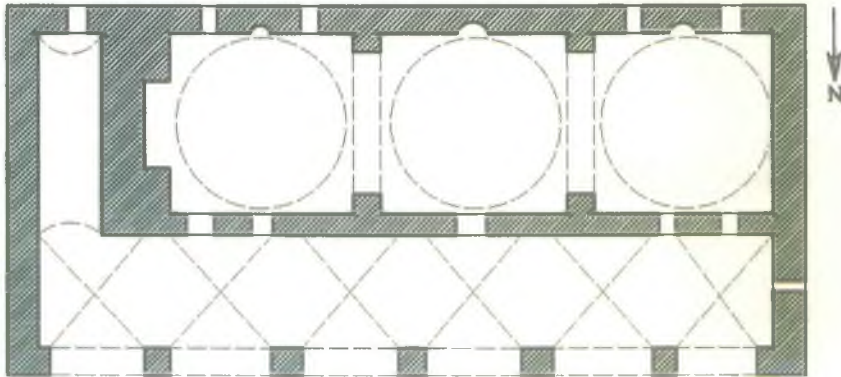
İlana Halid-i Bağdadi'nin halifelerinden olan Hafız Muhammed Selim Efendi'nin H.1277/M.1860 tarihinde vefat ettiği, türbesinin H.1298/M.1880 tarihinde Hüseyin Ferideddin Efendi tarafından yaptırıldığı yazılıdır.

Bu türbenin batısına bitişik çeşme de, kitabesine göre aynı zat tarafından yaptırılmıştır.

Urfa'da Meydan (Dabbakhane) Camii Şerifi

Foto: Yıldız Albümleri Arşivi

Urfa'da Meydan (Dabbakhane) Camii Şerifi ve Planı

Narıncı Camii

Narıncı Mahallesi Akarbaşı mevkiindedir. İnşa tarihi bilinmemektedir. 1523 tahririnde “Camii Narıncelu” adıyla geçmesi yapının 16. yüzyıl başlarında mevcut olduğunu göstermektedir⁴². Divan Efendisi Abdurrahman Efendi İbni Süleyman Efendi Vakfı’na ait H.1126/M.1714 tarihli vakfiye ile El-Hac Ali ibni Mehmed Vakfı’na ait H.1130/M.1718 tarihli vakfiyede Narıncı Camii’nden söz edilmektedir.

Caminin kuzey cephesindeki Şair Sakıb tarafından yazılmış kitabede, devrin Müşir Paşası (Mareşal) Hafız Muhammed Paşa tarafından H.1255/M.1839 tarihinde onarıldığı yazılıdır⁴³. Cami 1967 yılında onarılmış, bu esnada kuzey cephedeki kapısı üzerine Urfalı hattat Muhammed Behçet Arabî tarafından bir kitabe yazılmıştır.

Mihraba paralel iki sahnı enine dikdörtgen planlı camide inşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Birinci sahn; kible duvarı boyunca sıralanmış eş değerde üç kubbe, ikinci sahn; üç çapraz tonoz ile örtülüdür. Birinci sahn daha genişçe olup kubbeler çapraz tonozlara göre büyüktür. Çapraz tonozlu ikinci sahnın, aslında son cemaat yeri olduğu, H.1255/M.1839 onarımında camiye dahil edildiği tahmin edilmektedir.

Yuvarlak nişli taş mihrap süslemesizdir. Sanat özelliği olmayan ve son yıllarda yapılmış olan ahşap minber 1996 yılındaki restorasyon sırasında kaldırılmış ve duvardan balkon şeklinde taşan taş minber yapılmıştır.

Cami avlusunun doğu ve kuzeyindeki kapılar ile kuzey kapı üzerindeki minare son yıllarda yenilenmiştir. Yine son yıllarda cami avlusunun doğusuna iki katlı bir bölüm eklenmiştir.

Rıdvaniye (Rızvaniye) Camii

Halilü’r-Rahman Gölü’nün kuzey kenarı boyunca uzayan cami, Bizans dönemine ait Aziz Thomas kilisesinin yerine inşa edilmiştir.⁴⁴ Avluyu çevreleyen medresesi ile birlikte bir külliye halindedir. Harim kapısı üzerindeki ve avluyu çevreleyen medresenin dersane mescidi cephesindeki H.1149 (M.1736) tarihli kitabelerde cami ve medresenin Rıdvan Ahmet Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır.

Caminin Vakfiyesi H.1153/M.1740 tarihinde Urfa’da Şer-i Şerif meclisinde hazırlanmıştır.

⁴² Ahmet Nezihi Turan., a.g.e., s. 160.

⁴³ Mahmut Karakaş., a.g.e., s.132,133.

⁴⁴ J.B.Segal., a.g.e., s.169,263.

Rakka valisi olan Rıdvan Ahmet Paşa'nın sert karakterli bir kişiliğe sahip olmasından ve inşaat sırasında işçilere baskı yaparak çalıştırmamasından dolayı cami halk arasında "Zulumiye Camii" olarak anılmaktadır.

İnşa malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Enine dikdörtgen planlı yapı mihrap duvarı boyunca sıralanan üç kubbe ile örtülüdür. Mihrap önü kubbesi yuvarlak, yan kubbeler ovaldir. Üç gözlü son cemaat yeri, önde iki sü-tuna, yanlarda duvarlara oturan üç kubbe ile örtülüdür. Yanlardaki kubbeler yarım kubbelerle genişletilmiştir. Son cemaat yerinin orta göz döşemesindeki gri, pembe ve beyaz renkteki mermer plakalardan oluşan mozaik kakma kare pano-da sekiz kollu yıldız kompozisyonu yer almaktadır.

Alman araştırmacı Max von Oppenheim'in 1900'lü yılların başlarında çektiği bir fotoğrafta, son cemaat yeri cephesindeki 5 çörtenin her birinin kademeli üç sıra halindeki taş konsollara oturduğu görülmektedir. Bu konsollar ve çörteler günümüzde yoktur.⁴⁵

Mihrap, kahverengi mermer ve beyaz taşların alması sıralanması ile inşa edilmiştir. Mihrap nişi, yine bu taşların zikzak şekilde alması sıralanması ile dekore edilmiş, kavsara beyaz kesme taş mukarnaslarla süslenmiştir. Taç kısmında yüksek kabartma oyulmuş palmet dizisi yer almaktadır. Mihrap kemerinin köşe dolgularındaki şebekeli oyma iki kabara rozetten solda olanında, dairesel bir eksen etrafında dönen palmet motiflerinden oluşan bir kompozisyon, sağda olanında düşey eksene dikey ve çapraz kırık çizgilerin eşit uzunlukta 120 derecelik açılarla kırılarak kesişmesinden altı kollu yıldızlar ve altıgen boşlukların meydana geldiği bir süsleme bulunmaktadır. Mihrabın iki yanındaki is odasıyla sonuçlanan kandil nişleri Urfa camilerinde ilk örnektir. Rıdvan Ahmet Paşa'nın oğlu Ömer Paşa, H.1194/M.1780 tarihinde "Yengi Çarşı" içersindeki "Kutbiye (Kutbeddin) Camii"ni onarıırken, babasının yaptırdığı Rıdvaniye camindeki kandil nişlerini bu caminin mihrabının iki yanına uygulamıştır. Bu nişlerde toplanılan kandil isleri hattatlar tarafından alınıp mürekkep yapmada kullanılmaktaydı.

Balkon şeklindeki minbere duvar içerisinden merdivenle çıkılmaktadır. Minberin kesme taş korkuluğu, aynı boydaki tam ve yarım sekizgenlerin çakışarak ve kesişerek aralarda kareler ve altıgenler oluşturduğu şebekeli oyma süslemelidir.

İnşa tarihinden kalma ahşap müezzin mahfilinin alt kısmında ince çıtaların çakılmasıyla geometrik şekiller oluşturulmuş, çıtaların araları kalem işi renkli çiçeklerle süslenmiştir.

⁴⁵ A.Cihat Kürkçüoğlu, Urfa Fotoğrafları Evvel Zaman İçinde, Ankara, 2011, s. 772, fotoğraf 1553.

Caminin geçme ve kakma tekniklerinde yapılmış ahşap kapısı üzerinde yer alan panolardaki bir saksıdan çıkan dallar ve rumili kompozisyonlar XVIII.y.y. süsleme özelliklerini yansıtmaktadır. Yapının inşa tarihinden kalmış olan bu kapı, Urfa camileri içerisinde tek örnektir.

Caminin doğu duvarına bitişik onikigen gövdeli, tek şerefeli kesme taş minare, sonraları inşa edilen Karameyden Hüseyin Paşa camii minaresine örnek olmuştur. Minaredeki süslemeler şerefede yoğunlaşmıştır. Şebekeli şerefe korkuluğu, yan yana birleşerek petek biçimi oluşturan altıgenlerin merkezlerinden geçen dik ve çapraz hatlarla altı parçaya bölündüğü geometrik kompozisyonludur. Şerefe mukarnaslarının aralarındaki boşluklara, başları yukarıya doğru kabartma balık figürleri işlenmiştir. Mukarnasların altındaki yatay kuşakta kabartma palmetlerden oluşan bir bordür dolaşır.

Avlu kapısı ile caminin iç mekânına giriş kapısı Diyarbakır camilerinde olduğu gibi almaşık sıralanmış iki renkli taşlardan yapılmıştır. Koyu kahverengi ve beyaz mermerlerin almaşık sıralanması ile inşa edilmiş olan cami portalinin alınlığında dört sıra halindeki elips kartuşlar içerisine kitabe yazılmıştır. Portalin pahlarına birbirine zincirleme dolanmış iki yılan figürü kabartma olarak işlenmiştir. Gövdeleri 15 düğümünden oluşan yılanların başlarında detaya yer verilmemiştir. Bu kabartmalar, kiliseden camiye dönüştürülen Selahattin Eyyubi Camii'nin pencere pahlarındaki kabartmaların benzeridir. Ancak buradaki yılan başları, Selahattin Eyyubi pencerelerinde ejder başı şeklindedir.

Yusuf Paşa Camii

Yusuf Paşa Mahallesi, Sarayönü mevkiindedir. Bizans dönemine ait Aziz Sirakus Kilisesi'nin yerine yapılmıştır.⁴⁶ Minber korkuluğunda süslemeler arasına gizlenmiş H.1121 (M.1709) tarihi caminin inşa tarihini vermektedir. Urfalı divan şairi Nabi, Divanında Yusuf Paşa Camii'nin yapılışı ile ilgili yazdığı manzumede aynı tarihi düşürmüş ve caminin Vezir Yusuf Paşa tarafından yaptırıldığını belirtmiştir. Cafer Paşa'nın kardeşi olan Yusuf Paşa, bu cami için hazırlattığı H.1122/M.1710 tarihli vakfiyede caminin doğusunda bir hamam (Bugünkü Vezir Hamamı), kuzeyinde "Valiler Sarayı" ve Ulu Cami yakınında "Mahkeme-i Şerif" yaptırdığını söylemektedir. Vakfiyede geçen Valiler Sarayı bugünkü Sarayönü semtine adını veren ve 1940'lı yıllarda yıktırılan "Eski Saray" (Osmanlı Hükümet Konağı) olmalıdır. Ulu Cami yakınında yaptırdığını söylediği "Mahkeme"nin yeri bilinmemektedir.⁴⁷

⁴⁶ J.B.Segal., a.g.e., 190,263.

⁴⁷ Eskiler halen Ulu Cami doğusundaki Yıldız Meydanı'na "Mahkeme Önü" demektirler. Ayrıca Yıldız Meydanı'ndan Ellisekiz Meydanı'na inen Güven Sokağın (Kazancı Bedih Sokak) ortalarından güneye doğru inen sokağın adı da "Mahkeme Sokak"tır.

Cami avlusunun kuzeydoğu köşesindeki hücrenin batı cephesindeki kitabe burasının H.1266/M.1849 yılında Abdülvahap adında biri tarafından onarıldığı yazılıdır. Her iki hücre Yusuf Paşa medresesinin dershaneleridir.

Son cemaat yerinin önünde yer alan musalla taşının mihrabı üzerindeki kitabe cami avlusunun H.1267/M.1850 yılında Hacı Esad tarafından onarıldığı yazılıdır.

Bu kitabelerden başka, cami avlusuna kuzeyden ve güney-doğudan girişi sağlayan beşik tonozlu dehlizlerin kapıları üzerinde birer kitabe daha bulunmaktadır. Kuzeydeki dehliz kapısının kuzey cephesi üzerindeki kitabe silik olduğundan okunamamıştır. Güneydoğudaki dehliz kapısı üzerindeki kitabe ise, 1932 yılında Urfa'da yayınlanan bir gazetenin; Mevlid-i Halil camii minaresine yazılan Arapça yazıyı hedef göstererek yaptığı "*Arapça harflerle yazılmıştır, harf inkılabına aykırıdır*" yayını üzerine, emniyet müdürünün görevlendirdiği bir polis memuru tarafından Mevlid-i Halil Camii minaresi kaidesindeki kitabe ile birlikte keserle kazınarak silinmiştir. Silinme işleminin başka kitabelere de uygulanmak istenmesi üzerine, bu yazıların devrimle bir ilgisinin olmadığı, bunların birer tarihi belge olduğu, silinmekle de tarihin silineceği konusunda halk arasında gösterilen tepkiler sonucunda emniyet müdürlüğünce silme işlemi durdurulmuştur.⁴⁸

Urfalı divan şairi Nabi, Yusuf Paşa Camii kitabesi için bir şiir yazmış, ancak bu şiir kitabeye işlenmeyerek şairin divanında kalmıştır.⁴⁹

Bedri Alpay "*Şanlıurfa Şairleri*" adlı eserinde, Yusuf Paşa Camii'nin kuzeyindeki avlu kapısının yanında, kitabesi H.1298/M.1881 tarihinde Şair Abdi tarafından yazılmış bir çeşmeden söz etmektedir.⁵⁰ Ancak bu çeşme ve kitabesi günümüze ulaşmamıştır.

Yusuf Paşa Camii düzgün kesme taşlardan inşa edilmiştir. Enine dikdörtgen planlı yapı, kibleye paralel iki sahna ayrılmış, her sahnın üzeri eş değerde üçer kubbe ile örtülmüştür. Kubbeler ortada iki payeye, yanlarda duvarlara oturlar.

Üç gözlü son cemaat yeri, önde iki payeye, yanda duvarlara oturan üç kubbe ile örtülüdür.

Son cemaat yerinin doğusundan, duvar içerisine açılan bir kapıdan ahşap müezzin mahfiline çıkılmaktadır. 1980'li yıllarda müezzin mahfili betonarmeye dönüştürülmüş ve betonarme tabliyeler caminin yan duvarlarından kible duvarı-

⁴⁸ Bu bilgiler Urfalı şair Mehmet Hulûsi Kılıçarslan (1905-1990)'dan alınmıştır.

⁴⁹ Nabi, Divan, İstanbul, 1992, s.101-102.

⁵⁰ Bedri Alpay., Şanlıurfa Şairleri, 1986, s. 256.

na doğru uzatılarak ikinci bir kat elde edilmiştir. Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğünün son yıllarda yaptığı başarılı bir restorasyonla beton tabliyeler yıkılmış, müezzin mahfili ağaç direkler üzerine oturan orjinal ahşap şekline dönüştürülmüştür.

Kalker taşından yapılmış mukarnas kavsaralı mihrabın çevresinde mukarnas bordürü ve farklı boylardaki tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen geometrik bir bordür dolaşır. Mihrabın köşe sütunçeleri burmalı olup başlıkları mukarnaslıdır. Her iki sütunçe başlığının yukarısında ikişer adet yuvarlak rozet bulunur. Soldaki rozetlerde altı kollu yıldız kompozisyonu, sağdakilerde ise birbirine teğet dönen yarım dairelerin oluşturduğu sekiz kollu yıldız kompozisyonu yer alır.

Yusuf Paşa Camii mihrabındaki süslemeler bazı küçük farklılıklarla Şanlıurfa Nimetullah ve Hızanoğlu camileri mihraplarında da görülmektedir.

Caminin minberi Urfa camileri içerisinde en zengin taş süslemeli minber olma özelliğine sahiptir. Minber kapısının tac kısmı kıvrık Rumili dallardan oluşan girift bir kabartma kompozisyonla süslenmiştir. Şebekeli oyma minber korkuluğu, üst üste iki sıra halinde uçları pahlı haç motiflerinin çakışarak aralarda oluşturduğu şebekeli oyma sekiz kollu yıldızlardan meydana gelmiştir. Minberin yan duvarında, büyükten küçüğe doğru sıralanan üç adet kemerin köşe dolgularında kıvrık Rumilerden oluşan girift kompozisyonlar yer almıştır. Ayrıca bu dolgulardaki iki rozetten birine, alttan ve üstten geçerek bir merkez çevresinde dönen çizgilerin ortada oluşturduğu sekiz kollu yıldız motifi, diğerine kırık çizgilerin kesişmesinden oluşan sekiz kollu yıldız motifi işlenmiştir.

Mihrap ve minber yağlıboya ile çok renkli boyalı iken son yıllardaki restorasyon sırasında beyaz yağlıboya ile boyanarak orjinaline yaklaştırılmaya çalışılmıştır.

Silindirik gövdeli tek şerefeli minare son cemaat yerinin doğu köşesindedir. Üç bölüme ayrılmış olan minare gövdesinin alt ve üst bölümleri silindirik, orta bölümü sekizgen biçimdedir. Süslemelerin yoğunlaştığı sekizgen bölümün çevresinde, üç boyutlu ve aşağıya sarkan palmetlerden oluşan bir bordür dolaşır. Palmetlerin aralarındaki boşluklarda negatif birer palmet oluşmuştur. Bu bölümde ayrıca, sıçan dişi bordürlerin çevrelediği pencereler ve sağır kemerler yer almaktadır. Pencereler ve kemerler arasındaki boşluklara çark-ı felek ve sekiz kollu yıldız motiflerinin yer aldığı sekizgen rozetler yerleştirilmiştir.

Caminin batısına bitişik olarak bulunan hazirede; Urfa eşrafından ve ulemasından Miralay Mustafa Bey, Saraçzade Halil Efendi, Abdülkerim Bey, Mu-

hammed Bozan Efendi, Hafız Ahmed Efendi gibi şahısların mezarları ve Osmanlı dönemine ait diğer mezarlar yer almaktadır⁵¹.

Yusuf Paşa Camii haziresindeki mezar şahidelerinde Osmanlı dönemi şiir ve hat sanatının güzel örnekleri yer almaktadır. Bu mezarlığa yeni gömü yapılmadığından şahideler orijinalliklerini muhafaza ederek günümüze kadar gelebilmişlerdir.

3. Tek Kubbeli Kübik Camiler

Halveti Tekkesi Mescidi

Nimetullah Mahallesi, Ellisekiz meydanı mevkiindeki Halveti Tekkesi; dervişlerin ikametine tahsis edilmiş dikdörtgen avlulu bir ev, büyük bir kubbe ile örtülü mescit, Abdülkadir Kemaleddin Erbili Türbesi ve bir çeşmeden oluşan yapılar topluluğu halindedir.

Tekke mescidinin avluya bakan kapısının batısındaki duvarda yer alan iki satırlık kitabe mescidin yapılış tarihiyle ilgilidir. Kitabe metni şöyledir:

“Ehl-i tevhide sala oldukda

Dendi tarihi Rızaen -Lillah”

Kitabenin son mısrasındaki “Rızaen-Lillah” kelimesinin harflerin toplamı H.1067 (M.1656-57) tarihini vermektedir⁵².

Tekkenin meydana bakan avlu kapısı üzerindeki Şair Safvet tarafından yazılmış H.1308/M.1890 tarihli manzum onarım kitabesinde ise, tekkenin şimdi cennet bahçesinde ikamet eden “*Hazret-i Şani*” tarafından yaptırıldığı, Şeyh Abdülkadir tarafından yeni bir minare, oda ve şanlı kapısının yapıldığı belirtilmiştir⁵³. Kitabede geçen “*Hazret-i Şani*”, Gazi Halife oğlu Ramazan Şani Efendi olup 1665 tarihinde vefat etmiş, vefatından 9-10 yıl önce 1656-57 tarihlerinde tekkeyi yaptırmıştır. Ayrıca, hicri 5 Cemaziyelevvel 1308 (M.18 Aralık 1890) tarih ve 298 numaralı Urfa Şer’i Sicil Defteri’nde “*Halvetiye Tekkesi*”nin Şeyh Ramazan Şani ibni Hacı Gazi Halife tarafından bina ve inşa edildiği ve bir de bu şahıs adına vakfiyede bulunduğu kaydedilmektedir. Bu zatın mezarı, eski Buğday Pazarı kuzeyinde, bugünkü Spot Pazarı’nın yakınındadır.

Avlu kapısı üzerindeki kitabede sözü edilen minare, Max von Oppenheim tarafından 1900’lü yılların başlarında çekilen bir fotoğrafta görülmektedir. Bu

⁵¹ Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Evliya ve Alimleri, Şanlıurfa, 1996, s. 164, 203, 220.

⁵² Bu kitabe Mahmut Karakaş tarafından okunmuştur.

⁵³ Mahmut Karakaş., Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler., Konya, 2012, s. 271-272.

fotograftan minarenin dört ince sütun üzerine oturan, konik külahlı, minber minare tipinde olduğu anlaşılmaktadır⁵⁴. 30 Kasım 1925 tarihinde kabul edilen, 13 Aralık 1925 tarihli Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe giren 677 sayılı *Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması İle İlgili Kanun*’dan sonra Halveti Tekkesi kapatılarak eve dönüştürüldüğü sırada minare de yıktırılmıştır. Son yıllarda yapılan restorasyonlarda Oppenheim’in fotoğrafına dayanılarak minare yeniden yapılmıştır.

Kitabede adı geçen Abdülkadir Erbili, Erbil’den gelmiş, hem Kadiri, hem de Halveti tarikatı şeyhi olup bu tekkede şeyhlik yapmıştır. 1897’de vefat ettiğinde tekke mescidinin batısına bitişik olan türbeye gömülmüştür.

Kitabeyi yazan Şair Safvet ise Abdülkadir Erbili’nin oğlu olup, II. Meşrutiyet döneminde 1908-1912, Nisan 1912-Ağustos 1912 ve 1914-1918 dönemlerinde Urfa milletvekili olmuş, Cumhuriyetten sonra 2.dönem mebusluğu sırasında Hilafet’in kaldırılması için TBMM’ne önerge vermiştir. Safvet Efendi, Ord.Prof.Dr.Suut kemal Yetkin’in babasıdır.

Kitabeli avlu kapısının açıldığı kısım, tarikat mensuplarının misafir edildiği geleneksel Urfa evi planındadır. Dikdörtgen avlunun kuzey kenarı ortada eyvan, yanlarda birer oda düzenindedir. Eyvan ve odaların üzeri direk damlıdır. Avlu kapısı üzerindeki kitabeden, bu eyvan ve odaların H.1308/M.1890 tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Avlunun güneydoğu köşesinde mutfak yer alır.

Avlunun güneyinde, şeyhle sohbet edilen, zikir yapılan ve namaz kılınan tek kubbeli, kare mekânlı mescit bulunur. Kare mekânın dört duvarından her birinin ortasında eyvan şeklinde nişler bulunur. Mukarnashlı, üç köşeli mihrap güneydeki niş içerisinde. Batıdaki niş bir kapı ile çapraz tonozlu Abdülkadir Erbili türbesine açılır. Ayrıca mescidin kare mekânın köşeleri de eyvan şeklinde nişlidir. Bu nişlerden güney-batıda olanı bir kapı ile sokağa açılmaktadır.

Hızanoğlu Camii

Pınarbaşı Mahallesi Hızanoğlu Sokak’tadır. İnşa kitabesi olmayıp, mevcut kitabeler onarım devirlerine aittir. Caminin avlu kapısı ve iç mekânına giriş kapısı üzerindeki manzum kitabelerde H.1142/M.1729 tarihinde Hacı Halil Ağa tarafından caminin onarıldığı yazılıdır. Minare kaidesinin batı tarafındaki şair

⁵⁴ A.Cihat Kürkçioğlu (Yayına Hazırlayan), *Urfa Fotoğrafları Evvel Zaman İçinde*, Ankara, 2011, s. 756, fotoğraf 1494.

Zahir tarafından yazılmış kitabede (Zahir, Hüseyin Paşa Camii kitabesini de yazmıştır.) isim olmayıp, ebced hesabı ile H.1142/M.1729 tarihi düşülmüştür.⁵⁵

Hızanoğlu Camii'nin diğer bir adının "Karaburç Mescidi" olduğu "Vakf-ı Mescid-i Karaburç" adındaki vakfiyesinden anlaşılmaktadır.⁵⁶

İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılan, kare planlı caminin üzeri tromplu büyük bir kubbe ile örtülmüştür. Sekizgen kubbe kasnağının iç tarafında sekiz pencere ve 32 adet sağır yonca kemer bulunmaktadır. Caminin bu planı Şanlıurfa'daki Hüseyin Paşa ve Mevlevihane camilerine benzemektedir.

Caminin ön tarafının sokağa rastlaması nedeniyle üç gözlü son cemaat yeri caminin güney batı köşesine, mihrap duvarı hizasına alınmıştır.

Düzgün kesilmiş kalker taşından yapılmış olan mihrabın çevresinde bir sıra mukarnas bordürü, bunun iç kısmında bir sıra, farklı büyüklükte tam ve yarım sekizgenlerin keşişmesinden üreyen kabartma bir bordür dolaşmaktadır. Bu süslemenin aynısı Şanlıurfa'daki Nimetullah Camii portal ve mihrabında, Nimetullah Camii avlusunun kuzeyindeki kubbeli hücrenin altındaki Ruz Bey'in mezar sandukasında ve az farklılıkla Yusuf Paşa Camii mihrabında uygulanmıştır. Üç dilimli kemer içerisindeki mihrap kavsarası mukarnaslıdır. Mihrap son yıllarda renkli yağlıboya ile boyanarak orijinalliğini kaybetmiştir.

Duvar içerisinden merdivenle çıkılan ve iki konsola oturan balkon şeklindeki minberin korkuluğu, aynı boydaki tam ve yarım sekizgenlerin çakışarak ve keşişerek aralarda kare ve altıgen şekiller oluşturduğu geometrik şebekelidir.

Silindirik gövdeli ve tek şerefeli minare, caminin kuzey batı köşesindedir. Minarenin şerefesi mukarnas süslemelidir. Minare gövdesi dört yatay kuşağa bölünmüştür. En alttaki kuşakta yan yana dizilmiş palmetlerden oluşan bir bordür dolaşmaktadır. İkinci kuşakta, kaval silmeli altı adet sağır kemerin arasında dairesel bir eksen etrafında keşişerek dönen dairelerin oluşturduğu rozet ve çark-ı felek motifinden üreyen altı kollu yıldız rozeti yer almaktadır. Üçüncü kuşakta minareyi çevreleyen kaval silmeden aşağıya sarkan kabartma palmetler, bunun üzerindeki dördüncü kuşakta minareyi çevreleyen altı kollu yıldız kabartmalar yer almaktadır.

⁵⁵ Mahmut Karakaş., a.g.e., s.95-98.

⁵⁶ Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi.

Hüseyin Paşa Camii

Kara Meydan mevkiindedir. Bizans döneminden kalma Melkitlere ait Mer-yem Ana Kilisesi üzerine inşa edilmiştir.⁵⁷ Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki şair Zahir tarafından yazılmış H.1142/M.1729 tarihli kitabede caminin Ali Paşa tarafından onarıldığı yazılıdır⁵⁸. Yusuf oğlu Darendeli Hüseyin Paşa H.1141/M.1728 tarihli vakfiyesinde; “*Medine-i Ruha’da Kara Meydan nam mahalde bina ve tamir eylediğim camii şerif’e...*” cümlesiyle bu camiye kendisinin bina ve tamir ettiğini söylemektedir. Ali Paşa Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın oğlu olup Darendeli Hüseyin Paşa’nın kayın pederidir ve oğlu yoktur.⁵⁹ 1728 tarihinde camiye yaptıran Hüseyin Paşa, bir yıl sonra camide bazı küçük onarımlar ve değişiklikler yaptırırken merhum kayın pederi Ali Paşa’nın adının yaşatılması amacıyla kitabeye onun adını yazdırmış olmalıdır.

Darendeli Hüseyin Paşa, Ahmed Han oğlu Yusuf Ziyaeddin’in oğludur. Ahmed Han, Horasan’dan göçerek Anadolu’ya gelmiştir. Hüseyin ve kardeşi Hasan, XVIII.yüzyıl başlarında İstanbul’da yeniçeri ocağında görevli iken çıkan bir ayaklanmaya adları karıştığından İstanbul’dan ayrılarak Urfa’da hemşehrileri Mirahur Mehmet Ağa’nın yanına gelirler. O tarihlerde II.Sultan Mustafa’nın kızı Safiye Sultan’ın kocası ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın oğlu Ali Paşa Urfa valisidir. Hüseyin Paşa, Mirahur Mehmet Ağa’nın yardımıyla vali Ali Paşa’ya damat ve kethuda (Yardımcı) olur. Ali Paşa, 1721-1722 tarihlerindeki hac yolculuğunda Emir-ül Hac görevinde iken vefat eder. Hüseyin Ağa bu durumu kimseye duyurmadan yolculuğu başarıyla yürütür. Onun bu tutumu padişahın beğenisini kazandığından rütbesi paşalığa yükseltilir ve Urfa valiliğine tayin edilir.⁶⁰

Hüseyin Paşa Urfa’dan başka; İzmir, Darendede ve Antep’te de birçok hayır işi yapmıştır. Antep’teki Hüseyin Paşa Camii ve Hüseyin Paşa Hamamı’nı yaptırmıştır. H.1156/M.1743 tarihinde vefat eden Hüseyin Paşa’nın oğlu Yusuf ve bunun oğlu İbrahim de Paşa olmuştur. İbrahim Paşa Osmanlı Rus savaşlarına katılarak yararlılıklar göstermiştir.⁶¹

Kare planlı caminin üzeri tromplu büyük bir kubbe ile örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak duvarlarda düzgün kesme taş, kubbenin oturduğu duvar payelerinde yarı yüksekliğe kadar bazalt taş kullanılmıştır. Kubbe kasnağının iç tarafında 24 adet sağır yonca kemer dolaşmaktadır. İç mekândaki toplam 10 pencere camiye aydınlık ve ferah bir hava vermiştir.

⁵⁷ J.B.Segal., a.g.e., s. 213, 263.

⁵⁸ Karakaş, s.104-105.

⁵⁹ Cemil Cahit Güzelbey, Gaziantep Camileri Tarihi, Gaziantep, 1984, s. 92,93.

⁶⁰ Cemil Cahit Güzelbey., a.g.e., s. 92,93.

⁶¹ Cemil Cahit Güzelbey., a.g.e., s. 93.

Kalker taşından yapılmış olan mihrapta, kavsara mukarnaları ve köşe sütunçelerinin mukarnaslı başlıkları dışında süsleme bulunmamaktadır.

Kesme taş minberin korkuluğu, yan yana çakışarak petek biçimi oluşturan altıgenlerden meydana gelmiş şebekelidir. Minberin iki yanında şebekeli oyma birer kompozisyon bulunur. Bu kompozisyonlardan birinde, aynı boydaki bir tam ve dört yarım sekizgenin çakışarak ve kesişerek oluşturduğu kompozisyon, diğerinde birer kolu uzatılmış karelerden oluşan beş adet çark-ı felek motifinin meydana getirdiği kompozisyon yer almaktadır. Minber üzerindeki H.1297/M.1878 tarihi onarım dönemine aittir.

Camiye giriş kapısı üzerinde yer alan müezzin mahfiline kapının batısında ki duvar içerisinden taş merdivenle çıkılmaktadır. Orjinalinde ahşap olması gereken müezzin mahfili son yıllarda betonarmeye dönüştürülmüştür.

Üç gözlü son cemaat yerinin her gözü birer kubbe ile örtülüdür. Son cemaat yerinin orta göz kemeri, “Bursa Kemeri” olarak bilinen tipte olup Urfa camilerinde tek örnektir. Kubbeler önde iki payeye, yanlarda duvarlara otururlar. Bu plan şeması Şanlıurfa Hızanoğlu ve Mevlevihane camileri ile benzerlik gösterir. Her üç cami son cemaat yerleri bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Hüseyin Paşa Camii’nde ön tarafta yer alan üç gözlü son cemaat yeri, Hızanoğlu Camii’nde ön tarafın sokağa rastlaması nedeniyle caminin mihrap duvarı batısına alınmış, Mevlevihane Camii’nde ise son cemaat yeri yapılmamıştır.

Cami kapısının iki yanı ve kemeri bazalt ve kalker taşların alması sıralanması ile örülmüştür. Kapı alınlığındaki kalker taşlar, ortadaki bitkisel bir rozetten yayılan ışık şeklinde biçimlendirilmiştir.

Caminin kuzey doğu köşesindeki tek şerefeli ve poligonal gövdeli minarenin şerefe korkuluğu, iç içe geçen sekizgenlerden şebekeli oymalıdır. Minare, Şanlıurfa Rıdvaniye Camii minaresini örnek almıştır.

Camide inşaat malzemesi olarak beyaz kesme taş kullanılmıştır. Sadece iç tarafta, kubbenin oturduğu duvar payeleri yarı yüksekliğine kadar bazalt taşından yapılmıştır. Caminin doğu tarafından geçen yolun bahçe olduğu, 1940’lı yıllarda bu bahçenin yerinden bu günkü yolun açıldığı eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır.

Kıbrıslı Mescidi (Hacı Mihman Mescidi)

Yıldız Meydanı ile Ellisekiz Meydanı arasındadır. Halk arasında “Kıbrıs Tekkesi” olarak anılmaktadır. İnşa kitabesi yoktur. Vakf-ı Mescid-i Hacı Mihman-Hacı Mihman Mehmed ve Münevver Hanım Vakfı’na ait H.1339/M.1920

tarıhli vakfiyede “Hacı Mihman Mescidi, nam-ı diğeri Kıbrıslı Mescidi” olarak geçmektedir. 1523 tahririnde “Mescid-i Hacı Mihman” olarak adının geçmesi 1523’de mevcut olduğunu göstermektedir. “Mihman” misafir demektir. Mescidin, Kıbrıs’tan misafir olarak gelen, sonraları “Hacı Mihman” adıyla tanınan bir zat tarafından yaptırılmış olması nedeniyle bu adla anıldığı söylenilmektedir.⁶²

1940’lı yıllarda satılarak uzun yıllar ev olarak kullanılan mescid, 1980 yılında Hacı Şükrü Saatçı tarafından camiye dönüştürölmek üzere satın alınmış, kubbe ve duvarlarında açılmalar olduğundan dolayı1 temelden itibaren orijinaline uygun bir biçimde yeniden inşa edilmiştir. Kare planlı mescidin üzeri tromplu bir kubbe ile örtölüdür. Kubbe kasnağı sekiz pencerelidir.

Taş mihrap ve üzerindeki süslemeler 1980 onarımında yapılmıştır. Duvara asılı balkon şeklindeki minbere batıdan duvar içerisindeki merdivenle çıkılır.

Mescidin kuzey, güney ve batı cephelerinde ikişer pencere yer alır. Doğu cephenin bitişğinde ev olduğu için bu cepheye pencere açılmamıştır.

Üç gözlü son cemaat yerinin üzeri, eskiden çapraz tonozlarla örtölü iken yeniden inşa sırasında betonla örtölümüştür.

Kıbrıs Mescidi’nin planı, Şanlıurfa’daki Hüseyin Paşa, Mevlevihane ve Hızanoğlu camilerinin küçük ölçüde bir tekrarıdır. Mescid avlusunun batısındaki odaların eskiden tekke olarak kullanıldığı söylenilmektedir.

Mevlevihane Camii

Haşimiye Meydanı mevkiindeki Mevlevihane çarşısındadır. Kitabesi bulunmadığından inşa tarihi bilinmemektedir. 1650 yıllarında Urfa’yı ziyaret eden Evliya Çelebi, Urfa’daki cami ve tekkeleri saydığı seyahatnamesinde Mevlevihane’den söz etmemektedir. Yapı ile ilgili elimizdeki en eski belge, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerindeki 491 nolu defterin 374. syfasının 65. sırasında kayıtlı H.1172 (M.1758) tarihli Mevlevihane Vakfı şahsiyet kaydı kopyasıdır. Bu belgede, Medine-i Ruha’da (Urfa) Abdülkerim adındaki zatın H.1118 (M.1705) tarihinde Mevlevihane vakfına ilk görevli olarak tayin edildiğı belirtilmiştir. Vakfiye günümüzde yoktur.⁶³ Abdülkerim Efendi’nin ilk görevli olma-

⁶² Mescitte uzun yıllar imamlık yaparak dersler vermiş olan merhum Halil Taşkın Hoca, mescitle ilgili şu bilgileri vermiştir: “Bu mescit, Kıbrıs’tan misafir olarak Urfa’ya gelen adını bilmediğimiz, ancak sonraları Hacı Mihman adıyla tanınan bir zat tarafından Kadiri tekkesi olarak inşa edilmiştir. 19. yüzyıl sonlarında Kerkük’ten gelen Şeyh Abdurrahman Kerküki burayı Nakşi tekkesine dönüştürmüştür. Arap Hoca Efendi (Muhammed Tokmak 1923-1991) bu mescitte uzun yıllar tefsir, hadis ve fıkah dersleri vermiştir.”

⁶³ A.Cihat Kürküoğlu., “Urfa Mevlevihanesi”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, II.Milletlerarası Osmanlı Devleti’nde Mevlevihaneler Kongresi, Tebliğler, Konya, 1996, s. 304.

sına dayanılarak yapının 1700'lü yılların başlarında inşa edilmiş olabileceği söylenilebilir.

H.1153/M.1740 tarihli Rıdvan Ahmed Paşa Vakfiyesinde bir yer tarifi nedeniyle Mevlevihane'nin adı geçmektedir. Ayrıca, 1890 tarihli Halep salnamesinde "Mevlevihane" geçmektedir.

3 Mart 1856 tarihli bir inha ve arzda, Urfa'da Halilu'r-Rahman Mevlevi Zaviyesi'nin şeyhliğine ve seccadenişliğine Mehmet Veliyüddin adında bir zatın tayin edildiği belirtilmektedir.⁶⁴ Bu belgeden; Urfa'da Halilu'r-Rahman gölü yakınında ayrıca bir Mevlevi zaviyesinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu zaviye günümüzde yoktur.

Bilindiği üzere Mevlevihaneler, genellikle büyük bir bahçe içersinde; Semahane, bunun içinde veya bahçede Mevlevi şeyhlerinin medfun bulunduğu bir türbe veya hazire, dervişlerin oturup yattıkları hücreler, şeyhin misafirlerini kabul ettiği selamlık, şeyhin ailesinin oturduğu harem dairesi, dervişlerin yemek pişirme ve erzaklarının konulması için mutfak ve kiler, yeni başlayan dervişlerin sema çalışmaları yapmaları için meşkhaneden oluşan bir külliye halindedir.⁶⁵

Konya Mevlevi Dergahı arşivinde mevcut 19. yüzyıl sonu, 20.yüzyıl başlarına ait bir krokide Urfa Mevlevihanesi'nin külliye halinde olduğu görülmektedir.⁶⁶ 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla bu külliye kaderine terk edilmiş, 1950'li yıllarda semahane hariç külliyenin tamamı ve semahanenin yakınında yer alan Danakovan Hamamı yıkılarak yerine sebze hali yapılmıştır. Uzun yıllar hal esnafı ve belediye tarafından depo olarak kullanılan Semahane'nin halen tapu senedinde "Kargir Ambar" olarak geçmektedir. Ayrıca Şanlıurfa tapu müdürlüğündeki 1966 tarihli belgelerde Semahanenin Mevlevihane adıyla vakfedildiği ve vakıflar idaresince ambar olarak belediyeye kiraya verildiği kayıtlıdır. Vakfiye bu gün kayıptır.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan kare planlı caminin üzeri sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülüdür. Bu plan, Urfa'daki M.1728 tarihli Hüseyin Paşa ve Hızanoğlu camileri ile benzerlik göstermektedir. Ancak, Hüseyin Paşa caminin ön tarafında, Hızanoğlu caminin güney batısında yer alan üç gözlü son cemaat yeri Mevlevihane camiinde yoktur.

Cami hariminin kible duvarında, eyvan biçimindeki mekân içerisinde çevresi mukarnashlı, yuvarlak nişli mihrap yer alır. Mihrap önü bölümünde iki basamakla çıkılan, şeyhin oturmasına mahsus bir sekinin bulunduğu Vakıflar Ge-

⁶⁴ Ziya Kazıcı, "Osmanlı arşiv belgelerine göre Vakıfların Urfa'daki hizmetleri", Güneydoğu Gazetesi, Şanlıurfa, 1-10 Haziran 1988 tarihli nüshaları.

⁶⁵ Celal Esad Arseven., Sanat Ansiklopedisi, C.3, İstanbul, 1966, s. 1310-1313,

⁶⁶ A.Cihat Kürkçüoğlu., a.g.m., s. 303.

nel Müdürlüğü arşivlerindeki fotoğraflardan anlaşılmaktadır. 1973 yılındaki restorasyon sırasında bu seki kaldırılarak mihrap önü bölümü cami döşemesi ile aynı düzeye getirilmiştir.

Yapının orijinalinde minber yoktur. Bu günkü ahşap minber son yıllarda yapılmıştır.

Kible duvarında ve giriş cephesinde ikişer, doğu ve batı cephelerinde üçer olmak üzere toplam 10 penceresi vardır.

Girişte, bu gün müezzin mahfili olarak kullanılan ahşap mekânın zemin kısmı, sema ayinlerinde ney üfleyen, kudüm çalan ve ilahi okuyanlara ayrılmış “mutrip mahfili”, bunun üzerindeki kat ise “seyirci mahfili”dir.

Cami portalı sade ve süslemesizdir. Portal ve kubbe üzerinde Mevleviliğin sembolü olan taş bir sikke (Mevlevi külâhı) bulunmaktadır.

1973 yılında oldukça harap bir duruma gelen semahane Vakıflar Genel Müdürlüğü’nce restore edilerek camiye dönüştürülmüştür. Camiyi dört bir yandan çevreleyen sebze halinin yıkılarak burada bir çevre düzenleme projesinin yapılması amacıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün 02.05.1992 gün ve 410 sayılı yazısı ile Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu’na öneride bulunulmuştur. Kurulun 18.06.1992 gün ve 1048 sayılı kararı ile bu öneri uygun görülmüş, ancak uygulamaya geçilmemiştir. Arkeolog Dr.Nurettin Yardımcı’nın Genel Müdür olduğu dönemin 2002 yılında Mevlevihane çevre düzenlemesi projesine tekrar el atılmış ve Camiyi saran yapılar kamulaştırılarak yıkılmış, kasaplar çarşısı turizm amaçlı bir çarşıya dönüştürülmek üzere boşaltılmıştır. Hem Mevlevihane, hem de batısına bitişik tarihi kasaplar çarşısı restore edilerek çevre düzenlemeleri yapılmıştır.

4. Kare Mekânlı Tonozlu Camiler

Yeni Ömeriye Camii

Nimetullah Mahallesi, Mısır sokaktadır. Avlunun güney kapısındaki kitabe caminin H.610/M.1214 senesinde Ahmet oğlu Muhammed tarafından tamir ettirildiği yazılıdır. Bu durumda cami 1214’den önce yaptırılmış olmalıdır. Ancak caminin mimari özellikleri bu kadar eski olduğunu göstermemektedir. Tahminimize göre, M.1214 tarihinde onarılan cami sonraları yıkılarak yerine bu günkü cami yapılmış ve eski kitabesi avlu kapısı lentosu olarak kullanılmıştır. 1539 tahririnde adı geçen “Seyyid Ömer Mescidi”nin Yeni Ömeriye Camii olması ihtimali vardır. Cami avlusunun kuzey doğu köşesindeki hücrenin güney

cephesinde yer alan kitabede, hücrenin H.1327/M.1909 tarihinde yaptırıldığı yazılıdır⁶⁷.

Yapıda inşa malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Küçük ölçüde kare mekânlı cami, yanlarda duvarlara, ortada bir payeye oturan tek çapraz tonozla örtülüdür. Bu plan, Şanlıurfa Nur Ali Mescidi ile benzerlik göstermektedir. Ancak, Nur Ali Mescidi'nde ortadaki payeye tek çapraz tonoz yerine dört çapraz tonoz oturtulmuştur. Beş köşeli ve yuvarlak kemerli taş mihrap sade ve süslemesizdir. Taş minber, mihrap duvarına paralel merdivenle çıkılan balkon şeklindedir.

5. Mihraba Paralel Tek Sahınlı Tonozlu Camiler

Behramlar Camii

Gümüşkuşak Mahallesi Bayram Sokak'tadır. Avlunun batı kapısı üzerindeki kitabede H.993/M.1585 tarihinde Abdullah oğlu Hacı Muhammed tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Aynı kapıdaki ikinci kitabede ise *"Bu cami, H.993 (M.1585) tarihinde Abdullah'ın oğlu Hacı Ali'nin oğlu Hacı Muhammed tarafından onarıldı. Allah onu ve ebeveynini mağfiret etsin"* denilmektedir⁶⁸.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş enine dikdörtgen planlı tek sahınlı caminin üzeri doğuda çapraz, batıda karışık bir tonoz sistemi ile örtülüdür. Örtü sistemleri arasındaki bazı farklılıklarla bu plan, Şanlıurfa Müderris Mescidi ile benzerlik göstermektedir. Yonca kemerli mihrap, mukarnas kavsaralı ve köşe sütunçeli olup süslemesizdir. Üzerindeki mihraplarla ilgili ayet-i kerime 1974 yılında yazılmıştır. Minber balkon şeklindedir.

Üç gözlü son cemaat yeri, önde iki payeye, yanlarda duvarlara oturan üç çapraz tonozla örtülüdür.

Cami son yıllarda esaslı bir onarım geçirmiştir.

Gümrük Hanı Mescidi

Haşimiye Meydanı yakınındaki Gümrük Hanı'nın doğu cephesindeki giriş eyvanı üzerindedir. Hanın bu cephedeki giriş kapısı üzerinde bulunan kitabede H.974/M.1566 tarihinde, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Behram Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Behram Paşa tarafından hazırlattırılan H.976/M.1568 tarihli vakfiyede kendisinin Diyarbakır'da Su Kapısı yanında

⁶⁷ Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 164-165.

⁶⁸ Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 63.

“Hamam-ı Cedit” adıyla bir hamam yaptırdığı belirtilmekte ve Urfa’daki Güm-rük Hanı’ndan “Kervansaray” olarak bahsedilmektedir.

Dabbakhane Camii’ndeki H.970/M.1562 tarihli bir kitabede de adına rast-lanılan Behram Paşa, 1564 tarihinde Diyarbakır Beylerbeyliği yapmıştır.⁶⁹

Mescide giriş, hanın doğu tarafındaki ikinci kat revaklarından sade bir kapı ile olmaktadır. Kare planlı mescit tek çapraz tonozla örtülüdür. Hiçbir sanat de-ğeri olmayan ve duvara balkon şeklinde asılı ahşap minber sonradan yapılmış. Üç dilimli yonca kemerli taş mihrap, mukarnas kavsaralı ve köşe sütunçelidir. Mihrabın yukarısında iki yanda çark-ı felek motifli birer kabara rozet yer alır.

Orijinalinden büyük olarak sonradan yapıldığı anlaşılan ahşap müezzin mahfiline mescidin kuzey duvarı içerisine açılmış merdivenden çıkılır.

Mescidin, giriş kapısının yanında iki, doğu cephede üç olmak üzere beş penceresi vardır. Doğu cephedeki pencerelerden ortada olanı kaş kemerli, yan-lardaki ikisi ise üç dilimli kemerlidir. Yanlardaki pencerelerin lento taşlarının dışarıya bakan yüzlerinde geometrik süslemeler dikkati çeker. Güneydeki pen-cerenin lentosunda, yatay ve dikey olarak kesişen iki şeritli örgüler ve bunların aralarında oluşturduğu sekiz kollu yıldızlardan meydana gelen kabartma bir kompozisyon yer alır. Kuzeydeki pencerenin lentosunda ise, düşey eksene dikey ve çapraz kırık çizgilerin eşit uzunlukta 120 derecelik açılarla kırılarak kesişme-sinden altı kollu yıldızlar ve altıgen boşlukların meydana geldiği kabartma bir kompozisyon bulunur.⁷⁰ Pencere lentolarındaki her iki kompozisyon çerçeve-lenmiş olup, çerçevelerin sağında ve solunda dilimli palmet motifleri yer almak-tadır.

Hayrullah Camii

Harran Kapı Mahallesi, Hamam Sokak’tadır. Bizans dönemine ait Aiz Barlahe kilisesinin üzerine inşa edilmiştir.⁷¹ İnşa kitabesi bulunmadığından tari-hi bilinmemektedir. Avlu kapısı üzerindeki H.1178/M.1764 tarihli kitabede, minarenin ve kapının Abdurrahman Beşe’nin (Paşa) oğlu Hacı Ali tarafından tarihinde onarıldığı belirtilmiştir. Minber üzerindeki iki satırlık kitabede minbe-rin H.1212/M.1797 tarihinde onarım gördüğü yazılıdır.⁷²

⁶⁹ Mahmut Karakaş., a.g.e., s.72.

⁷⁰ A.Cihat Kürkcüoğlu., Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens.Sanat tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998, s.71,203.

⁷¹ J.B.Segal., a.g.e., s.182,263.

⁷² Mahmut Karakaş., a.g.e., s.90-91.

Bu caminin diğer bir adının “*Araplar Camii*” olduğu Sultan Abdülhamid’in “Yıldız Albümleri”ndeki fotoğrafının altındaki yazıdan anlaşılmaktadır.⁷³

Cami, mihrap boyunca uzayan enine dikdörtgen mekânın tek çapraz tonozla örtülü olduğu bir plana sahiptir. Çapraz tonozun kolları köşelerde duvar payelerine oturmaktadır. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Mihrap nişi beş köşelidir. Balkon şeklindeki minber ve merdiveni betonarme olarak son yıllarda yapılmıştır. Son cemaat yeri yoktur. Caminin doğusuna bitişik olarak, ortasından destekleme kemeri ile iki bölüme ayrılmış beşik tonozlu eyvan son cemaat yeri işlevini görmektedir. Bu eyvanın önü iki pencere ve bir kapının yer aldığı bir duvarla sonradan örülmüştür.

Caminin kuzey doğu köşesindeki silindirik gövdeli, tek şerefeli minare düzgün kesme taşlardan yapılmıştır.

Hüseyniye Mescidi

Çadırcı Pazarı mevkiindedir. İnşa kitabesi yoktur. Hartavizade Hafız Muhammed Selim Efendi’nin oğlu Hüseyin Ferideddin (Hüseyin Paşa) tarafından H.1305/M.1887 tarihinde batısına bitişik “Hüseyniye Çarşıları” ile birlikte yaptırılmıştır. Hüseyin Paşa ayrıca H.1319 / M.1901 tarihinde Şanlıurfa’nın Ağvıran Köyünde kendi adıyla anılan büyük bir cami yaptırmıştır.

Mihraba dikey dikdörtgen planlı cami, arka arkaya iki çapraz tonozla örtülüdür. Cami bu planını 1630 tarihli Şanlıurfa Hekim Dede Camii’nden almış olmalıdır. Hekim Dede Camii’nden farklı olarak, buradaki tonozların oturduğu duvar payeleri daha büyükçe, giriş tonozu mihrap önü tonozundan daha yüksekçedir. Son yıllarda bazı hayırseverler tarafından camiinin doğusuna bitişik mekânların plana dâhil edilmesiyle yapı orjinal şeklini kaybetmiştir.

Yonca kemerli ve mukarnas kavsaralı mihrabın iki yanı mukarnas başlıklı köşe sütunçelidir. Yerden 75 cm. Yükseklikteki taş minber duvar içerisinden merdivenle çıkılan küçük bir balkon şeklindedir. Aynı şekil mihrabın sol tarafındaki vaiz kürsüsünde de tekrarlanarak simetri sağlanmıştır.

İmam Sekkâki Camii

Bıçakçılı Mahallesi, Bıçakçı Meydanı’ndadır. Bizans dönemine ait Melkitlerin Meryem Ana kilisesi üzerine inşa edilmiştir.⁷⁴ İnşa kitabesi yoktur.

⁷³ A.Cihat Kürkcüoğlu, Yıldız Albümlerinde Urfa, s. 49.

1523 tahririnde “Mescid-i Bıçakçı” adıyla geçmektedir⁷⁵. H.973/M.1565 tarihli Sekkakizade Hoca Şakir İbni Hoca Halil Efendi Vakfiyesi ile camiye vakıfta bulunulmuştur.

Mihrap üzerindeki H.1318/M.1958 tarihli kitabe onarım sırasında yazılmıştır.

İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Mihrap duvarı boyunca uzayan enine dikdörtgen mekânda, ortadaki çapraz tonozlu kısım her iki yana doğru birer beşik tonozla genişletilmiştir. Tonozlar düzgün kesme taşlardan sanatkârene bir şekilde yapılmıştır. Üç gözlü son cemaat yerinin üzeri üç çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar ön tarafta üç payeye, yanlarda duvarlara oturlar.

Mihrap sade ve süslemesizdir. Balkon şeklindeki minbere duvar içerisinden taş merdivenle çıkılmaktadır. Girişin üzerinde ahşap müezzin mahfili yer almaktadır. Müzzin mahfilinden son cemaat yerine açılan büyük pencere mükebbire işlevi görmektedir.

Avlu kapısı üzerindeki betonarme minber minare son yıllarda yapılmıştır.

Müderriş Mescidi

Harran Kapı mahallesindedir. İnşa tarihi bilinmemektedir. 1523, 1530 ve 1566 tahrirlerinde geçen ve okunuşlarından tam emin olunamayan Vakf-ı Mescid-i Müderriş'in bu yapı olma ihtimali vardır.⁷⁶ H.1137/M.1724 tarihli Mevlana El-Hac Abdurrahman Efendi bin Mustafa Efendi Vakfiyesinde bu mescidden “Bab el-Harran kurbinde Müderriş Mescidi” olarak söz edilmektedir.

Mihrap boyunca enine dikdörtgen tek sahınlı yapı, yarım çapraz ve yarım beşik tonozlarla örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Üç gözlü son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülüdür. Tonozlar önde iki payeye, yanlarda duvarlara oturlar. Caminin bu planı Şanlıurfa Behramlar Camii ile benzerlik göstermektedir.

Orijinalinde sade ve süslemesiz olan taş mihrap son yıllarda fayansla kaplanmıştır.

⁷⁴ J.B.Segal., a.g.e., s. 190, 263.

⁷⁵ Ahmet Nezih Turan., a.g.e., s. 160.

⁷⁶ Halit Çal., “Urfa'daki Taşınmaz Eski Eserler Hakkında Bir Ön Araştırma”, Yeni Harran Çevresi, 1. Yıl, 4.Sayı, 1993, s. 49-70.

Ahşap minber son yıllarda yapılmış olup bir özellik göstermemektedir. Mescidin çok küçük bir avlusu vardır. Avlu kapısı üzerindeki betonarme minber minare sonradan yapılmıştır.

Nebih Efendi Tekkesi Mescidi

Nebih Efendi Tekkesi, Bıçakçılı Mahallesi, Nabi (Nebih) sokak, 16 numaradır. Kitabesi bulunmadığından inşa tarihi bilinmemektedir. Nakşibendi tarikatının Müceddidiye kolu şeyhi Nebih Efendi'nin Bediüzzaman mezarlığındaki mezar taşında H.1203/M.1789 senesinde vefat ettiği belirtilmektedir.⁷⁷ Buna dayanarak tekkenin 1925 yılında yürürlüğe giren Tekke ve Zaviyelerin kapatılması ile ilgili kanun neticesinde satılan ve o tarihten bu yana ev olarak kullanılmaya başlanılan Nebih Efendi Tekkesi, dervişlere ait zikir ve ders odaları ile bir mescitten ibaretti. Ancak, ev olarak kullanıldığı yıllarda beton ilavelerle yapıda esaslı değişiklikler yapılmış, bu sırada mescide dokunulmayarak aynen muhafaza edilmiştir. Yapı, son yıllarda Halil Taşkın Hoca adlı bir hayırsever tarafından satın alınarak Kur'an kursuna dönüştürülmüştür.

Mihrap boyunca enine dikdörtgen planlı mescidin üzeri tek çapraz tonozla örtülüdür. Yuvarlak nişli taş mihrap sade ve süslemesizdir. Mihrap nişinin alt kısmı, son yıllardaki ahşap lambri kaplama ile kapatılmıştır. Mescidin payeler üzerine oturan, çapraz tonozlarla örtülü üç gözlü son cemaat yerinin orta gözü geniş, yan gözleri daha dardır. Batıdaki göz örülerek odaya dönüştürülmüş, doğudaki göz tamamen yıkılarak yerine betonarme bir oda yapılmıştır. Orta göz, iki yanı kapalı bir eyvan şeklini almıştır.

Nakşibendî tarikatına mensup olan Nebih Efendi'nin türbesi Bediüzzaman Mezarlığı'nın batı tarafındadır. Türbesinin içinde Şeyh Abdurrahman Efendi ile Kürt Hacı Ali Efendi'nin mezarları da bulunmaktadır.

Tuzeken Camii

Tuzeken Mahallesi'nde, Güllüoğlu Sokak'ın devamı olan Kara Musa Sokak'tadır. İnşa kitabesi bulunmadığından ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Minare kaidesinin kuzeyindeki kitabe minarenin H.1167/M.1754 tarihinde Hacı Mustafa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Caminin de bu tarihte yaptırılmış olduğu tahmin edilmektedir. Cami avlusunun batısındaki odanın ön cephesindeki kitabe harap olan bu odanın hafız yetiştiril-

⁷⁷ Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Evliya ve Alimleri, Şanlıurfa, 1996, s. 107.

mek amacıyla (Darülhüffaz) H.1275/M.1858 tarihinde yeniden yaptırıldığı yazılıdır⁷⁸.

Düzgün kesme taşlardan yapılmış olan cami, doğu batı yönünde enine dik-dörtgen planlı olup, mihrap duvarı boyunca iki çapraz tonozla örtülüdür. Bu plan, Şanlıurfa Müderris Mescidi ve Behramlar Camii ile benzerlik göstermektedir.

Mihrap sade ve süslemesizdir. Balkon şeklindeki minbere duvar içerisinden merdivenle çıkılmaktadır.

Üç gözlü son cemaat yeri, önde iki payeye oturan üç çapraz tonozla örtülüdür. Silindirik gövdeli taş şerefeli minare avlunun kuzey batı köşesinde, sokak kenarındadır.

Halk arasında caminin adı ile ilgili şöyle bir hikâye anlatılmaktadır: *“Saf ve temiz kalpli bir zat her sabah namazından sonra tarlasının yolunu tutarak, çalışmaya gidermiş. Bu zat, bir gün yine sabah namazından sonra tarlasını ekmek üzere evinden bir çuval tohumu sırtlayarak tarlasına gelir. Alaca karanlıkta tohumları tarlaya serper. Ancak karanlıkta yanlışlıkla içi tuz dolu çuvalı sırtlamış ve tarlaya bu çuvaldaki tuzu ekmiştir. O’nun iyi niyetine ve kalbinin temizliğine karşılık Allah o yıl tuz ekilen o tarladan bol mahsül verir. O da bu mahsülün parası ile bu camiyi yaptırır ve bundan dolayı camiye “Tuzeken Camii” adı verilir”.*

6. Mihraba Paralel İki Sahınlı Tonozlu Camiler

Miskinler Camii

Eyyubiye Mahallesi’ndedir. İnşa kitabesi bulunmadığından tarihi bilinmemektedir. Haldan Aşireti’nden Muhammed Nabi tarafından 1865 yılında yaptırıldığı halk arasında söylenilmektedir.

Mihraba paralel iki sahınlı, enine dikdörtgen bir plana sahip olan caminin her sahnı üçer çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar ortada iki sütuna, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Sütunların çevresi son yıllarda düzgün taşlarla örülerek paye haline getirilmiştir. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Caminin planı, örtü sistemlerindeki farklılıklar dikkate alınmayacak olursa Şanlıurfa Pazar Camii ve Yusuf Paşa Camii ile benzerlik göstermektedir. Daha büyük ölçüdeki bu her iki camide ortadaki payeler yerine, Miskinler Camii’nde sütunlar kullanılmıştır.

⁷⁸ Mahmut Karakaş., Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler., Konya, 2012, s.156-157.

Yuvarlak nişli taş mihrap sade ve süslemesizdir. Mihrap üzerindeki iki adet taş konsola oturan balkon şeklindeki minbere duvar içerisinden merdivenle çıkılmaktadır. Mihrap üzerinde yer alan minberin farklı bir örneği de Toktemur mescidinde görülmektedir.

Son yıllarda cami doğuya doğru beton tabliye ile genişletilmiş ve bu sırada mihrap üzerindeki minberin nişi ve duvar içerisinden çıkılan merdiveni düzgün taşlarla örülerek iptal edilmiştir. Kible duvarının ortasına ikinci bir mihrap ve yanına ahşap bir minber yapılmıştır. Doğuya eklenen beton tabliye iki alçıpan çapraz tonozla kaplanarak camiye eski bir hava verilmek istenmiştir. Genişletme sırasında caminin düz beton tabliye örtülü üç gözlü ve önde üç sütuna oturan son cemaat yeri bozularak camiye katılmıştır.

Caminin kuzey batı köşesinde yer alan minber minare; Şanlıurfa'daki Eski Ömeriye, Şehbenderiye ve bugün yıkılmış olan Kutbeddin Camii minareleri örnek alınarak yapılmıştır. Avlunu doğu tarafındaki betonarme minare ise son yıllardaki genişletme çalışmaları sırasında yapılmıştır.

Siverekli Mescidi

Hekim Dede Mahallesi Akyol Sokak'tadır. İnşa tarihi bilinmemektedir. Avlu kapısı bitişiğinde yer alan çeşmenin (selsebil), H.1300/M.1882 tarihli kitabesinde Gömüzkade Vaiz Muhammed Efendi'nin oğlu Hafız Süleyman Bozan Efendi tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Mescidin de aynı tarihte bu şahıs tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. 1996 yılında yıktırılan çeşmenin yerine düz duvar yapılmıştır⁷⁹.

Düzen kesme taşlardan inşa edilmiş olan mescit, uzun yıllar ev olarak kullanıldıktan sonra harap bir durumda iken, 2000 yılında hayırsever şahıslar tarafından satın alınmış ve restore edilerek eski fonksiyonuna kavuşturulmuştur. Restorasyon sırasında, giriş cephesine beton örtülü üç gözlü bir son cemaat yeri eklenmiştir.

Mescit, mihrap duvarı boyunca uzanan iki sahnalı enine dikdörtgen bir plana sahiptir. Sahnaları örten tonozlar ortada iki payeye oturmaktadır. Taş mihrap orijinalinde sade ve süslemesiz iken 2000 yılındaki restorasyon sırasında yeniden, taş süslemeli olarak yapılmıştır.

Duvar içerisinden merdivenle ulaşılan balkon şeklindeki minber 2000 yılındaki restorasyon sırasında yapılmıştır.

⁷⁹ A.Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa Su Mimarisi, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1992, s.32.

Şehbenderiye Camii

Topçu Meydanı Mahallesindedir.

Camide; ikisi son cemaat yeri cephesinde, biri avlunun doğu kapısı üzerinde, biri avlunun kuzey duvarı dış cephesindeki çeşme üzerinde olmak üzere dört kitabe bulunmaktadır. Son cemaat yeri cephesinin doğusundaki H.1321/M.1903 tarihli kitabe bunlardan en eski tarihlisi olup kitabede özetle; Bekir Bey'in Şehbenderi camiini ne güzel yaptırdığı, fani bir hayr inşa ettiği ve yeni tarzda yaptığı bu cami ile doktorlar gibi cihanda yardım ve hayr yaptığı, Fahr-ı kâinata salavat getirildiği ve Allah'a hamd edildiği belirtilerek bunu yapana Allah'ın mükâfatını vermesi dileğinde bulunmaktadır⁸⁰.

Avlunun doğu kapısı ile kuzey duvarı dış cephesindeki çeşmenin inşa kitabeleri H.1327/M.1909 tarihli. Son cemaat yeri cephesinin batı kesimindeki kitabe ise H.1328/M.1910 tarihli olup cami genişletilirken yazılmıştır.

Hacı Bekir Beg bini Müslüm H.1328/M.1910 tarihinde hazırlattığı vakfiyesinde bu camiye vakıfta bulunmuştur. Parmaksızade Hacı Bekir Bey'in İran ticaret konsolosu (Şehbender) olması dolayısıyla camiye "Şehbenderiye" adı verilmiştir. Hacı Bekir Bey ayrıca aynı tarihlerde caminin kuzey-doğu yakınına kendi adıyla anılan "Hacı Bekir Hanı"nı da (Topçu Hanı) yaptırmıştır.

Mihrap boyunca enine dikdörtgen planlı cami mekânı 4 adet paye ile iki sahına bölünmüş, her sahin beşer adet çapraz tonozla örtülmüştür. İnşa malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Duvarlardaki izlerden ve son cemaat yeri cephesindeki iki kitabenin tarih farklılıklarından, 1903 tarihinde iki sahinli ve her sahinü üçer çapraz tonozla örtülü ve üç gözlü son cemaat yeri planında inşa edilen yapının, 1910 tarihinde sahinlerinin ve son cemaat yerinin batısına ikişer çapraz tonoz eklenmesiyle genişletildiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı, caminin ilk şekline göre ortada yapılmış olan mihrap ve minber doğuya kaymış durumdadır. Balkon şeklindeki minbere duvar içerisinden merdivenle çıkılmaktadır.

Beş gözlü son cemaat yerinin her gözü birer çapraz tonozla örtülü olup tonozlar önde dört payeye oturmaktadır.

Eski Ömeriye Camii minaresini örnek alan, dört ince sütun üzerine küçük bir kubbeye örtülü minber minare, son cemaat yerinin kuzey doğu köşesindedir. Camide süsleme yoktur.

⁸⁰ Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 152-153.

Camiyi yaptıran Hacı Bekir Beg bini Müslüm, H.1328/M.1910 tarihli vakfiyesinde camiye bir de derslane yaptırdığını söylemektedir. Bu dershaneler, cami avlusunun batısında ve kuzeyinde yer alan iki oda olmalıdır.

7. Mihraba Dikey Tek Sahınlı Tonoğlu Camiler

Hekim Dede Camii

Hekim Dede Mahallesi'ndedir. 1566 tahririnde "Mescid-i Hekim Dede" olarak adının geçmesi⁸¹ yapının 16.yüzyıl ikinci yarısında mevcut olduğunu göstermektedir. Camideki mevcut kitabeler onarımlarla ilgilidir. Cami kapısının doğusundaki H.1043/M.1634 tarihli kitabede harabe halinde olan caminin Ahmed oğlu Bayram Beg adında bir zat tarafından imar edildiği yazılıdır. Cami kapısı üzerindeki H.1190/M.1776 kitabede ise uzun süredir harap olan ve minaresi bulunmayan caminin Mustafa Paşa tarafından ikinci kez onarıldığı ve minaresin yapıldığı belirtilmiştir. Hekim Dede Türbesi ile ilgili olduğu tahmin edilen, son cemaat yerinin batı duvarındaki kitabe ise yer yer silik olup H.1218/M.1803 tarihi okunabilmektedir⁸².

Caminin batı duvarının kuzey kesiminde yer alan iki cephele çeşme kitabesi silik olup, okunabilen kısımlarından çeşmenin Arıf Ahmed Efendi tarafından H.1120/M.1708 tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır⁸³.

Mihraba dikey dikdörtgen planlı cami, eş büyüklükte iki çapraz tonozla örtülüdür. Bu plan şeması, 1877 tarihli Şanlıurfa Hüseyiniye Mescidi'ne örnek olmuştur. Yapıda inşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Caminin kuzey batı köşesinde Hekim Dede'nin türbesi yer almaktadır.

Mukarnas kavsaralı taş mihrap, mukarnas başlıklı köşe sütunçelidir. Karameydan Hüseyin Paşa Camii başta olmak üzere Urfa'daki birçok camide görülen bu mihrap tipi, Hekim Dede Camii'nde dar ve dikine uzayan bir formdadır.

Taş minber kible duvarına paralel merdivenlidir. Harim kapısının üzerinde, iç tarafta ahşap müezzin mahfili yer almaktadır.

Çapraz tonozla örtülü iki gözlü son cemaat yerinin bir gözü, Hekim Dede türbesi nedeniyle doğuya kaymış durumdadır. Buna dayanarak, önce türbe ve caminin yapıldığı, son cemaat yerinin sonradan camiye eklendiği düşünülebilir.

⁸¹ Ahmet Nezihi Turan., a.g.e., s. 160

⁸² Mahmut Karakaş., Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Konya, 2012, s.92-94.

⁸³ Mahmut Karakaş., a.g.e., s.218.

Tek Şerefeli ve silindirik gövdeli kesme taş minare caminin kuzeydoğu köşesindedir.

Camii avlusundaki mezarlık caminin inşasından sonra oluşmaya başlamıştır. Tüm mezarlar Osmanlı dönemine aittir. Bu mezarlardan Osman Vehbi Efendi ile Halepli Ömer Behçet'in oğlu Ahmed Nuri Efendi'nin mezar şahideleri Araştırmacı-Yazar Mahmut Karakaş tarafından okunarak yayınlanmıştır.⁸⁴

Mevlid-İ Halil Camii

İbrahim Peygamber'in doğduğuna inanılan mağaranın batısına bitişiktir. Hazire, Kadiri Halifesi Dede Osman Efendi'nin makamı, revaklar ve odalardan oluşan bir külliye halindedir. Külliyedeki en eski kitabe İbrahim peygamberin doğduğuna inanılan mağaranın kapısı üzerindedir. Hat tarzından Eyyubi dönemine ait olan iki satırlık bu kitabenin birinci satırında bu imaretin hangi sultan zamanında yaptırıldığı yazmaktadır. Ancak sultanın adının yazılı olduğu yer ve tarih kısmı tamamen kırılmıştır. Alttaki satır ise ölümle ilgili bir hadis-i şeriftir.

Osmanlı dönemine ait en eski kitabe ise avlunun doğusundaki müezzin odası kapısının odaya bakan kısmı üzerindedir. Araştırmacı-Yazar Mahmut Karakaş tarafından keşfedilerek üzeri temizlenip ilk kez yayınlamış olan bu kitabe, iki taş üzerine ve her taşta iki satır halinde yazılmıştır. Üstteki taşta besmele, bir ayet-i kerime ve manzum halinde bir dua yazılıdır. Altteki taşta ise özetle; "Hazreti İbrahim aleyhisselamın doğduğu bu yeri, Sultan Selim Han (Yavuz) (1512-1520) oğlu Sultan Süleyman Han (Kanuni) (1520-1566) zamanında, H.929 Rebiülahir (Şubat 1523) tarihinde Muhammed Salih Paşa bina ve imar ettirmiştir" denilmektedir⁸⁵.

Urfa'nın 1517 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmesinden altı yıl sonra yazılan bu kitabenin Urfa'daki en eski Osmanlı kitabesi olduğu ve Mevlid-i Halil Camii'nin de Urfa'da yapılan ilk Osmanlı eseri olduğu anlaşılmaktadır. Bu kitabenin dışındaki tüm kitabeler onarım devirlerine aittir.

1523 yılı tahririnde ise burada bir zaviyenin bulunduğu kayıtlıdır.

Yıldız Albümleri'ndeki bir fotoğrafta bu kitabelerin, cami avlusunun doğudaki kapısının doğu cephesinde yer aldığı görülmektedir⁸⁶. H.1371/M.1951 yılında Urfa eşrafından Şeyh Müslüm Hafız tarafından avluyu çevreleyen revaklar ve avlu kapıları yapıldığında bu kitabelerin bulunduğu doğu kapısı yı-

⁸⁴ Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Mezar Taşları, Şanlıurfa, 1996, s. 122.

⁸⁵ Mahmut Karakaş, Mahmut Karakaş., Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Konya, 2012, s.119-121.

⁸⁶ A.Cihat Kürkcüoğlu, Yıldız Albümlerinde Urfa, s. 27.

kılmış, kitabeler bu günkü yeri olan müezzin odasına taşınmıştır. Max von Oppenheim tarafından 1900'lü yılların başlarında çekilen iki fotoğrafta bu avlu kapısının dışarıdan ve avlu içinden görünümüleri yer almaktadır. Bu fotoğraflarda ayrıca, kapının üzerinde bir de minber minarenin yer aldığı görülmektedir.⁸⁷

Külliyedeki onarım kitabelerinin en eskisi, İbrahim Peygamber'in doğduğu mağaranın giriş kapısı üzerindeki H.1223/M.1808 tarihli kitabedir. Caminin giriş kapısı üzerindeki kitabede caminin H.1269/M.1852 tarihinde Mahmut oğlu Mahmut Ağa tarafından onarıldığı yazılıdır. Avlunun güney doğusundaki iki odadan birinin, H.1272/M.1855 tarihinde Ahmet Bican Paşa tarafından, diğerinin H.1305/M.1885 tarihinde Derviş Musa tarafından yaptırıldığı kitabelerinden anlaşılmaktadır.⁸⁸

Selevkoslar döneminde Mevlid-i Halil Camii külliyesinin yerinde bir put-perest tapmağı bulunmaktaydı. M.S. 150 senelerinde bu tapınağın üzerine ilk Hristiyan kiliselerinden olan "Hristiyanlar Kilisesi" inşa edilmiştir. 201 ve 203 yıllarındaki sellerle harap olan bu kilisenin yerine, 313 yılında Piskopos Qora tarafından yeni bir katedral yapılmaya başlandı. Binayı, halefi Sa'ad tamamladı. Piskopos Aitallaha tarafından 327-328 yıllarında doğu tarafına yapılan eklemeler ile genişletildi. Katedralin girişi Edessa'daki kiliselerin çoğunda olduğu gibi kuzeydendi. 448'de Piskopos Hiba'nın yerine geçici olarak gelen Piskopos Nona, Qora Katedralinin şapelini yaptırdı. Bizans döneminde, Melkit Piskoposu Amazonius, İmparatorun emri ile Qora Katedrali üzerine Ayasofya Kilisesi'ni inşa ettirdi.⁸⁹

Sekizinci yüzyılda yıktırılan bu kilisenin bazı sütun ve sütun başlıkları Emeviler tarafından 744 yılında Harran'a inşa edilen Harran Ulu Camii'nde kullanılmıştır.

Bu alana, Osmanlı döneminde cami, hazire ve oda ve revaklardan oluşan günümüzdeki külliye yapılmıştır.

Mihraba dikey dikdörtgen planlı cami, kuzey güney yönünde boydan boya beşik bir tonozla örtülmüştür. Tonoz örtüsü düzgün kesme taşlardan sanatkârane bir işçilik göstermektedir. Caminin doğu duvarı içerisinden İbrahim Peygamber'in doğduğu mağaraya bir kapı açılmaktadır.

Cami mekânının batı duvarında, içinde mihrap nişi bulunan ve Urfa camilerinde tek örnek olan küçük bir itikâf hücresi bulunur. (Bu itikâf hücresinin bir

⁸⁷ A.Cihat Kürkçüoğlu, *Urfa Fotoğrafları Evvel Zaman İçinde*, Ankara, 2011, s.746, fotoğraf, 1456,1457.

⁸⁸ Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 117-127.

⁸⁹ J.B.Segal., a.g.e., s.182, 263.

benzeri Birecik'teki Sadeddin Camii'nde de bulunmaktadır. Ancak oradaki hücre, cami mekânının güney-doğu köşesinden bir merdivenle inilen, yer altında kayaya oyulmuş iç içe iki mekândan oluşan mağa şeklindedir).

Kesme taş mihrap nişi sade ve süslemesizdir. Duvar üzerinde balkon şeklindeki minbere, duvar önüne açılmış nişten taş merdivenden çıkılır.

Mağara ile cami arasındaki duvar üzerinde çevresi sütunlu minber minare yer almaktadır. Külliye bu şekilde, biri güneydoğu, diğeri kuzeybatı köşede olmak üzere iki minare daha mevcuttur. Bu minareler süs amacıyla yapılmıştır. Kesme taştan silindirik gövdeli tek şerefeli esas minare, avlunun doğu tarafında yer almakta olup 1932 yılında Mance Hacı Ayşe Hanım tarafından yapıcı ustası Abdürrezzak Efendi'ye yaptırılmıştır. Minarenin kitabesi yazıldıktan sonra, Urfa'da yayınlanan bir gazetenin; "*Arapça harflerle yazılmıştır, harf inkılabına aykırıdır*" yayını üzerine zamanın emniyet müdürünün görevlendirdiği bir polis memuru tarafından keserle kazınarak silinmiştir. Gazetenin bu yayını üzerine Urfa'da ayrıca, Yusuf Paşa Camii avlusunun güney-doğu kapısı kitabesi de silinmiştir. Silinme işleminin başka kitabelere de uygulanmak istenmesi üzerine, halk arasında; bu yazıların devrimle bir ilgisinin olmadığı, bunların birer tarihi belge olduğu, silinmekle de tarihin silineceği konusunda tepkiler baş göstermiş, bunun üzerine emniyet müdürü silme işlemini durdurma zorunda kalmıştır⁹⁰.

Mevlid-Halil Camii Minare kaidesinin kazınan kitabesinin metnini arşivinde saklayan Dr.Hazım Açısal, 1990'lı yılların başlarında metni Urfalı Hattat Mehmet Ali Caduk'a yazdırmış ve mermer bir levhaya kazıtarak eski yerine astırmıştır.

Cami avlusunu çevreleyen revaklar ve avlu kapıları H.1371/M.1951 yılında halkın da yardımlarıyla Hacı Müslüm Hafız tarafından yaptırılmıştır⁹¹.

Mevlid-i Halil Camii cemaate dar gelmeye başlayınca, 1980'li yıllarda avlusunun batısındaki mezarlık biraz güneye, (eski caminin batısına) nakledilmiş, mezarlığın yerine bu günkü büyük cami inşa edilmiştir. Rahip Gabriel Bretocq'un 1919-1920 yıllarında çektiği bir fotoğrafta eski mezarlığın caminin kuzey cephedeki kapısı önüne kadar uzadığı görülmektedir⁹².

Bu büyük mezarlıktan başka cami avlusunun güneyinde küçük bir mezarlık daha bulunmaktadır. Her iki mezarlığa yeni gömü yapılmadığından şiir ve hat sanatı değeri olan çok sayıda şahide günümüze kadar gelebilmiştir.

⁹⁰ Bu bilgiler Urfalı şair Mehmet Hulûsi Kılıçarslan (1905-1990)'dan alınmıştır.

⁹¹ Bu bilgi, Urfa folklorunun kaynak kişilerinden, mevlithan ve gazelhan Tenekeci Mahmut Güzelgöz (1919-1988)'den alınmıştır.

⁹² A.Cihat Kürkçüoğlu, *Urfa Fotoğrafları Evvel Zaman İçinde*, Ankara, 2011, s.770, fotoğraf 1548.

8. Mihraba Dikey İki Sahınlı Tonozlu Camiler

Hindistani (Hindiye) Tekkesi Mescidi

Hızanoğlu Camii doğusundadır. Sokağa açılan avlu kapısı üzerindeki Arapça kitabeden H.953/M.1546 tarihinde imar edildiği belirtilmektedir⁹³. Ancak yapının mimarisine dayanılarak, tekkenin bu tarihten kalma yapılarının yıkıldığı, yerlerine 1870 tarihinde bir mescit ve 1922 tarihinde odaların inşa edildiği söylenilebilir.

Hindistan'dan gelen Müslümanlar için düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan tekkenin dikdörtgen avlusunun batısında, kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı mescid yer almaktadır. Mescidin doğuya bakan kitabesi H.1287/M.1870 tarihli olup kitabede Arapça "*Vakti çıkmadan önce namaz için, ölmeden önce tövbe için acele ediniz*" hadis-i şerifi yazılıdır⁹⁴. Mescidin ortasındaki kalın payeye mihrap önünde iki çapraz tonoz oturmakta, bunun arkasında çapraz ve beşik tonoz karışımı bir örtü yer almaktadır. Mihrap sade ve süslemesizdir. Mimber yoktur.

Dikdörtgen avlunun güney yönünde çapraz tonozla örtülü üç oda, doğusunda çapraz tonozlu bir oda ve beşik tonozlu mutfak yer almaktadır. Doğudaki odanın açılışı ile ilgili H.1342/M.1923 tarihli kitabede odanın "Meşihathane" (şeyh odası) olduğu belirtilmiştir.

Özel şahıs mülkiyetinde olan ve halen ev olarak kullanılmakta olan bu tarihi yapı günümüzde harap bir durumdadır.

Kara Musa Camii (Müşerref Mescidi)

Bey Kapısı Mahallesi'ndedir. İnşa kitabesi yoktur. 1523 tahririnde "Mescid-i Müşarefe" adıyla geçmesi⁹⁵ caminin 16. yüzyıl başlarında mevcut olduğunu göstermektedir. Hacı Ali Yusuf oğlu Kara Musa, H.959/M.1552 tarihinde hazırlattığı vakfiyesinde camii kendisinin yaptırdığını belirtmiştir. Trablusşam Şehrindeki Dergâh-ı Ali'nin Başkapıcısı Darendeli Mehmet Ağa'nın H.1164/M.1751 tarihli vakfiyesinde "Müşerref Mescidi" olarak geçmektedir.⁹⁶

⁹³ Mahmut Karakaş., a.g.e., s.274.

⁹⁴ Mahmut Karakaş., a.g.e., s.275.

⁹⁵ Ahmet Nezihi Turan, a.g.e., s. 160

⁹⁶ Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi.

Cami mekânının doğu duvarındaki payeye ters olarak yerleştirilmiş olan ve Eyyübi nesihi ile yazılmış kitabede, “....*el-mübarek fi eyyami Mevlana.....El-muzaffer Yusuf bin es-Sultan el-melik.....İbrahim bin (eş-Şan....)*” okunabilmektedir. Bu kitabenin buradaki eski bir camiye mi ait olduğu, yoksa başka bir yerden mi getirilip buraya ters yerleştirildiği hususları açıklığa kavuşturulamamıştır.⁹⁷

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş camideki mevcut kitabeler onarım devirlerine aittir. Bunlardan, önceleri cami iç mekânına giriş kapısı üzerinde yer alan, ancak son yıllarda caminin önüne eklenen son cemaat yeri cephesine konulan kitabede, caminin H.1082/M.1671 yılında Muhammed oğlu Abdurrahman Çelebi tarafından onarıldığı belirtilmiştir. Caminin batı cephesindeki pencere altında yer alan kitabede ise H.1160/M.1747 tarihinde onarım gördüğü yazılıdır. Bunlardan başka, avlunun batı kapısı üzerindeki ve minare kaidesindeki kitabelerde, caminin H.1195/M.1780 tarihinde Firuz Bey tarafından tamir ettirildiği, avlunun güney kapısı üzerindeki kitabede aynı şahıs tarafından buraya su getirildiği yazılıdır.⁹⁸

Alt kısmındaki dükkânlar nedeniyle “Fevkani Camiler” grubuna giren Kara Musa Camii, mihraba dikey iki sahnın her birinin arka arkaya üçer çapraz tonozla örtülü olduğu bir plana sahiptir. Tonozlar ortada iki payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Bu plan miskinler camiinde mihraba paralel olarak uygulanmıştır. Üç gözlü son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülü olup, tonozlar önde iki payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Son cemaat yeri ön tarafına sonradan eklenen betonarme ikinci son cemaat yeri ve orjinalde olmayan diğer eklenmeler 2016-2017 yıllarındaki restorasyonda kaldırılmıştır.

Yuvarlak nişli ve yonca kemerli taş mihrap sade ve süslemesizdir. Minber, kible duvarı önünden duvara paralel bir merdivenle çıkılan balkon şeklindedir.

Caminin kuzey batı köşesinde tek şerefeli, silindirik gövdeli kesme taş minare yer almaktadır. Minarenin orta kuşağında ters vaziyette sıralanmış kabartma palmetlerden oluşan bir bordür dolaşmaktadır.

9. Kiliseden Çevrilen Bazilikal Planlı Camiler

Circis Peygamber Camii

Kamberiye Mahallesi'ndedir. Beşinci yüzyılda bu kilisenin yerinde Piskopos Hiba tarafından yaptırılan “Şehit Sergius” kilisesi bulunmaktaydı. Daha

⁹⁷ Mahmut Karakaş., a.g.e., s.110.

⁹⁸ Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 106-110.

sonraları bu kilise, Aziz Sergius ve Aziz Simeon adını aldı. Surların dışında bulunması nedeniyle şehri fethedemeyenlerin saldırılarına hedef olan bu kilise 503 ve 580’de iki defa Persler tarafından yıkıldı. VIII.y.y.’da Abbasi Halifesi el-Mansur’un ve XI.y.y.’da Selçukluların şehri kuşatmaları sırasında zarar gördü. Bu kilise, aynı adı taşıyan ve Nimetullah Camii’nin yerinde bulunan Aziz Sergius Kilisesi ile karıştırılmamalıdır. Nimetullah Camii yerindeki Aziz Sergius Kilisesi, Rıdvaniye Camii yerindeki Aziz Thomas Kilisesi örneğine göre daha önce inşa edilmiştir.⁹⁹

Aziz Sergius- Aziz Simeon Kilisesi yıkılınca, yerine Mar George adında yeni bir kilise inşa edildi. Bu inşa ile ilgili; biri Arapça, diğeri Süryanice iki kitabe harimin doğu kesimindeki payeler üzerinde yer almaktadır. Bunlardan Arapça olanında özetle; *“Bu kilise Sultan Abdülmecid Han devrinde (1839-1861), müşir (Mareşal) Salih Vechi Paşa, kaymakam vekili Bahri Paşa zamanında, Çerkez Hüseyin Ağa’nın memuriyeti ile H.1260 (M.1844) senesi Receb ayında tamamlandı”* yazılıdır¹⁰⁰. Süryanice kitabede ise özetle; *“ Bu şehit Mar Circis Kilisesi, 2156 yunan yılında (M 1844), Antakya Piskoposluğu’nun Patriği Elias II. Aryana adındaki Mar İgnatius’un ve Urfa Piskoposu Kudüslü Abraham’ın zamanında, dindar Süryani halkının katılımıyla yapılmıştır”* yazılıdır.¹⁰¹

Prof.Dr.J.B.Segal tarafından 1971 yılında Circis Peygamber Camii’nde bulunarak Urfa Müzesi’ne getirilen Süryanice yazılı kitabe taşında; Yakubi Patriği Mar İgnatius’un 1869 yılında Urfa’ya gelerek Mar George (Circis) Kilisesi’ndeki vaftiz yenilemesi sırasında sarnıçtaki suyun kilisenin avlusundaki vaftiz kurnasına sıçraması ile ilgili mucize olay anlatılmaktadır¹⁰².

1924 yılında Süryanilerin Urfa’dan ayrılmasından sonra uzun süre boş kalan yapı 1965 yılında camiye dönüştürülmüştür. Bu dönüştürme ile ilgili olarak harim kapısının sağındaki mermer kitabede özetle; dün kilise olan bu yapının H.1385/M.1965 tarihinde Muhammed Çarhoğlu adında bir hayırsever tarafından restore edilerek Circis Peygamber Camii’ne dönüştürüldüğü ve Circis Peygamber’in buna sevineceği yazılıdır.

Camiye dönüştürme sırasında yapının orijinal planında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bir Hristiyan Azizi olan Mar George (Corc)’u Urfalılar “Circis Peygamber” olarak tanıdıklarından camiye bu isim verilmiştir.

⁹⁹ J.B.Segal., a.g.e., s. 183, 184, 263.

¹⁰⁰ Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 142-143.

¹⁰¹ Selahattin Eyyubi Güler., Şanlıurfa Yazıtları, 2014, İstanbul, s.81.

¹⁰² Selahattin Eyyubi Güler., a.g.e., 2014, İstanbul, s.80.

Yapı, apsise dikey üç nefli bazilikal bir plan gösterir. Nefler sekizgen üçer paye ile birbirinden ayrılmıştır. Doğudaki kitabeli iki payenin alt kısmı dik-dörtgen şeklindedir. Her nef doğu-batı istikametinde dörder çapraz tonozla örtülüdür. Camiye dönüştürme sırasında apsis nişi düz duvar şeklinde örülerek buraya iki pencere açılmıştır.

Camiye dönüştürme işlemi sırasında güney duvarın ortasına mihrap ve mihrabın iki yanına duvar içerisinden merdivenle çıkılan, balkon şeklinde simetrik birer minber yapılmıştır. Bunlardan doğuda olanı vaiz amaçlıdır. Simetrik iki minber şekli, Eski Ömeriye camii'nde ve Hüseyiniye mescidinde görülmektedir.

Caminin kuzey cephesindeki çapraz tonozla örtülü üç gözlü son cemaat yeri ve son cemaat yerinin batı köşesindeki minare camiye dönüştürme sırasında yapıya eklenmiştir.

Yapının batısında, üç çapraz tonozla örtülü dış narthex bulunur. Narthex, kuzeyde dört adet kalın payeye oturur. Narthex'in kuzeydeki çapraz tonozuna, camiye çevrilme sırasında bir çapraz tonoz daha eklenmiş ve buradan cami avlusuna bir kapı açılmıştır. Narthex'in güneye açık olması gereken kemeri de camiye dönüştürme sırasında duvarla örülmüş ve bu duvara mihrap nişi açılmıştır.

Narthex'in önüne (batısına), ikinci bir narthex izlenimini veren ve ilk bakışta yapının orijinalinde varmış gibi algılanan üç tonozlu bir bölüm eklenmiştir. Ancak, mimari izler dikkatle incelendiğinde, bu bölümün yapının camiye dönüştürülmesi sırasında yapıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonra bu bölüm de beton tabliye ile batıya doğru daha da uzatılmıştır.

Kiliseye esas giriş, narthex'teki kapıdan olmaktadır. Bu kapının iki yanı ve kemeri siyah-beyaz taşların alması sıralanması ile örülmüştür. Kapının kuzeyinde, sonradan kazınarak silindiği anlaşılan taş bir kitabe bulunmaktadır. Süryanice olan bu kitabe yapının camiye dönüştürülmesi sırasında silinmiş olmalıdır. Narthex'in üzerinde gynakaion (kadınlar mahfili) bulunur. Buraya çıkış cami içerisinden, güneybatı ve kuzeybatı köşelerdeki duvarda yer alan merdivenlerledir.

Fırfırlı Camii

Vali Fuat Bey Caddesi'ndedir. Halk arasında "Fırfırlı Kilise" olarak anılan yapı "Ermeni Protestan Kilisesi" olup, "Oniki Havvari Kilisesi" olarak da bi-

linmektedir.¹⁰³ Kitabesi bulunmadığından inşa tarihi bilinmemektedir. Abdülmecid Han devrinde (1839-1861) inşa edildiği tahmin edilmektedir.

Yapıya “Fırfırlı” adı, 1900 yılı başlarında kilisenin yakınındaki Amerikan Misyonu Külliyesi üzerinde yer alan ve Avrupa kaynaklı bir kartpostalda da görülen rüzgârgülü (fırfır) nedeniyle verilmiştir.¹⁰⁴

1920 yılında Ermenilerin Urfa’dan ayrılmasından sonra bir süre cezaevi olarak kullanılan yapı, 1965 yılında camiye dönüştürülmüştür.

Yapı apsise dikey üç nefli bazilikal planlıdır. Orta nef doğu batı yönünde sıralanan eş değerde dört adet tromplu kubbe, yan nefler eşdeğerde dörder çapraz tonozla örtülüdür. Yan neflere göre daha geniş tutulan orta nefin girişten itibaren üçüncü kubbesinin kasnağı 24 adet pencerelidir. Yapıdaki kubbe ve tonozlar ortada; her nefte üçer olmak üzere altı adet bazalt sütuna, yanlarda; kesme taştan yapılmış duvara bitişik yarım sütunlara oturmaktadır. Yarım sütunlar dış cephelerde de birer dekorasyon unsuru olarak yer almışlardır.

Apsis, camiye dönüştürme sırasında duvarla örülerek pencereye dönüştürülmüştür. Apsis ve iki yanında yer alan pastoforion hücreleri dışarıdan çıkıntı halindedir. Batıdaki giriş kapısı, içerden yarım kubbeli, dış cepheden sivri kemerli olup pembe mermerden yapılmıştır. Kapının üzerinde Dabbakhane Camii’ndeki mükebbire’yi andırır biçimde üç cepheli ve üç pencereli balkon bulunur. Bu mekânın, evlendirme törenlerinde gelin ve damat tarafından kullanıldığı söylenilmektedir.

Urfa’daki diğer kiliselerde görülen narthex ve gynakaion bölümleri bu yapıda yoktur.

Taş süsleme bakımından zengin olan yapının bilhassa batı cephesindeki ve köşe kulelerindeki güzel taş işçiliği dikkat çekicidir.

Kilise, camiye dönüştürülürken güney pencerelerinden biri mihrap haline getirilmiş ve güney duvarın ortasında bulunan yarım sütunun önüne taş minber yapılmıştır. Mihrap üzerinde yer alan kitabeldeki H.1376/M.1956 tarihi kilisenin camiye çevrilme tarihidir. Yapı camiye çevrilmeden önce bir müddet ceza evi olarak kullanılmıştır. Bahçenin güneyinde, kilisenin müştemilatından olan odalar bulunmaktadır.

Yapı Vakıflar Genel Müdürlüğüne 2016-2017 yıllarında esaslı bir onarımdan geçirilmiştir.

¹⁰³ J.B.Segal, a.g.e., s. 239, 263.

¹⁰⁴ A.Cihat Türkçüoğlu, Urfa Fotoğrafları Evvel Zaman İçinde, Ankara, 2011, s.526, fotoğraf, 975.

Selahaddin Eyyûbi Camii

Vali Fuat Caddesindedir. Daha önce yerinde M.S. 457 yıllarında Piskopos Nona tarafından yaptırılan ve Adalet Sarayı olarak da kullanılan, kırmızı renkteki 32 adet mermer sütunuyla ünlü “Vaftizci Aziz Yahya Kilisesi” bulunmaktaydı.¹⁰⁵ Zamanla harap olan bu kilisenin yerine 1851 yılında (Sultan Abdülmecid Han dönemi 1839-1861) bu günkü yapının yeniden temelden inşa edildiği, kuzey avludaki eyvanda yer alan ve sonradan Urfa Müzesi’ne götürülmüş olan Ermenice kitabenin okunabilen kısımlarından anlaşılmaktadır¹⁰⁶. Kitabede ayrıca, Papaz Zakar ve Aziz Karabêd’in adları geçmektedir.

“Surp Astvazdzadin (Azize Meryem Ana) Katedrali” ve “Ermeni Apostolik Kilisesi” adlarıyla anılan yapı, 1920 yılında Ermenilerin Urfa’dan ayrılmasından sonra, 1930’lu yıllarda Sanatlar Ocağı olarak kullanılmıştır. Daha sonra şehre elektrik sağlayan jenaratörlerin çalıştığı elektrik santrali olarak uzun yıllar hizmet vermiş, 1970 yıllarında yeni elektrik santralinin yapılmasıyla boşaltılmıştır. 1990 yılına kadar boş ve kaderine terk edilmiş bir durumda gelen yapı restore edilerek 1994 yılında Selahaddin Eyyubi Camii adıyla ibadete açılmıştır. Restorasyon sırasında yapının orijinal planının korunmasına özen gösterilmiştir. Ancak bu sırada batı cephedeki balkonun üzerindeki üçgen alınlık içerisine Osmanlıca olarak yazılmış “Sanatlar Ocağı” ibaresi kazınarak silinmiş, orta apsisin iki yanındaki yarım sütunların başlıklarına işlenmiş haç taşıyan melek ve kuş figürleri sıvanmıştır.

Yapı doğu-batı yönünde apsisle dikey üç nefli bazilikal planlıdır. Nefler normal Helenistik bazilikalarda olduğu gibi sütunlar ile birbirinden ayrılır. Her nef boydan boya beşik tonozla örtülü olup düz damlıdır. Orta nef, yan neflerden daha geniş ve yüksektir.

İstiridye şeklindeki dilimli yarım kubbeli orta apsis, yan apsislere beşik tonozlu koridorlarla bağlanmıştır. Apsisler dışarıdan çıkıntılı olmayıp Suriye bazilikalarında olduğu gibi düz duvar halindedir. Yan apsislere bitişik olarak pastoforion hücreleri yer almaktadır. Yapının doğu ve batı kesimindeki bahçe kapılarının yanında yer alan bu hücrelerin karşısından çıkan merdivenli dehliz, pencerelerin üzerindeki taş konsollara oturan ve binanın iki yan duvarı ile iç narthex’in önünü dolaşan ahşap galeriye çıkmaktadır. Galerinin ahşap kısımları yıkılmış olup üzerine oturduğu duvara bağlı konsollar durmaktadır.

Yapının batı cephesindeki yedi gözlü dış narthex’in her güzü çapraz tonozlarla örtülüdür. Tonozlar yanlarda payelere, ortada iki sütuna oturmaktadır. İç

¹⁰⁵ J.B.Segal, a.g.e., s. 122, 183, 184, 263.

¹⁰⁶ Selahattin Eyyubi Güler, a.g.e., s. 50.

narthex'in sağında ve solundaki kapılar yan bahçelere açılmaktadır. Her iki narthex'in üzerini örten gynakaion (kadınlar mahfili) kısmından binanın batı cephesine bir balkon taşmaktadır.

Yan neflerdeki pencerelerin pahlarındaki birbirine dolanmış ejder kabartmaları, orta apsisin iki yanındaki yarım sütunların başlıklarına işlenmiş haç taşıyan melek figürleri, kuş figürleri (camiye dönüştürme esnasında sıvanmıştır) ve batı cephesi orta kemerindeki palmet süslemeleri dışında yapıda süsleme bulunmamaktadır. Pencere pahlarında; gövdeleri onbeş düğümden oluşan ejderlerin ağızları açık ve karşılıklı olarak birbirine çakışır vaziyettedir. Dudak ve diller birbirine yapışık olup gözler badem biçiminde, kulaklar boynuz şeklindedir. Bu ejderlerin benzerleri 1726 tarihli Rıdvaniye Camii harim portalı pahlarında yılanbaşı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapının batı cephesinin değişiklik geçirdiği, bu cephenin önünden geçen ve 1924 yılında Vali Fuat Bey tarafından açılan yolun yerinde kiliseye ait mezarlığın bulunduğu, yapının çatı ile örtülü olduğu eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır¹⁰⁷.

Kilisenin kuzey avlusunun kuzey kenarı boyunca, ortada eyvan ve yanlarda odalar olmak üzere iki katlı bir yapı uzamaktadır. İkinci kattaki eyvan ortasından bir sütunla iki göze bölünmüştür.

İki katlı bu yapının doğusuna bitişik olarak zemin katta bir eyvan bulunmaktadır. Bu eyvan camiye çevrilme işlemi sırasında abdest alma mekânı olarak düzenlenmiştir. Eyvana sokak tarafından giriş doğuya bakan ve Rıdvaniye camii avlu portalinin tekrarı durumundaki iki renkli taşların alması sıralanmasından oluşan kapı ile olmaktadır. Kapı alınlığının ortasındaki bitkisel süslemeden başlayıp portal kemerini aşarak yanlara açılan alması sıralanmış iki renkli taşlar bir merkezden yayılan ışık görünümü vermiştir. Kapının yuvarlak kemeri, Rıdvaniye Camii avlu portalinde olduğu gibi beyaz ve kahverengi mermerden oluşan palmetlerin alması sıralanmasından meydana gelmiştir. Kapının iki yanındaki köşe sütunçelerinin başlıkları kabartma palmet süslemelidir. Bu kapı camiye dönüştürme sırasında sökülerek kuzey avlunun batısına monte edilmiştir.

Avlunun doğu kenarına camiye dönüştürme sırasında kesme taşlardan imam-hatip odaları inşa edilmiştir.

¹⁰⁷ A.Cihat Kürkçüoğlu, Yıldız Albümlerinde Urfâ, (Metin Düzeltmeleri ve İngilizce Çeviri: Prof.Dr. Zuhâl Karahan Kara), Ankara, 2009, s. 62.

10. Mağara Mescitler

Urfa'da kayaya oyulmuş dört adet mağara mescit bulunmaktadır. Şehir yakınındaki dağlarda, tarikatların yüzyıllardan beri bir nevi tekke olarak kullandıkları mağaraların yanında yer alan bu mescitler kible duvarına oyulmuş sade bir mihrabı olan küçük mağaralardan ibarettir. Hem namaz, hem derslik, hem de zikir amaçlı kullanılan bu mescitlerin çevresindeki mağaralar ise tarikat mensuplarının konaklamasına tahsis edilmiştir.

Dağlardaki mağaraları ibadet amaçlı kullanma geleneği 4.-5. yüzyıl Hıristiyan Urfa'sında da görülüyordu. O dönemde putperestlerin baskısından kaçan rahipler, şehir yakınındaki dağlarda yer alan Deyr Yakub ve Çardak, şehre uzak Tektek dağlarındaki Kasr'ül Benat, Senemağara, Çatalat ve merkeze bağlı Keşişlik'teki manastırlarda inzivaya çekiliyorlardı. Şehirden uzak bu tepeler dindar ve bilgili rahiplerle dolu idi. Ekmek ve et yemeyen, şarap içmeyen, sadece ot ile beslenen bu insanlar günlerini oruçla, sabahlara kadar uyanık kalıp ibadet ederek geçiriyorlardı.¹⁰⁸

Beş Mağara Mescidi

Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun beşinci kilometresinde, yolun sağındaki tepede "Beş Mağara" olarak adlandırılan mevkideki mağaralar yüzyıllardan beri Rufai Tarikatı mensupları tarafından ikamet ve zikir amaçlı, en büyük mağara ise kayaya oyulmuş mihrabı ile mescit olarak kullanılmıştır.

Rufai tarikatının Seyyadi kolunun İzzeddin şubesinin bilinen en eski şeyhi Seyyid Abdullah Sayyad Efendi'dir. Kendisi vefat edince yerine Naim Dede Ramazan Efendi geçmiştir. Onun da halifesi Süleyman Zeki Efendi'dir. Naim Dede Ramazan Efendi ve Süleyman Zeki Efendi aslen Urfalı olup Diyarbakır'a ikamet etmişlerdir. Süleyman Zeki Efendi'nin Urfa'daki Halifesi de Mustafa Nuri Baba'dır. Urfa'da Arabikâtibizadelerden Muhammed Efendi'nin oğlu olan Nuri Baba, Beş Mağara'yı müritleriyle yıllarca kullanmıştır. 1 Aralık 1951 tarihinde vefat edince yerine iki halife bırakmıştır. Bunlardan biri Urfa'da Yusuf Halife (Yusuf Yoldaş), diğeri Gaziantep'te ikamet eden, ancak Urfalı olan Mahmut Halife (Mahmut Küçük)'dir.¹⁰⁹ Her iki halife de vefat etmiştir.

¹⁰⁸ Judah Benzion Segal (Çev: Prof.Dr.Ahmet Arslan), Edessa (Urfa) Kutsal Şehir, İstanbul, 2002, s. 155.

¹⁰⁹ Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Evliya ve Âlimleri, Şanlıurfa, 1996, s.110-111.

Dede'nin Sarnıcı Mağara Mescidi

Bu mağara mescit, şehir merkezinin güney batısındaki dağlık alanda, Ağaçalı Mağara, Kanlı Mağara, Dip Karlık gibi antik taş ocaklarının, karlıkların ve sarnıçların yer aldığı bölgededir. Urfa halkı tarafından yüzyıllardan beri mesire yeri olarak kullanılan bu bölgede "Dede'nin Sarnıcı" olarak anılan yerdeki mağaralar, Kadiri tarikatı Şeyhi Dede Osman Avni hazretleri ve müritleri tarafından ders ve ibadet amaçlı olarak kullanılmıştır. Bu mağaralar ve bunlardan mescit olarak kullanılan en büyüğü günümüze ulaşmış durumdadır. Mağara mescidin mihrabı kayaya oyulmuş olup sade ve süslemesizdir.

Peygamber soyundan gelen Dede Osman Avni Efendi'nin babası Seyyid Abdal Muhammed Baba da Kadiri şeyhidir. Mevlid-i Halil Camii'nde oturan Dede Osman Avni 1883 senesinin kasım ayında vefat edince buradaki hazireye defnedilmiştir. Kendisine ait tesbih, cübbe ve bazı eşyaları ile tarikat sancağı Mevlid-i Halil camiinde, İbrahim Peygamber'in doğduğuna inanılan mağaranın girişindeki odada muhafaza edilmektedir.¹¹⁰

Melik'in Eyvanı Mağara Mescidi

Şanlıurfa kalesinin güneyindeki tepenin kuzeye bakan yamacındadır. Roma dönemine ait bir kaya mezarı İslami dönemde genişletilmiş ve güney duvarına mihrap nişi oyularak mescide dönüştürülmüştür. Genişletme sırasında kaya mezarının arkosolimleri yok edilmiştir. Kayadan oyma giriş kemeri üzerinde, bir ters, bir doğru üreyen ve uçlarından palmetler çıkan çatallı rumilerden oluşan Roma döneminden kalma süsleme bordürü yer alır.¹¹¹

İslami dönemde bu mağara mescit, mesire yeri olarak kullanılan dağlık alana gelenlerin namaz ihtiyacı için kullanılmıştır.

Şeyh Mes'ud Zaviyesi Mağara Mescidi

Şeyh Mes'ud Zaviyesi'nin güneybatısında, doğu-batı yönünde uzayan kaya yamacının kuzeye bakan cephesinde zaviyenin öğrenci odaları ve bir de mağara mescit bulunmaktadır. Bu mağaralar ve mescit, Roma dönemine ait kaya mezarlarının genişletilmesiyle oluşturulmuştur. Mağara mescidin doğu duvarındaki kemerli niş buradaki eski bir kaya mezarının arkosoliumuna aittir. Bu nişin güney yukarısında kayaya Selçuklu çiçekli kûfisi ile yazılmış aşağıdan yukarıya

¹¹⁰ Mahmut Karakaş, a.g.e., s. 112,113.

¹¹¹ Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998, şekil 84.

doğru okunan üç satırlık “*Bismillah-Lailahe-İllallah*” yazısı yazı bulunmaktadır. Ayrıca bunun aşağısında “Allah” yazısına başlanılmış, ancak çizgi halinde bırakılarak tamamlanmamıştır.

Enine dikdörtgen planlı olan mescidin mihrabı kayaya oyulmuş, mihrabın köşelerine kayadan oyma sütunçeler yapılmıştır.

Mescidin düz tavanında, ip asılmasına yarayan kayaya oyulmuş yedi adet delik bulunmaktadır. Mescitte sabahlara kadar ders çalışan ya da zikir yapan öğrenciler bu deliklere geçirilen ipleri boyunlarına bağlıyorlar, uykuları gelip boyunları düştüğünde boğulur gibi olduklarından hemen uyanıp çalışmalarına devam ediyorlardı.¹¹²

Daha geç dönemlerde, mescidin ön cephesinin taş ocakçıları tarafından tıraşlanarak taş alındığı ve böylece mescidin daraldığı anlaşılmaktadır. Aynı traşlama doğu batı yönünde uzayan kaya yamacına da uygulanmış ve buradaki bazıları mihraplı öğrenci hücreleri de tahrip olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdullah Ekinci, Kazım Paydaş, Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi, Ankara 2008.
- Abdullah Ekinci, Ortaçağ'da Urfa, Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti, Ankara 2006.
- Abdullah Ekinci, Müze Şehir Urfa, Ankara 2006.
- A.Cihat Kürkçüoğlu., Şanlıurfa İli Camileri, Ankara, 2013.
- Yıldız Albümlerinde Urfa, (Metin düzeltmeleri ve İngilizce çeviri: Prof.Dr.Zuhal Karahan Kara), Ankara, 2009.
- Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998, s. 51.
- Urfa Fotoğraflarla Evvel Zaman İçinde, Ankara, 2011, s. 772, fotoğraf 1553.
- Şanlıurfa Su Mimarisi, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1992, s.32.
- Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998, şekil 84.
- “*Urfa Mevlevihanesi*”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, II.Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevihaneler Kongresi, Tebliğler, Konya, 1996, s. 304.
- Adil Saraç, Şair Abdi, Şanlıurfa, 1986.
- Ahmet Nezihi Turan., XVI.Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı, Şanlıurfa, 2005.
- Alpay Bizbirlik., 16.Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar, Ankara, 2002.-
- Atsız (Hazırlayan), Evliya Çelebi Seyahatnamesi Seçmeler, İstanbul, 1972, C.II.

¹¹² Bu bilgi, araştırmacı-yazar Mahmut Karakaş'tan alınmıştır.

- Bedri Alpay, Şanlıurfa Şairleri, Şanlıurfa, 1986.
- Cemil Cahit Güzelbey, Gaziantep Camileri Tarihi, Gaziantep, 1984.
- Celal Esad Arseven., Sanat Ansiklopedisi, C.3, İstanbul, 1966.
- Halit Çal., “*Urfa’daki Taşınmaz Eski Eserler Hakkında Bir Ön Araştırma*”, Yeni Haran Çevresi, Yıl 1i Sayı 4, 1993.
- Judah Benzion Segal., Edessa the Blessed City, Oxford, 1970.
- Judah Benzion Segal (Çev: Prof.Dr.Ahmet Arslan)., Edessa (Urfa) Kutsal Şehir, İstanbul, 2002.
- Mahmut Karakaş., Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Konya, 2012.
- Şanlıurfa Evliya ve Alimleri, Şanlıurfa, 1996.
- Şanlıurfa Mezar Taşları, Şanlıurfa, 1996.
- Nabi, Divan, İstanbul, 1992.
- Selahattin Eyyubi Güler, “*Urfalı Hacı Müslüm Hafız Efendi*”, ŞURKAV Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi, Sayı 10, Mayıs 2011.
- Şanlıurfa Yazıtları, 2014, İstanbul.
- Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü, Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı, Şanlıurfa Fihristi, Defter No: 2344.
- Yasin Taş., Kadı Sicillerine Göre XIX:Asrın İkinci Yarısında Urfa’da Sosyal Hayat, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2013.
- Ziya Kazıcı., “*Osmanlı arşiv belgelerine göre Vakıfların Urfa’daki hizmetleri*”, Güneydoğu Gazetesi, Şanlıurfa, 1-10 Haziran 1988 tarihli nüshaları.
- Sözlü Kaynaklar: Mahmut Güzelgöz, Halil Taşkın, M.Hulusi Kılıçarslan.

TARİHİ SEYİRDE URFA'DA YAŞAYAN TASAVVUF TARİKATLARI

Yrd. Doç. Dr. Ali TENİK¹

Urfa, insanlık tarihi seyrinde birçok kültür ve medeniyetin kavşak noktasında bulunan kadim bir şehirdir. Aynı şekilde birçok kültür ve medeniyetin merkezi olduğu gibi birçok kültürün Anadolu'da zemin bulmasının giriş kapısı olmuştur. Bu konumundan dolayı Urfa, kültür ve medeniyetler beşiğidir. İnsanlık medeniyet ve kültür tarihinin başlangıcından itibaren bu iki önemli misyonu yerine getiren nadir merkezlerden birisidir. Urfa'daki tarihsel maddî kalıntılar, şehrin medeniyetler ve kültürler mirasa sahip olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Urfa'nın önemli kültür merkezlerinden birisi olmasının birinci sebebi, insanlık bilim ve kültür merkezi olan Mezopotamya'nın kapısında olması, ikinci sebebi ise, medeniyetler beşiği olan Anadolu'nun giriş kapısı konumuna sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

Urfa İslâm'la tanıştıktan sonra da, İslâm kültür ve medeniyetinin en önemli merkezleri arasındaki yerini almıştır. İslâm ilimlerinin ve kültürlerinin birçok rengi bu topraklarda önemli izler bırakmıştır. Fakat bu renklerin hiçbirisi tasavvuf ve tarikatların bıraktığı izin tonunda değildir. Tasavvuf ilmi daha tarikat kurumsallaşmasını yapmadığı bir dönemde Urfa'da önemli mutasavvıf şahsiyetler yaşamış ve halkın büyük teveccühünü kazanmıştır. Tasavvuf insanının yaşadığı hâl/fiil insanlar üzerinde büyük bir tesir bırakarak onların gönüllerini fethetmiştir.

Bu yüzden ileride de değinileceği gibi Urfa, önemli stratejik bir konumda bulunmasından ötürü Anadolu'nun birçok yerinde müntesip bulamayan tasavvuf tarikatları Urfa'da kendisine birçok mürid bulmuşlardır. Bu tarikatların başında Şâzeliyye gelmektedir. Sadece İstanbul'da müntesibi olan bu tarikat, Anadolu'da yalnızca Urfa'da yayılma zemini bulmuş ve yıllarca Urfa'da varlığını sürdürmüştür. Aynı şekilde Yesevî ve Mevlevî tarikatları içinde aynı durum söz konusudur. Bu tarikatlar da bilhassa Anadolu'nun Güneydoğusunun birçok merkezinde görülmezken Urfa'da yıllarca irşad vazifesini ifa etmişlerdir.

Tasavvuf insanının ilmini Kur'ân ve Hz. Peygamber'den alarak, bu iki hakikati tereddütsüz olarak kendisine rehber edinmesi onu diğerlerine göre farklı kılmaktadır. Tasavvuf ehli insanların diğer insanlardan farkı, insanı ve diğer yaratılanları muhatap alarak günlük hayatlarında onlara sevgi, şefkat ve merhametle dokunmalarıdır. Tasavvuf, diğer ilimlerde olduğu gibi, kalıplaşmış ve

¹ Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

taklîde dayanan herhangi bir dokunuşu olmayan sadece birkaç ibadetle insanlara gitmemiştir. Onlar, Kur'ân'dan aldıkları ilim ve Hz. Peygamber'in hâli olan sünnetini ilke edinerek hayatlarına uygulayarak insanlara gittiler. Öte taraftan diğer ilahiyat bilimleri, öğretilerini nakil yoluyla alıp yine gelecek nesillere nakil yoluyla ulaştırdıkları için insana Allah'ın muradı gereğince dokunamadılar. Tasavvuf insanı ise halkla sürekli muhabbetle dokunmakta, onların derdini, tāsasını kendi sorunu bilerek bir eylem içine girmektedir. Bu yüzden tasavvuf tarihi süreçte insanlara dokunup ve iman edip yaşadığı ilâhî aşk sıcaklığını onlara tattırdığı için daima insanlar arasında varoluşuyla önemli bir tesir bırakmıştır.

Tasavvuf, Allah'ın yaratıp müşâhede dünyasına koyduğu her nesnede ilâhî ilmin alınmasını tavsiye etmektedir. Tasavvufla terbiye olunan insanlar, Allah'tan aldıkları bilginin insanların naklettikleri ve taklîd edip yorumladıkları şeyler olmadığını söylerler. Bunun yanı sıra onlara göre bilgi, sadece kitaplardan nakledilen enformatik şeyler de değildir. Bilgi ancak kişinin kendini tüm benliğiyle Allah'a vererek aklı ve genel idrak merkezi olan kalple algıladığı hakikatlerdir.

Diğer ilahiyat ilimlerinin kendi yorumlarına dayanarak verdiği belli başlı bazı ibadetler üzerinde durmalarının aksine, tasavvuf ve tarikatlar insanların günlük hayatına dokunması hasebiyle onların yaşamları üzerinde silinmeyecek bir etki bırakması onları, diğer ilimlerden farklı bir konuma getirmiştir. Zira tasavvuf eğitim ve terbiye süreci, diğer ilahiyat ilimlerinin belli ibadetlerle insanı eğitmelerinin ötesinde, kişiyi bir bütün olarak ele alıp hücrelerine kadar eğitir. Bu eğitimi verirken '*ayne'l-yakîn*' bir perspektifle varlıktaki ilâhî bilgiyi idrak edip, '*hakka'l-yakîn*' bir bütünleşmeyle Allah ilmiyle hemhâl olmayı öğreterek Allah'ın muradı gereğince bir hayat ortaya koyma şuurunu kazandırır. İşte bu bilinçle yaşayan insan her nesnede Allah'ı yaşayarak hâlin/eylemin/fiilin en güzelini yansıtır. Kazanılan bu ilim sadece kişinin kendisinde saklı olarak kalmaz. Bu ilmi ilikleriyle yaşayan; kullandığı eşyaya, yaşadığı eve, sokağa, mahalleye ve şehre bir ayna gibi, bir projektör gibi yansıtır. Ve neticede şehir/mekân içinde barındırdığı insanın ahlâkını alarak tıpkı içinde yaşattığı insanların rûhuna sahip olur. O'da her nesneyi, mekânı ve zamanı Allah'ın ilmiyle aydınlatarak yaşanır bir hale dönüştürür.

Tarikatların tedvin döneminden önce Harran ve Urfa bölgesinde önemli tasavvuf şahsiyetleri yaşamıştır. Bu zatlar, tasavvufî hâllerleriyle insanların gönüllerini fethetmişlerdir. Yaşadıkları yörenin halkları bütün sıkıntılarını bu zatlara başvurarak çözmeye çalışmışlardır. Tasavvuf ehli bu zatlar, insanlar için sığınacak kapılar olmuşlardır. Bu mutasavvıfların başında Şeyh Mesleme es-Surûcî (ö. 1070) gelmektedir. Mesleme es-Surûcî'nin türbesinde bulunan kitâbe de,

“Nâme oğlu Mesleme’nin türbesini hicri 945’te, miladi 1538 yılında Muhammed b. Hasan tamir ettirmiştir.” Kaydı mevcuttur. Mesleme es-Surûcî, Surucun Ziyaret köyünde doğup burada vefat etmiştir. Kabri de bu köydedir. Türbenin içinde bulunduğu imaret, 1168 yılında cami, zâviye, tekke ve misafir odaları olarak bir külliye şeklinde yaptırılmıştır.² Mesleme es-Surûcî, “şeyler şeyhi” olarak bilinmektedir. En meşhur mürîdi ve halifesi meşhur mutasavvıf Şeyh ‘Akîl el-Menbicî’dir. Mesleme es-Surûcî’nin kırk mürîdinden söz edilir fakat bunların içerisinde öne çıkan ‘Akîl el-Menbicî olmuştur.

Bu dönemde yaşayan diğer önemli mutasavvıf Hayât b. Kays el-Harrânî (ö. 1193)’dir. Rivayetlere göre, el-Harrânî elli yıla Harran’daki degâhında tasavvuf hizmeti yürütmüştür. Hayâ ya da Hayât b. Kays el-Harrânî’nin yaşadığı miladi XII. yüzyıl henüz tasavvufun kurumsallaşmasının yeni başladığı bir dönemdir. Bu dönemde, muhakkik mutasavvıflar tarafından tasavvufun Kur’ân ve hadis/sünnet temelleri üzerinde sağlam durmanın çalışmaları yapılmaktadır. Aynı şekilde bu dönemde, diğer ilahiyat ilimlerinde olduğu gibi tasavvufta da canlı bir süreç yaşanmaktadır. Tasavvuf muhakkikleri, kendi ilmî faaliyetlerini sadece yaşadıkları coğrafyalarda değil, İslâm coğrafyasının birçok bölgesinde yürütmeye çalışmakta bu konuda büyük bir gayret ortaya konulmaktadır.

el-Harrânî, tasavvufun hadis ağırlıklı zühd anlayışının etkisinden kurtulup Kur’ân ve Hz Peygamber (s.) sünnetinin hâkim olmaya başladığı ve bu anlayışın bölgede yayılmaya başladığı bir dönemde yaşamıştır. Kur’ân ve sünnete uygun tasavvufi hayat anlayışını başlatan Ebû Hamid Muhammed Gazâlî (ö. 1111)’dir. Şam ve Bağdat başta olmak üzere bölgenin önemli merkezlerinde bulunan muhakkik mutasavvıflardan alman tasavvuf terbiyesi ve eğitimi Kur’ân ve Peygamber merkezli asıl anlayışın rağbet görmesine neden olmuştur. Bu anlayışla yetişen mutasavvıflar her yerde bunu insanlara aktarmakta ve bozulan ferdî ve sosyal hayatı ihya etmeye gayret göstermekteydiler. Harrânî’nin gayesi de, Allah’ın muradı doğrultusunda bir hayat ortaya koymak ve insanları da bu ulvî hayata davet etmektir. Bu yüzden o, bölgede yaşayan bütün Allah dostlarıyla görüşmüş, onların hâl ve anlayışlarında istifade etmeye çalışmıştır. Abdülkâdir Geylânî (Ö. 1166)’de tasavvuf terbiyesi alıp, Geylânî’nin elinden tasavvuf hırkası giydiği gibi, dönemin ve bölgenin önemli şahsiyeti olan Ahmed er-Rıfâî (Ö. 1183)’nin hırkasını teberrüken giydiği rivayet edilmektedir. Hatta bundan dolayı bazıları el-Harrânî’nin, Rıfâî olduğunu iddia etmişlerdir.³ Şu hakikati de göz önünde bulundurmak gerekir; “mürîdlik” hırkasını yerine “teber-rük” hırkasını giymenin farklı bir anlamı vardır. Teber-rük hırkası giyen kişiden tarikat kurallarını yerine getirme mesuliyeti yüklenmesi istenmemektedir. Sade-

² Yusuf b. İsmail Nebhanî, *Cami’u kerâmatu’l-evliyâ*, thk. İbrahim Avvad, Mısır 1962, II, 470.

³ Hüseyin Vassaf, *Sefinetü’l-evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, Kitabevi Yayınları İstanbul 2003, I, 199.

ce şeriatın gösterdiği kurallara ilâhî murad gereğince riayet edip yaşanması tavsiye edilir.⁴

Bu muhakkik mutasavvıflardan sonra diğer coğrafyalarda başlayan tasavvuf tarikatlarının tedvin dönemiyle birlikte Urfa ve çevresinde de tarikatlar teşkilatlanması yoğun bir şekilde görülmektedir. Bundan sonra Urfa bölgesinde yaşayan tasavvuf şahsiyetlerinin mutlaka bir tarikatla mensubiyeti ile karşılaşmaktadır. Şimdi tarihsel süreçte Urfa’da hangi tarikat hangi tarihte hangi önemli şahsiyetle tanınmış ve ne kadar etkili olmuştur gerçeğiyle hareketle bu tarikatların ortaya çıkışları ve yayılmaları eldeki ilmî veriler ışığında irdelenecektir. Bilgi kirliliğinin en fazla olduğu konulardan biri olan bu hakikatin doğru bir şekilde anlaşılması çok önemlidir.

Urfa’da Vefâiyye Tarîkatı

Vefâiyye tarîkatı, Kürt asıllı Seyyid Ebû’l-Vefâ el-Bağdâdî (ö. 1107)’nin müridleri tarafından tarihi süreçte kurumsallaşmıştır.⁵ Tahsilini Bağdat ve Buhara’da tamamlayan Ebû’l-Vefâ, tasavvuf terbiyesini Şeyh Ebû Muhammed Abdullah b. Talha eş-Şenbekî’den almıştır.⁶ “Ebû’l-Vefâ” ünvanım da şeyhinden almıştır. Bağdat’ta yaşadığından dolayı “Bağdâdî” nisbesini alan Ebû’l-Vefâ, Bağdât’ta kutub makamına çıkarak “Tâcülârifin” mahlasını almıştır.⁷ Ebû’l-Vefâ, Şeyh Şenbekî’den icâzetini aldıktan sonra irşat faaliyetlerine başlar ve kısa zamanda halkın sevgisini ve hürmetini kazanır.

Vefâiyye, Ebû’l-Vefâ’nın vefatından sonra Ali b. Hîfî, Ali el-Kürdî, Cakir el-Kürdî, Boğa b. Batû, Abdurrahman b. Boğancı, Muhammed Türkmânî, Şeyh Tiurhan, Şeyh Tekin, Muhammed b. Belikisa gibi halifelerle Irak ve Suriye coğrafyasında geniş bir alana yayılır.

Anadolu’da ise Vefâiyye tarikatının en önemli temsilcisi ise Dede Garkın ve halifeleridir. Moğol istilâsından kaçarak Anadolu’ya geldiği düşünülen Dede Garkın Maraş yöresine yerleşir.⁸ Dede Garkın, Vefâiyye’nin bilhassa o dönem Anadolu’nun kırsalı sayılan ve Güneydoğu illeri sayılan Maraş, Malatya, Urfa ve Mardin gibi bölgelerde tarikat faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Ve Garkınıyye denilen Vefâiyye’nin bir kolu oluşur. Bu yüzden XIII. Yüzyılda Anadolu’nun

⁴ Ebû Hafs Şihabeddîn Ömer Sühreverdi, *‘Avârifü’l-me’arîf*, Kahire 1968, s. 101.

⁵ Ali Tenik, *Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, Nübihar Yayınları, İstanbul 2015, s. 194.

⁶ Haşim Şahin, “Vefâiyye”, *Türkiye’de Tarikatlar*, ed. Semih Ceylan, İSAM Yayınları, İstanbul 2015, s. 136.

⁷ Şa’rânî, *et-tabakâtü’l-kübrâ*, II, 391.

⁸ Elvan Çelebi, *Menâkibü’l-kusiyye fî menâsibi’l-ünsiyye*, haz. İsmail Erünsal-A. Yaşar Ocak, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 10-12.

Güneydoğusunda, Suriye ve Irak coğrafyasında yeni bir tasavvuf-tarikat geleneği teşekkül eder.

Malatya ve Mardin’de Dede Garkın’na nispet edilen zâviyeler vardır. Aynı şekilde meşhur olması hasebiyle birçok belde insanı kendisine olan muhabbetlerinden dolayı Dede Garkın’ı kendilerinden sayarlar. Bu nedenle farklı yerlerde Dede Garkın’a ait olduğu söylenen mezarlar mevcuttur. Fakat Mardin Dedeköy’deki mezarın ona ait olduğu ifade edilir. Asıl sahrası, Urfa Viranşehir ve Mardin arasındaki Circip suyu kenarında yer alan bölgedir.⁹ Bazı yerlerde Dede Garkın’a bağlı Alevî ocakları da bulunmaktadır. Günümüzde Urfa’da Dede Garkın’ın tarikat çizgisini sürdüren bir zatın ismi kayıtlarda geçmemektedir. O gün tarikat, gezgin dervişler tarafından tanıtılmış ve bu gelenek şifahi olarak halk arasında yayılıp tanınmıştır.

Yesevî Tarîkatı

Şeyh Mes’ûd Nişâbüî, tahmini olarak 1183 yıllarında Yesevî tarikatındaki hilafet icâzetini aldıktan sonra pîri olan Ahmed Yesevî (ö. 1167)’nin Anadolu’ya İslâm hizmeti verme tavsiyesi üzerine Anadolu’nun İslâmlaştırılması ve Selçuklu fethine zemin hazırlamak gayesiyle gönderilen önemli Yesevî halifelelerinden birisidir ya da “Horasan Erenleri” olarak bilinen zatlardandır. Bu yıllarda Türkistan’dan ve Horasan’dan birçok eren ya da Alperen irşad hizmeti için Anadolu’ya gönderilmiştir. Urfa Haçlı Kontluğunun 1114 yılında İmadeddîn Zengi tarafından tarih sahnesinden silindikten sonra Urfa ve çevresi Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir.¹⁰ Zengiler ve Eyyûbilerin yönetimine geçen Urfa’ya bu dönemlerde gelen Müslüman Türk mutasavvıfı ve derviş tasavvuf hizmeti için gelmiştir. İşte Şeyh Mes’ûd da Anadolu’ya gönderilen ve Urfa bölgesinde tasavvuf ve tarikat hizmetlerinde bulunan bu sülilerden birisidir. Dabbakhâne şadırvanının altındaki yeraltı mezarında yatan şahıs olan Şeyh Muhammed Horasanî de, Şeyh Mes’ud gibi ayna amaçla Horasan’dan Urfa’ya gelen bir Yesevî tarîkatı şeyhidir.

Şeyh Mes’ûd Nişâbüî, Urfa’nın güneyindeki tepelerden birine yaptırdığı tekkesinde yıllarca tasavvuf ve tarikat irşad hizmeti vermiştir. Tekkenin sarnıcı üzerine yazdırdığı kitâbeden, “*bu sarnıc, Nişâburlu Sâid Hergel oğlu Mes’ûd tarafından hicrî 579/1183 yılının recep ayının onunda bitirilmiştir*” kaydı mevcuttur. Bu tekkenin içinde müridlerin çilehaneleri, mescid ve misafirlerin kalacakları odalar bulunmaktadır. Tekkenin inşasından sonra ilk restorasyonu Os-

⁹Hasan Yüksel, “Selçuklular Devrinden Kalma Bir Vefâî Zaviyesi (Şeyh Marzuban Zaviyesi)” Vakıflar Dergisi, sy. 25, 1995, s. 235-250.

¹⁰İşin Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, II, s. 83.

manlı döneminin Urfa valisi Ali Paşa tarafından 1684 yılında yaptırılmıştır. İkinci restorasyonu da 1717 yılında Ömer Bey tarafından yaptırılmıştır.¹¹

Kurduğu tekkeyle yıllarca Urfa'da tasavvuf ve tarikat hizmeti veren Yesevî tarikatı halifesi Şeyh Mes'ûd Nişâbü'rî, kendisinden sonra herhangi bir halife bırakıp bırakmadığı konusunda bir bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır. Fakat Yesevî tarikatının Urfa'da yıllarca varlığını sürdürdüğü kesindir.

2. Kâdirî Tarikatı

Abdülkâdir Geylânî (ö. 1166)'nin müridleri tarafından teşekkül edilen bu tarikat İslâm coğrafyasının ilk tarikatlarından. Geylânî'den tasavvuf terbiyesi alan ve tarikatının hırkasını giyen birçok mutasavvıf daha sonraları önemli tarikatpîrleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mutasavvıfların başında Sühreverdîye tarikatının pîri Ebû Necîb Abdülkâhir es-Sühreverdî (ö. 1167) ve Rîfâîye tarikatının pîri Ahmed er-Rîfâî (ö. 1182) gelmektedir.¹²

Kâdirîye tarikatı, Urfa ve çevresinde genel olarak Hâlisîye koluyla bilinir. Hâlisîye kolunun pîri Ziyâeddîn Abdurrahman Hâlis Telâbânî (ö. 1859)'dir. Kâdirîye tarikatına getirmiş olduğu seyr u sülûk, tevhîd, Allah'ın esmâsı konuları ve zikir eşliğinde tambur vurulması gibi uygulamalarla Kâdirî ritüellerine yenilikler getirdiğinden dolayı Hâlisîye'nin kurucu pîri olarak kabul edilmiştir.¹³ Vefatından sonra tarikat, başta oğulları Şeyh Ali ve Abdülkâdir-i Telâbânî vasıtasıyla Güneydoğu ve Doğu Anadolu'daki halk nezdinde büyük bir teveccüh görür ve yayılır.

Urfa bölgesine gönderilen Hâlisîye halifesi Abdülkâdir Sıddîkî Efendi'dir.¹⁴ Bu zat, Ziyâeddîn Abdurrahman Hâlis Telâbânî'in Urfa halifesi olan Abdülkâdir Erbilî (ö. 1898)'dir. Yani diğer ismiyle Abdülkâdir Sıddîkî'dir. Yurtdışında da ifade edildiği gibi Erbil'de doğup, Urfa'da uzun seneler tarikat hizmetlerini ifa ettikten Urfa'da vefat etmiş ve burada da defnedilmiştir.¹⁵ Abdülkâdir Erbilî, Kerkük'teki Kâdirî tekkesinde uzun yıllar Şeyh Abdurrahman Telâbânî'den tasavvuf ve tarikat terbiyesi alır, elli yaşındayken Urfa'ya görevli gelene kadar bu eğitim kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Urfa'ya geldiği 1859 yılında şeyhi Telâbânî vefat eder. Bundan önce Urfa'da mukim Kâdirî müridi Sâkîb Efendi (ö. 1873)'nin Şeyhi Abdurrahman Hâlis

¹¹ Ali Tenik, "Urfa'da Tekke ve Zâviyeler", Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat, ed. Yusuf Ziya Keskin, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 295.

¹² Adalet Çakır, *Abdülkâdir-i Geylânî ve Kâdirîlik*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (İSAM), İstanbul 2012, I, s. 90-124.

¹³ Tenik, *Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 66.

¹⁴ Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, I, 104-106.

¹⁵ Tenik, *Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 69.

Telâbânî'den Urfa için halife talebinde bulunmuş bunun üzerine şeyh Telâbânî, Abdülkâdir Erbilî'yi Urfa'ya gönderir. Diğer taraftan Abdülkâdir Erbilî, Sâkib Efendi'nin Urfa'da inşa ettirdiği tekke de tarikat faaliyetlerini uzun bir zaman sürdürür.¹⁶ Erbilî, birden fazla tarîkattan icâzetli bir şeyhtir, yani cami'ü't-turûk bir zattır. O, hem Kâdirî hem Halvetî hem de Nâkşî tarikatlarından icâzet almıştır. Abdülkâdir Erbilî, başta tasavvuf ilmine dair olmak üzere farklı ilimlerle alakalı birçok eser kaleme almıştır.¹⁷

Urfa'da Kâdirîliğin diğer önemli şahsiyeti ise, ismi Urfa Dergâh zikri ile bütünleşmiş olan Dede Osman Avnî Efendi (ö. 1883)'dir. Dede Osman, tarikat terbiyesini Erbil'de Abdülkâdir Erbilî'den almıştır. Dede Osman Avnî Urfa'daki Kâdirîlerin en tanınan şeyhidir. Babasının da kendisi gibi Kâdirî şeyhi olduğu kendi türbesinin kitâbesinde kayıtlıdır. Dede Osman Avnî'nin halifesi Derviş Halil Hâfız Efendi (ö. 1907)'nin 1886 tarihli arz dilekçesinde, Dede Osman Avnî Efendi'nin Mevlîd-i Halil zâviyesi vakfında maaşlı olarak Kâdirîtarikatı halifelîği yaptığı, Dede Osman'ın şeyhlik müddetinin yetmiş yıl gibi uzun bir süre devam ettiği ve çocuksuz olarak vefat ettiği kayıtlıdır.¹⁸ Dede Osman Avnî Efendi, dört yüz kusur yıldır kesintisiz olarak devam eden ve altmış yılda bizzat bu zikrin başzâkirlik görevini yürüttüğü için kendi adıyla özdeşleşen Dergâh Camii zikriyle Urfa'da yaşayan tasavvuf erbabı içerisinde hafızalarda silinmeyecek bir yer edinmiştir.¹⁹ Dede Osman, Urfa'daki tarikat erbabı içerisinde tarikat silsilesine sahip nadir şahsiyetlerden birisidir. Tarikat silsilesi şu şekildedir: "Pîr-i Sultan Abdülkâdir Geylânî, Cemâl'ül-ıraq Seyyid Abdurrezak, Osman el-Cilî, Yahyâ el-Basrâvî, Nureddîn-i Şâmî, Abdurrahman el-Hüseynî, Burhaneddîn ez-Zencerî, Muhammed Ma'sum el-Medenî, Abdürrezâk el-Hamevî, Seyyid Muhammed Hüseyin el-İzmirânî, Ahmed el-HindîLâhorî, Muhammed ez-Zengenî et-Telâbânî, Ahmed el-Telâbânî el-Kerkükî, Ziyaeddîn Abdurrahman Telâbânî, Abdülkâdir Erbilî, Dede Osman Avnî.²⁰ Dede Osman Avnî Efendi, kendisinden sonra üç kişiye tarikaticâzeti vermiştir. Bunlar, Harputlu Ömer Baba (ö. 1902), Derviş Halil Hâfız (ö. 1907) ve Antepli Mustafa Baba (ö. 1921)'dir.

Urfa'da diğer bazı önemli Kâdirî şeyhleri de tarikat hizmeti vermişlerdir. Bu şahsiyetlerden biriside "Hacı Kermo" lakabıyla bilinen Abdülkerim Efendi (ö. 1819)'dir. Eğitimini ve tasavvuf terbiyesini Bağdat'ta tamamlayarak Urfa'ya irşad görevi için gelmiştir. Kâdirî şeyhi olmasına rağmen Urfa'ya gel-

¹⁶Urfa şer'i mahkeme sicilleri, arşiv no. 206, yıl 1286, s. 582, kayıt 643.

¹⁷Ali Tenik, *Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 71.

¹⁸Tenik, *Maneviyat Önderleri*, s.230.

¹⁹Ali Tenik, "Sosyo-Psikolojik Açıdan Zikir ve Şanlıurfa Dergâh Camii Örneği", *Tasavvuf Dergisi*, Ankara 2002, sy. 8, s. 97-116.

²⁰Bağdatlı Hüseyin Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, Beyrut 1982, II, 605; Sâdık Vicdanî, *Tomar-ı Turûk*, s. 39.

dikten sonra Nâkşîbendi şeyhi Nebih Efendi (ö. 1789)'ye intisap ederek Nâkşî icâzeti de alarak yıllarca tarikat hizmeti verir. Urfa'da vefat eder ve burada defnedilir. Halk şeyhin mezarını bugünde ziyaret etmektedir.

Diğer taraftan bazı kayıtlarda ve bilhassa mezarlarındaki dikme taşlarında Kâdirî oldukları yazılı olan bazı zatların Urfa'da tarikat mensubiyetlerinden ve hizmetlerinden dolayı halk tarafında muhabbet ve hürmetle karşılandıkları görülmektedir. İsmi andığımız tarikat şeyhlerinin hemen hemen hepsinin mezarları Mevlîdihâlîl Camii haziresindedir. Bu şahıslar hakkında fazla bir bilgiye ulaşamadığı için sadece isimleri anılacaktır. Bu zatlar şunlardır: Şeyh Muhammed Halid Efendi (ö. 1893), Kâdirî şeyhi olarak bilinmektedir. "Kurrazâde" olarak da bilinen bu şeyhin mezar taşındaki kayda göre Kâdirî, Rıfâî, Nâkşî tarikatlarına intisaplı bir kişidir. Seyyid Ahmed Lami Efendi (ö. 1888), Şeyh Sakıb Efendi'nin müridlerindendir. Mezar taşında Elbistanlı olduğu kayıtlıdır. Aynı zamanda şâir bir zattır.²¹ Şeyh Abdülğanî Efendi (ö. 1905), bu zatın mezar taşında Kerkük'lü bir Kâdirî şeyhi olduğu kayıtlıdır. Abdülğanî Efendi'de Seyyid Ahmed Lami Efendi gibi Sâkıbiyye tekkesinde tarikat hizmeti vermiştir. Kerkli Şeyh Abdulfettah Efendi (ö. 1899), mezar taşı kitâbesinde hem Kâdirî hem Nâkşî şeyhi olduğu kayıtlıdır. Kerk, doğduğu köyün adıdır. Kermeli Şeyh Mustafa (ö. 1868), bu zatın mezar taşında da Kâdirî şeyhi olduğu kaydı vardır. Şeyh Mahmud Efendi (ö. 1892), mezar taşında Kâdirî şeyhi olduğu yazılıdır. Yakın zamanlarda vefat eden Muhammed Sode Karakuş (ö. 1988), halk arasında "Şeyh Sode" olarak bilinmektedir. Bu şahıs son dönem Kâdirî şeyhlerinden birisidir.

Urfa'da asırlardır Kâdirî tarikatının terbiye eğitimini sürdüren dergâhlar da vardır. Bu dergâhların başında "Elxan" ya da "Elhan"lar, yani günümüzde "İlhan"lar olarak bilinen aile gelmektedir. Bu aile, asırlardır Urfa merkeze bağlı Elxan köyünde tasavvuf ve tarikat eğitimi vermektedir. "Elxan"ın kelime anlamı, Osmanlı döneminde arazi işleriyle uğraşan ya da çiftçilik yapan "Seyyid"lere devlet tarafından arazi verilmektedir. İşte seyyidlere verilen bu arazilere "Elhan" denmektedir. Bu tabir, "elin uğrak yeri" anlamına gelmektedir. Bu arazileri işletecek olan tasavvuf ve tarikat erbabına dergâhlarına gelen herkesi istifade ettirmek adına hibe edilmektedir. Aynı şekilde Seyyidler, o dönem irşad görevlerinden dolayı askerlikte yapmamıştır.

Kâdirî tarikatının bu kolunun tarikat silsilesinde, silsile başında Hz. Peygamber (s.)'in torunu Hz. Hüseyin'le başlayan ve günümüzdeki pîrine kadar kırk zatın ismi zikredilmektedir. Tarikat silsilesinde bulunan müridlerin tamamı Kâdirî olan bu kolun şeyhleri farklı kişilerden tasavvuf eğitimlerini almışlar-

²¹Bedri Alpay, *Sanlıurfa Şairleri*, I, 124.

dır. Mesela bu kolun günümüzdeki şeyhi Seyyid Muhammed Emin Efendi'nin verdiği bilgiye göre, bu hizmet Şeyh Muhammed Kubatî'den beri verilmektedir. Yine Şeyh Muhammed Emin'in beyanına göre, babası Şeyh Sinan tarikat icâzetini on sekiz yaşındayken Tillo'da Şeyh Cemal Efendi'den almıştır. Şeyh Muhammed Emin'in büyük dedesi Şeyh Cevher de, kurtuluş savaşı esnasında Urfa'da Fransızlara karşı büyük bir mücadele vermiştir. Şeyh Cevher'in müridleriyle birlikte vermiş olduğu kahramanlık, birçok insan tarafından takdirle anlatılmaktadır.

İlhan şeyhleri asırlardır kendi dergâhlarında İslâmî ilimlerle birlikte Kâdirî tarikatının terbiye ve eğitimini vermektedirler. Urfa ve çevresi başta olmak üzere farklı coğrafya ve yörelerde birçok insan bu dergâha gelerek tasavvuf terbiyesini almaktadır. Burada icra edilen cehrî Kâdirî zikri de, zikre katılanlara başka bir atmosfer yaşatmaktadır.²²

Rifâiyye Tarîkatı

Seyyid Ahmed er-Rifâî (ö. 1182)'ye nispet edilen bu tarikat ilk teşkilâtlanan tasavvuf tarikatlarından birisidir. er-Rifâî, diğer tarikatlardan farklı olarak daha hayatta iken kendi yolunun belli düsturlarını müridlerine beyan etmiştir.²³ Ahmed er-Rifâî' vefat etmeden önce Rifâiyyenin Anadolu'nun Güneydoğusunda kabul gördüğü söylenmektedir. Bazı araştırmacılar da XII. yüzyılın sonlarıyla XIV. yüzyılın başlarında Rifâiyye'nin Anadolu'ya yayıldığını ifade etmektedirler.²⁴

Güneydoğu'da özellikle Urfa ve çevresinde halk arasında rağbet görmüş olan Rifâiyye'nin Sayyâdiyye koludur. Sayyâdiyye, Ahmed er-Rifâî'nin kızı tarafından torunu olan İzzeddin Ahmed es-Sayyâd (ö. 1271) tarafından teşkilâtlandırılmıştır. Ve İslâm coğrafyasında en yaygın Rifâî koludur. Bu kol 1876 yılında İstanbul'a gelen İzzeddin Ahmed es-Sayyâd'ın neslinden gelen Ebû'l-Hüdâ es-Sayyâdî vasıtasıyla getirilmiştir.²⁵ Bu zat daha önceleri Diyarbakır'da nakîbüleşraflık yaptığı muhtemelen tarikat hizmetlerinde bulunmuş ve bu hizmeti Urfa'nın da içinde bulunduğu yakın merkezlere götürmüştür.

Kayıtlarda Urfa'da Rifâîlik tarikatının hizmeti için gönderilen vazifeli bir tarikat halifesinin ismi geçmemektedir. Buda Urfa'nın tarikat merkezine olan

²² Buradaki bilgiler, İlhanların günümüzdeki şeyhi Seyyid Muhammed Emin Efendi'den şifaken alınmıştır.

²³ Mustafa Tahralı, "Rifâiyye", Türkiye'de Tarikatlar Tarihi ve Kültür, ed. Semih Ceylan, İSAM Yayınları, İstanbul 2015, s. 289-290.

²⁴ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Ankara 1990, s. 174.

²⁵ Tahralı, *Rifâiyye*, s. 294.

yakınlığından kaynaklanıyor olabilir. 2002 yılında Urfa merkezde ve Harran ve Akçakale ilçelerinde yaptığımız “*Geçmişten Günümüze Urfa ve Çevresinde Yaşayan Tarikatlar ve İzleri*” adlı saha çalışmasında şehir merkezinde, ilçe merkezlerinde ve bazı köylerde Rifâî tarikatının Sayyâdiyye koluna ait bazı faal dergâh ve tekke denilen mekânlarla karşılaştık. Bu dergâh ve tekkelerin şeyhleri, tarîkatta hizmet verme icâzetlerini Irak’taki Sayâdiyye kolunun merkez dergâhında aldıklarını ifade ettiler. Fakat yaptığımız gözlemlerde bunların verdiği eğitim icâzetli bir şahsın verdiği eğitimle bağdaşmamaktadır. Tarîkat genelde kırsalda yaşayan halkın rağbet ettiği, tekke ve dergâhları ise sadece buraya gelenlere din konusunda bazı bilgilerin verildiği, bunun yanı sıra dergâha gelenlerin dikkatini cezbetmek için tarîkatın cehrî zikriyle beraber “burhan” denilen uygulamalarının yerine getirildiği mekânlardır. Bu mekânlarda idareyi sağlayanlar şeyh değil, kıdemli müridlerdir. Maalesef bunlar, İslâmî ve tasavvufî ilim konusunda kifayetsiz olan kişilerdir.

Buralarda edinilen malumata göre, Urfa’da Rifâîliğin en yoğun yayıldığı dönem Şeyh Mahmut Fehmi Baba’nın hizmet verdiği dönemdir. Daha sonraki dönemlerde Basralı Ahmed Zeki Hafız (ö. 1942) Urfa’da itibar gören Rifâî tarîkatı şeyhi olarak görülmektedir. Hilafetini Mahmud Fehmi Baba’dan aldığı söylenmektedir. Yıllardır Urfa’da birçok yerde Rifâî olduklarını iddia eden ve Rifâî tarikatının zikirlerini icra etmeye çalışan kişi ve mekânlarla karşılaşmak mümkündür. Fakat yukarıda da ifade edildiği gibi hiçbirisinin tarîkat icazeti ve hilafeti mevcut değildir.

Bektaşîyye Tarîkatı

XIII. yüzyılda Anadolu’da ortaya çıkan bu tarîkat, Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 1271)’yi pîr olarak kabul etmektedirler. XV. yüzyılın başlarında Osmanlı Sultanı II. Bayezid’in teşebbüsüyle Balım Sultan’ın önderliğinde resmen teşkilatlanan bir tarîkattır. XVI. yüzyıldan itibaren devletin resmen tanıdığı ve desteklediği bir tarîkat olarak Osmanlı tasavvuf geleneğinde önemli bir yer edinmiştir. Hacı Bektâş-ı Velî yüzyıllardır Bektaşîlerin ve Alavîlerin inanç dünyalarında, Hz. Ali’den sonra en önemli şahsiyet olarak yerini almıştır. Hacı Bektâş-ı Velî’nin “*Velâyetnâme*” adlı eseri Bektaşî ve Alevî inancına mensup insanların temel tarîkat kitabı olmuştur.

Bektaşî araştırmacısı Hasluck’un verdiği bilgiye göre, Urfa’nında içinde bulunduğu el-Cezîre bölgesindeki Bektaşî tekkelerinin gerçek manada tekke olmayıp diğer yerlerden mukaddes makamları ziyarete gelen Bektaşîler için ko-

naklama mahiyeti taşımaktaydılar.²⁶ Bektaşîlik tarikatının ne zaman kiminle Urfa'ya geldiği konusunda kayıtlarda bir bilgi mevcut değildir. Fakat Urfa'da yüzyıllardır Bektaşîlik geleneğinin var olduğu bir hakikattir. Urfa'da Kıyas, Sırrın ve Akpınar yerleşimlerinde Bektaşî-Alaevî inancına, tarikat geleneğine mensup insanlar yıllardır buralarda yaşamakta ve tarikat geleneklerini sürdürmektedirler. Bu yerleşim birimlerinde Alevî-Bektaşî kültürü birçok yönüyle devam etmektedir. Günümüzde bile Urfa merkez başta olmak üzere Kıyas, Sırrın ve Akpınar'da birer cem evi bulunmakta ve her Perşembe akşamı on iki hizmet/cem icra edilmektedir. Bu mekânlarda değişler, semahlar, dualar büyük bir cezbeye yerine getirilmektedir. Ayrıca buralardaki Bektaşî-Alevî mûsikîsi oldukça eskiye dayanmaktadır. Tarihten günümüze kadar Urfa'da Bektaşî tarikatına mensup birçok mûsikîşinas da yetişmiştir.²⁷

Kuşkusuz Urfa'da Bektaşî tarikatı hizmeti veren birçok şahsiyet yetişmiştir. Fakat bunlarla ilgili bilgiler kayıtlarda bulunmadığında dolayı bu zatlari bilmek, tanımak mümkün değildir. Yalnız bazı kayıtlarda ve mezar taşlarında üç Bektaşî zatının Urfa'da Bektaşî hizmetini verdiğine dair malumat vardır. Bunlardan Muhammed Salih Yekta (ö. 1859), Urfa'da Dabbakhâne/İbrâhimiye medresesinde eğitimini almış sonrada Bektaşî tarikatına intisap etmiştir. Zamanla Bektaşî dedeliğine yükselerek yıllarca hizmette bulunmuştur. Mezarı Mevlîd-i Halîl Camii haziresindedir. Bilinen diğer Bektaşî siması Ma'rufî'dir. Bu şahsın ölüm tarihi kayıtlarda yoktur. Yalnız 1842 yılında Urfa'da doğmuş, Bektaşî tarikatına intisap ederek şeyhliğe kadar yükselmiştir. Aynı zamanda iyi bir şâirdir.²⁸ Diğer Bektaşî siması ise İsmail (ö. 1914) adlı zattır. Genç yaşlarında Bektaşî tarikatına intisap etmiş, kısa zamanda yükselerek şeyhlik görevini üstlenmiştir. Bu zatta çok iyi bir şâir olarak bilinmektedir.²⁹

Mevlevîyye Tarikatı

Mevlevîlik, Mevlânâ(ö. 1273) hayatta iken ortaya koyduğu anlayış ve tasavvufî yaşam çerçevesinde vefatından sonra kendisine tâbi olanların gayretiyle özellikle Hüsameddîn Çelebi (ö. 1284) ve oğlu Sultan Veled (ö. 1312) tarafından kurumsallaşarak yaşatılmaya çalışılmıştır. Mevlevîlik, Osmanlı dönemiyle birlikte fethedilen her bölgeye Mevlevî şeyhleri vasıtasıyla kendi kültürlerini taşıyan birer elçi gibi hizmet etmeleri sayesinde yayılmıştır. Böylelikle Osmanlıların hâkimiyetinde olan her bölgeye Mevlevîlik zâviyeleri açılmış ve idare

²⁶ Frederick William Hasluck, *Bektaşîlik Tedkikleri*, çev. Râgıp Hulusi, Devlet Matbaası, İstanbul 1928, s. 17.

²⁷ Hüseyin Akpınar, "Şanlıurfa'da Dinî Mûsikî", Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat, ed. Yusuf Ziya Keskin, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 278.

²⁸ Alpay, *age.*, s. 138.

²⁹ Alpay, *age.*, s. 109.

tarafından da asla takibata alınmamıştır. Hatta Mevlevîliğin XVII. yüzyıldan itibaren bir devlet teşkilâtı haline geldiğini söyleyenler vardır.³⁰ Konya'daki Mevlânâ Dergâhı merkez alınarak, çelebilerin önderliğinde ve Mevlevî halifele-ri vasıtasıyla başta Anadolu olmak üzere diğer İslâm beldelerine yayılmış ve bununla birlikte birçok mevlevîhâneler kurulmuştur.³¹

Bu mevlevîhânelerden birisi de Urfa'da kurulmuştur. 1758 tarihli Mevlevîhâne Vakfı kaydında, 1705 yılında Urfa'daki mevlevîhâne vakfına Abdülkerim Dede adındaki zatın atandığı kayıtlıdır. Bu bilgiden hareketle Urfa'da mevlevîhânenin 1700'lü yılların başında inşa edildiği anlaşılmaktadır.³² Bu yıllardan daha önceleri Mevlevî tarikatının dedelerinin ya da dervişlerinin Urfa'da faaliyet gösterdikleri kayıtlarda mevcuttur. Nitekim Halvetî şeyhi Ramazan Şânî Efendi'nin 1658 tarihli vakfiyesinde şahit olan Mevlevî zat şu şekilde anılmaktadır: “*Fahrü'l-müderrişin Mevlânâ Ali Dede el- Mevlevî*”³³ Bu vâkıf kaydından anlaşılmaktadır ki, daha Urfa Mevlevîhânesi inşa edilmeden önce Urfa'da Mevlevîler tarikat faaliyetlerini yürütmekteydiler. Bu bilgi aynı zamanda Mevlânâ Ali Dede'nin Urfa'daki ilk Mevlevî şeyhi olduğunun büyük bir ihtimal dâhilinde olduğunu göstermektedir. Mevlevî İshak Dede adındaki zatın ismi de 1741 tarihli Urfa valisi Rıdvan Ahmet Paşa'nın Rıdvaniyye vakfiyesi şahitleri arasında geçmektedir. Diğer bir ihtimal de Urfa'ya yakın olan Ayıntap/Antep, Kilis ve Halep mevlevîhâneleridir Konya “Âsitâne-i Aliyye” denilen merkez dergâhtan sonra ikinci önemli noktada bulunan ve “âsitâne” olarak adlandırılan Halep mevlevîhanesinden yetişen şeyhler Urfa'da mevlevîhâne kurulmadan önce burada tarikat faaliyetinde bulunmuş olabilirler. Aynı şekilde 1525 yılında kurulan Kilis mevlevîhânesi ve 1638 yılında açılan Antep mevlevîhânesinde yetişen zatlar Urfa'da aynı hizmeti vermeleri ihtimal dâhilindedir.

³⁰ Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2009, s. 245, 258.

³¹ Ahmed Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, trc. Tahsin Yazıcı, MEB Yayınları, İstanbul 1989, II, 313, 326.

³² A. Cihat Kürkcüoğlu, “*Urfa Mevlevîhânesi*”, II. Milletlerarası Osmanlı Devletinde Mevlevîhâneler Kongresi, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya 1996, s. 304.

³³ Vakıflar Defter No. 2103, s. 144.

Urfa'da mevlevîhânenin inşasıyla birlikte Mevlevî tarîkatı hizmeti veren şahsiyetlerin başında Abdülhamid Dede (ö. 1876) gelmektedir. Kendisi hem Mevlevî şeyhi hem de vakıf müteveli heyetindendir. Bu zat XVII. yüzyılın başlarında Türkistan'dan Anadolu'ya gelerek Konya'ya gider. Konya'da Mevlevîlik tarîkatına intisap eder daha sonraları tarîkat sülûkundan mertebe kaydederek görevli olarak Urfa'ya gönderilir. Urfaya gelen Abdülhamid Dede, 1738 yılından Urfa'da mevlevîhane inşasına başlar 1740 yılında inşa biter. Uzun yıllar tarîkat hizmeti veren Abdülhamid Dede'nin vefatından sonra yerine oğlu Ahmet Efendi Mevlevî şeyhi olur. Urfa mevlevîhânesinde 1873-1920 yılları arasında postnîşin olan Seyyid Ahmed Dede (ö. 1920), mevlevîhânenin faaliyetleri hakkında Konya'ya bilgi verirken Urfa mevlevîhânesinde muhibban, neyzen ve her türlü müziğe aşina Said Ağazâde Müslim Sıdkı Efendi ve na'than Abdullah Dede'den bahsetmektedir.³⁴ Şanlıurfa Mevlevîhânesi Yaşatma ve Kültür Derneğinde alınan bilgiye göre Urfa'da dört ismin Mevlevî şeyhliği yaptığı anlaşılmaktadır. Bunlar, Abdülhamid Dede, Ahmed Efendi (ö. 1919), Hüsameddinn Hüseyin Efendi (1920) ve Hasan Döner Efendi (1956)'lerdir.

³⁴ Hüseyin Akpınar, "Mevlevî Müsikisi ve Şanlıurfa Örneği", Uluslararası Mevlânâ ve Mevlevîlik Sempozyumu Bildirileri, Şanlıurfa 2007, II, s. 223.

Nakşibendiyye Tarîkatı

Nâkşî tarîkatının hangi tarihte Urfa'dayayıldığı ya da müntesip bulduğu konusunda elimizde kesin bilgi olmazsa da bu tarîkat, Anadolu topraklarına geldikten sonra Urfa'da zemin bulmuştur. Fakat tarihsel süreçte Nakşibendî tarîkatının XVII. Yüzyıl ortalarında Anadolu'nun orta ve doğusunda yaygın bir kurum olduğu açıktır. Şah Abbas'ın 1603 yılında Urmiye'yi Osmanlı yönetiminden geri alıp Safevi devletine ilhak etmesi neticesinde Koçağa Sultan'ın oğlu Şeyh Mahmud'un Urmiye'den ayrılmasına neden olur. Şeyh Mahmud, Urmiye'den göç ettikten sonra Diyarbakır'a yerleşir. Şeyh Mahmud, Diyarbakır başta olmak üzere bölgede "Şeyh-i rûmî" ve "Urmiyeli şeyh" olarak tanınmasına rağmen, daha ziyade "Şeyh Aziz" olarak meşhur olur. Şeyh Aziz'in ünü Diyarbakır'ı aşarak başta Kürtlerin yaşadığı bölge olmak üzere diğer bölgelerde de yayılmaya başlar. Birçok bölgede olduğu gibi Urfa bölgesinde de insanlar akın akın Şeyh Aziz'e intisap ederler. On yıl içinde mürid sayısının 400.000'i bulunduğu rivayet edilmektedir.³⁵ İşte bu tarihten itibaren Urfa'da Nakşî tarîkatı daha belirgin bir şekilde müntesip bulur. Günümüzde bile Urfa'nın değişik bölgelerinde "Koç Ali" ya da "Koçağa" isimli insanlarla karşılaşmak mümkündür. Bu insanlar isimlerini "Şeyh Aziz" den aldıklarını ifade etmektedirler. Bu bölgede Nâkşî-Urmevî tarîkatı farklı bir uygulamaya gider.

³⁵ Tenik, *Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 84.

Bölgedeki Rıfâî ve Kâdirî tarikatlarında cehri olarak uygulanan zikir ritüelleri gibi, Nakşî zikrini de burada hafi değil, cehri olarak icra etmişlerdir.

Diğer taraftan yukarıda da ifade edildiği gibi, Nakşîlik Urfa'da Halidî koluyla bilinmemiştir. Nakşîlik, Nakşî-Hâlidî kolundan çok daha önceleri Urfa'da bulunduğu ve önemli bir konumda olduğu kesindir. Zira Urfa'nın meşhur siması olan Yûsuf Nâbî (ö. 1712), yani Şâir Nâbî'nin ailesinin Nakşî tarikatı geleneğinden geldiği kayıtlarda geçmektedir. Bu kayıtlara göre, Nâbî'nin babasının adı, Seyyid Mustafa, dedesinin adı, Seyyid Mahmud, büyük dedesinin adı da Şeyh Ahmed Nakşîbendî'dir. Dört göbek geriye gittiğine göre, Nakşî tarikatının XVI yüzyılda ya da daha önceleri Urfa'da kabul gördüğü anlaşılmaktadır.³⁶

Nakşibendiyye'nin sadece Urfa'da değil, başta Anadolu, Kafkasya, Mısır, Hicâz, Rumeli, Endonezya ve Malezya'da yayılması Mevlânâ Hâlid Şehrezorî (ö. 1827) ile gerçekleşmiştir. Mevlânâ Hâlid Şehrezorî, yani diğer namıyla Ziyâüddîn Hâlid b. Ahmed b. Hüseyin eş-Şehrezorî el-Kürdî, Irak Şehrezor'da doğmuştur. Küçük yaşlarından itibaren Şehrezor'da başladığı medrese eğitimi bitirdikten sonra Süleymaniye'de yedi yıl müderrislik yapmıştır.³⁷ 1805 yılında çıktığı hac yolculuğunda ruh dünyasında büyük bir dönüşüm ve değişim meydana gelir. Bu yolculukta Şam'a uğrarken Kâdirî tarikatı şeyhi Mustafa el-Kürdî'den tarikat intisabı ve icâzeti alır. Daha sonraları arayışını sürdüren Hâlid Şehrezorî nihayet aradığını Delhi'den Şeyh Abdullah ed-Dehlevî (ö. 1824)'de bulur. Delhi'ye giderek Şeyh Dehlevî'ye intisap eder. Zekâsı ve ilme olan iştia-yakı sayesinde çok kısa bir zamanda seyr u sülûkunu bitirerek, şeyhinde her şeye yetkili tam icâzet alarak Süleymaniye'ye geri döner. Bazı sebeplerden dolayı Bağdat'ta giderek burada tarikat hizmetini sürdürür. Kısa zamanda hayatta iken hiçbir şeyhe nasip olmayan bir halife ve mürîd sayısına ulaşır. Her coğrafyada insanlar akın akın kendisine gelip intisap ederler.³⁸

Böylece Şeyh Hâlid Şehrezorî İslâm coğrafyasının farklı bölgelerde yüz eli kişilik muazzam bir halife sayısına ulaşır. Urfa'daki Şeyh Hâlid'in halifesi ise Hartavîzâde Muhammed Hâfız Selim Ruhâvî (ö. 1860)'dir. Şeyh Hâlid daha Nakşî tarikatı hilafetini almadan önce 1805 yılındaki hac yolculuğunda Urfa üzerinde Hicâz'a giderken Urfa'da bir süre Rıdvaniyye medresesinde kalır. Bu esnada Hartavîzâde Selim'le tanışır. Şeyh Hâlid hilafet aldıktan sonra Hartavîzâde Selim Efendi 1811 yılında Bağdat'ta giderek Şeyh Hâlid'e intisap

³⁶ Ali Tenik, "Mânevîyat Önderleri", Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ed. Yusuf Ziya Keskin, Ankara 2011, s. 228.

³⁷ Tenik, *Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 92.

³⁸ Tenik, *Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 92-99.

eder. Kendisinden icâzet aldıktan sonra Şeyh Hâlid tarafında Urfa'ya halife olarak tayin edilir.³⁹

Şeyh Hâlid Şehrezorî, Hâfız Selim Efendi'ye karşı muhabbeti diğer halifelerinden farklı olmuştur. Şeyh Hâlid ile Hartavîzâde Selim Efendi arasında sık sık mektuplaşmalar olmuştur. Bu mektuplarda gösteriyor ki, Şeyh Hâlid'in yanında Hartavîzâde'nin ayrı bir yeri vardır. Her mektupta Şeyh Hâlid Hartavîzâde Selim'e büyük iltifatta bulunmaktadır. Zira Mevlânâ Hâlid mektuplarında şu sevgi ve iltifat cümlelerini kullanmaktadır: "Azîzim, Gözümün nûru, sevincim Hâfız Muhammed Efendi, muhlis cânfeşânımız Hâfız Muhammed Efendi, manzûrum Muhammed Efendi".⁴⁰ Ayrıca Şeyh Hâlid'in Urfa'ya olan alaka ve sevgisi de başkadır. Çünkü 1823 yılında Şeyh Hâlid Bağdat'tan Şam'a gelirken hanımıyla küçük oğlu Şahabeddin Ahmed'i Bağdat'ta bırakmıştır. Hanımına mektup göndererek Şam'a gelmelerini ister. Yolculuk esnasında Urfa'ya gelip Hartavîzâde Selim'e misafir olurlar. Burada Şahabeddin Ahmed hastalanır ve vefat eder. Urfa Ulu Camii haziresine defnedilir. Hartavîzâde Muhammed Hâfız Selim Ruhâvî sağlığında üç kişiye tarikat halifelîği verir. Bunlar, Harputlu Ali Begzâde (ö. 1904), Adıyamanlı Küçük Mehmet Efendi (ö. 1881) ve Adıyamanlı Ataullah Efendi'dir.

Urfa'da yaşayan Nâkşî-Hâlidî şeyhlerden birisi de, Abdurrahman el-Kerkükî (ö. 1932)'dir. Şeyh Abdurrahman el-Kerkükî Mevlânâ Hâlid'in Bağdat halifesi Osman Siraceddîn et-Tavîlî (ö. 1866)'nin oğlu ve halifesi olan Ahmed Şemseddîn'nin halifesidir.⁴¹ Bağdat'tan halifelik aldıktan sonra Urfa'ya tarikat hizmeti için gelen Şeyh Abdurrahman Efendi burada hizmet etmeye başlar. Urfa'ya hangi tarihte geldiği bilinmemektedir. Fakat kendisinin Kıbrıs tekkesinde görev yapması hasebiyle verilen berat 1894 tarihlidir. Kerkük'ten gelip Urfa'ya yerleşen Abdurrahman el-Kerkükî'ye moral destek vermek gayesiyle Şeyh Ahmed Şemseddîn Urfa'ya gelerek irşad faaliyetlerinde bulunmuştur.

Abdurrahman el-Kerkükî, ilk yıllarda Ulu Camii bitişiğindeki Nâkibiyye medresesinde ikâmet etmiş oradan da Halilürrahman Camii medresesine geçmiştir. Daha sonrada Kıbrıslı Hacı Mihman mescidinde görev yapmış ve burayı tekke olarak kullanmıştır. Burada yaptığı hizmetten dolayı dönemin padişahı tarafından 1849 yılında bir berat verilmiştir. 1932 yılında Urfa'da vefat eden Şeyh Abdurrahman el-Kerkükî Nebih Efendi türbesine defnedilmiştir.

³⁹ Tenik, *Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 104.

⁴⁰ Ali Tenik, "Hâlid Bağdadî'nin Urfa Halifesi Hartavîzâde Muhammed Selim Hâfız Rûhâvî'ye Gönderdiği Mektuplar." Uluslararası Mevlânâ Halid-i Bağdadî Sempozyumu Kitabı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 210-215.

⁴¹ Muhammed Emin Erbilî, *el-mevâhibü's-sermediyye*, Mısır 1323, s. 281.

Yukarıda ismi zikredilen şahsiyetlerin dışında Urfa'da Nâkşî-Hâlîdî koluna mensup birçok şeyh ve halife tarikat hizmeti vermiştir. Bunların ortak yönü bu kolların hepsinin Nâkşî-Hâlîdî tarikat geleneğini taşıyor olmalarıdır. Mesela bunlardan halen hayatta olan Şeyh İzzeddîn Aksan Efendi'dir. Mardin Midyat ilçesinin Nebil köyünde 1935'te dünyaya gelir. İslâmî ilimler eğitimi aldıktan sonra Suriye Hazne'de bulunan Hâlîdî Ahmed Haznevî (ö. 1949)'ye gider. Şeyh İzzeddîn küçük olduğundan Ahmed Haznevî tarafından başka bir köye gönderilir. Önce diğer İslâmî ilimlerden icâzetini alır, daha sonra Şeyh Alaadin'den tasavvuf icâzetini alarak hizmet vermeye başlar. 1964 yılından itibaren Urfa'ya yerleşerek tasavvuf terbiyesi ve hizmeti vermenin yanı sıra İslâmî ilimlerde birçok öğrenci yetiştirir. Ve hâlen yetiştirmeye devam etmektedir. Şu hakikati unutmamak gerekir ki Haznevîler, Şeyh Hâlîd Şehrezorî'nin halifesi olan Seyyid Tâhâ Hakkârî (ö. 1853)'nin terbiye geleneğinden gelmektedirler.⁴² Şeyh İzzeddîn dört kişiye tarikat hilafeti vermiştir. Bunlar, Molla Abdülkadir Yüksel, Molla Ömer Deveci, Molla Zeki Yılmaz ve Molla İlhami Elibol'dur.

Urfa'daki Nakşî-Hâlîdî kollarının hemen hemen çoğu ya Hartavîzâde Hâfız Muhammed Selim Efendi'yle Mevlânâ Hâlîd Şehrezorî'ye ulaşır ya da Ahmed Haznevî'den Arvasî'lere oradan da Seyyid Tâhâ Hakkârî/Nehrî ile Mevlânâ Hâlîd Şehrezorî'ye ulaşır. Urfa'da yukarıdaki ikinci kola mensup önemli şahsiyetlerden biriside Nâkşî-Hâlîdî olan Şeyh Şükrü Kılınç Efendi (ö. 1985)'dir. Şeyh Şükrü, Adıyaman'ın Şiraz köyünde doğmuştur. On yaşlarında Urfa'da Rıdvaniye medresesinde eğitimi almaya başlar. Akabinde birçok kişiden ilim okuyarak icâzetini alır. Adıyaman Turuş köyünde imamlık görevine başlar. Daha sonra Osman Bircigi Efendi (ö. 1939)'ye intisap ederek tasavvuf terbiyesini alır. Şeyhinin vefatından sonra 1940 yılında İstanbul'da Abdülhâkim Arvasî (ö. 1943)'ye intisap eder. Abdülhâkim Arvasî'nin halifesi Tevfik Nebhan Efendi'nin telkiniyle halifelik görevini üstlenir. 1969 yılında Urfa'ya yerleşerek tarikat hizmetini vefatına kadar burada yürütür. Hiçbir kimseden yardım almadan kendi imkânlarıyla bir camii inşa ederek insanlara hizmet vermeye başlar. Tam bir mutasavvıf ahlâkını ortaya koyan bu zat, insanlara olan sevgisinden dolayı elinde avucunda olan her şeyi onlarla paylaşmaktan huzur duyan bir Allah dostudur.

Halvetiyye Tarîkatı

Bu tarîkatın kurucusu Ebû Abdullah Siraceddîn Ömer b. Ekmeleddîn Halvetî (ö. 1397)'dir. Tarîkat ikinci pîr olarak kabul edilen Seyyid Yahya Şîrvânî

⁴² Geniş bilgi için bkz. Tenik, *Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*.

(ö. 1464)'nin halifeleri vasıtasıyla İslâm coğrafyasında yayılma imkânı bulmuştur. Urfa halvetîlerinin çoğunlukla Halvetîliğin Rûşenî koluna müntesib oldukları rivayet edilmektedir. Bu kolun şeyhi Ömer Rûşenî (ö. 1487), Aydın'da doğan Rûşenî Bursa'da eğitimini tamamladıktan sonra Şirvan'da Halvetîliğin ikinci pîri Seyyid Yahya Şirvanî (ö. 1464)'ye intisab eder. Halifelikliğini aldıktan sonra Tebriz'de Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan (ö. 1478) tarafından büyük bir iltifatla karşılanır. Kendisine bir zâviye inşa edilir ve irşad görevini burada sürdürür. Urfa'da Halvetîliğin Rûşenî kolunun kabul görmesi Şirvanî'nin halifesi Muhammed Erzincanî (ö. 1464) vasıtasıyla olur.

Halvetî tarikatının Rûşenî kolunun alt kolu olan Gülşenîyye'nin Diyarbakır'da doğan İbrahim Gülşenî (ö. 1534)'nin pîrliğinde neşv ü nema bulduğu rivayet edilmektedir. İlk eğitimini Diyarbakır'da aldıktan sonra eğitimini sürdürmek üzere yolculuğa çıkar ve Tebriz'e gelir. Ve burada Ömer Rûşenî'ye intisab ederek tasavvufî terbiyesini alır. Gülşenî, Akkoyunlu sultanı Uzun Hasan tarafından da büyük bir iltifat görür. Uzun Hasan'ın vefatından sonra Diyarbakır'a geri döner. Safevî hükümdarı Şah İsmail (ö. 1524)'in bölgeyi istilası esnasında Diyarbakır'dan ayrılmak zorunda kalır. Önce zorunlu olarak Eğil'e gider, bir müddet burada kaldıktan sonra 1500 yılında Urfa'ya uğrar. Daha sonra Kudüs'e oradan da Mısır'a gider. Kanuni Sultan Süleyman'ın isteğiyle İstanbul'a gelir. Sonunda tekrar Mısır'a geri döner ve 1534 yılında Kahire'de vefat eder.⁴³

Gülşenîyyenin tarikat olma süreci, İbrahim Gülşenî'nin Kahire'de 1525 yılında yaptırdığı tekkede başlamaktadır. Tekkenin inşası tarikat olma yolunda ilk ciddi adımdır. Tarikat, Osmanlı coğrafyasında XVI. Yüzyıldan itibaren faaliyet göstermeye ve yaygınlaşmaya başlamıştır. İbrahim Gülşenî hayattayken tarikat, başta Diyarbakır olmak üzere Batıda İstanbul, Edirne, Güney ve Güneydoğuda ise; İskenderiye, Halep, Şam, Mekke, Urfa, Antalya ve Bursa'da kurulan dergâhlarla geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.

İbrahim Gülşenî henüz Tebriz'de iken Urfa'da bir halifesinin olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴ Fakat rivayetler İbrahim Gülşenî'nin 1500 yılında Urfa'ya uğrarken burada kaldığı süre içerisinde kendisine insanlar intisab etmiş ve daha sonra bu müntesipler bir tekke inşa ederek burada tarikat faaliyetlerini sürdürdükleri ihtimal dâhilindedir. Zira tarihi kaynaklarda Urfa'da Halvetîliğin kolu Gülşenî tarikatının bir tekkesinin olduğu rivayet edilmektedir.⁴⁵ Urfa'da bilinen Halvetî şeyhi Yakup Halife (ö. 1619)'dir. Halvetîliğin Urfa'da bilinmesi Yakup

⁴³ Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, İstanbul 1957, I, s. 63.

⁴⁴ Muhyî-i Gülşenî, *Menâkıb-ı İbrahim Gülşenî*, MEB Yayınları, İstanbul 1990, s. 123.

⁴⁵ Şemlelizâde Ahmet Efendi, *Şive-i tarikat-i gülşenîyye*, haz. Tahsin Yazıcı, Ankara 1982, s. 547.

Halife ya da Kalfa ile bilinmektedir. Yapılan araştırmaya göre Yakup Halife'nin Halvetî tarikatının şeyhi olduğu belgelerle tespit edilmiştir.⁴⁶

Yakup Halife'den sonra birçok zatın ismi Halvetî tarikatı müntesibi olarak anılmaktadır. Bu zatlardan öne çıkan Şeyh Ramazan Şanî Efendi (ö. 1665)'dir. Tarikat terbiyesini babası Gazi Şanî Halife'den alan Şeyh Ramazan, Urfa'nın Kurtuluş meydanında bir Halvetî tekkesi inşa ettirmiştir. İnşa ettirdiği bu tekkeye de 1658 tarihli bir vakfiye hazırlamıştır. Bu vakfiyede Ömer Rüşenî el-Halvetî'ye intisaplı olduğu kaydı vardır.⁴⁷ Urfa Beykapısı'nda bulunan mezar taşında Halvetî şeyhi olduğu kayıtlıdır. Şeyh Ramazan Şanî Efendi aynı zamanda diğer mutasavvıflar gibi şâir bir kişidir. Birçok şiiri kayıtlarda mevcuttur.⁴⁸

Diğer taraftan Halvetiyye-i Ramazâniyye'nin Cihangîriyye şubesinin pîri Hasan Burhâneddîn Cihangîrî (ö. 1664)'nin Harputlu olması münasebetiyle Anadolu'ya yayılan seksen halifenin gayretiyle Cihangîriyye kolu, Urfa'da da önemli tarikat faaliyetlerini icra etmiştir.⁴⁹

Şâzeliyye Tarikatı

Kuzey Afrika'nın ana tarikatlarından olan Şâzeliyye tarikatı, Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî (ö. 1258)'nin pîrliğinden kurulmuş olan bir tarikatıdır. Bu tarikat, kısa zamanda Kuzey Afrika'nın birçok bölgesinde önemli derecede müntesib bulmuştur. Fakat tarikatın şeyhlerinin muhakkik mutasavvıf çizgide olmaları ve tarikatı daima Kur'ân ve sünnet istikâmetinde tutmaları neticesinde,⁵⁰ tarikat diğer İslâm coğrafyalarında da yayılma imkânı bulmuştur. Şâzeliyye İstanbul'da başta Sultan II. Abdülhamid gibi zatlara kendisine çektiği gibi halk arasında da birçok kişi bu tarikata intisap etmiştir. Anadolu coğrafyasında ise sadece Urfa'da bu tarikatın izlerine rastlanmaktadır. Urfa dışında Anadolu'da müstakil bir Şâzelî tekkesinin varlığına rastlanmamıştır. İstanbul'da beş Şâzelî tekkesi varken Anadolu'da sadece Urfa'da bir Şâzelî tekkesi mevcuttur.⁵¹

Şâzeliyye tarikatının Urfa'daki şeyhi Şâzelî Ali Dede (ö. 1651)'dir. Şâzelî halifesi Ali Dede önce Kuzey Afrika'dan tarikatın irşad vazifesi için İstanbul'a gider. Daha sonra tarikat hizmetini ifa etmek gayesiyle Urfa'ya gelir. Urfa'ya yerleşen Ali Dede, irşad görevini vefatına kadar sürdürür. Urfa halkının sevgisi-

⁴⁶Mahmut Karakaş, *Urfa'da Tasavvuf İzleri*, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, Ankara 2017, s. 103-104.

⁴⁷Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Evliya ve Âlimleri*, Şanlıurfa Belediyesi Yayınları, Şanlıurfa 1996, s. 124.

⁴⁸Bedri Alpay, *Şanlıurfa Şairleri*, Şanlıurfa 1986, I, s. 213.

⁴⁹Semih Ceylan, "Halvetiyye", *Türkiye'de Tarikatlar Tarihi ve Kültür*, ed. Semih Ceylan, İSAM Yayınları, İstanbul 2015, s.750.

⁵⁰Abdülvahhab Şa'rânî, *et-Tabâkatü'l-kübra*, thk. Ahmed Sa'd Ali, Kahire 1954, II, s. 243.

⁵¹Mustafa Salim Güven, "Şâzeliyye", *Türkiye'de Tarikatlar Tarihi ve Kültür*, ed. Semih Ceylan, İSAM Yayınları, İstanbul 2015, s.415.

ni ve hürmetini kazanan Şâzelî Ali Dede, aynı zamanda idarecilerin de alaka ve hürmetlerine mazhar olur. Nitekim Sultan IV. Murat 1639 yılında Bağdat seferine giderken Urfa'ya uğrar. Urfa'daki idareci ve halkın Ali Dede'yi hürmetle methetmeleri sultanın da dikkatini çekince IV. Murat kendisini ziyaret eder. Sultan Murat, Ali Dede'nin ilminden, yaşadığı tasavvufî hâlden ve cömertliğinden memnun kalır. Bunun üzerine kendisine ve müridlerine bazı hediyeler verir. En dikkat çeken hediyesi Karaköprü köyünü tekkenin ve müridlerin ihtiyacı için kendisine bağışlamasıdır. Karaköprü'nün Ali Dede'ye verildiğine dair berat 1651 tarihli'dir. Şâzelî Ali Dede'in soyundan gelenler, Halilürrahman Camiinin yanında bulunan Şâzelî dergâhında tarikat hizmetlerini yürütmüşlerdir. Kayıtlarda Şâzelî Ali Dede'den başka herhangi bir Şâzelî şeyhinin adı anılmamaktadır. Yıllarca tarikat hizmeti veren Ali Dede tahminen 1651 yılında Urfa'da vefat eder. Türbesi Halilürrahman Camii haziresindedir.

Uzun zaman halk arasında Şeyh Ali Dede'nin torunlarına "Halilürrahman" şeyhi denilmiştir. Cumhuriyet döneminde soyadı yasası çıktıktan sonra Ali Dede'nin ailesi "Eren" ve "Felhan" soyadlarını almışlardır. Halilürrahman haziresinde bulunan Ali Dede'nin türbesinin yanındaki iki küçük yeşil mezarın da Şeyh Ali Dede'nin küçük yaşta vefat eden Hasan ve Hüseyin adındaki oğullarına ait olduğu rivayet edilmektedir. Bu bilgileri Ali Dede'nin türbesindeki mermer kitâbe de teyit etmektedir.

Tasavvufî-Meslekî Teşkilât/Tarikat Ahîlik

Aslında tasavvuf anlayışı, sadece insanın terbiyesi ve eğitimiyle ilgili değil, bütün varlıklarda Allah'ı yaşamayı gaye edinmektedir. Onlar, bütün varlıklarda sır ya da gayb halinde bulunan Allah ilmini keşfederek varlıklarla ilâhî murad gereğince bir iletişim ve ilişkide bulunurlar. Yukarıda anlatılan tarikatlar belki kendilerini kuşatan gayr-i tasavvufî atmosferden dolayı eşyayı ihmal edip sadece insanın eğitimi ve terbiyesi üzerinde durmuşlardır. Fakat Ahîlik, hem insan hem de insanın kullandığı eşya, oturduğu ev, geçtiği sokak, dolaştığı cadde ve yaşadığı şehrin rûhu üzerinde durarak bütün bu hayat gerçeklerine ilâhî nefhayı vermeyi gaye edinmiştir. Tasavvuf ehline göre her yaratılan nesnenin bir can taşımasında ötürü, onların bir aklı, kalbi, beyni ve rûhu da vardır. İşte insan bu bilinçle tüm varlıklara yaklaşırsa her eşya kendindeki ilâhî bilgiyi bir gonca gibi açarak verir. Ve o vakit dünyada "cennet" hayatı gerçekleşmiş olur.

Evhadüddîn Kirmânî (ö. 1237)'nin pîri olduğu Evhadiyye tarikatının anlayışı çerçevesinde şekillenen Ahîlik, Ahî Evren lakabıyla meşhur olan Nasîriddîn Ebû Hakâyık Mahmud b. Ahmed el-Hoyî (ö. 1262) ile kurulmuş tasavvufî-

meslekî bir teşkilattır.⁵² Ahîlik teşkilâtının kurucu pîri ve şeyhi olan Nasîrüddîn Ebû Hakâyık Mahmud b. Ahmed el-Hoyî, yani Ahî Evren, Evhadiyye tarikatının şeyhi Evhadüddîn Hâmid el-Kirmânî (ö. 1238)'nin hem önde gelen müridi hem de damadıdır. Ahî Evren, şeyhine o derece bağlıdır ki şeyhini “şeyh-i yegâne” ya da “şeyhu'l-vahid” diye anmaktadır. Ahî Evren, ahî teşkilâtının kurucusu olduğu gibi, aynı şekilde ahîlik teşkilâtının en büyük organizasyonu olan debbâğların da pîridir.⁵³

Şeyh Nasîrüddîn Mahmud b. Ahmed el-Hoyî, ilk tasavvuf terbiyesini Yesevî tarikatının müşidlerinden almıştır. Daha sonra Fahrüddîn Râzî (ö. 1209) ve Şeyh Evhadüddîn Kirmânî'den İslâmî ve tasavvufî eğitimini alan ve fütüvvet kültürüyle yetişen Ahî Evren iyi bir tasavvuf terbiye ve eğitimi alır.⁵⁴ Aldığı ilim eğitimi ve tasavvufî terbiye kendisini tasavvufta bir şeyhin ilim ve tasavvufî terbiye ile yükselebileceği en üst makâm olan velîlik derecesine ulaştırmıştır.⁵⁵ Onun eserlerinde ağırlıklı konu, tasavvuftur. O, eserlerinde tasavvufî anlayışın esaslarını ve bir tasavvuf müridine gerekli olan bilgileri vermektedir.⁵⁶ Ahî Evren, bir taraftan dönemin önemli isimleri olan; Ebû İshak, Geyikli Baba (ö. 1350), Hacı Bektaş, Abdal Musa (ö. 1361) gibi sûfîlerle çağdaş iken, diğer taraftan da çok önemli müridler yetiştirmiştir.⁵⁷ Bu müridlerin başında, XIII. yüzyılda Kırşehir'de etrafına büyük bir halk kitlesi toplayan ahî tekkesinin şeyhi sûfî şâir Gülşehrî (ö. 1317) gelmektedir. Gülşehrî, bir mutasavvîf olarak meşhur eseri “Felek-Nâme” yi Mevlânâ'nın Mesnevî'sinden etkilenecek kaleme almıştır.⁵⁸

Araştırmacılara göre, ahîlik felsefesi Urfa üzerinde Anadolu' yayılmıştır.⁵⁹ Urfa'da ahîliğin hâkimiyetinden sonra bütün esnaf grupları arasında geçerli olan tek ekonomik ve sosyal hayat ilkeleri ahîlik anlayışının hükümleriyle yürütülmüştür. Altı yüz yıldan fazla bir zaman diliminde ahîlik ilkeleriyle yaşamını sürdüren Urfa halkı, ahîliğin zamanla mecrasında kayarak asil, güvenilir ve herkeşe huzur veren anlayışını kaybetmesiyle halk arasında ki tesirini yitirmiştir. Bu kaymanın birçok nedeni vardır. Bu nedenlerin başında insanların farklı kültür, düşünce inanç ve anlayışlarla tanışmaları ve etkilerinden kalmaları olmuş-

⁵² Yusuf Ziya Kazıcı, “Ahîlik”, DİA, İstanbul 1988, I, 540.

⁵³ Mikail Bayram, *Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid el-Kirmânî ve Evhadiyye Tarikatı*, Konya 1993, s. 86.

⁵⁴ Veysi Erken, *Bir Sivil Örgütlenme Modeli Ahîlik*, Seba Yayınları, Ankara 1998, s. 64; Mikail Bayram, “*Ba-ba İshak Harekatının Gerçek Sebebi ve Ahî Evren ile İlişkisi*”, Diyanet Dergisi, sayı: XVIII, s. 78, Ankara 1978.

⁵⁵ Kâzım Ceylan, “Ahîliğin Oluşumu ve Etkileri,” *Postmodern Çağda Ahîlik içinde*, edr. Hüsnîye Örs, Nobel Yayıncılık, Ankara 2016, s. 18.

⁵⁶ Bayram, *Ahî Evren, Tasavvufî Düşüncenin Esasları*, s. 83-94, 127-206.

⁵⁷ İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s. 134.

⁵⁸ Saadettin Kocatürk, *Gülşehrî ve Felek-Nâmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 33.

⁵⁹ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay, *Erciyes Üniversitesi Yayınları*, Kayseri 1990, s. 280 vd.

tur. Bugün bile Urfa'da birkaç pazarda ahilik anlayışının ve uygulamalarının izlerini görmek mümkündür. Ahilik geleneğinin izleri çok silikte olsa; Sipahi Pazarı (Halı Pazarı), Eskici Pazarında (Ayakkabıcılar çarsısı) ve Debbâkhâne/Göncü esnafı arasında görülmektedir. Fakat Urfa'da ahiliğin etkin olduğu esnaf kitlesi daima debbağ esnafı olmuştur. Ahilik, Urfa'da ilk önce debbağlıkla zemin bulmuştur. Bunun da sebebi Ahiliğin pîri/şeyhi Ahî Evren'nin debbağ olmasından kaynaklanmaktadır. 1970 yılına kadar Göncüler⁶⁰ aracılığıyla ahilik ilkelerine göre yürütülen debbağlık mesleği "Debbâkhâne" denilen mekânda icrâ edilmiştir. Urfa'da yüzyıllarca hüküm süren bu anlayış Urfa'da bir kültür oluşturarak sosyal ve ekonomik hayatı düzenleyen tek anlayış olmuştur. Bu kültür, insanları doğruluk, dürüstlük ve güven içinde yaşatarak daima huzur veren bir hayatın gerçeğidir. Asırlarca bu anlayışla yaşayan insanlar hem kendilerine hem de topluma iyilik ve güzellikten başka bir şey vermemişlerdir. Onlar sadece insanlar için değil, bütün varlıklar için aynı hâli aynı anlayışı tereddütsüz bir şekilde ortaya koymuşlardır.

⁶⁰ "Gön debbağlığı" ve "deri debbağlığı" olmak üzere iki farklı kola ayrılan bu zanaat, farklı debbakhanelerde ve farklı ustalar tarafından icra edilmiştir. Urfa'da "gön" debbağları, "aşağı debbakhâne" de, "deri" debbağları da "yukarı debbakhâne" de çalışmıştır. 1883 tarihli Halep vilayeti Salnâmesinde her iki debbakhânenin de söz edilmektedir. Fakat "ahilik" anılmamaktadır. Öküz, inek ve deve gibi büyükbaş hayvanların derilerinin işlenmesine, "Gön debbağlığı" denilmiştir. Bu sanat ile uğraşanlar da, "Göncü" diye anılmıştır. "gön" kelimesi, "kösele" anlamında değil, "deri" anlamındadır. Bu deri, postallarda, ayakkabı yapımı mesleğinde yüz ve astar olarak kullanıldığı gibi saraçlıkta da kullanılmıştır. Koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanların derilerinin işlenmesine "Deri debbağlığı", bunları işleyene de "debbağ" adı verilmiştir. "gön" denilen derilerden daha ince olan bu deriler postal ve ayakkabılarda astarlık deri olarak kullanılmıştır. (Bu bilgiler Şanlıurfa Göncüler Odası başkanlığından alınmıştır. Ayrıca bk. Ali Tenik, *Ahiliğin Tasavvufî Boyutu ve Şanlıurfa'da Ahilik İzleri*, Marife Dergisi, yıl: 2, sayı: 2, s. 133-160, güz 2002, Konya; Cihat Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa el Sanatları", *Her Yönüyle Şanlıurfa 1997 Yılı*, Şanlıurfa 1997, s. 94.

URFA TEKKE VE ZAVİYELERİ

Yrd. Doç. Dr. Ali TENİK*

İslam medeniyeti tarihi sürecinde nasıl medrese, zâhiri İslâm bilimleri alanında büyük gelişmeleri hazırlayan kurumların başında geliyorsa, İslâm medeniyetinin insana birebir dokunmanın hakikatini bizzat yaşandığı kurumlar da; tekke, zâviye, dergâh ve hankâhlar olmuştur. İnsanın rûhî yönünü bedenî/form yönüyle kaynaştırıp, Yaratıcının dileği doğrultusunda eğitmeyi hedefleyen tekke, zâviye ve dergâh benzeri kurumlar, daima her konuda en güzeli ve en mükemmeli hedeflemişlerdir. Bu kurumlar öyle yerlerdir ki; birbirini tanımayan, birbirlerini ilk defa gören insanların, almış oldukları tasavvufî eğitimin insana vermiş olduğu değer perspektifince kaynaşmışlardır. Bu kurumların yetiştirdiği ideal insan tipi olan sûfiler, hiç tanımadığı, yabancı olduğu insanlarla bu gibi yerlerde bütün samimiyetleriyle hayatı paylaşmışlardır. Bu mekânlar, aynı zamanda yüreğindeki ilâhî sevgiyle yaratıkların en şerefli¹ olan insanı, bütüncül olarak kendilerine tercih eden bireyler yetiştiren birer müessese olmuşlardır. Bu tasavvufî kurumlar, kendilerine gelen tüm insanları, ırkı, dini, dili, rengi, felsefesi, düşüncesi ve cinsiyeti ne olursa olsun ayrımcılık göstermeden kucaklamışlardır. Çünkü insan, “*Ahsen-i takvim*”² üzerine yaratılmış en değerli varlıktır ve Yüce Yaratıcı tarafından yeryüzüne kendi vekili olarak gönderilmiştir.³ Yaratıcının işâretiyle ufuklarda/görsel âlemde ve kendi can/nefis/benliklerinde varolanı ilâhî hikmet üzere okuyan Allah dostları,⁴ insanlık için birçok alanda san’atın, edebiyatın ve şiirin en güzelini ortaya koymuşlardır. Zira bu insanlar, ilâhî bilgelikle olayların düzenini yakîni bilen kişilerdir. Onlara göre, insana muhabbet ve saygı göstermek Allah’a sevgi ve saygı göstermenin gereğidir. Bu kurumların diğer bir temel düşüncesi de, insanı bütün hata ve kusurlarıyla kabul etmektir. Zira neticede insan, Yaratıcının kendi nefhasından yarattığı değerli bir varlıktır.⁵

Bu kurumlarda insanlara, kibarlık, zarâfet, nezâket ve incelikten başka, insanî olmayan herhangi bir yaklaşımdan bulunulmamıştır. Sosyal hayat olarak, yardımlaşmanın, paylaşmanın tasavvufî düşüncenin kişiyi tüm cihetiyle insanî potaya koyan manevî ruhu bu kurumların temel harcı olmuştur. Onlar, başta insan olmak üzere tüm varlığa yapılan hizmeti, gösterilen hoşgörüyü ve sevgiyi

* Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Bk. İsrâ, 17/70.² Tîn, 95/4.³ Bakara, 2.⁴ Fûsilet, 41/53.⁵ Hicr, 15/21.

Yaratıcıya yapılan bir ibadet gibi görerek, düşünerek hâlleriyle yerine getirmişlerdir. Çünkü burada terbiye alan kişiler, “kendileri muhtaç haldeyken bir başkasını kendilerine tercih eden”⁶ erenlerdir. Onlar, yaptıkları işe karşılık insanlardan bir ücret istemeyen kimselerdir.⁷

Bu kurumlar sadece yoksulu, yolcuyu, acizi, yetimi, kimsesizi ve muhtacı misafir etmemiştir. Bu müesseseler aynı zamanda birer eğitim merkezi olarak değişik branşlarda eğitim ve terbiye vererek insanlığa hizmet vermişlerdir.

Tarih boyunca birçok sosyal ve bilimsel değişime öncülük yapan ve farklı düşünce ekollerinin oluşmasına ev sahipliğinde bulunan bu bölge, aynı zamanda birçok tarikatın Anadolu’ya yayılmasından da köprü görevi üstlenmiştir. İbn Cübeyr’in verdiği bilgiye göre, Eyyubîler döneminde Harran ve Rasulayn’da ve bölgenin diğer önemli merkezlerinde birçok zâviye, hankâh ve büyük mutasavvıf vardı. Bu kurumlar o kadar kabul görmüştür ki, örneğin, Nureddin Zengî, kadınlar için bir hankâh hizmete açar. Selahaddin Eyyubî’nin teyzesi Situharim’in azadlısı Bayram, Hankâh-ı Şeyh Hurşî’yi, Gökböri ise kendi adıyla anılan hankâhı hizmete sokmuştur. Selahaddin Eyyubî, 1188 yılında Antakya topraklarının fethinden dönerken bu şehirde sûfilerin semâlarına katılmıştır.⁸ Bölge, Nureddin Zengî ve Selahaddin Eyyubî döneminde Şam, el-Cezire ve Mısır’da inşâ edilen medreseler ve tasavvufî hayatın neşv ü nemâ bulduğu tekke, zâviye ve hankâhlarda yetişen âlimler Anadolu insanı üzerinde önemli bir tesir bırakmıştır. Örneğin Muhyiddîn İbnü’l-Arabî (ö. 1240), Sadreddîn Konevî (ö.1274) ve Mevlânâ (ö.1273) gibi mutasavvıflar, Halep ve Dımaşk medreselerinde ve mutasavvıflardan eğitim alarak Anadolu’ya gelip önemli hizmetler vermişlerdir.⁹

İbn Cübeyr, ayrıca Musul ve Diyarbakır, Diyar-ı Rabia’dan başlayarak Şam’a kadar olan bölgede yaşayan insanların karakter yapısından da söz etmektedir. Burada yaşayan insanların yumuşak tabiatlı, mu’tedil ve yabancıları seven, fakirleri koruyan kişiler olduğunu, yolu buraya düşen fakir ve kimsesizlerin yanlarında azık taşıma ihtiyacı duymadıklarını çünkü bölge halkının cömertlikte meşhur olduğunu belirtir. Bölge insanının arasında pek çok dindar, zâhid ve dağlarda Allah için inzivaya çekilen birçok kimsenin olduğunu vurgular.¹⁰ Yine aynı tarihlerde Harran’da iki tekkenin varlığından bahsedilmektedir.¹¹ Halep

⁶ Haşr, 59/9.

⁷ Yâsîn, 36/21.

⁸ Muhammedbin Ahmed İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Darü’s-Sadr, Beyrut 1981, s. 41-42; İzzuddin Muhammed bin İbrahim İbn Şeddâd, , thk. Yahya Abbara, Şam 1978, s. 41; Ramazan Şeşen, *Salahaddin Eyyubî ve Devlet*, İstanbul 1983, s. *el-A’lakü’l-Hatıra fî Zikri Ümera eş-Şam ve’l-Cezira*. 330.

⁹ Şemsü’l-Din Muhammed ed-Davudî, *Tabakatü’l-Müfessirin*, Beyrut ts, II, 144; Ramazan Şeşen, *Salahaddin Eyyubî ve Devlet*, s. 330.

¹⁰ İbn Cübeyr, *age.*, s. 219-222.

¹¹ İbn Şeddâd, *age.*, s. 40-45.

Salnamesinde de, Urfa'da altı tekke ve zâviye, Birecik'te yedi tekke, Suruç'ta bir tekke, Rum Kale (Halfeti) de on sekiz tekkenin olduğundan söz etmektedir.¹² Bu bölgede imâr edilen hankâhlar, ribat olarak da hizmet vermiştir. Bu yapılar, sadece mutasavvıflara tahsis edilmiştir. Onlarda yaşadıkları hâle uygun olarak halk tarafında hürmet ve sevgi görerek, en az dönemin yöneticileri kadar tebaa nezdinde itibar görmüşlerdir. Bu kurumlar, tasavvuf ilminin birer eğitim-öğretim merkezi olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹³

Tasavvufun ilminin çıkış kaynağı veya başlangıcı olarak nitelenen zühd ve takvâ hareketinin ortaya çıktığı ilk dönemlerde de, bu anlayışın Şanhurfa'da temsilcilerinin olduğu rivayet edilmektedir. Zira Halife II. Ömer zamanında Urfa (o dönemdeki adıyla el-Cezîre) kadısı olan Sabık b. Abdullah'ın şiirlerinde zühd hayatını işlediği rivayet edilmektedir.¹⁴

Bölgenin tasavvuf ve tarikatlar açısından merkezi bir konumda olduğunun bir başka göstergesi de, bu teşkilatların ana unsurlarından biri olan mekânların (tekke) ilk örneklerinin burada inşa edilmiş olmasıdır. Tarihçi İzzeddin b. Şeddad'ın (ö.1285) bahsettiğine göre, Harran'da ne zaman inşa edildiği kesin olarak bilinmeyen dört medrese ve iki hankâh (tekke) bulunmaktadır.¹⁵ Her ne kadar "tekke"nin ortaya çıkışı hicri 150 yıllarına rastlamakta ise de bu yapıların yaygınlaşması teşkilatlanma döneminden, yani tarikatlardan sonra olmuş ve daha çok VII-VIII yüzyılda yaygınlaşmıştır. Demek ki, Harran'da kurulmuş olan zaviyeler tarikatların ortaya çıkışı ile bölgeye girişinin aynı dönemde olduğunu göstermektedir.

Tarikatlarında bu bölgeye erken girdiği tahmin edilmektedir. Örneğin Kadîrî tarikatının bu bölgeye girişi de kuruluşu ile aynı döneme rastlamaktadır. Zira, Harranlı hadis ve fıkıh alimi Hamid b. Hamid Ebu'l - Fadıl el- Harrânî'nin Kadîrî olduğundan ve uzun yıllar Bağdat'da Şeyhi Abdulkadir Geylânî (ö.1165)'nin yanından ayrılmadığından bahsedilmektedir. Bu şahıs daha sonra Harran'a yerleşmiş, kendisi için Halep Atabeklerinden Nureddin ez-Zengî Harran'da bir medrese yaptırmıştır.¹⁶ Bu medresenin yapıldığı dönemde Harran'da iki tane de tekke vardır. Bu bilgiler çerçevesinde Kadîrî tarikatının ortaya çıkışı ile Urfa bölgesine girişinin aynı döneme rastladığını söyleyebiliriz Burada tarikatın bölgeye girişini Şeyh Abdulkadir Geylânî'nin müridi Ebu'l Fadıl el-Harrânî'nin dönemi olarak belirtirken teşkilatlı tarikatı kastediyoruz. Aksi halde tasavvufun teşkilatlanma şekli olan tarikatlardan önceden de bu bölgede önemli

¹² 1312 tarihli Halep Salnamesi, s. 255, 259, 262.

¹³ Ramazan Şeşen, *Salahaddin Eyyubî ve Devlet*, s. 330; İbn Cübeyr, *age.*, s. 284.

¹⁴ F.İşiltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, s.108.

¹⁵ İbn Şaddad', *age.*, s. 44.

¹⁶ N. Avcı, "*Harran ve Bilinmeyen Bazı Harranlı Din Alimleri*", E.Ü.İ.F.D. sayı 8, Kayseri 1992, s. 270.

sûfiler yetiştiğini daha önce belirtmiştik. Ayrıca, tarikatların İslâm dünyasındaki en önemli ve etkili olduğu merkezlerden birisi olan Anadolu'ya Kadîrî tarikatının Eşrefoğlu Rûmî (ö.1469) ile girdiği göz önüne alındığında, Urfa'nın bu husustaki önceliği daha iyi anlaşılacaktır.

Şanlıurfa tarikatların erken girdiği bir merkez olmasının yanı sıra, İslâm dünyasında ortaya çıkan tarikatların birçoğunun farklı kollarının da teşkilatlandığı ve taraftarlarının yaşadığı bir merkezdir. Burada yerleşen tarikatlar, Kadîrî, Halvetî, Şâzelî, Nakşîbendî, Rifâî, Mevlevî ve Melâmîliktir.

Sonraki yıllarda, 1646 ve 1649 da iki defa Urfa'ya uğrayan Evliyâ Çelebi, Urfa'nın tarihçesini, gezilecek, görülecek yerlerini ziyaretgâhlarını ve oralarda gördüğü harikulâde güzellikleri, yani insanı cezbeden birçok manevî mekânın özelliklerini anlatır. Evliyâ Çelebi'ye göre, o dönemde Urfa'da on mahalleden mevcuttu ve her mahallede de en az iki üç tekke bulunmaktaydı. Buralarda özel *dersimâlar*, *dârü'l-kurrâ*, *dârü'l-hadis* yanında pek çok sayıda talebenin bulunduğu nakleder. Bütün ilimleri tahsil etmiş, müfessir, muhaddis, müsannif ve engin deniz gibi bilgisi olan şahısların mevcudiyetinden bahseder. Halilürrahman Tekkesi ve Seyyid Münî Tekkesi gibi ni'meti çok, birçok salonları, odaları, kiler ve mutfağı, çeşitli misafirhaneleri bulunan tekkelerde, gelip geçenlere, fakir ve kimsesizlere, konu komşuya yemek verilir. Bu tekkelerin, ârif, âmil, âlim mütekkî, ve irşâd eden şeyhleri, fakr ile fahr eden ehl-i hâl ve ârif erenlerinin varlığını ifade eder.¹⁷

1. Şeyh Mesleme et-Teberdârî Tekke/Zâviyesi

Şeyh Müslüm et-Teberdârî (ö. 1170), künyesi, Şeyh Mesleme b. Na'me es-Serucî el-Abbâsî'dir.¹⁸ Birecik Sancağı Kanunnâmesinde zâviyesine hizmet eden ailenin Abbâsî soyundan olduğu ve Kanunî döneminde bu ailenin nesep tespiti yapıldıktan sonra kendilerine meşâyih beratının yanı sıra resmi bazı muafiyetler tanındığı belirtilmektedir.¹⁹ Şeyh Müslüm Suruç'a bağlı Ziyaret köyünde doğmuştur. Tekkesinde devamlı olarak mürid yetiştirmiştir. Bu müridler içinde Şeyh Akil el-Menbecî'de vardır.²⁰ Tekke ve zâviyelerin Cumhuriyet döneminde yasayla lağvedilmesine kadar, maaşlı bir postnişin bu zâviyenin hizmetini üstlenmekteydi. Bu postnişinler tasavvuf adabına göre, şeyhin birer halifesi olmayıp sadece zâviyenin bakım görevini yapıyorlardı.

¹⁷ Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi, İstanbul 1971, III, 149-160.

¹⁸ Halep Salmâmesi, 1312.

¹⁹ 959 tarihli Birecik sancağı Kanunnâmesi, no. 276.

²⁰ Allame Muhammed b. Yahya et-Tadifi, Kalaidü'l-Cevâhir, Bağdâd 1984, s. 93.

1168 yılında, içinde cami, zâviye, tekke olmak üzere bir külliye şeklinde inşâ ettirilen yapının etrafı Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait mezarlarla çevrilidir. Mezarlığın doğusunda Eyyubîler tarafından yapılmış ve birkaç defa restore edilmiş üzeri toprakla örtülü camii yer almaktadır. IV. Murat'ın 1636 yılında Bağdat'a giderken buraya uğrayıp, camiyi genişletmek için emir verir ve camii bugünkü şeklini aldığı rivayet edilmektedir. Külliyenin diğer bölümlerinin duvarları moloz taş ve harçla yapılmış, dış yüzeyleri kesme taşlarla kapanmış, tavan tek kubbeyeyle örtülmüştür. Külliyenin giriş kapısının sağ duvar yüzünde kalın ve çok şeffaf, 25x 35cm büyüklüğünde siyah bir taş bulunmaktadır. Ziyaretgâh olarak kullanılan yerin ilk girişinde bir bölme ile ayrılan küçük odanın içinde yeşil örtülerle kapalı sandukada Şeyh'in mezarı vardır. Bitişindeki ikinci sandukanın ise, Şeyh Müslüm'ün oğlu Name'ye ait olduğu söylenmektedir. Şeyhin türbesinin kitabesine göre, bu türbenin 1538 yılında Şeyh Hasan isimli zat tarafından yaptırıldığı yazılmaktadır. Camii, türbe ve zâviyenin mimarisi Selçuklu mimari tarzını andırmaktadır.²¹

2. Hayât b. Kays el-Harrânî Zâviyesi/Tekkesi

Şeyh Hayât el-Harrânî (ö.1185)'nin zâviyesi, türbesi ve mescidi, eski Harran şehir surlarının (şuan mezarlıktır) kuzeybatısındadır. Mescid ve zâviyenin günümüze kadar birçok defa restore edildiği, türbe ve mescidin duvar payelerindeki izlerden belli olmaktadır. Ünlü gezgin İbn Cübeyr, 1184 yılında Harran'a uğrayıp Şeyh Hayât'ı zâviyesinde ziyaret ettiğinde, şeyhin seksen yaşın üzerinde olduğunu kaydeder.²²

Bazı araştırmacılara göre, bu külliyenin, küçük bir camii, türbe ve Şeyhin zâviyesiyle mevcut olduğunu ve Eyyubîler döneminde inşâ edilen bir kubbe ile örtüldüğünü iddia ederler. Ve aynı zamanda, türbenin Şeyh Hayât el-Harrânî'nin oğlu Ömer tarafından 1196 tarihinde yapıldığı da söylenmektedir.²³ Türbenin üzerinde bulunan kitabe, daha sonra mescidin giriş kapısı üzerine konulmuştur. Bu kitabede, türbenin Şeyh'in vefatında on yıl sonra yani 1195 tarihinde, şeyh, salih, zâhid, âbid vasıflı Şeyh Hayat b. Kays oğlu Ömer ve kardeşi Ebubekir ve kız kardeşinin oğlu Ali tarafından yapıldığı yazılıdır.

²¹ Kasım Buğan, *Şeyh Mesleme ve Sıruç*, Diyanet dergisi, Ankara 1990, say. XXV, s. 4; Sıruç İlçe Yıllığı, 1996, s. 30-32.

²² Ebu Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed el -Masrî İbn Mulakkın, *Tabakatü'l-Evliyâ*, thk. Nuraddin Şeribe, Beyrut 1986, 430; İbn Cübeyr, age., s. 219-222.

²³ Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1993, s. 43.

3. Halilürrahman Zâviyesi

Urfa'da ilk inşâ edilen zâviyelerdendir. Rivayetlere göre Eyyubiler döneminde yapılmıştır. Bazı rivayetlerde de, daha önceki dönemlerde bina edildiği söylenmektedir. Bu zâviye tarihi süreç içerisinde birçok yönetici tarafında maddî yönde desteklenir. Örneğin Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Urfa yöresinin yönetimini üstlendiği yıllarda bu zâviyeye vakıfta, bağışta bulunur.²⁴ Kanuni Sultan Süleyman da, bu zâviye ve yanındaki camiye 1547 yılında ihtiyaçlarından dolayı önemli miktarda vakıfta bulunur.²⁵ Vakfiyede, Halep vilayetine bağlı Urfa sancağı Bozabad (Bozova) nahiyesine bağlı Kızlar ve Karacivan köylerinin varidatı bu zâviyeye bırakılmıştır. Zâviyenin ismi sicillerde, *Ceddü'l-Enbiyâ Halilurrahman 'Aynı (pınar) Zâviyesi* diye geçmektedir. Başka bir rivayete göre, bu tekke Abbasi halifesi Me'mun (813-833) tarafından inşa ettirilmiştir. Ünlü seyyah Evliya Çelebi bu tekkenin döneminde faal olduğunu, tekkeyi ziyaret ettiğini ve yedi gece misafir olduğunu belirtir.²⁶ Diğer tarafta kayıtlarda, zâviyenin tasavvufî ve ilmî irşâd faaliyetlerinin Nakşî tarîkatı meşayihinin sorumluluğu altında olduğu ve yapılan irşâd masraflarının Kanuni Sultan Süleyman vakfınca karşılandığını öğrenmekteyiz.²⁷ Urfalı Şair Nâbî, hac hatıralarında bu tekkeyi tasvir ederken, tekkenin cennet görünümlü bir mekân olduğunu, tekkenin balkonlarının şehname tasvirli meclis gibi, firûze renkli yaprakları üzere çekilmiş, kubbenin tepesi altın yaldızlı, kubbeleri gökyüzünün en geniş tabakası olan felek-i esirin altına yerleşecek kadar yüksek olduğunu vurgular.²⁸ Nâbî'nin

²⁴ Ahmet Nezih Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şanlıurfa 2005, s. 156.

²⁵ İbrahim Ateş, *Kanuni Sultan Süleyman'ın Su Vakfiyesi*, Ankara 1987, s. 7.

²⁶ Evliya Çelebi, *Seyhatnâme*, III, s. 149-160.

²⁷ Urfa Şer'i Mahkeme Sicilleri. Milli Kütüphane, Arşiv defter no. 222.

²⁸ Nâbî, *Tuhfetü'l-Harameyn* (Hac Hatıraları), haz. Mahmut Karakaş, Şanlıurfa 1989, s. 27.

bu gözleminde de anlaşıyor ki, tarihi seyrine baktığımızda tekkeler, önemli bir mimarî özellik taşıyan binalardır, basit yapılar değildirler. Bu yapıların, sûfilerin engin rûh dünyalarından yansıyan ilâhî aşkın sanatsal yansımasını taşıyarak her dönemde mimarî bakımdan amacı ve işlevine uygun özellikler yansıttığı görülmektedir.

Bu zâviyenin kuruluşundan itibaren hangi dönemde, kimlerin postnişinlik yaptığı konusunda elimizde herhangi bir belge mevcut değildir. Ulaştığımız bilgi, Nakşî tarikatı halifesi ve dönemin Urfa âlimlerinden Hafız Mustafa Efendi (ö. 1908)'inin burada 1894'de postnişinlik görevini üstlendiği ve vefatından önce bu görevi kendisi gibi Nakşî halifesi olan Muhammed bin Ömer Efendi'ye devir ettiğidir.²⁹ Bu görev değişikliği kayıtlarda şöyle geçmektedir:

“Marûz-i dâi-i dirineleridir ki;

Halep vilayeti celîlesi dâhilinde merkez liva bulunan Medine-i Urfa'da vaki 'aynı Halilirâhman aleyhisselâm zâviyesi postnişini olup, mezkûr Halilirâhman mahallesi sâkinlerinden ve hûlafâ-i tarikat-i âliye-i Nakşibendiyye'den el-hac Mustafa Efendibin Hasan Efendi livâ-i mezkûr mahkeme-i şerriyesinde münâkîd meclis-i şer'imizde hâlâ Urfa evkâf müdürü Hasan Efendi hazır olduğu halde an asıl Meşrâkiye mahallesi ahalisinden olup Der-âliye'de Sultan Fatih aleyhi râhmet hazretleri Camii şerifinin dersiam hocalarından ati el- beyân cihetlere ehliyet ve istihkâkı inde 'ş-şer' mütehakkîk olan hûlafâ-i Nakşibendiyye'den Muhammed ibni Ömer Efendi muhzirinde takriri kelâm ve tâbirî 'ani'l-merâm edip Sultan Süleyman Han aleyhirrâhime ve 'l-ğufrân hazretlerinin aynı Halilirâhman aleyhisselâm zâviyesinin mesâliki için vakfeyletiği Bozabad nahyesine tâbi Kızlar ve Karacaviran karyeleri galesinden oalmak üzere yevmi dört dirhem Osmanî ile berât-i şerîf-i âlişan mutasarrıf olduğum meşihât ve ferâşet cihetlerini hüsnü rıza ve Tayyib-i ihtiyârım ve firâğ-ı kati' müteber ile mumaiyleh Muhammed efendiye meccânen firağ ve kasr-i yed ve 'atik berât-ı yedine teslim ettiğimde ol dahi tefarrûğ ve kabul edip...’’³⁰ Bu dilekçede de beyan edildiği gibi, Mustafa Efendi zâviyede hem müderrislik, hem de postnişinlik görevlerini ifâ etmiştir.

4. Şeyh Mes'ûd Tekkesi

Urfa'da bilinen en eski tekkedir. Tekke, 1183 yılında inşâ edilmiştir. Tekkenin su ihtiyacını karşılamak için yapılan sarnıcın üzerinde inşâ tarihi şu şekilde yazılmıştır: “Kad farağa min âmeli sâhrîne el-fakir illâ râhmetillahi Mes'ûd

²⁹ Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Evliya ve Âlimleri*, Şanlıurfa 1996.

³⁰ Urfa Şer'i Mahkeme Scilleri, Milli Kütüphane defter arş. No; 219, kayıt no. 282.

ibni Said Hengel el-Nisabûrî fî 'aşereti min receb el-ağır, sene tis'a ve seb'ine ve hamse mie..." Yani tekkenin Şeyh Mes'ûd tarafından 1183 yılında yapıldığı kaydedilmektedir.

Bu tekke, Nişabur'dan Anadolu'ya gelip, Urfa'ya yerleşen Ahmed Yesevî (ö. 1166)'nin halifelerinden olan Yesevî Şeyh Mes'ûd tarafından yapılmıştır. Anadolu'ya gelen dervişler değişik mezhep ve tarikatlara mensuptular. Özellikle XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'da yaşanan gelişmelerin sosyo-kültürel ve dinî çeşitlilik, sosyo-ekonomik ve siyasî istikrarsızlık gibi unsurlarından bu dinî gurupların faaliyetlerini kolaylaştırdığı söylenebilir. Bilhassa Anadolu'nun kırsalında yaşayanlar tasavvuf akımlarına mensup şeyh ve dervişlere ve onların sosyal kurumları olan tekke/zâviyelerine büyük ilgi gösteriyorlardı.³¹ Bu minval üzere Yesevîlik tasavvuf anlayışının Anadolu'ya yayılış sürecine baktığımız da, Anadolu'nun birçok bölgesine Yesevî tarikatının öğretilerini yaymaya çalışan Yesevî halife ve dervişleri görülmektedir.³² Şeyh Mes'ûd'un da aynı görev ile Urfa'ya gelip burada ikâmet ettiği kuvvetle muhtemeldir.

Şeyh Mes'ûd tekkesi, bölgenin iklim koşulları göz önünde bulundurularak, yaz aylarının yakıcı sıcağından korunmak için şehrin güneyinde yüksek bir tepye bina edilmiştir. Bu tekke, konumu itibariyle stratejik bir yerdedir. Zira tekke, Urfa kalesinin dışında binâ edilmesi hasebiyle ribat görevini de yerine ge-

³¹ Bk. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1992, ss. 167-175; Claude Cahen, *Osmalıların Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Y. Moran, 3. Baskı, İstanbul 1994, s. 245; V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. A. Yaran, Ankara 1988, s. 319; Ömer Lütfi Barkan, *İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler*, Vakıflar Dergisi II, İstanbul 1942, ss. 279-386.

³² Bk. Köprülü, *age.*, Ankara 1992, s. 45.

tirmiştir. Yani hem yolun güven ve emniyetini sağlamak, hem de yolcuların şehre girmeden önce burada dinlemeleri açısından önemli bir vazife ifa etmiştir.

Tekke, Selçuklu mimarî tarzında inşâ edilmiştir. Tekkenin doğusunda bulunan eyvanın bodrumunda Şeyh Mes'ûd'un türbesi vardır. Şeyh Mes'ûd'un türbesinden hariç, kız kardeşine ve müritlerine ait dört mezar daha bulunmaktadır.³³ Tekkenin içinde müridlerin çilehâneleri, mescid ve misafirlerin gece yatacakları odalar mevcuttur. Ayrıca kalıntılardan yola çıkarak, tekkenin üst kısmının yarı açık olduğu ve avlusunda bulunan havuzda yağmur suyunun toplandığı ve bu suyu da değişik amaçlarla kullandıkları kanaatine ulaştık. Tekkenin kuzey duvarında bulunan kitâbede, tekke, 1684 yılında Osmanlıların Urfa valisi Ali Paşa tarafından ilk kez restore edilmiştir.

Bu kitâbeye göre, Urfa Ulu camii de aynı tarihte Ali paşa tarafından tamir edilmiştir. Tekkenin ikinci restorasyonu da, 1717 yılında Ömer Bey adlı şahıs tarafından yapıldığı tekkenin duvarındaki kitâbede mevcuttur. Tekkenin, kuruluşundan 1887 tarihine kadar faal olduğu vesikalarla ortaya konulmaktadır. Örneğin, Şeyh Mes'ud Tekkesi hakkında verilen Ocak 1887 tarihli arz dilekçesinde, vakıflara bağlanan bu tekkenin, Halep vilayetine bağlı merkez sancak olan Urfa sınırları içinde bulunduğu, bu zâviye vakfının mütevelliliğine berât-ı şerifle mutasarrıf olan Hacı Mukim oğlu Şeyh Mustafa getirildiği ve çocuksuz olarak vefat ettiği belirtilmektedir.³⁴

Tekkeyi inşa ettiren Şeyh Mes'ud'un ismi halk arasında "Şeyh Maksud" olarak yanlış bir şekilde bilinmektedir. Urfa halkının en çok ziyaret ettiği tekkelere biridir. Özellikle kadınlar, Çarşamba, Cuma ve Cumartesi günleri tekkenin çevresini mesire yeri olarak kullanırlar.

5. Halvetiyye Tekkesi

Bu tekke, Halvetî tarikatının Urfa halifesi Şeyh Ramazan Şânî Efendi (ö.1665) tarafından 1658 yılından önce inşâ edilmiştir.³⁵ Zira bu tekkenin ilk vakfiyesinin düzenleme tarihi 1658, bu tarihte tekkenin daha öncede yapıldığını göstermektedir.³⁶ Tekke, Urfa'nın Gazi mahallesinin Kurtuluş meydanında bulunmaktadır. Urfa'da Halvetî tekkesine yapılan vakfiyelerin birden fazla oluşu ve kuruluş tarihleri dergâhların fazlalığından kaynaklanmaktadır. Hatta başka isim altında bulunan bazı vakıfların buraya hisse ayırdıkları görülmektedir. Bu

³³ Karakaş, *Şanlıurfa Evliya ve Âlimleri*, s. 64.

³⁴ Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Ankara 2001, s. 254.

³⁵ Bk. Urfa Şer'i Mahkeme sicilleri, Milli Kütüphane, defter arşiv no. 221.

³⁶ Bk. Urfa Şer'i Mahkeme sicilleri, Milli Kütüphane, defter arşiv no. 221; Vakıflar Genel Müdürlüğü 2150 nolu defter, s. 129; Urfa Vakıflar Müdürlüğü dosya no. 21/179.

tekkeye Halvetî tekkesi denilmekle beraber “Şeyh Safvet Tekkesi” de denilmektedir. Bu tekkenin vakıf mütevellisi ve Halvetî şeyhi olan Şeyh Abdülkadir Kemaleddin Erbilî’nin mezarı vardır.

Urfa şer’i mahkeme sicilleri 1890 tarih ve 247 numaralı kaydında Halveti vakfiyesinde bahsederken şöyle denilmektedir: “Nezâret-i evkâf-ı Hûmâyûn mülûkâneye mülhak evkâftan olup tevliyeti şeyhine ve galesi imâretine meşrûd olan Medine-i Urfa mahallatından Hacı Gazi mahallesinde nam vakfın binâ ve inşâsına muvaffak olduğu Halvetiye hankah-ı şerifi vakfının...”³⁷ Ramazan Şânî Efendi, tekkeyi inşâ etme sebebini tekkenin vakfiyesinde şöyle izah eder: “Binâ eyledim ki; anda salâvat-ı mefrûza kılındığından maada kutb-i aktâb ve evtâd-ı emced merkez dide-i hidâyet ve maadin-i ulûm-i bâtın ve zâhir maşhâr-ı evliyâ-i evâil ve evâhir-i ‘akîfî semâi-i ins u melek vakıf-ı ser-i semâi devr-i felek kutb-i erkemi gavsı ‘azâm ser hakka-ı tarîkat-ı Halvetî pîrim Hazreti Ömer Rûşeniyyu’l- Halvetî dervişleri ve fukârası ibtğanen li- Merdâtillahi Teâla evrâd ve ezkâr ve tevhîd ve tehlil ederler.”

Ağ/Elli Sekiz Meydanı Halveti Tekkesi

Foto: Dr. Max Freiherr Von Oppenheim

Halvetî tekkesinin vakfında ise vakfın ve tekkenin inşâ gayesi şöyle ifade edilmektedir: “Şeyhim Halvetî tarîkatı gavsı’l-‘azâm ser halka-ı tarîkat-ı halvetî pîri Hz. Ömer Rûşeniyyu’l-Halvetî’nin tarîkatına intisap eden dervişle-

³⁷Bk. Urfa Şer’i Mahkeme sicilleri, Milli Kütüphane, defter arşiv no. 221

rin ve fakirlerin bu binada, farz olan namazlarını kılmakla beraber, Allah rızasını tâlep ederek, tarîkat virdlerini, zikir, evrâd, tevhîd ve tehlillerini serbestçe yerine getirmeleri içindir.”³⁸ Yine aynı tarihli bir mahkeme sicillinde, “eshab-ı hayrattan Şeyh Ramazan Şanî Efendi İbn el-Hac Gazi Halife adında bir kişinin halvetî hankâh-ı şerifi vakfından bahsetmektedir.”³⁹

Bu bilgilerden ramazan Şanî Efendi’nin Urfa’da bilinen ilk Halvetî şeyhi ve ilk Halvetî tekkesi ve vakfını kuran kişi olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Halvetî ilk Ramazan Şanî’den daha çok önceleri Urfa’da bilinen bir tarîkat olduğu rivayetleri de halk arsında mevcuttur.

Tekke, 1891 yılında Şeyh Safvet (Yetkin) tarafından, Babası Kemaleddîn Erbil’inin izniyle restore edilmiştir. Tekke bugün hâlâ ayakta durmaktadır. Tekkenin kapısı üzerindeki restore kitabesinde, Şeyh Safvet’in tekkeyi tamir ettiğine dair bilgi vardır.

6. Sakıbiye Kadîrî Tekkesi

Kadîrî şeyhi Sakıb Efendi (ö. 1873)’i tarafından yaptırıldı. Tekke Urfa’nın Akarbaşı semtinde inşa edildi. Külliyesinde medrese ve camii ile birlikte hizmet veren tekke, bir ilim ve irşâd yuvası olarak yıllarca hizmet verdi ve burada birçok âlim ve derviş tasavvuf ve tarîkat terbiyesi gördü. Rivayetlere göre, Urfa’daki önemli şairlerin birçoğu bu tekkede yetişti. Tekke bu eğitim hizmetinin yanı sıra, fakir ve düşkünlerin barınma ve tüm ihtiyaçlarını karşılama görevini de yerine getiriyordu.⁴⁰

Bu tekke, cumhuriyet döneminde çıkarılan “Tekke ve zâviye kanunu” neticesinde eve dönüştürüldü. Bu tekke aslında 1862 tarihinde, medrese, tekke, mescid, imâret, sibyan mektebi (ilkokul), kütüphane ve çeşmesiyle birlikte bir külliye halinde inşa edildi. Tekkenin su ihtiyacını karşılamak gayesiyle içinde bir de havuz yaptırılmıştır. Sakıb Efendi, küllîyenin masraflarının karşılanması için de birçok fırın, dükkân ve bahçenin yanı sıra büyük miktarda servetini bu külliye için vakfetti. Vakfiyesinde yolculara, misafirlere verilecek yemeklere kadar, öğrencilerin kitap ücretleri ve harçlıklarına kadar, müderris ve şeyhlerin aylıklarına kadar bu vakıfta verilmesini şart koştu.⁴¹ Sakıb Efendi, bütün bu ihtiyaçlar için hazırladığı vakfiyede şunu beyan eder: “*Kendi malımdan taraf-ı garbinde tarîkat-ı âliye-i Kadîriye fukarasına ve sâir âmed-şûd eden seyyâhin ve dervîşâna mahsus bir hangâh-ı Kadîriye ve derûnunda bir camiî şe-*

³⁸ Vakıflar defter no. 2103, s. 144.

³⁹ Bk. Urfa Şer’i Mahkeme sicilleri, Milli Kütüphane, defter arşiv no. 221, s. 298.

⁴⁰ Bk. Bedri Alpay, Urfa Şairleri I, Urfa 1986, s. 192

⁴¹ Karakaş, Şanlıurfa Evliyâ ve Âlimleri, s. 131.

rif...Fevkânî meşihathâne ve misafirhane...Muvakkithâne..” Sakıp Efendi, ârif, âlim, şâir, îsâr (başkasını kendine tercih eden) ehli, tekke ve medrese sahibi bir şahsiyet idi. Sakıp Efendi’nin Dergâh camii mezarlığında bulunan mezar taşında, Kadirî tarikatı tekkesinin bânisi ve Kadirî mürşidi olduğu yazılıdır.

Sakıp Efendi 1873 yılında vefat ettiğinde bu tekkeye defnedilir. Oğlu ve torunu da vefat ettiklerinde aynı yere defnedilirler. Daha sonra tekke ne yazık ki satıldığında, satın alan kişi burayı ev olarak kullanacağı için, buradaki kabirler Mevlîd-i Halil camii haziresine nakledilmiştir.

7. Mevlid-i Halil Zâviyesi/Dede Osman Kâdirî Dergâhı

Bu zaviyenin Eyyubiler döneminde inşa edildiği rivayet edilmektedir. Fakat kimin tarafında hangi gayeye mebni olarak yapıldığı hakkında elimizde herhangi bir bilgi yoktur. Yalnız Osmanlı Sultanı Kanuni Süleyman’ın bu zaviyeyi Mevlid-i Halil camiine vakfettiği konusunda rivayetler vardır. Yaptığımız araştırmaya göre, bu zaviyenin ilk olarak Kadiri tarikatı şeyhi Dede Osman Avni Efendi (ö. 1883) tarafından kullanıldığı bilgisidir. Urfa Şer’i Mahkeme sicillerinde bu zaviyede Dede Osman Efendi’nin hizmet ettiği şu şekilde kayıtlıdır: “*Medine-i Urfa’da vaki ‘aynı halilürrahman aleyhisselam civbarında Mevlid-i Halil aleyhisselam zaviyesi vakfından olmak üzere senevi bin beşyüz kuruş vazife ile meşihat cihetine bila-berat teamül-i kadim vechiyle mutassarruf olan tarikat-ı aliye-i Kadiriye hülafasından ve meşahir-i sülahadan yetmiş seneden beri zaviye-nişin ve tarik-i zühhd ve takvada ifna-yı vücud etmiş Mevlana Dede Osman Efendi ibni Abdal Muhammed Efendi ibni Dede Eyyüb Efendi kaddasallahu taala esrarehum hazretleri bundan akdem bila-veled vefat edip rahmet-i mezkure-i mahlule ve hizmet-i lazimesi muattal kalmakla...*”⁴²

Dede Osman Efendi, Erbil’de Kadiri tarikatı şeyhi Abdülkadir Erbili’den tasavvuf terbiyesi ve hilafeti aldıktan sonra Urfa’ya dönüp burada hizmet etmeye başlar. Bundan dolayı da, halk arasında bu zâviye “*Dede Osman Avni Efendi Tekkesi/Dergâhı*” olarak ta bilinir. Dede Osman, yıllarca her dönemde bu tekede sayıları kırkın üzerinde olan birçok müridi Kadirî tarikatı terbiyesi ile yetiştirir. Bugün hâlâ bu dergâhta sabah namazından sonra tarikatın evrâdı ile zikri yapılmaktadır.

⁴² Urfa Şer’i Mahkeme Sicilleri, Defter arşiv no. 227.

8. Nebih Efendi Tekkesi

Bu tekke Nakşî tarikatının Müceddidiye⁴³ koluna mensup mutasavvıf ve âlim Nebih Efendi (ö.1789) tarafından inşa edilmiştir. Nebih Efendi Urfa'da bilinen en eski Nakşî şeyhidir. Tekke, Urfa'nın Bıçakçı meydanında Nabi sokakta idi. Bu tekkede diğer bazı tekkeler gibi, tekke ve zâviyelerin yasak edilmesi kanunuyla önce satılarak eve dönüştürüldü. Daha sonra bir hayırsever tarafından satın alınarak Kur'ân Kursu olarak hizmet verdi. Bu tekke bugün Kur'ân Kursu olarak varlığını devam ettirmektedir.

9. Mevlevîhâne/ Mevlevî Tekkesi (Dergâhı)

Mevlânâ hazretleri adına kurulan, Mevlevîliğin teşkilâtlanmasında en önemli kurum görevini üstlenen Mevlevî tekkeleridir. İlk kurulan tekke sonradan kurulan bütün tekkelerin merkezi olan ve "*âstâne-i huzûr, huzûr-i Pîr*" adlarıyla anılan Mevlânâ tekkesidir.

Mevlevî tekkeleri, âstâne ve zâviye olarak iki kısma ayrılır. Âstâne, zâviyeden büyük sayılır, zâviye şeyhleri, mevki/derece bakımından âstâne şeyhlerinden aşağı tutulurdu. Çile âstânelerde çıkarılır ve derviş bu tekkelerde yetişirdi.

Konya'daki *Âstâne-i Aliyye* diye isimlendirilen Mevlânâ dergâhından sonra Osmanlılarda inşa edilen on âstâne içinde bu bölgede yalnızca Halep âstânesi yer almaktadır.⁴⁴ Bu âstâneler dışında Anadolu'da yetmiş altı yerde Mevlevî zâviyesi bulunmaktaydı. Urfa Mevlevî zâviyesi de bunlardan biriydi.⁴⁵

Urfa Mevlevîhânesi inşa edilmeden önce, Mevlevî şeyhleri, uzun bir süre Konya merkezli Mevlevî dergâhı tarafından buraya görevli olarak gönderilmişlerdir. Zira 1658 tarihli Halveti Şeyhi Ramazan Şani Efendi'nin vakfiyesinde, bu tarihlerde Urfa Mevlevî şeyhliğine/pîr Mevlânâ Ali Dede tayin edilir.⁴⁶ Aynı zamanda müderrislikte yapan Ali Mevlânâ Dede bilinen en eski Mevlevî tarikatı pîrlerinden biridir.⁴⁷

Mevlevîler ilk dergâhlarını 18. yüzyılda Urfa'da açmıştır. 1738 yılında inşaatına başlanan dergâh, 1740 yılında tamamlanır ve hizmet vermeye başlar. Mevlevîhâne, Halep Mevlevîhâne'sine kıyasla daha küçük yapılmıştır. Yani merkezi bir büyüklüğe sahip değildir. Bu dergâhın ilk pîrleri de, Abdülhamit ve

⁴³ Müceddidiye için bk. H. İbrahim Şimşek,

⁴⁴ Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1953, s. 334; Sezai Küçük

⁴⁵ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 335.

⁴⁶ Vakıflar Defter no. 2103, s. 144.

⁴⁷ Karakaş, *Şanlıurfa'da Evliya ve Alimler*, s. 205.

Haydar adında ki zatlardır. Rivayete göre Dede Abdülhamid Efendi, tam 112 yıl Mevlevîhâne’de dedelik vazifesini yerine getirir. 1852 yılında 132 yaşında vefat eder.⁴⁸ Urfa’nın Haşimiyye meydanında yapılan bu Mevlevîhâne halen ayakta kalan nadir kurumlardan biridir. 1758 yılında kaybolan bir Mevlevîhâne vakfiyesinde geçen bilgiye göre, Urfa Mevlevîhâne vakfı dedeliğine 1705 yılında Abdülkerim adında bir zat tayin edilir. Abdülkerim Dede’nin yanında Haydar Dede’de aynı tarihte “Dede”lik görevini üstlenir.⁴⁹ Rivayete göre, Haydar Dede, Mevlevîhâne inşâ edildikten sonra vefat eder ve vasiyeti üzere Mevlevîhâne’nin güneyine, yanı caminin kibleşinde bulunan pencerenin bitişiğine defnedilir. Yine 1741 yılında Urfa valisi Rıdvan Ahmet Paşa’nın Rıdvaniyye vakfiyesi şahitleri arasında Mevlevî Şeyhi İshak Efendi’nin adı “Mevlevî şeyhi” olarak geçmektedir.⁵⁰

Dede Abdülhamid Efendi’nin vefatından sonra, 1876 yılında Mevlevihane’nin şeyhliğine Seyyid Ahmed Efendi (ö. 1919) tayin edilir.⁵¹

Tekke ve zâviyeler 1925 yılında çıkan kanunla yasaklanmadan önce, Mevlevîhâne’nin bilinen son şeyhi Seyyid Hüsameddin Hüseyin Efendi (ö. 1920)’dir. Hüseyin Efendi Kurtuluş savaşında Fransızlarla yapılan savaşta şehit düşer. Onun yerine Mevlevîhâne’nin şeyhliğine kardeşi Hasan Efendi (ö. 1956) atanır. 1925 yılına kadar Hasan Efendi bu görevini ifa eder. Cumhuriyet döneminde çıkarılan Soyadı kanunu ile Mevlevî olması hasebiyle Hasan Efendi’ye “Döner” soyadı verilir. Tekke ve zâviyelerin kapatılması yasasıyla, Mevlevîhâne’nin bahçesinde bulunan mezarlar herhangi bir yere nakledilmeden imha edilir. Mevlevîhâne uzun bir süre depo olarak kullanılırken, bahçesi de, çeşitli meslek gurupları tarafında iş yeri olarak değerlendirildi.

Yasaktan sonra Urfa Mevlevîhanesi külliyesi ile beraber vakıflar müdürlüğüne devredildi. 1950 yılında Urfa Belediyesi tarafında istimlak edilmiştir. Mevlevîhâne daha sonra camii olarak hizmet verir. 2004 yılında Mevlevîhâne’nin çevre düzenlenmesi ve restorasyonu yapıldı. Urfa Mevlevî tekkesi de diğer Mevlevî tekkeleri tarzında inşâ edilmiştir. Mevlevî tekkeleri, genelde geniş bir bahçe içinde kurulur. Genellikle avlunun ortasında semâhâne ve ona yakın bir yerde mescid vardır. Semâhâne’nin bir kısmı türbedir. Türbede de dergâhın şeyhleri gömülüdür.⁵² Semâhane daire şeklinde yapılmıştır. Semâhâne’nin kapısı kibleye karşıdır ve kapının karşısında bir mihrap vardır. Semâhâne’nin üst kısmında büyük camilerdeki müezzin mahfili gibi bir yer

⁴⁸ Şanlıurfa Mevlevî ve Mevlevihane Yaşatma Kültür Derneği arşivi.

⁴⁹ Cihat Kürkçüoğlu, Urfa Mevlevihanesi ve Urfa’da Mevlevilik, Harran Dergisi, Şanlıurfa 1992, sayı, 52.

⁵⁰ Urfa Şer’i Mahkeme Sicilleri, Milli Kütüphane, Defter arşiv no. 206; Vakıflar defter no. 737, s. 218, 223.

⁵¹ Urfa Şer’i Mahkeme Sicilleri, Milli Kütüphane, Defter arşiv no. 227, kayıt no. 427.

⁵² Gölpınarlı, age., s. 341.

vardır. Buraya merdivenle çıkılır ve “mutribhâne” diye adlandırılır. Urfa Mevlevî tekkesi de aynı özellikleri taşımaktadır. Fakat bu tekkedeki türbeler büyük bir ihtimalle toprak altında kalmıştır. Son yapılan restorasyonda da, kazı çalışmaları derinlemesine yapılmadığından dolayı bu türbelere ulaşılamamıştır. Ayrıca Urfa Mevlevîhâne’sinin külliyesinde bulunan Osmanlı hamamı da toprak altında kalmıştır. Mevlevîhâne, iklim şartlarından dolayı zeminin sekiz basamak altında iken, restorasyonla zeminle aynı seviyeye getirilmiştir.

10. Şâzelî Halilürrahman Tekkesi

Anadolu’da izine pek rastlanmayan Şâzelî tarikatının varlığına Urfa’da şahit olmaktayız. 17 yüzyılda Urfa’da Şâzelî tarikatı buradaki şeyhi Şâzelî Ali Dede (ö. 1651) ile bilinir. Halilürrahman kabristanındaki türbesinin içindeki kitâbede, Osmanlı Sultanı IV. Murad, 1639 yılında Bağdâd seferine giderken, Şâzelî Ali Dede’ye tekkesinde misafir olduğu ve kendisine birçok bağışta bulunduğu rivayet edilmektedir.

Urfa’daki Şâzelî tarikatının temsilcisi Ali Dede’nin devrinin Osmanlı Padişahı IV. Mehmet (Avcı Mehmet) ferman buyurması ve vezir-i azam Gürcü Muhammed Paşa tarafından 1651 yılında kendisine verilen bir berattan, Ali Dede’nin büyük bir şeyh ve Şâzelî tarikatının pîri olduğu belirtilmektedir. Şeyhin Kuzey Afrika’da yaşamış olan Şâzelî tarikatının kurucusu Ebu Hasan Şâzelî (ö.1258)’nin evlatlarından olduğu vurgulanmaktadır. Beratta şöyle denilmektedir: “Şeyhin Halilurrahman makamında yerleşmiş olduğu tekkesinde maddî imkansızlıklar içerisinde bulunduğu ve bizzat şeyhin, Sultanın huzuruna çıkıp Şâzelî tarikatının kurucusu şeyh Ebu’l-Hasan Şâzelî (ö.1258)’nin evlatlarından olduğunu, ancak şahsi için herhangi bir maişet talebi olmadığını, Urfa’daki Halilurrahman makamındaki tekkesinin irşâd faaliyetleri için yardım talebinde bulunduğunu ve Sultanın da, Şeyhin Ebu’l-Hasan Şâzelî’nin evlatlarından olduğunu kabul ettiğini, talep ettiği yardıma karşılık olarak o dönemde kaza olan Ruha (Urfa) civarında olan Karaköprü Köyünün mülkiyeti ve geliri ile vergi ve buna tabi tüm öşür, rusûm ve benzeri kesintilerden muaf olmak üzere, kendisine bağışlandığı... Sultan, kendisi için her gün bu makamda bir hatm-ı şerifin okunmasını istemektedir.”⁵³ Ayrıca bu berat bir çeşit vakfiye niteliğinde olup, bağışlanan mülkiyetin devlet idarecileri tarafından geri alınmasını önleyen bazı ifadelerle sınırlandırılmıştır. Bu vakfiyenin önemli bir özelliği de, beratta mülkiyetin bağışlanma sebebi açıkça belirtildiği halde, Şeyhin Karaköprü köyünü

⁵³ 1951 tarihli Berat; Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Urfa’da Kültür ve Eğitim*, Şanlıurfa 1992, s. 156; Karaköprü camiiinde bulunan aynı berat.

ister kendisi, ister evlatları tarafından istendiği gibi kullanılabileceği, hatta satabileceklerini belirtilmektedir.

Şazeli Ali Dede'nin soyundan gelenler, Halilürrahman Camindeki Şazeli dergâhında tarikat hizmeti verdiklerinde dolayı halk tarafında kendilerine "Halilürrahman Şeyhi" denilmiştir.

11. Semmü'l-Mevt Zâviyesi/Mencik Zâviyesi

Halilürrahman Camii civarında yaptırılan bu zâviye, bugün ayakta değildir. Bu tekkenin varlığı hakkındaki bilgileri Urfalı Şair Yusuf Nâbi'nin "Tühfetü'l-Harameyn"⁵⁴ adlı eserinden öğreniyoruz. Zâviye, Halilürrahman gölünün batısında ve Urfa kalesinin surlarının gölgesinde inşâ edilmiştir. Tekke, yüksek kubbelerden ve balkonlu olarak yaptırıldığı rivayet edilmektedir. Hatta kubbesinin altın yaldızlı olduğundan bahsedilmektedir. Bu özelliklerinden yola çıkarak bu zâviyenin büyük bir mekân olduğu ortaya çıkmaktadır. Zâviyenin diğer bir ismi de, "Mencik Zâviyesi"dir. Bu zaviyenin vakfı, bütün mülkünü, merhum Şerif Mevlana Seyyid Osman'ın oğlu ve vakfın mütevellisi Nakibe'l-eşraf Vefâi şeyhi Seyyid Celâleddin Hüseyini'ye ve onun neslinden gelenlere verilmek üzere bu zaviyeye bağışlanmıştır. Zâviye, kemerli tavanlı odaları ve karşılıklı kapıları, iki sofa ve bir havuzu vardır. Zâviye bir külliye halinde yapılmış olup, mescidi, medresesi ve imareti mevcut bir zâviyedir.

12. Gülşeniye Tekkesi

Şemlelzâde Ahmed Efendi (ö. 1678)'ye göre, XVII. yüzyılda Osmanlının birçok merkezinde olduğu gibi, Bulak, Kahire, Diyarbakır, Edirne ve İstanbul başta olmak üzere İskenderiye, Mekke, Halep, Urfa, Şam ve Antalya'da Gülşeniye tekkeleri açılmıştır.⁵⁵ Yine Şemlelzâde Ahmed Efendi'nin verdiği bilgiye göre, 1640 tarihinde İstanbul'da Gülşenî şeyhi Hulvî Efendi meydanında, Urfa nâm karyede Gülşeniye tarikatı seccâdenişini olan bir "pîr-i zindedîli" ile karşılaştığını ifade etmektedir.⁵⁶ Gülşeniye tarikatı Pîri İbrahim Gülşenî (ö.1534)'de Diyarbakır/Âmid'teki yönetimin baskısından kurtulmak niyetiyle Kudüs'e gitmek isterken bir süre Urfa'da kalır. Tahminlere göre Urfa'da bu Gülşeniye tekkesine misafir olmuştur.⁵⁷

⁵⁴ Bk. Yusuf Nâbi, *Tühfetü'l-Harameyn*, sad. Mahmut Karakaş, İstanbul 1265, s. 18.

⁵⁵ Şemlelzâde Ahmed Efendi, *Şive-i Tarikat-ı Gülşeniye*, haz. Tahsin Yazıcı Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1982, s.547.

⁵⁶ Aynı eser, s. 548.

⁵⁷ Himmet Konur, *İbrahim Gülşenî, Hayatı, Eserleri, Tarikatı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, ss. 118-119.

Gülşenîyye tekkesinin Urfa'nın hangi bölgesinde faaliyet icra ettiği konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Yalnız Gülşenî tarikatı birçok coğrafyada bu tekkeler sayesinde önemli görevler yerine getirmiştir. Bilhassa Türk müzikîsinin zenginleşmesi ve dünyanın muhtelif yerlerine yayılmasında büyük rol oynamışlardır. Urfa'daki Gülşenîyye tekkesinin de, bu konuda önemli katkısının olduğu bir gerçektir.⁵⁸

13. Hindiye Tekkesi

Tekkenin kapısının üzerindeki kitabede 1546 yılında yaptırıldığı yazılı olan bu tekke, bugün yıkılmak üzere harap bir durumdadır. Bu tekkenin bilinen şeyhi İmam Efendi ibn Gulam Muhammed b. Cuma' (ö.1896)'dır. Şeyh İmam Efendi, 1886 tarihli beratla Hindiye tekkesine şeyh olarak tayin edilir. İmam Efendi'nin 1896 yılında vefat etmesiyle, Şeyh Hasan Dede adlı zat 1897 bu göreve mura-caat ederek, atanır. Hasan Efendi'nin dilekçesine göre bu tekke, daha ziyade fakirlerin barınma merkezi olarak hizmet vermektedir.⁵⁹

14. İhlâsiye Zâviyesi

Bu zâviye, Molla Musa Efendi tarafından XVII. yüzyılda yaptırılmış bir camii ve medrese ile birlikte aynı külliye içindedir. Molla Mustafa Efendi'nin babası Mahmut Efendi 1601 yılında vefat eden âlim ve ârif bir zat idi. Vefat tarihine ulaşamadığımız Musa Efendi'nin camii ve medrese için hazırlanan vakfiyede, 1641 yılında inşâ edilen bu zâviyede, bilinen postnişin olarak Hacı Mahmud Efendi (ö.1884) adlı zatın ismi geçmektedir. Mahmut Efendi'nin vefatından sonra postnişinlik görevini Saizâde Mahmud Efendi (ö. 1901) yürütmüş-tür.⁶⁰

15. Yalıncık Zâviyesi

Zâviye, Urfa surları dışında, yolculara hizmet vermek için inşâ edilmiştir. Bu zâviyenin şeyhleri İstanbul'dan tayin edilmekteydi. Ulaştığımız bir arz dilekçesinde, vefat eden zâviye şeyhinin yerine yeni bir şeyh tayini için şu talepte bulunulmaktaydı : “ Yüce devletliye, bu acîz duacılarının arzı budur ki; Urfa şehri dışında bulunan Yalıncık zâviyesinin şeyhi günde üç akçe ile vazife yapan

⁵⁸ Bk. Hüseyin Akpınar, *Gülşenîlikte Müsikî ve Müsikîşinâslar* (Basılmamış Doktora Tezi), Harran Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2004.

⁵⁹ Urfa Şer'i Mahkeme Sicilleri, Milli Kütüphane, Defter no. 223, kayıt no. 51.

⁶⁰ Karakaş, *Şanlıurfa Evliya ve Alimleri*, s. 230.

Ahmed vefat etmiştir. Yeri boş kalmış ve hizmet yapılamaz olmuştur. Yerine istihkâk erbâbından ve Salihlerden kulluğu arz edilen diğer bir şeyh Ahmed duacıları her yönüyle layık ve hak sahibidir. Adı geçen şeyhliğe tayin edilerek, kendisine bir berat-ı şerif verilmesi ricası ile yüce devletliye arz olundu.⁶¹ Altında dönemin Urfa kadısı Hacı Osman'ın imzası mevcuttur.

16. Kıbrıs Tekkesi

Bu tekkenin varlığı, Kerküklü Şeyh Abdurrahman Efendi (ö.1932)'ye dönemin vakıflar nezaretince verilen beratta yazılıdır. Liyakat belgesinde şöyle denilmektedir: “Urfa’da vakıflara ait olan Hacı Mihman tekkesi/mescidi şerifinde imamlık yapan ve aylığını bu mescidin vakfında alan, Seyyid Halil oğlu Seyyid Osman çocuksuz olarak vefat edince, yeri boş kalmıştır. Bundan dolayı imtihan edilerek imamlığa ehliyetli görülen Mustafa oğlu Salihlerin süsü olan Şeyh Abdurrahman Efendi’ye, usûlü dairesinde kusursuz olarak hizmet vermesi şartıyla kendisine berat-ı alişânım verilmek üzere vakıflar nezaretine/bakanlığına tevcih olunması fermanımdır.. 1894 yılında bu beratı verdim. Ve istedim ki, ismi zikrolunan kimse imamlık görevini şartına uygun bir şekilde yerine getirsın.”⁶²

Kerküklü Şeyh Abdurrahman Efendi’nin mezar taşında, Nakşî tarikatının Halidiye kolunun âlim, ârif şeyhi olduğu yazılıdır. Şeyh aslen Kerkük’lüdür. Tasavvuf terbiyesini, Kerkük’te Mevlânâ Halid Şehrezorî’inin halifesi olan Şeyh Osman Sıraceddin’nin oğlu Ahmed Şemseddin Efendi’den almıştır. Urfa’ya da Şeyhi tarafında görevli olarak gönderilmiştir. Şeyh Abdurrahman Efendi, yıllarca bu tekkede, halka tasavvufî eğitim vererek hizmet etmiştir. Abdurrahman Efendi, tekke ve zâviyelerin lağvedilmesinden sonra, 1932 da vefatına kadar, mescid olarak da hizmet veren bu tekkede oturmuştur.

17. Hasan Paşa Camii Zâviyesi

Hasan Paşa Camiinde bir zâviyenin varlığı, Halvetî tarikatı silsilesinden anlaşılmaktadır. Bu zâviyede, 1658 yılında Siverekli Mevlânâ Mahmud Efendi postnîşin olarak görev yaptığı bu silsilede yazılıdır. Kendisinden sonra da, Şeyh Ali Efendi postnîşin olarak görev yapmıştır.⁶³

⁶¹ BOA, Cevdet, Evkâf. No. 22304.

⁶² Urfa Şer’i Mahkeme Sicilleri, Milli Kütüphane, Defter arşiv no. 223

⁶³ Şanlıurfa müzesindeki Halvetî tarikatı silsilesi.

18. Hafız Selim Efendi Tekkesi

Hâlid-i Bağdadî'nin Urfa halifesi olan Nakşî tarikatının Halidiye kolunun şeyhi Muhammed Selim Efendi'nin tarikat irşadını yaptığı tekke'dir. Tekke, Dabakhane Camiinin avlusundadır. Hangi tarihte inşâ edildiğine dair bilgiye ulaşamadık. Selim Efendi vefat ettikten sonra Mevlid-i Halil Camindeki kabristana defnedildi, ancak bu mıntıkada yol açma çalışması yapıldığı için, 1874 yılında cenazesi bu tekkeye nakledildi. Daha sonra oğlu Hüseyin Ferideddin tarafından üzerine bir türbe yaptırıldı.

Sonuç

Asırlarca Urfa halkının manevî hayatı üzerinde direkt olarak önemli müspet etkiler bırakan bu kurumlar aynı zamanda, onların sosyal, psikolojik ve ekonomik hayatlarına da çok değerli katkılarda bulunmuşlardır. Bir tarafta, Nakşî, Mevlevî, Yesevî, Rifâî, Şâzîli ve Kâdîri gibi tarikatlar burada yaşayan insanları ilmî olarak terbiye edip, onların manevî dünyasını zenginleştirip toplum ve insanlık için onları birer mutlu ve huzurlu birey olarak hazırlarken, diğer tarafta yine felsefesinin özünü tasavvufî öğretilerden alan Ahilik gibi tasavvufî-iktisâdî teşkilâtlar bu insanların sosyal ve ekonomik hayatlarına refah ve huzur sunmaktaydı.

İşte bu kurumlar, varlıklarını sürdürdükleri zaman dilimi içinde insanın ve toplumun huzuru için en faydalı görevler üstlenmişlerdir. Bu kurumlar, toplumun birlik, beraberlik ve mutluluğu için en iyi sosyo- psikolojik eğitimi sağlayarak, bireylerin ve toplumun moral değerini en üst seviyede tutmuştur. Bu müesseseler, toplumun her ferine kucak açarak, onların tüm maddî ve manevî sorunlarını çözmeye çalışmışlardır. Bu kurumların sağladığı insanî duygularla herkes kendini güven içinde hissetmiş, toplumun diğer bireyelerine de güven vermiştir. Bu nedenledir ki, bu önemli müesseseler çağlar boyu varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Hasan Padişah Bazarı (Ucuzluk Pazarı)

Foto: Dr. Max Freiherr Von Oppenheim

OSMANLI DÖNEMİ URFA TİCARET YAPILARI

Dr. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU¹

1. Çarşılar/Arastalar/Pazarlar

Çarşı sözcüğü, Farsça “*çarsu*” sözcüğünden gelmektedir. “*Çar*” dört, “*sû*” yön, yol anlamında olup Türkçede, dört taraflı pazar yeri, sağında ve solunda dükkânlar bulunan yol anlamındadır. Bir görüşe göre de çarşı sözcüğü; Farsça “*çar*” (dört) kelimesi ile, Arapça “*sûk*” (çarşı-Pazar-panayır) kelimesinin birleşmesinden oluşmuş ve dilimize yine dört taraflı pazar yeri, sağında ve solunda dükkânlar bulunan yol anlamıyla geçmiştir.

Ayrıca, içinde tek bir ürünün satıldığı çarşılara “arasta” denilmektedir. Ancak zamanla ürünler çeşitlenmiş, “arasta” artık üzeri açık çarşı anlamında kullanılmaya başlamıştır. Aşağıda adları verilen çarşıların bir kısmı arastadır. Urfa’daki “Eski Arasa Hamamı” adını yakınındaki arastalardan almış olmalıdır. “Arasta”dan geldiği düşünülen “arasa” sözcüğü ayrıca; Urfa, Birecik ve Gaziantep çevresinde “Buğday Pazarı” anlamında da kullanılmaktadır. Buna dayanarak Arasa Hamamı’nın tarihte yakınında bulunan buğday pazarından almış olabileceği de düşünülebilir.

Osmanlı döneminde bir çarşıda dükkân açabilmek için ahi teşkilatına üye olmak, acemilikten başlayarak çıraklığa ve ustalığa yükselmek gerekiyordu. Çırak, sanatla birlikte ilhamını Kur’an-ı Kerim’den alan ahi ahlakını ve kurallarını da öğrenirdi. Usta, çırağına ilk önce; “Harama bakma, haram yeme, haram içme, doğru, sabırlı, dayanıklı ol. Yalan söyleme, büyüklerinden önce söze başlama, kimseyi kandırma, kanaatkâr ol. Dünya malına tamah etme, yanlış ölçme, eksik tartma, kuvvetli ve üstün durumda iken affedici ol. Hiddetli iken yumuşak davranmasını bil, kendin muhtaçken bile başkalarına verecek kadar cömert ol” öğütünde bulunurdu.

- Urfa’da her mesleğin ya da her çarşının bu günkü esnaf odası başkanı gibi bir “Esnaf Şihî-Çarşı Şihî (Şeyhi)” ve idare heyeti vardı.
- Esnaf Şihî’nin izni olmadan kalfa dükkân açamaz, dükkân açmak isteyen kalfa bir sınavdan geçirilirdi.
- Terzi ustasının kalfasına makas hediye etmesi; “Sen artık makas sahibi oldun, usta oldun, dükkân açabilirsin” anlamına geliyordu.

¹ Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü emekli öğretim üyesi.

- Urfa çarşılarında bir malın alınmasının, satılmasının ahilik geleneğine göre belli kuralları vardı. Bu kurallara uymayanlar Çarşı Şeyhi tarafından cezalandırılırdı.
- Ceza alan esnaf, ceza süresince mezata (açık artırmaya) katılamazdı.
- Ahi; malını övmez, aksine malın eksikliğini, kusurunu müşteriye açıkça söylerdi.
- Satacağı malın değerinden fazlasını istemez, kanaatkâr, sabırlı, doğru sözlü olurdu.
- Ekmek yediği sanatına, ürettiği mala, esnaf kardeşlerinin hakkına saygı gösterirdi.
- Çarşılar her sabah ahi duası ile açılırdı. Urfa'daki Sipahi Pazarı, günümüzde de her sabah Çarşı Şeyhi tarafından dua ile açılmaktadır.
- Besmele ile başlayan dua, "Ya Rab bize hayırlı kapılar aç, kötülükleri def eyle, inkârcı, münafık ve zalimlerin şerrinden bizi koru, bizlere hayırlı işler ihsan eyle..." dilekleriyle devam eder.
- Duanın sonunda Çarşı Şeyhi, "Malınızı değerinin üzerinde satmayın, kusurunu gizlemeyin..." uyarısında bulduktan sonra ölmüşlerin ruhları için fatiha okuyarak duayı bitirir.

1.1. Kaynaklarda Geçen Urfa'daki İş Kolları/Çarşılar-Arastalar ve Pazarlar

Ruha (Urfa) şehri, 16. yüzyıl Osmanlı döneminde kendi imkânları yanında, kervan ticareti ile de beslenen hareketli bir iktisadi hayata, çarşılarından ve hanlardan oluşan alışveriş merkezlerine sahipti. Çarşı içlerindeki bedestenler, hanlar, dükkânlar, pazar yerleri önemli ticari mekânlar arasında yer alıyordu. Bilhassa Halil-ür Rahman suyu üzerinde yoğunlaşan bu mekânlar hakkında tahrir defterleri, vakıf defterleri ve vakfiyelerde önemli bilgiler bulunmaktadır.²

Birçok çarşı, orada çalışan esnafın adıyla anılmaktaydı. Bazen aynı esnaf grubu, bir çarşının belirli bir bölgesinde çalışmaktaydı.

1566 tarihli Ruha mufassal defterlerde; Cüllah (dokumacı-cülhacı), hallaç (yün ve pamuğu yay ve tokmakla kabartan), hayyât (terzi), kilimci, hasırcı, gergiri (culha gergisi yapan), çırcı, tarakçı, attar, bakkal, kassab, değirmenci, habbaz (ekmekçi), helvacı, balıkçı, Saraç, kavaf/ keşşer/na'lcei (ayakkabıcı-nalçacı), kürkçü, debbağ, duvalbûn (üzengi kayışı, davul turası yapan), yaycı, okçu, kazancı, güğümcü, haddad (demirci), silahçı, baltacı, daşçı, benna (dül-

² Ahmet Nezihi Turan, XVI.Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı, Şanlıurfa, 2005, s.150.

ger), dibekçi, külhancı, hamamcı, dellak, deveci, baytar, berber, kuyumcu, dellal iş kolları sayılmaktadır. Aynı yılın defterinde ve sonraki kayıtlarda Urfa'da "Karacurun Hanı" adlı bir handan ve "Karacurun Bedesteni" adlı bir bedesten söz edilmektedir³.

XIX. asrın ikinci yarısına ait kadı sicillerinde bu iş kollarından farklı olarak; abacı, bahçeci, bakırcı, balcı, bardakçı (testici), basmacı, bıçakçı, boyacı, camcı, canbaz, çerçi, çubukçu, çulcu, eczacı, eğerci, eskici, ekmekçi, hamal, helvacı, isotçu, kâkkeci (kâhkeci/simitçi), kahveci, kalaycı, katırcı, kazzaz, kebabçı, keşeci, kelleci, kemancı (matkap çevirmeye yarayan, ok yayı şeklinde alet yapan, kemaneci), kendirci, kileci, koltukçu, kuyucu, leblebici, medaracı (bulgurluk kaynamış buğdayı beygirin dönderdiği taş silindire ezerek kabuğundan ayıran), merkepçi, meyhaneci, mimar, nakkaş, nalbant, oturakçı (halı-kilim ve giysi türünde eski eşya alıp satan), saatçi, sabuncu, sahaf, sıvacı, şerbetçi, tabip, tenekeci, tespihçi, tokacı, tüfenkçi, tütüncü, vekâletçi, yapıcı, ziraatçı, kebabçı, isotçu iş kollarının adları geçmektedir.⁴

Bir Fransız kartpostalında Urfa Çarşısı.

³ Ahmet Nezihi Turan., a.g.e., s.150-152.

⁴ Yasin Taş., Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2013, s.358.

H.775/M.1374 tarihli Emir Mencik vakfiyesinde Urfa’da, ayrıntılı mimari tanımları yapılmayan, sadece odaları, üstü açık yerleri, ahırları, samanlıkları ve avluları olduğu belirtilen altı kayseriyyeden (bedesten-kapalı çarşı) söz edilmektedir. Ancak bunların birer bedestenden ziyade belirli esnaf gruplarını barındıran hanlar, işyerleri olması veya daha az ihtimalle bedesten içi bölümleri ifade ediyor olması gerekir. Ayrıca vakfiyede, bu kayseriyyelerden Ayn-ı Halil suyu üzerinde olanında 12 saraç, 18 yaycı ve okçu dükkânı; ikincisinde 100 dükkân; üçüncüsünde 20’si kürkçü olmak üzere 40 dükkân; dördüncüsünde 70 ölçekçi ve terzi dükkânı; beşincisinde iki kavaf (ayakkabıcı); altıncısında 40 tunç ve bakırcı dükkânının bulunduğu belirtilmiştir⁵.

XVI. yüzyıla ait bilgilerden bedesten içinde ve dışında çok sayıda dükkânın olduğu anlaşılmaktadır. 1523 yılı icmalinde toplam 227 dükkân olduğu olduğu, 1540 ve 1566 yıllarına ait kayıtlarda ise önemli bir kısmı bedestenlerin içinde ve dışında (*Enderûn-ı bezzâzâtân/kayseriyye – bîrûn-ı...*) 300 kadar vakıf dükkânı sayılabilmektedir. Bunların 30 kadarının hâlî (boş-kimsesiz) olduğu, diğerlerinin işlek durumda olduğu belirtilmektedir. Bu konudaki bilgiler sadece vakıf kayıtlarını içerdiğinden, aslında dükkân sayısının daha fazla olduğu anlaşılr.⁶

XVI. yüzyılda Ruha’ya civardan gelen mallar At Meydanı, Koyun Meydanı, Dellal Meydanı, Arasa-i Galle (tahıl, meyve ve bazı ürünlerin satılarak gelir elde edildiği pazar) gibi meydanlarda kurulan pazarlarda alışverişe sunuluyordu. Bu pazarlar, Odun Pazarı, İplik Pazarı, Hububat Pazarı, Sebze ve Meyve Pazarı, At ve Koyunlar Pazarı (*bazar-ı esb ve ağnam*) gibi satılan veya değiştirilen malın/malların cinsiyle anılmaktaydı.⁷

Bu pazarlardan Koyun Pazarı; bugünkü Haşimiye Meydanı ile Arap Meydanı arasında ve halen “Koyun Pazarı” adıyla anılan yerde idi. At Pazarı’nın ise Köprübaşındaki bugünkü Bican Ağa Hanı’nın doğusundaki meydana olduğunu Alman araştırmacı Max von Oppenheim’in 1900’lü yılların başlarında çektiği fotoğraflardan anlıyoruz.⁸ Ayrıca günümüzde, Hekim Dede mahallesindeki Madenli Sokak ile kesişen “At Pazarı” adında bir sokak bulunmaktadır.

⁵ Turan., s.149-150.

⁶ Turan., s.150.

⁷ Turan., s.155.

⁸ A.Cihat Kürkçüoğlu, Urfa, Fotoğraflarla Evvel Zaman İçinde, Ankara, 2011, s. 748.

Foto 2: 1900'lü yılların başlarında Bican Ağa Hanı üzerindeki Saray Oteli ve önündeki "At Meydanı"

17. yüzyıl ortalarında Urfa'yı ziyaret eden ünlü gezgin Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Urfa çarşılarından; "... Çarşısı dört yüz dükkândır. Her türlü değerli eşya bulunur. Saraçhânesi İbrahim Halil Irmağı kıyısındadır. Onun için Bağdat Serdabı gibi soğuk su ile sulanmış ana yolun iki tarafı mamur ve güzel, mevsiminde türlü çiçeklerle süslü olup geçenlerin içini açar. Oralarda bütün bilgi sahiplerinin toplandığı, dinlendiği yerler vardır" cümleleriyle bahseder

Evliya Çelebi, ayrıca Urfa'daki bedestenlerden: "... İki bedesteni vardır. Biri eski usul kargir kubbeli yapı olup uzunlamasına yapılmıştır. Üç tane demir kapısı vardır. Bütün kıymetli mücevherler bulunur." cümleleriyle söz eder. Evliya Çelebinin uzunlamasına, kubbeli yapı ve üç kapılı olduğunu belirttiği bedesten bugünkü Kazzaz Pazarı olmalıdır.

1852-1855 tarihleri arasında yaptığı Küçükasya ve İran gezisi sırasında Urfa'ya da uğrayan Alman Petermann Urfa'nın pazarlarının geniş olmadığını, üzerlerinin kubbe ile örtülü olduğunu anlatır⁹.

1867 ve 1883 tarihli Halep Vilâyet Salnâmelerinde Urfa merkezinde bir bedestenin bulunduğu kaydedilmektedir ki bu da günümüzdeki Kazzaz Pazarı'dır.

⁹ Selahaddin Eyyubi Güler, Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi, Ankara, 2010, s. 71.

19. Yüzyıl sonlarında Urfa Bedesteni

1.2.XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Ait Kadı Sicilleri'nde

Geçen Urfa Çarşıları/Pazarları

XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait Kadı Sicilleri'nde adları geçen çarşı ve pazarlar (bunlardan bazılarının adları hem çarşı, hem Pazar olarak zikredilmiştir) şunlardır: Kadioğlu Çarşısı, Köroğlu Çarşısı, Eski Arasa Çarşısı, Teymurcu Çarşısı, Sarayönü Çarşısı, Belediye Çarşısı, Begkapı Çarşısı, Akar (Akarbaşı) Çarşısı, Sipahi Çarşısı, Bedesten Çarşısı, Hanönü Çarşısı, Kavafhane Çarşısı ve Hüseyiniye Çarşısı, Attar Pazarı, Beyt Pazarı, Bıçakçı Pazarı, Boncukçu Pazarı, Buğday Pazarı, Çadircı Pazarı, Çubukçu Pazarı, Çulcu Pazarı, Esb (At) Pazarı, Eskici Pazarı, İplik Pazarı, Kalaycı Pazarı, Kazgancı Pazarı, Keçeci Pazarı, Kınacı Pazarı, Koğacı Pazarı, Koltukçu Pazarı, Koyun Pazarı, Kunduracı Pazarı, Kuşçu Pazarı, Kuyumcu Pazarı, Merkep Pazarı, Mızrakçı Pazarı, Mutfak Pazarı (Keçi kılından hayvan çulu ve yem torbasının dokunduğu ve satıldığı pazar), Neccar Pazarı, Pamukçu Pazarı, Penbeci (Pamukçu) Pazarı, Peynirci Pazarı, Saatçi Pazarı, Sabuncu Pazarı, Sarıkçı Pazarı, Serrac Pazarı, Sipahi Pazarı, Tenekeci Pazarı, Teymurcu Pazarı, Uncu Pazarı olmak üzere çeşitli çarşı ve pazar adları geçmektedir¹⁰.

Tüccâr Pazarı, Bit Pazarı, Tarakçı Pazarı, Kazazlar Çarşısı, Terziler Çarşısı gibi çarşı ve pazarların adları da çeşitli vakfiyelerde geçmektedir.

¹⁰ Taş, s. 370-371.

Urfa Mutasarrıfı Numan Tayyip Paşa, H.1280/M.1864 yılında diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi her hafta Perşembe günlerinde şehirde düzenli bir pazarın kurulmasını sağlamıştır. Ancak mevcut kayıta bu pazarın nerede kurulduğu belirtilmemiştir¹¹.

Bu çarşı ve pazarlarla edinilebilen bilgiler aşağıya çıkarılmıştır:

Akar (Akarbaşı) Çarşısı: Hasan Padişah Camii ile Narıncı Camii arasındadır, bu gün de aynı adla anılmaktadır.

Begkapı Çarşısı: Beykapısı'nda, Kara Musa Camii yanında olup bu gün de aynı adla anılmaktadır.

Bedesten Çarşısı: Gümrük Hanı güneyine bitişik bugünkü Kazzaz Pazarı'dır.

Belediye Çarşısı: XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki belediyenin bugünkü Kapaklı Pasajı'nın (eski Küsto'nun Hanı) kuzeyine bitişik olduğu düşünüldüğünde çarşının orada olduğu veya belediyenin yaptırdığı ve yerini bilmediğimiz başka bir çarşı olduğu düşünülmektedir.

Eski Arasa Çarşısı: XVI. yüzyıl kaynaklarında Arasa-i Galle adında tahıl, meyve ve bazı ürünlerin satılarak gelir elde edildiği pazarın adı geçmektedir¹². Bunun ve XIX. yüzyıl ikinci yarısına ait Kadı Sicillerinde geçen Buğday Pazarı'nın aynı çarşı olduğu ve günümüze ulaşmış olan Eski Arasa Hamamı yakınında olduğu tahmin edilmektedir.

XIX.yüzyılın ikinci yarısına ait Kadı Sicilleri'nde, "*..Arasa kurbunda kain Hacı Sakıp Efendi'nin Çifte Hanlarından Tütüncü Hanı demekle maruf han*" şeklinde geçen ifadede bu çarşının yakınında Sakıp Efendi'nin Çifte Hanı'nın bulunduğu anlaşılmaktadır¹³.

Hanönü Çarşısı: Gümrük Hanı'm doğu kapısı önünde, bugün de aynı adla anılan çarşı.

Hüseyniye Çarşısı: Kazancı Pazarı ile Çadırcı Pazarı arasında, kuzey-güney yönünde birbirine paralel uzayan iki kapalı çarşıdır. (Aşağıda anlatılmıştır).

Kadioğlu Çarşısı: Bugünkü Kadioğlu Camii önündeki Su Meydanı'ndaki çarşı olmalıdır.

¹¹ Taş, s.374.

¹² Turan, s.153.

¹³ Yasin Taş., a.g.t. s, 368.

Kavafhane (Kunduracılar) Çarşısı: 1950’li yılların başlarına kadar Urfalı’da; biri Çadırcı Pazarı’nın kuzeyinde, Bıçakçı Pazarı’ndan da girişi olan, ortası meydan şeklinde, diğeri Kasap Pazarı’nın (bugünkü kapalı Mevlevihane Çarşısı) kuzey çıkışı sonunda kapalı çarşı şeklinde olmak üzere iki adet Kavafhane Çarşısı bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi günümüzde mevcut olup terzi esnafı tarafından kullanılmaktadır. Diğeri ise 1950’li yılların başlarında Danakovan Hamamı ile birlikte yıkılarak yerine Sebze-Meyve Hali yapılmış, bu hal de 2000 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yıkılarak yeri bu günkü Mevlevihane Meydanı’na dönüştürülmüştür.

Çadırcı Pazarı Kuzeyinde, Terziler tarafından kullanılan eski “Kavafhane Çarşısı”

Kazzazlar Çarşısı: Gümrük Hanı güneyine bitişik “Bezzazistan/Bedesten” çarşısıdır. (Aşağıda anlatılmıştır).

Köroğlu Çarşısı: Bugünkü Köroğlu Hanı’nın önünden geçen ve “Kürkçü Pazarı” olarak bilinen çarşıdır.

Sarayönü Çarşısı: Bugünkü Sarayönü kavşağından Yusuf Paşa Camii’ne doğru inen çarşıdır.

Sipahi Çarşısı: Bugünkü kapalı çarşı şeklindeki Sipahi Pazarı’dır. (Aşağıda anlatılmıştır).

Terziler Çarşısı: Vakfiyelerde Sakıp Efendi tarafından yaptırıldığı belirtilmiş olup yeri bilinmemektedir.

Attar Pazarı: Pazar Camii'nin batı duvarından güneye doğru uzanan, bugün de aynı adla anılan çarşıdır.

Beyt Pazarı: "Beyt" ev, hane, mesken anlamındadır. Buna dayanarak "Beyt Pazarı"nın evlerin satıldığı bir pazar olabileceği düşünülebilir. Ancak bu çok zayıf bir ihtimaldir. Kanaatimiz, bunun aslının "Bit Pazarı" olduğu, ancak yanlış olarak "Beyt Pazarı" şeklinde okunduğu yönündedir. Zaten "Bit Pazarı" adında bir Pazar vakfiyelerde geçmektedir.

Bıçakçı Pazarı: Bugünkü Hüseyiniye çarşılarının kuzey tarafındaki Çadırcı Pazarı'nın kuzey-batı köşesine açıla, halen bu adla anılan kısa çarşı.

Bit Pazarı: Yeri bilinmemektedir.

Boncukçu Pazarı: Yeri bilinmemektedir.

Buğday Pazarı: XVI. yüzyıl kaynaklarında Arasa-i Galle adında tahıl, meyve ve bazı ürünlerin satılarak gelir elde edildiği pazarın adı geçmektedir¹⁴. Bunun ve XIX. yüzyıl ikinci yarısına ait Kadı Sicillerinde geçen Buğday Pazarı'nın aynı çarşı olduğu ve günümüze ulaşmış olan Eski Arasa Hamamı yakınında olduğu tahmin edilmektedir.

XIX.yüzyılın ikinci yarısına ait Kadı Sicilleri'nde, "...Arasa kurbunda kain Hacı Sakıp Efendi'nin Çifte Hanlarından Tütüncü Hanı dimekle maruf han" şeklinde geçen ifadeden bu çarşının yakınında Sakıp Efendi'nin Çifte Hanı'nın bulunduğu anlaşılmaktadır¹⁵.

Çadırcı Pazarı: Günümüzdeki Hüseyiniye Çarşıları'nın kuzeyindeki meydana yer alan, üzeri kapalı bir çarşı olduğu yaşlılar tarafından söylenilmektedir. Burası 1940'lı yıllarda yıkılarak meydan haline getirilmiştir.

Çubukçu Pazarı: Yeri bilinmemektedir.

Çulcu Pazarı: Günümüzde Mevlevihane Camii'nin doğusunda yer alan ve manavlar tarafından kullanılan çarşı. Daha sonra bu çarşı Köroğlu Hanı önündeki Kürkü Pazarı'na taşınmıştır.

Esb (At) Pazarı: Alman araştırmacı Max von Oppenheim'in 1900'lü yılların başlarında çektiği fotoğraflardan, Köprübaşındaki bugünkü Bican Ağa Hanı'nın doğusundaki meydana olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ XIX.yüzyıl ortalarına ait şer-i sicillerde, Dergezenli Mahallesi'nde Karakoyun Deresi'nin kenarında Köprübaşı mevkiinde kurulduğundan söz edilen Pazar bu Pazar olmalıdır. Ayır-

¹⁴ Turan, s.153.

¹⁵ Taş, s. 368.

¹⁶ A.Cihat Kürkçüoğlu., Urfa, Fotoğraflarla Evvel Zaman İçinde, Ankara, 2011, s. 748.

ca günümüzde, Hekim Dede mahallesindeki Madenli Sokak ile kesişen “At Pazarı” adında bir sokak bulunmaktadır.

Eskici Pazarı: Bu gün de aynı adla anılan çarşı Kürkçü Pazarı’nın batı paralelinde bulunmaktadır.

İplik Pazarı: İplikçi Pazarı’nın bugünkü Sipahi Pazarı olduğu, H. 1154 (M. 1741) tarihli Rızvan Ahmet Paşa Vakfiyesi’nde Sipahi Pazarı’ndan Bezzazistan’a açılan kapı ile ilgili olarak geçen “*İplikçi Pazarı deyu tamir olunup hâlâ Sipahi Çarşısı olan otuz dört adet dükkânlardan bir dükkân bezzazistan (kazaz pazarı) tarafına kapu fetholunup...*” ifadesinden anlaşılmaktadır.

Kalaycı Pazarı: Yeri bilinmemektedir.

Kazğancı Pazarı: Hüseyiniye Çarşılarının güneyinden başlayıp Ömeriye Camii’ne kadar uzayan ve günümüzde de aynı adla anılan pazar.

Keçeci Pazarı: Kumluhayat Hanı önünde yer alan ve günümüzde de aynı adla anılan Pazar.

Kınacı Pazarı: Bedesten’in güney kapısı yakınında, bugün de aynı adla anılan ve kuyumcular tarafından kullanılan kapalı çarşıdır. (Aşağıda anlatılmıştır).

Koğacı Pazarı: Pazar Camii’nin kuzeyinde, yakın zamana kadar kovacılar tarafından kullanılan çarşı.

Koltukçu Pazarı: Kınacı Pazarı’nın batısına paralel olarak uzayan ve günümüzde elbiseciler tarafından kullanılan çarşı.

Koyun Pazarı: Haşimiye Meydanından başlayarak, Çifte Han’a kadar uzayan ve günümüzde de aynı adla anılan pazar.

Kunduracı Pazarı: Yıldız Meydanı ile Haşimiye Meydanı arasında kalan, günümüzde de aynı adla anılan çarşı.

Kuşçu Pazarı: Yeri bilinmemektedir.

Kuyumcu Pazarı: Akarbaşı’nda, eski Aslanlı Han’ın güneyinde, bu gün de “Eski Kuyumcu azarı” adıyla anılan kapalı çarşı.

Merkep Pazarı: Sultan Hamamı’nın doğusunda, köyden getirilen tezek, meyan dalları ve saman türü yakacakların satıldığı ve halk arasında “Eşek Meydanı” olarak anılan meydan.

Mızrakçı Pazarı: Yeri bilinmemektedir.

Mutaf Pazarı: Keçi kılından hayvan çulu ve yem torbasının dokunduğu ve satıldığı bu pazarın yeri bilinmemektedir. Günümüzde Mevlevihane Camii'nin doğusunda yer alan ve manavlar tarafından kullanılan eski Çulcu Pazarı olma ihtimali vardır.

Neccar Pazarı: Demirci Pazarı ile Mencek Hanı arasında kalan, doğu-batı yönünde uzayan ve günümüzde de aynı adı taşıyan kullanılan çarşı.

Pamukçu Pazarı: Bedesten'in güney kapısı yakınında, bugün de aynı adla anılan ve kuyumcular tarafından kullanılan kapalı çarşı.

Penbeci Pazarı: "Penbe" kelimesi Osmanlıcada pamuk anlamında olup, bu pazarın Pamukçu Pazarı ile aynı olduğu düşünülmektedir.

Peynirci Pazarı: Yeri bilinmemektedir.

Saatçi Pazarı: Yeri bilinmemektedir.

Sabuncu Pazarı: Yeri bilinmemektedir.

Sarıklı Pazarı: Yeri bilinmemektedir.

Serrac Pazarı: Yeri bilinmemektedir. Evliya Çelebi İbrahim Halil İrmağı kıyısında olduğunu belirtmektedir. Yakın zamana kadar Çadircı Pazarı'nın güney-batı köşesindeki dükkânlar Saraç Pazarı olarak anılmaktaydı. Ancak bu sarena nata olan ilginin azalması nedeniyle sadece bir dükkân günümüze ulaşmıştır.

Sipahi Pazarı: Gümrük Hanı'nın batısına bitişik, kuzey-güney yönünde beşik tonozlu olarak uzayan ve günümüzde de aynı adla anılan kapalı çarşı. (Aşağıda detaylı olarak anlatılmıştır).

Tenekeci Pazarı: Bugünkü Haşimiye meydanının güneyinde, yakın zamana kadar aynı adla tenekeçiler tarafından kullanılan çarşı.

Teymurcu Pazarı: Barutçu Hanı önünde yer alan, doğu batı yönünde uzayan ve günümüzde de aynı adla anılan çarşı.

Tüccâr Pazarı: Yeri bilinmemektedir.

Tarakçı Pazarı: Yeri bilinmemektedir.

Uncu Pazarı: Yeri bilinmemektedir.

1.3. Günümüzdeki Urfa Çarşıları

Şanlıurfa'nın Osmanlı döneminden kalma iş hanları, açık ve kapalı çarşılarından oluşan eski ticaret merkezi günümüzde Gümrük Hanı civarında yoğunluk göstermektedir.

Kazaz Pazarı (Bedesten), Sipahi Pazarı, Koltukçu Pazarı, Pamukçu Pazarı, Oturakçı Pazarı, Kınacı Pazarı, Pıçakçı Pazarı, Kazancı Pazarı, Neccâr Pazarı, İsoţçu Pazarı, Demirci Pazarı, Çulcu Pazarı, Çadırcı Pazarı, Saraç Pazarı, Attar Pazarı, Tenekeci Pazarı, Kürkçü Pazarı, Eskici Pazarı, Keçeci Pazarı, Kokacı (Kovacı) Pazarı, Kasap Pazarı, Boyahâne Çarşısı, Kavafhâne Çarşısı, Hanönü Çarşısı, Hüseyiniye Çarşıları Gümrük Hanı civarında yer alan ve günümüzde de tarihi özelliklerini koruyan önemli çarşı/pazar/arasta örnekleridir.

Bunlardan; Boyahane Çarşısı, Eski Kuyumcu Pazarı, Hüseyiniye Çarşıları, Kasap Pazarı, Kazzaz Pazarı, Pamukçu Pazarı, Kınacı Pazarı, Sipahi Pazarı “Kapalı Çarşılar” grubuna girmektedir.

Şekil 1. Urfa'nın Osmanlı dönemi ticaret merkezi krokisi. 1. Haşimiye Meydanı. 2. İsoţçu Pazarı. 3. Gümrük Hanı. 4. Sipahi Pazarı. 5. Tenekeci Pazarı. 6. Hanönü Çarşısı. 7. Attar Pazarı. 8. Bedesten (Kazzaz Pazarı). 9. Koltukçu Pazarı. 10. Kınacı Pazarı. 11. Pamuk-

Hüseyiniye Çarşısı'ndan doğuda olanı.

Hüseyiniye Çarşısı'nı yaptıran
Hüseyin Paşa.

Kasap Pazarı

Mevlevihâne Camii'nin batısına bitişik olarak inşa edilmiş olup beşik tonozla örtülü "T" planlı bir çarşıdır. İnşa tarihi bilinmemektedir. Çarşının biri güneydeki Koyun Pazarı tarafında, biri batıdaki Haşimiye Meydanı tarafında, biri de kuzeydeki Mevlevihane Meydanı tarafında olmak üzere üç kapısı vardır. 2000'li yılların sonlarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından "*Mevlevihane Çevre Düzenleme Projesi*" kapsamında restore edilen çarşı, günümüzde tespihçiler ve turistik eşya satıcıları tarafından kullanılmaktadır.

Kazzaz Pazarı (Bedesten)

1562 tarihli Gümrük Hanı'nın güneyine bitişik olarak aynı tarihte inşa edilmiştir. 1740 tarihli Rızvan Ahmet Paşa vakfiyesinde "Bezzazistan" adıyla geçmekte ve tamir ettirildiği belirtilmektedir. Doğu batı istikametinde beşik tonozlu ve arka arkaya 4 kubbeli olarak uzanan yapının batı kısımlarından güneye doğru uzayan tonoz örtülü ikinci bir bölümü daha vardır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Tayaroğlu Ahmet Paşa tarafından yaptırıldığı belirtilen, içersinde kıymetli yakut, zümrüt ve mücevherlerin mevcut olduğu ve üç adet demir kapısının bulunduğu belirtilen bedesten, Kazzaz Pazarı olmalıdır.

Bedestende sağlı sollu olarak iki sıra halinde uzayan dükkanlar yer seviyesinden 1 m. yüksekte iken 1998 yılındaki restorasyon sırasında yer seviyesine indirilmiştir.

İpek ipliğin el ile bükülerek işlenmesi ile oluşturulan "Kazzazlık" ürünlerinin imal edildiği bu çarşı, son yıllarda bu sanatın önemini yitirmesi sonucu, şal

ve yamşak (yaşmak) türü yöresel kadın başörtüleri ile yöresel kadın ve erkek giysilerinin satıldığı çarşıya dönüşmüştür.

Kazzaz Pazarı (Bedesten)

Urfa Bedesteni, Anadolu'da otantik değerini bugüne kadar koruyabilmiş ender çarşılardandır. Bedestenin; Doğuda Han Önü Çarşısına açılan ana kapısı, Sipahi Pazarı'na açılan batı kapısı, Pamukçu Pazarı'na açılan güney kapısı ve Gümrük Hanı'na açılan kuzey kapısı olmak üzere dört kapısı bulunmaktadır.

Bedestenin batı kapısının, Sipahi Pazarı'ndaki bir dükkânın bozularak açıldığı H.1154/M.1741 tarihli Rıdvan Ahmet Paşa vakfiyesinden anlaşılmaktadır.

Kınacı Pazarı

Mençek Hanı'nın batısında, kuzey güney istikametinde uzayan, kuzey kesimi beşik tonozla örtülü, güney kesiminin üzeri açık bir çarşıdır. Çarşının iki yanında beşik tonoz örtülü olarak sıralanan dükkânlar günümüzde kuyumcular tarafından kullanılmaktadır. Adından, eskiden bu çarşıda kına ticaretinin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kınacı Pazarı

Pamukçu Pazarı

Kınacı pazarının batısına paralel olarak uzayan, beşik tonozla örtülü bir çarşıdır. Günümüzde kuyumcu ve elbiseci esnafı tarafından kullanılmaktadır. Adından, eskiden bu çarşıda pamuk ticaretinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Osmanlıca'da "*Penbe*" sözcüğü pamuk anlamında olduğu dikkate alındığında, XIX. yüzyılın ortalarına ait Kadı Sicilleri'nde geçen "*Penbeci Pazarı*"nın burası olduğu düşünülebilir.

Sipahi Pazarı

Gümrük Hanı'nın batısına bitişik olarak inşa edilmiş, kuzey güney istikametinde beşik tonozla örtülü bir kapalı çarşıdır. Çarşuyu boydan boya örten tonozun üzerinde belirli aralıklarla aydınlatma pencereleri bırakılmıştır.

Yerden yarım metre yükseklikte karşılıklı sıralar halinde dükkânların yer aldığı bu çarşı, güneyde boyahâne çarşısına, kuzeyde isotçu pazarına açılır. Çarşının üçüncü bir kapısı da güney doğu tarafından bedestene açılmaktadır. Üçüncü kapının, bir dükkânın bozularak gerçekleştirildiği H. 1154 (M. 1741) tarihli Rızvan Ahmet Paşa Vakfiyesi'nden anlaşılmaktadır.

Sipahi Pazarı

Vakfiyede, Sipahi Pazarı'ndan ve söz konusu kapının açılışından, "*İplikçi Pazarı deyu tamir olunup hâlâ Sipahi Çarşısı olan otuz dört adet dükkânlardan bir dükkân bezzazistan (kazaz pazarı) tarafına kapu fetholunup...*" cümleleriyle bahsedilmektedir. Bu cümleden çarşının İplikçi Pazarı olarak da kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

Sipahi Pazarı, 1996 yılında Şanlıurfa Kültür Sanat Eğitim ve Araştırma Vakfı (ŞURKAV) tarafından restore edilmiş olup, günümüzde halı, kilim, kürk ve keçe türünden eşyaların satıldığı ve mezat edildiği bir çarşı olarak kullanılmakta, eski tarihi özelliğini aynen muhafaza etmektedir.

2. Urfa Hanları

Ticaret yolları üzerinde ve şehir merkezlerinde yer alan hanlar, o beldenin ticari zenginliğini, devrin mimari özelliklerini, sosyal hayatını, nüfus oranını ve

halkın geçim seviyesini yansıtan önemli mimari eserlerdir. Şanlıurfa'da han sayısının fazla olması bize şehrin önemli bir ticaret merkezi olduğunu göstermektedir.

2.1. Yazılı Kaynaklarda Urfa Geçen Hanları

Urfa'da Osmanlı öncesinde; Sarraf Seyfeddin Hanı, Pirinç Hanı, Meyve Hanı ve Sebil Hanı gibi hanların mevcut olduğu H.775/M.1374 tarihli Emir Mencik vakfiyesinden anlaşılmaktadır¹⁸.

Yavuz Sultan Selim tarafından 1517 yılında Osmanlı topraklarına katılan Urfa'da, 1523 yılı kayıtlarından tamamına yakınının vakıf eseri olduğu tahmin edilen, "han", "kapan" veya "mahzen" (depo) olarak adlandırılan yapılardan 33'ünün han, 4'ünün mahzen olduğu anlaşılmaktadır. Aynı yılın defterinde ve sonraki kayıtlarda hanlardan bazılarının adları ve bulundukları yerler belirtilmiştir. Bunlardan biri *Karacurun Hanı*'dır ve muhtemelen aynı isimdeki Bedesten civarındadır.¹⁹ ("*Karacurun*" bugünkü Hilvan ilçesinin eski adıdır. Ancak bu kayıt bize, Urfa merkezinde bu isimle bir hanın ve bedestenin olduğunu göstermektedir).

1523 kayıtlarındaki hanlardan birkaç tanesi Halilu'r-Rahman Zaviyesi yanında olup, bunlar 1518'de Ruha sancakbeyi olan Baltaoğlu Piri Bey'in kardeşi olduğu tahmin edilen, adına sipahiler listesinde de rastlanılan Baltazade Mustafa'nın görev sorumluluğundadır²⁰. Bir diğeri "*kapan-ı kassab el-ma'rûf han-ı mir*" yani Bey Hanı'dır²¹.

1649 yılında Urfa'yı ziyaret eden Evliya Çelebi şehirde; Yemiş Hanı, Hacı İbrahim Hanı, Samsad Kapısı Hanı, Beg Kapısı Hanı, Sebil Hanı ve Samsad Kapı dışında mağara hanların bulunduğunu anlatmaktadır. Evliya Çelebi'nin Samsad Kapı dışında bulunduğunu söylediği mağara hanlardan en ünlüsü bugünkü el-Ruha oteli yakınında bulunan ve sahibi Ermeni Sağatel'e izafeten "*Sağatel'in Hanı*" olarak anılan ve günümüze ulaşmayan handır.

1643'de şehri ziyaret eden Tavernier'in Gümrük Hanı'nda konakladığı anlaşılmaktadır²².

1766 Mayıs'ında Ruha'yı gezen Alman gezgin Niebuhr, Urfa'daki evlerin, birkaç han, saray ve kahvehanenin çok güzel olduğunu anlatır²³.

¹⁸ Ahmet Nezihi Turan., a.g.e., s.150, 152.

¹⁹ Ahmet Nezihi Turan., a.g.e., s.152.

²⁰ Ahmet Nezihi Turan., a.g.e., s.152.

²¹ Ahmet Nezihi Turan., a.g.e., s.152.

²² Ahmet Nezihi Turan., a.g.e., s.155.

²³ Selahaddin Eyyubi Güler., *Yabancı Gezginlerin gözüyle Urfa Bölgesi*, Ankara, 2010, s. 22.

1827 tarihinde şehri ziyaret eden Buckingham, kentte birçoğu bakımlı olan çok sayıda han ve kervansaraydan bahsetmektedir. Bunlardan biri olan Gümrük Han'ın hemen hemen yüz odalı olduğu, hepsinde de yerde hasır ve yat tak olan odalarının bir kısmının 8-10 kişi alacak büyüklükte olduğunu ve hanın bir kapısının büyük kubbeli pazara (bedesten), bir kapısının yola açıldığını söylemektedir²⁴.

1867 tarihli salnamede şehirde 7 hanın bulunduğu kaydedilmişken, bu sayı 1888'de 11, 1889'da 18, 1898'de ise 32 olarak kaydedilmiştir. 1898'deki artışın yeni yapılan hanlar yanında daha önce han kabul edilmeyen bazı yapıların han olarak değerlendirilmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir²⁵.

19. yüzyıl sonlarında (1891 tarihinden önce) Urfa'ya gelen Vital Cuinet, kentte 11 han bulunduğunu ve sancağın dış satım ürünlerinin; birinci sırayı buğday almak üzere, çeşitli tahıllar, yaklaşık 6.000 balya yün, 5.000 kental pamuk, 3.000 kental tereyağı, 30.000 adet tabaklanmış ve tabaklanmamış keçi ve sığır postu, büyük miktarda kenevir ve 35.000 baş koyun olduğunu yazmaktadır²⁶.

Osmanlı dönemi hanlarından sur dışında olanlar genellikle kervanların konaklaması, şehir merkezinde olanlar ise tüccarlar için çeşitli malların depolandığı ve satıldığı mekânlar olarak kullanılmıştır. Bu hanlardan bazıları ise şehir dışından gelen tüccarlar tarafından konaklamak amacıyla otel olarak kullanılmaktaydı.

2.2. XIX. Yüzyıl İkinci Yarısına Ait Kadı Sicilleri'nde Adları Geçen Urfa Hanları

XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait Kadı Sicilleri'nde Gümrük Hanı, Eski Yemiş Hanı, Millet Hanı, Hacı Kâmil Hanı, Şaban Hanı, Hamevizade Muhyeddin Beg Hanı, Köroğlu Hanı, Sarıklar Hanı, Sakıbiye Hanı, Kula'oglu (Kuloğlu) Hanı, Halil Beg Hanı, Mencekoğlu (Mencek) Hanı, Çifte Han, Tütüncü Hanı, Bican Ağa Hanı, Yeni Han ve Şahin Beg Hanı'nın adları geçmektedir²⁷. Bu hanlardan Gümrük Hanı, Hacı Kâmil Hanı, Mencek Hanı, Millet Hanı,

²⁴ Adil Özme., "Günümüze Ulaşmayıp Yayın Ve Arşiv Kaynaklarından Saptanan Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Bakış", Sanat Tarihi Dergisi , Sayı/Number XV/1 Nisan/April 2006, 97-111.

²⁵ Yasin Taş., Kadı Sicillerine Göre XIX:Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2013, s. 367.

²⁶ Adil Özme., "Günümüze Ulaşmayıp Yayın Ve Arşiv Kaynaklarından Saptanan Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Bakış", Sanat Tarihi Dergisi , Sayı/Number XV/1 Nisan/April 2006, 97-111.

²⁷ Yasin Taş., a.g.t. s.368.

Köroğlu Hanı, Halil Beg Hanı ve Bican Ağa Hanı iki katlı olup günümüze ulaşmışlardır.

Bican Ağa Hanı: Bican Ağa Hanı; (Bican Ağa Urfa'da iki han yaptırmış olup bunlarla ilgili bilgi aşağıda, "Günümüze Ulaşan Urfa Hanları" başlığı altında verilmiştir.

Çifte Han: Koyun Pazarı mevkiinde 1950'li yıllara kadar ayakta olan ve bu isimle anılan han olmalıdır. Ayrıca, XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait Kadı Sicilleri'nde Sakıp Efendi'nin de bu isimle anılan bir hanının olduğu yukarıda anlatılmıştır.

Eski Yemiş Hanı: Yapılış tarihi ve yeri bilinmemektedir.

Gümrük Hanı: Bu hanla ilgili bilgi aşağıda "Günümüze Ulaşan Şanlıurfa Hanları" başlığı altında verilmiştir.

Hacı Kâmil Hanı: Bu hanla ilgili bilgi aşağıda "Günümüze Ulaşan Şanlıurfa Hanları" başlığı **Halil Beg Hanı:** Halil Beg Hanı; günümüzde Demirci Pazarı'nda yer alan Barutçu Hanı (diğer adı Yahudi Hanı)'dır.

Hamavizade Muhyeddin Beg Hanı: eski Hamavizade Muhammed Beg'in bahçesi içindeki eski Urfa Lisesi binası yerinde bulunan, Sultan İkinci Abdülhamid'in "Yıldız Albümleri" olarak bilinen albümlerinde değişik açılardan üç adet fotoğrafı görülen "Kışla-i Hümayun" olduğu tahmin edilmektedir²⁸.

Fotoğraf 5: Hamavizade Muhyeddin Beg Hanı (Kışla-i Hümayun)

Yıldız Albümleri Arşivi

²⁸ A.Cihat Kürkçüoğlu. Yıldız Albümlerinde Urfa-Urfa In The Yıldız Albums., (İng.Çeviri: Prof.Dr.Zuhal Karahan Kara), Harran Üniversitesi yayını, Ankara 2009, s. 71,72,73.

Köroğlu Hanı: “Günümüze Ulaşan Urfa Hanları” başlığı altında aşağıda anlatılmıştır.

Kula’oğlu (Kuloğlu) Hanı: Yapılış tarihi bilinmeyen bu hanın XIX.yüzyılın ikinci yarısına ait Kadı Sicilleri’nde Kula’oğlu (Kuloğlu) Hanı’nın “*Urfa haricinde*” bulunduğu kaydedilmiştir.

Mencekoğlu (Mencek) Hanı: “Günümüze Ulaşan Urfa Hanları” başlığı altında aşağıda anlatılmıştır.

Millet Hanı: “Günümüze Ulaşan Urfa Hanları” başlığı altında aşağıda anlatılmıştır.

Sarıklar Hanı: Yeri ve yapılış tarihi bilinmemektedir.

Sakıbiye Hanı: XIX.yüzyıl ortalarında yaşamış olan ve Akarbaşı mevkiinde Sakıbiye Külliyesi’ni yaptırmış olan Birecikli Şair Sakıp efendi tarafından yaptırılmış olmalıdır. XIX.yüzyılın ikinci yarısına ait Kadı Sicilleri’nde, “*..Arasa kurbunda kain Hacı Sakıb Efendi’nin Çifte Hanlarından Tütüncü Hanı demekle maruf han*” şeklinde bir ifade geçmektedir²⁹. Bu ifadeden, Sakıp Efendi’nin “Arasa” (Buğday Pazarı) yakınında çifte hanının olduğu, bu hanlardan birinin adının “*Tütüncü Hanı*” olduğu anlaşılmaktadır. Diğer hanın ise adı bilinmemektedir.

Şaban Hanı: “Günümüze Ulaşan Urfa Hanları” başlığı altında aşağıda anlatılmıştır.

Şahin Beg Hanı: Yeri hakkında bilgi bulunmayan Şahin Bey Ham’nın adı, 1164 (1750/1751) tarihi Rahmaniye Medresesi vakfiyesinde geçmektedir.

Tütüncü Hanı: Yukarıda sözünü ettiğimiz Sakıp Efendi’nin Çifte Hanlarından biri olduğu anlaşılmaktadır.

Yeni Han: Yeni Han’da Yahudilere ait dükkânların bulunduğu 27 Rebiulahir 1277 (12 Kasım 1860) tarihli bir sicil kaydından anlaşılmaktadır. Daha sonraki dönemde ismine rastlanılmayan bu hanın, o dönemde yeni inşa edildiği için bu adla anıldığı anlaşılmaktadır.³⁰

2.3. Yerleri Bilinen Ve Günümüze Ulaşmamış Diğer Urfa Hanları

Ali Bargut Hanı: Sur dışında bulunan yapı, bugünkü Belediye binası karşısında, şimdiki Urfa Pasajı’nın yerindeydi. Harita Genel Komutanlığı Arşivi’nde bulunan hava fotoğrafına göre kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen

²⁹Yasin Taş., a.g.t. s, 368.

³⁰ Yasin Taş., a.g.t. s, 368.

planlı bir avlu ve etrafında sıralanan mekânlardan oluştuğu anlaşılmaktadır³¹. Bu han 1950’li yılların başlarında yıkılarak yerine “Park Otel” adı ile iki otel binası yapılmış, 1958 yılındaki yol genişletme çalışmaları sırasında bu otellerin ön kısımları yıkılarak yola terkedilmiş, daha sonra kalan kısımları da yıkılarak yerine bu günkü Urfa Pasajı inşa edilmiştir.

Askeriye (Hacı Kara Ağa) Hanı: Sur dışında, Topçu Meydanı yakınında yer alan ve yakın zamanda yıkılarak yeri meydana dönüştürülen vilayet binasının yerinde bulunmaktaydı. 1950’li yılların sonlarında yıkılarak yerine vilayet binası yapılan bu hanın, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bir avlu ve etrafında sıralanan mekânlardan oluşan tek katlı bir yapı olduğu eski bir fotoğraftan anlaşılmaktadır.

Askeriye (Hacı Kara Ağa) Hanı. Fotoğrafın sağında önde batı duvarı ve kemerleri görülen yapı. Gerisindeki yapı, Köy Yatı Mektebi/Eski Hükümet Konağı’dır. (Bugünkü İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü). Fotoğrafın üzerine Osmanlıca, “1 Mayıs 928’inci günü Urfa’da bil’umum mekteplerin bir aradabayramında çekilmiştir” yazılmıştır.

1644 tarihinde Urfa’yı ziyaret eden Tavernier, şehrin kuzeyinde 300-400 adım uzaklıktaki kervansarayda konakladığını, kervansaray çok kalabalık olduğundan yakınlardaki mağaralarda da kalılabildiğini ve buraların oldukça rahat olduğunu anlatır³². Tavernier’in şehrin 300-400 adım kuzeyinde olduğunu belirttiği han, Millet Hanı veya Askeriye (Hacı Kara Ağa) Hanı olmalıdır. Bu du-

³¹ Adil Özme, “Günümüze Ulaşamayıp Yayın ve Arşiv Kaynaklarından Saptanan Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Bakış”, Sanat Tarihi Dergisi, Sayı XVII, Nisan 2006, s. 103.

³² Selahaddin Eyyubi Güler., Yabancı Gezginlerin gözüyle Urfa Bölgesi, Ankara, 2010, s.14.

rumuma göre her iki hanın da 1643 yılında mevcut olduğunu söylemek mümkündür.

Aslanlı Han: Eski Arasa Hamamı'ndan Balıklı Göl'e giden yolun sağında, Eski Kuyumcu Pazarı'na bitişik olan bu han 1973 yılında yol açım çalışmaları sırasında yıktırılmıştır. Harita Genel Komutanlığı Arşivi'nde bulunan hava fotoğrafına ve Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan fotoğraflara göre; yamuk planlı, tek avlulu olan yapı, alt kat revaksız, üst kat revaklı olarak inşa edilmiştir. Dikdörtgen ayakların taşıdığı sivri kemerli revaklar ile, arkada yer alan odalar, birbirine düz lentolu birer kapı ve pencere açıklığı ile bağlanmaktaydı. Revak kemer araları, Gümrük Hanı ile Hacı Kamil Hanı'nda olduğu gibi zikzaklı taş korkuluklara sahipti³³. Yapıdan, günümüze yalnızca Urfalı Müzesi'nde koruma altına alınan ve adını bunlardan aldığını düşündüğümüz iki stilize aslan kabartması kalabilmiştir. Dikdörtgen formlu blok taşlara, pahlı bir çerçeve içerisinde işlenen aslanlar, boyunlarında birer zincir ile bağlı olarak tasvir edilmiştir. Yüksek kabartma tekniğinde; gövde profilden, baş cepheden verilmiş, yürür vaziyetteki aslanlar, sivri kulaklı ve dilleri dışarıya çıkık olarak resmedilmiştir. Kuyrukları sırt üzerinde tasvir edilen arslanların, vücut tüyleri kabaca işlenmiştir.

Fotograf 6. Aslanlı Han kapısı.

³³ Adil Özme., a.g.m., s.103-104.

Badıllı Sait Bey Hanı: Sur dışında, Köprübaşı'ndan Kamberiye Mahallesi'ne inen yol üzerinde bulunmaktaydı. Kızılay'ın mülkiyetinde olan bu han, 1960'lı yıllarda yıktırılarak, yerine apartman yaptırılmıştır. Badıllı Aşireti reisi olan Sait Bey'in, 1880-1944 tarihleri arasında yaşamış olduğu dikkate alındığında, hanın 20. Yüzyılın ilk yarısında yaptırılmış olabileceği akla gelir.

Bey Kapısı Hanı: Evliya Çelebi'nin şehrin doğusunda, Bey Kapısı yakınında olduğunu belirttiği bu hanın yeri bilinmemekte, ancak Evliya Çelebi'nin Urfa'ya geliş tarihi olan 1649 yılından önce yapıldığını söylemek mümkün olabilmektedir.

Cesur Han: Sur dışında bugünkü Harran Otel'i'nin yerinde idi. Esas adı bilinmemektedir. İşletmecisinin soyadına izafeten 1950'li yıllardan bu yana "Cesur Hanı" olarak anılagelmiştir. 1930'lu yıllarda çekilmiş bir fotoğrafta hanın batı kesiminin iki katlı, diğer yönlerinin tek katlı olduğu görülmektedir. Harita Genel Komutanlığı Arşivi'nde bulunan hava fotoğrafına göre; kuzey-güney doğrultusunda uzanan yapı, dikdörtgen bir avlu ve etrafında sıralanan mekânlardan oluşmaktaydı³⁴.

Cesur Hanı. (Önde görülen)

Eski Gazhane Hanı: Sur dışında, Kamberiye Mahallesi'ndeki Şerif Özden İlkokulu yerinde bulunmaktaydı. Harita Genel Komutanlığı Arşivi'nde bulunan hava fotoğrafına göre; 1955 yılına kadar sağlam olan yapı, kare planlı bir avlu ve etrafında sıralanan mekanlardan oluşmaktaydı³⁵. Yaşlıların anlattığına göre 1940'lı yıllarda "Umumhane" (Genelev) olarak kullanılmıştır. 1960'lı yıllarda yıkılarak yerine günümüzdeki Şerif Özden İlkokulu yapılmıştır.

³⁴ Adil Özme., a.g.m., s.103-104.

³⁵ Adil Özme., a.g.m., s.103.

Hacı Ali Ağa Hanı: Harran Kapısı dışında, Hacı Lütfullah Camii'nin batısında, günümüzdeki Gazi Lisesi yerinde idi. Askeri Kışla olarak da kullanılan yapı, Harita Genel Komutanlığı Arşivi'nde bulunan hava fotoğrafına göre, 1955 yılına kadar sağlam olup, kare planlı bir avlu ve etrafında sıralanan mekanlardan oluşmaktaydı³⁶. Bu han 1960'lı yıllarda yıkılarak yerine Gazi Lisesi yapılmıştır.

Küsto'nun Hanı (Zencirli Han): Sur içinde, Sarayönü'ndeki Kapaklı Pasaj'ın yerinde bulunmaktaydı. Harita Genel Komutanlığı Arşivi'nde bulunan hava fotoğrafına göre, 1955 yılına kadar ayakta olan bu yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bir avlu ve etrafında sıralanan mekanlardan oluşmaktaydı³⁷.

Sebil Hanı: Bu handan, yine Evliya Çelebi bahsetmektedir. Şehrin doğusunda, Bey Kapısı'nın dışında olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle, bu yapı da Evliya Çelebi'nin Urfa'yı ziyaret tarihi olan 1649 yılından önce yapılmış olmalıdır.

Sağatel'in Hanı: Şehir surlarının hemen batı dışarısında, Haleplibahçe'ye yakın, bugünkü el-Ruha otelin yanında büyük bir mağara handır. 1924 yılı öncesine ait olduğu tahmin edilen Urfa şehir planında bu han 112 numara ile "Sağatelents Hanı" olarak işaretlenmiştir³⁸. Eski bir fotoğrafta güneye bakan cephesi görülmektedir³⁹.

Sağatel'in Hanı güney cephesi. (Solda X işaretli)

³⁶ Adil Özme., a.g.m., s.104-105.

³⁷ Adil Özme., a.g.m., s.105.

³⁸ <http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayetaleppo/ourfa.html>

³⁹ A.Cihat Kürkcüoğlu., Urfa, Fotoğraflarla Evvel Zaman İçinde, Ankara, 2011, s. 78, fotoğraf 36.

1649 yılında kente gelen Evliya Çelebi, “*Samsat Kapısı’ndan dışarıda hanlar vardır ki her biri beşer altışar yüz at alır, on adet kayadan oyulmuş kervansaray gibi emsalsiz yerlerdir ki içinde insan kaybolur. Allah’ın garib hikmetidir ki bu mağaralar Temmuzda serin ve belki soğuk, kışın ise hamam gibi sıcak olurlar*” diye bahsetmektedir. Evliya Çelebi’nin sözünü ettiği hanlar Sağatel’in hanı ve yakınındaki antik taş ocağı mağaralar olmalıdır.

Yeni Gazhane Hanı: Sur dışında, şimdiki Maliye binasının kuzeyindeki toplu taşıma araçlarının toplama merkezinin yerinde idi. 1960’lı yıllarda yıkılarak yerine sebze hali inşa edilmiş, sebze hali’de yıkılarak yeri toplamam merkezine dönüştürülmüştür.

Harita Genel Komutanlığı Arşivi’nde bulunan 1955 tarihli bir hava fotoğrafından hanın o yıllarda ayakta olduğu, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir avlu ve etrafında sıralanan mekânlardan oluştuğu anlaşılmaktadır⁴⁰.

3.3. Günümüze Ulaşan Urfa Hanları

Önemli bir mimari özellik göstermeyen bazı küçük hanlar sayılmayacak olursa, halen Şanlıurfa merkezinde Barutçu Hanı, Bican Ağa Hanı, Fesadı Hanı, Gümrük Hanı, Hacı Kâmil Hanı, Köroğlu Hanı, Kumlu Hayat Hanı, Mencek Hanı, Millet Hanı, Samsat Kapısı Hanı, Şaban Hanı, Topçu Hanı olmak üzere Osmanlı dönemine ait 12 büyük han bulunmaktadır.

Bunlardan; Barutçu Hanı, Bican Ağa Hanı, Fesadı Hanı, Gümrük Hanı, Hacı Kâmil Hanı, Köroğlu Hanı, Mencek Hanı, Millet Hanı, Şaban Hanı iki katlıdır. Barutçu Hanı kısmen üç katlıdır. Bican Ağa Hanı’nın misafirhane olan ikinci katı ile Millet Hanı’nın ikinci katı yıkıldığından günümüze ulaşmamıştır. Kumlu Hayat Hanı, Samsat Kapısı Hanı ve Topçu Hanı tek katlıdır.

Barutçu Hanı (Yahudi Hanı): Demirci pazarındadır. XIX. yüzyılın ortalarına aiy Kadı Sicilleri’nde “*Halil Beg Hanı*” olarak geçer⁴¹. Yahudi Hanı olarak da bilinmektedir. Düzgün kesme taşlardan yapılmıştır. Kitabesi yoktur. Sâkıplar’dan Halil Beg’in selamlığı olarak da bilinen bu yapı, Gümrük Hanı’ndan sonra Urfa’daki en güzel han örneklerindendir. 1976 yılında yerine bina yapılması amacıyla güney cephesinden yıkımına başlanılmış, ancak müze müdürlüğünün müdahalesi neticesinde yıkım durdurulabilmiştir.

⁴⁰ Adil Özme., a.g.m., s.103.

⁴¹ Yasin Taş., a.g.t. s, 368.

Barutçu Hanı. (Restorasyondan önce)

Hana, kuzey cephedeki beşik tonozlu eyvan kapıdan girilir. Kare avluyu çevreleyen tonoz örtülü dükkânların üzerinde ikinci kat yer almaktadır. Çatı ile örtülü ikinci kat odalarının kuzey, güney ve doğuda olanlarının önleri sütunlar üzerine oturan revaklarla çevrilidir. 1976 yılında yıkılan güney cephenin sadece revak kemerleri ayakta kalabilmiştir. Batı ve kuzey cephelerin üzerinde çatı ile örtülü üçüncü kat bulunmaktadır.

Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi tarafından kamulaştırılarak kültürel amaçla kullanılmak üzere restorasyonuna başlanılan Barutçu Hanı'nın restorasyonu 2017 yılında tamamlanmıştır.

Bican Ağa Hanları: Urfa eşrafından, Kürkçüzade Ahmet Bican Efendi Urfa'da biri; şehrin kuzeyinde sur dışında, Karakoyun Deresi'nin kuzey yakınında, Millet Hanı'nın doğusuna bitişik, diğeri; Haşimiye Meydanı yakınındaki Eski Arasa Hamamı'nın doğusunda olmak üzere iki han inşa ettirmiştir. Her iki hanın kitabesinde adına yer vermemiştir.

Bican Ağa'nın H.1304/M.1886 tarihli vakfiyesinde kendisinin Suruç İlçesi'nde bir cami, minare, su kuyusu ve helahane yaptırdığı yazılıdır. Bican Ağa bu vakfiyesini hazırladıktan sonra Hac ziyaretine gitmiş ve 1887 yılında Hac'da vefat etmiştir⁴².

Bican Ağa Hanı I. Şehrin kuzeyinde, sur dışında, Millet Hanı'nın doğusuna bitişik olan bu han Kürkçüzade Ahmet Bican Efendi tarafından iki katlı olarak yaptırılmıştır. Hanın üst katına, H.1318/M.1900 tarihinde şehre gelen yabancılara ücretsiz konakladığı, misafirhane niteliğinde bir kat ilave edilmiştir.

⁴² Yasin Taş. "Suruç Kazası Kürkçüzade Ahmed Bican Efendi Câmii ve 1304/1887 Tarihli Vakfiyesi" İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu (25-27 Mart 2016), Tebliğler, Cilt II, Ankara, 2016, sayfa 263.

Bu misafirhaneye çıkılan kapı, hanın güney cephesinde olup, kapı üzerindeki Kürkçüzade şair Remzi Kürkçüoğlu tarafından yazılmıştır. Kitabede;

"Misafirhane-i Umumi Sene 1318

Dedim Gevher gibi tarihine Remzi letafetle

Bu mihmanhaneye cümle gelen çıksın saadette sene 1318" yazılıdır⁴³.

Alman arkeolog Max von Oppenheim tarafından 1900'lü yılların başlarında çekilen fotoğraflarda Bican Ağa Hanı ve üzerindeki misafirhane görülmektedir. Oppenheim, At Pazarı Meydanı'nda bulunduğunu belirttiği bu hanı Mutasarrıflık binası (Osmanlı Sarayı) yakınında olması nedeniyle "Saray Oteli" olarak tanıtmıştır. Hanın ikinci katındaki bu misafirhane 1920'li yıllarda geçirdiği yangınla yok olmuş ve yeniden yapılmamıştır.

1900'lü yılların başlarında Bican Ağa Hanı, üzerindeki misafirhane
(Saray Oteli) ve önündeki "At Meydanı".

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş hanın zemin katına doğu cephedeki çapraz tonozlarla örtülü eyvan şeklindeki büyük kapıdan girilir. Kare avlunun etrafı tek katlı ve çapraz tonozlu mekânlarla çevrelenmiştir. Avlunun kuzeyindeki mekânlar beşik tonozlarla örtülüdür.

⁴³ Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Konya 2002, s. 312.

Zamanla el değiştirdiğinden sahiplerine izafeten “*Yemen Askeri Mustafa Ağa Hanı*” ve “*Ahmet Naci’nin Garajı*” adlarıyla da anılan hanın orijinal biçimi son zamanlarda avlusuna yapılan ilavelerle oldukça bozulmuş, avlunun kuzeyindeki dükkânların arkasındaki kuzey duvar yıkılarak bu dükkânlara kuzeyden cephe açılmıştır. Turizm amaçlı olarak kullanılmak üzere geçtiğimiz yıllarda yapılan restorasyon sırasında avluya yapılan ilaveler kaldırılmış, ancak kuzey duvarda açılan girişlere müdahale edilmemiştir.

Bican Ağa Hanı II. Eski Arasa Hamamı’nın doğusunda yer alan iki katlı bu han halk arasında “*Emniyet Otel*” olarak anılmaktaydı. Hacı Bekir Bey bini Müslüm Vakfı’na ait H.1328/M.1910 tarihli vakfiyede “*Bican Ağa Hanı*”nın Haşimiye Çarşısı batısında olduğu belirtilmiştir. Bu hanın Şair Hilmi tarafından yazılan H.1303/M.1885 tarihli kitabesinde “*han*” ve “*ev*” olduğu belirtilmiş, ancak kitabede banisi Bican Ağa’nın adı zikredilmemiştir. Kitabedeki tarihe bakıldığında Bican Ağa’nın bu hanı 1887 tarihindeki vefatından iki yıl önce yaptırdığı anlaşılmaktadır.

Kitabe metni şöyledir:

“Ya Fettah

Mücevher harfle Hilmi dedim tarih-i inşasın

Bu han-ı revnak efzâ oldu nev inşa mübarek ev

Sene 1303 (M.1885)⁴⁴”

1980’li yılların sonlarında yıktırılan bu hanın yerine bu günkü “*Özdiker Kuyumcular Çarşısı*” yapılmıştır.

Fesadı Halil Bey Hanı: Mevlevihane’nin kuzeydoğu yakınındadır. Halk arasında “*Şark Otel*” olarak tanınmaktadır. Batıya bakan kapısı üzerindeki Arapça kitabede;

“Ya mıfattah el-ebvab

İftah lena hayr el-bab

Li hamsetin etfa biha

Harre’l-vebae’l-hatime

El-Mustafa ve’l-Murtaza

Ve’bna hüma ve’l-Fatima

⁴⁴ Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Konya 2002, s. 312.

Sene 1325 (M. 1907)'' yazılıdır.

''Ey kapıları açan Allah'ım, bize hayırlı kapılar aç. Beş şey veba ateşinin hararetini söndürür. Bunlar, Mustafa ve Murtaza ve iki oğlu ve Fatime'dir'' anlamındaki kitabede böylece; ''Resulallah (s.a.s.) ile Hz.Ali ve Hz.Fatıma ile oğulları Hz.Hasan ve Hz.Hüseyin (r.a.)'nın sevgisi şiddetli ateşin hararetini söndürür'' anlamında tasavvufi bir ifade oluşturulmuştur⁴⁵.

Kesme taşlardan inşa edilmiş, kare bir avluyu çevreleyen iki katlı bir yapıdır. Hana, batı cephenin kuzey köşesinden eyvan şeklinde, beşik tonozlu büyük bir kapıdan girilir. Dikdörtgen avlunun etrafında çapraz tonozlu odalar ve üzerlerinde ikinci kat odaları bulunur. İkinci kat odalarının batı ve kuzeyde olanlarının önleri revaklıdır. Hanın kuzey ve batı dış cephelerinde dükkânlar bulunmakta, diğer iki cephesi evlerle sarılmış bir durumdadır. Son zamanlarda avlunun üzeri birinci kat seviyesinden beton bir tavanla kapatılarak yapının orijinallği bozulmuştur.

Fesadı Halil Bey Hanı batı cephesi.

Gümrük Hanı: Urfa'nın Osmanlı döneminden kalan hanlar ve kapalı çarşılarının yoğun olduğu bölgede, Haşimiye Meydanı'nda İsoççu Pazarı mevkiinde yer alan bu han Rızvaniye Vakfı mülklerindendir. Behram Paşa tarafından hazırlattırılan H.976/M.1568 tarihli vakfiyede kendisinin Diyarbakır'da Su Ka-

⁴⁵ Mahmut Karaka., a.g.e., s.321.

pısı yanında “*Hamam-ı Cedit*” adıyla bir hamam yaptırdığı belirtilmekte ve Urfa’daki Gümrük Hanı’ndan “*Kervansaray*” olarak bahsedilmektedir.

Vakıf Muhasebe Defterleri’nde “*Han-ı Behram Paşa*” adıyla geçmekte olan Gümrük Hanı’nın son tahrirlerde ayrıca kaydına rastlanmamaktadır⁴⁶.

Dış cepheleri iki renkli kesme taşların alması sıralanması ile yapıldığı için “*Alaca Han*” adıyla da tanınır. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde “*Yemiş Hanı*” olarak geçen han, yanlış olarak “*Yetmiş Hanı*” şeklinde okunmuş ve buna dayanarak bazı yayınlarda bu hanın 70 odalı Gümrük Hanı olduğu belirtilmiştir. Oysa XIX. Yüzyılın ikinci yarısına ait Kadı Sicilleri’nde; Gümrük Hanı’nın “*Rızvaniye Vakfı müskafâtından*”, Yemiş Hanı’nın ise “*Harameyn eş-Şerifeyne mülhak*” olduğunun ayrı ayrı belirtilmiş olması bunların iki ayrı han olduğunu göstermektedir⁴⁷.

⁴⁶ Ahmet Nezihi Turan., a.g.e., s.152-153.

⁴⁷ Yasin Taş, a.g.t., s. 367.

Gümrük Hanı

Foto: Dr. Max Freiherr Von Oppenheim

Gümrük Hanı'nın doğu cephesinde yer alan eyvan şeklindeki giriş kapısı üzerindeki kitabede hanın H.970/M.1562 tarihinde, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Behram Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır.

Kitabe metni şöyledir:

"Şehinşah-ı zaman-ı Sultan Süleyman

Kemine bendesi Behram Paşa

Ruha'da yaptırdı han-ı ferahbahş

Cihan halkına olmağa temaşa

Dedi tarihin hatif yezane

Mübarek ola bu hanı et inşa-974" yazılıdır. Kitabenin son mısrasında ebced hesabı ile H.974/M.1566 tarihi düşürülmüştür⁴⁸.

Giriş eyvanının kuzey ve güney duvarlarındaki mihrap nişleri üzerindeki iki kitabe de aynı olup bu kitabelerde;

"Allahümme ya müfettihe'l-ebvab, İftah 'aleyne ebvabe rahmetike

V'enşur 'aleyne hazaine rahmetike, Ya Erhame'r-Rahimin" (Ey kapıları açan Allah'ım, rahmetinle bizim üzerimize hayırlı kapılar aç. Rahmet hazinelerini üzerimize saç, ey merhametlilerin merhametlisi) yazılıdır⁴⁹.

Dabbakhane Camii'ndeki 1562 tarihli başka bir kitabede de adına rastlanılan Behram Paşa'nın 1564 tarihinde Diyarbakır Beylerbeyi olan Halhallı Behram Paşa olduğu tahmin edilmektedir.

Şanlıurfa'daki hanların en güzeli ve anıtsal olanı Gümrük Hanı'na, doğu cephede eyvan şeklindeki büyük kapıdan girilir. Mermer duvarlı giriş eyvanının her iki yanında üzerlerinde dua kitabeli, mukarnaslı mihrap nişleri bulunur. Kitabelerin sağında ve solunda altıgenlerin kesişmesinden oluşan geometrik geçmeli süsleme şeridi uzanır. Giriş eyvanının üzerinde yer alan mescidin doğu cephesi pencerelerin lentosundaki yatay ve dikey kesişen iki şeritli örgülerin aralarında oluşturdukları sekiz kollu yıldızlı süslemeler handaki diğer geometrik süslemelerdir.

Kare avluyu çevreleyen dükkânların üzerinde, önleri revaklı ikinci kat odaları yer almaktadır. Avlunun güney tarafındaki bedestene açılan beşik tonozlu ikinci bir kapı bulunmaktadır.

⁴⁸ Mahmut Karakaş., Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara 2012, s. 313-314.

⁴⁹ Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 314-315.

Avlunun ortasından akan Halil-ür Rahman suyu ve çınar ağaçları buraya ayrı bir güzellik vermiştir.

Hacı Kamil Hanı: Gümrük Hanı'nın güneydoğusuna yakındır. Doğu ve batıda olmak üzere iki kapısı vardır. Batı kapısı üzerindeki kitabe; *"Bu kapıyı Hacı Kâmil açmıştır. Ya Rabbi sen kendisini iki cihanda mutlu kıl. Sene 1239 (M.1823)"* anlamındadır. Kitabe metni şöyledir:

"Hacı Kamil kıldı bu babı küşad

Eyle dareynde ya Rab ana dilşad

*Sene 1239 (M.1823)"*⁵⁰.

Düzgün kesme taşlardan yapılmış olan Hacı Kamil Han'ı Urfa'daki Osmanlı hanlarının küçük, fakat güzel örneklerinden biri olup yer seviyesinden bir kaç basamak aşağıda bulunması nedeniyle halk arasında *"Çukur Han"* olarak da anılmaktadır. Kare avlunun güneyinde beş dükkân, kuzeyinde beş dükkân, doğusunda giriş tonozunun sağında bir, solunda iki dükkân, batısındaki giriş tonozunun sağında ve solunda birer dükkân bulunur.

Hacı Kâmil Hanı. Avlunun güney-doğu köşesi restorasyon öncesi.

Zemindeki dükkânların üzerinde önleri revaklı ikinci kat odaları yer alır. Revaklar, önde payelere oturan çapraz tonozlarla örtülüdür. Avlunun ortasında-

⁵⁰ Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 314-315.

ki betonarme şadırvan, eski şadırvanın yerine son zamanlarda yapılmıştır. Eski-den Halil-ür Rahman Gölü'nden gelen su bu şadırvandan akmaktaydı. Hacıkâmil Hanı 2011 yılında Şanlıurfa Belediyesi tarafından restore edilmiştir.

Köroğlu Hanı: Kürkcü Pazarı'nda olup, inşa tarihi bilinmemektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait Kadı Sicilleri'nde adının geçmesi 1800'lü yıllarda mevcut olduğunu göstermektedir. Kuzey-güney yönünde dikdörtgen küçük bir avluya sahip olan han iki katlıdır. Hana giriş, Kürkcü Pazarı'ndan, batı cephe-deki kapısından olmaktadır. Hanın güney-batı karşısındaki "*Köroğlu Kahvehane-si*" olarak bilinen büyük kubbeli yapı ile birlikte "*Köroğlu*" lakaplı biri tara-fından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.

Kumlu Hayat Hanı : Keçeci pazarı mevkiinde, Tarihi Dabbakhane Kah-vehanesi'nin kuzeyine bitişiktir. Kitabesi olmadığından kesin inşa tarihi bilin-memektedir. XIX. y.y. başlarına ait olduğu tahmin edilmektedir.

Kumlu Hayat Hanı. Giriş eyvanından doğuya bakış.

Kesme taşlardan inşa edilmiş yapıya, batı cephedeki 4 m. derinliğinde be-şik tonozlu eyvandan girilir. Kare avlunun kuzey taraflarında, arka duvarları komşu evlere ait olan ve önde üç payeye oturan, çapraz tonozla örtülü dört me-kân bulunur. Bu mekânların kemer araları sonradan örülerek oda haline getiril-miştir. Avlunun güneyinde, birinden diğerine kapı ile geçilen yaklaşık 4 m. de-rinliğinde tonozla örtülü iki mekân bulunur. Bunlardan doğuda olanı avluya bir kapı ile açılmaktadır. Batıdaki mekân eyvan şeklinde olup önu sonradan örül-

müştür. Avlunun batısında, ortada beşik tonozlu giriş eyvanı, bunun kuzeyinde hancı odası yer alır. Giriş eyvanının avluya bakan güney yanında, avluya açık küçük bir mekân ve dama çıkan merdiven bulunur. Giriş kapısının sağında ve solunda çapraz tonozlu kürkü dükkânları bulunmaktadır.

Halil-ür Rahman Gölü'nden çıkan ve bazı han ve camilerden geçerek bu hana ulaşan su kanalının giriş eyvanından açıktan geçtiği yaşlılar tarafından söylenmektedir. Bu kanalın üzeri sonradan bazalt değirmen taşı ile kapatılmıştır. Yapının esaslı bir onarıma ihtiyacı vardır.

Mencek Hanı : Mencek adına ilk defa H.775/M.1373 tarihli Emir Mencek İbni Abdullah Vakfiyesinde rastlanılmakta ancak bu vakfiyede; Sarraf Seyfeddin Hanı, Pirinç Hanı, Meyve Hanı ve Sebil Hanı'nın adlarının geçmesine karşın Mencek Hanı'ndan söz edilmemektedir.

Osmanlı dönemine ait, H.1048/M.1638 tarihli el-Emir Ebu'l Cevad Mencek vakfiyesinde bu han'dan söz edilmekte Ebu'l Cevad Mencek'in "*Şerefli Kölemenlerden*" olduğu belirtilmektedir. Mencek Hanı'ndan ayrıca H.1128/M.1716 tarihli Ayn-ı Zeliha binti Hacı Ali vakfiyesinde de söz edilmektedir. Bunlara dayanarak hanın 1638 tarihinde mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Yine, H.1137/M.1724 tarihli Mevlana el-Hac Abdurrahman Efendi bin Mustafa Çelebi vakfiyesinde "*El-Hac İbrahim Efendi Eşşehir bi Mencekzade*" adının geçmesine dayanarak "*Mencek*" ailesinin XVIII. y.y. başlarında Urfa'da yaşadığı söylemek mümkündür.

Mencek Hanı'ndan; H.1280/M.1863 tarihli bir vakfiyede Çadırcı Pazarı yakınında olduğu belirtilerek "*Mencek Hanı*", H.1299/M.1882 tarihli Hacıkâmilzade Hacı Mehmet Efendi Vakfiyesi'nde ise "Tüccar Pazarı"nda olduğu belirtilerek "Mencekoğlu Ham" olarak bahsedilmektedir.

Düzgün kesme taşlardan yapılmış olan yapıya kuzey cepheden, çapraz ve beşik tonozlarla örtülü bir dehlizden girilir. Kare avlunun doğu, batı ve güney cephelerinde beşik tonozlarla örtülü dörder, kuzey cephesinde iki dükkân bulunmaktadır. Bunların üzerinde revaklı ikinci kat odaları yer almaktadır. Doğudaki revaklar payeli, batı, kuzey ve güneydekiler sütunludur. Payeli revaklar çapraz tonoz, sütunlu revaklar lento taşlarla örtülüdür. Avlunun güney-batı köşesine her iki katta eyvan biçimi verilmiştir. Mencek Hanı 2011 yılında Şanlıurfa Belediyesi tarafından restore edilmiştir.

Mençek Hanı

Millet Hanı (Han-ı Delilan): Karakoyun Deresi'nin kuzey kenarında yer alan, Samsat Köprüsü ile Hacı Kamil Köprüsü arasında bulunan Millet Hanı, Türkiye'nin en büyük hanlarından olup Osmanlı döneminde Şanlıurfa'da inşa edilen ilk anıtsal yapı özelliğini taşımaktadır.

Handa her hangi bir kitabe bulunmadığından inşa tarihi hakkında bilgi vermek zorlaşıyordu. Hanın kuzey kesimdeki bölümünün güney cephesinin batı köşesinde yer alan kapının üzerindeki dikdörtgen boşluğun kitabeye ait olduğunu biliniyor, ancak kitabenin kırılmış ve kaybolmuş olabileceği düşünülüyordu.

A.Cihat Kürkçüoğlu, geçtiğimiz yıllarda bu kitabe boşluğunun ölçülerini almış, "*Urfa Müzesi'ne götürülmüş olabilir*" düşüncesi ile müzede araştırmaya başlamıştır. Kürkçüoğlu, Müze bahçesinde bu ölçülere tıpatıp uyan, hatta kitabe boşluğunun altındaki bir girintinin oyulmuş olduğu bir kitabe görmüş ve bunun Millet Hanı'na ait olduğunu tespit etmiştir. Araştırmacı Mahmut Karakaş bu kitabeyi "*Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*" adlı kitabında "*Delilan Hanı Kitabesi*" olarak tanıtmış ve kitabeyi yazan Birecikli Şair Sakıp Efendi'ye dayanarak bu hanın Birecik'te olabileceği yorumunda bulunmuştur.

Kitabe metni şöyledir:

Maşaallah

Cenab-ı hazret-i mir-i kerem ol Meho Beg kim

Huda'dan mahz-i lütf oldukda beyane zat-i zi-şanı

*Hemişe sarf edüb evkatını asar-ı hayrata
Uluvv-i himmeti ma'mur kıldı nice viranı
Mine'l-cümle yıkılmış pür harab olmuş iken bu han
İmaret kıldı nev tecdiden biavnullah banî
Çün oldu himmet-i isnâ aşer Sakıb dedim tarih
Meho Beg eyledi nev i'mar bu han-ı delilanı
Fi sene 1249 (M.1833)⁵¹.*

Kitabede; Kerem sahibi Meho Beg'in Allah'ın lütfu ile bütün vaktini hayr eserler için sarfettiği belirtilmiş, bir çok harabe hale gelmiş yerleri imar etmiş olduğu gibi, bu harabe olmuş hanı da Allah'ın yardımıyla temelden yeniden yaptırdığı, Şair Sakıb'ın da kitabesini yazdığı ve " *Meho Beg eyledi nev i'mar bu han-ı delilanı* " mısrasıyla tarihini H.1249/M.1833 olarak düşürdüğü ifade edilmiştir.⁵²

Bu kitabe, han ile ilgili olarak önemli ipuçları vermektedir. Birincisi; 1833'de tamamen harap olan taş bir yapının en az 200-250 yıllık olması ve 16. yüzyıl başları veya ortalarına, yani Yavuz Sultan Selim'in ya da Kanuni Sultan Süleyman dönemine denk gelmesini gerektiriyor olmasıdır. Bu görüşten hareketle, Diyarbakır'da Hüsrev Paşa tarafından 1521-1527 tarihleri arasında yaptırıldığı bilinen "Deliller Hanı" ile aynı dönemde yaptırılmış olabileceği akla gelmektedir.

İkincisi ise; Hacca giden kervanlara rehberlik eden delillerin (rehberler) burada konaklamasından dolayı hanın esas adının, "*Han-ı Delilan*" (Deliller Hanı) olduğudur.

"*Millet*" teriminin Osmanlı'da Hristiyan tebaa için kullanıldığı dikkate alınarak, "Millet Hanı" adının, 1915 yılındaki Ermeni tehciri sırasında doğudan gelen Ermeni kabilelerinin bu handa toplanması ve buradan Suriye'ye gönderilmesi olayından kaynaklandığı düşünülüyordu. Ancak; 15 Cemaziyelahir 1303 (21 Mart 1886) tarihli bir vekâlet kaydındaki, Millet Hanı'nın "*Ermeni Milleti'ne mahsus*" olduğuna ve bu millete ait "*Kebir Kenise Fukarası Evkafına merbut*" (Büyük Kilise Yoksulları Vakfı'na bağlı) bulunduğuna dair bilgiden "Millet Hanı" adının tehcirden çok önce, 1886 tarihinde kullanıldığı anlaşılmıştır.⁵³

⁵¹ Mahmut Karakaş, a.g.e., s. 310-311.

⁵² Mahmut Karakaş, a.g.e., s. 310-311.

⁵³ Yasin Taş., a.g.t., s.367.

Millet Hanı kitabeli kapısı (Alman Yetimhanesi olarak kullanıldığı yıllarda)

Kesme taşlardan inşa edilmiş olan han, biri kuzeyde, diğeri güneyde avlusu olan iki ayrı yapıdan oluşmaktadır. Her iki avlunun çevresinde, ortasından kalın payelerle bölünmüş, birbirleriyle bağlantılı, çapraz tonozlarla örtülü, arka duvarlarında yemlikler bulunan geniş mekânlar yer alır. Bu mekânlar yer yer aralarından duvarlarla bölünerek odalarda dönüştürülmüştür.

Kanaatimize göre, harap olan bu han 1833 yılında yeniden yapılırken orjinal mimarisine uyulmamış, kuzeydeki bölüm yine han olarak

işlevlendirilmiş ve bu bölümün güney cephesinin batı kesimine yukarıda kitabelerini verdiğimiz, iki yanında aslan kabartmaları olan portal yapılmıştır. Güneydeki bölüm ise askeri kışla olarak işlevlendirilmiş ve bu bölümün girişi, güneydeki Karakoyun Deresi tarafından düzenlenmiştir. Böylece her iki bölüm bağımsız hale getirilerek girişleri ayrı kapılardan sağlanmıştır.

Eski fotoğraflarda, kuzeydeki yapının iki katlı olduğu, bu yapının güney cephesinin batı köşesindeki portal üzerindeki kitabe ve bunun sağında ve solundaki aslan kabartmaları görülmektedir. Son dönemlerde kitabe yerinden sökül-müş, arslan kabartmaları ise kazınarak silinmiştir. Fotoğraflarda görülen ikinci katlar yıkıldığından günümüze ulaşmamıştır.

Millet hanının elimizdeki en eski fotoğrafı Sultan II.Abdülhamid'in 1880-1890'lı yılları arasında çektiği fotoğraflardan oluşan ve "Yıldız Albümleri" olarak bilinen albümlerde yer almaktadır. Buradaki bir fotoğrafta hanın kışla bölümünün güney cephesi görülmekte ve altında Osmanlıca "*Urfa'da Redif Asker-i Şahanesi'nin mahsus derunudur*" yazmaktadır. Buradan yapının o yıllarda redif askerlerinin kışlası olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Millet Hanı, on dokuzuncu yüzyıl sonlarından 1920 yılına kadar Alman Yetimhanesi olarak kullanılmıştır. Hristiyan çocukların himaye edildiği bu yetimhanenin yatakhaneğinde uyuyan, avlusundaki havuzun kenarında ayaklarını serinleten ve hanın kuzey bölümünün güney cephesinin batı kesiminde yer alan kitabeli kapının önünde çocukları gösteren fotoğraflar elimizde mevcuttur.

Güneydeki kışla bölümü bu işlevini 1970'li yılların sonlarına kadar sürdürmüştür. Askeriyenin burayı terk etmesi ile hanın her iki bölümü 1980'li yıllarda Urfa Belediyesi tarafından kullanılmaya başlanılmış, belediyenin odun pazarı ve marangozhane gibi bazı birimlerine hizmet vermiştir. Daha sonra belediye tarafından da terk edilen han, yaklaşık 20 yıl kaderine bırakılmış ve harap duruma gelmiştir.

Vali Muzaffer Dilek döneminde (2001-2003) hanın restore edilerek Topkapı Sarayı'ndan sonra Türkiye'nin en büyük müzesi ve Kültür Merkezi haline getirilmesi için çalışmalara başlanılmış, ancak Sayın Dilek'in Afyonkarahisar valiliğine atanmasıyla bu proje gerçekleşmemiştir.

Han, daha sonraki Vali Yusuf Yavaşcan zamanında İl Özel İdaresi tarafından yap-işlet-devret modeli ile turizm amaçlı kullanılmak üzere özel bir firmaya tahsis edilmiş ve bu firma tarafından hazırlanan restorasyon projesi, Şanlıurfa Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Bölge Kurulu'nun 29.03.2010 tarih ve 1076 sayılı kararı ile uygun görülmüştür. Daha sonra başka bir firma tarafından proje-

si ile birlikte devralınan handa, restorasyon çalışmalarına başlanılmış olup çalışmalar devam etmektedir.

اورخام، ریدف عائر، حانہ سہ قسوی دیویر - 90430

Millet Hanı XIX.yüzyıl sonlarında "Redif Askeri Şahanesi" olarak kullanıldığı yıllarda. Fotoğrafın altında Osmanlıca; "Urfa'da Redif Asker-i Şahanesi'nin mahsus derunudur" yazılıdır.

Samsat Kapısı Hanı (Avşaroğlu Hanı): Samsat kapısı yakınında, Telfitr Tepesi'nden inen surların yerindedir. Avşaroğlu ailesinin mülkiyetinde olduğundan Avşaroğlu Hanı olarak da bilinmektedir. İnşa tarihi bilinmemektedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde adının geçmesine dayanarak 17.yüzyıl ortalarında mevcut olduğu söylenebilir.

Kesme taşlardan inşa edilmiş olan yapıya kuzey cepheden, beşik tonozlu eyvanlı kapıdan girilir. Kare avlunun etrafı tek kat halinde tonoz örtülü dükkânlarla çevrelenmiştir. Hanın kuzey duvarlarını Urfa şehir surlarının Samsat Kapısı kesimi oluşturmakta, yapı sur duvarlarının güneyinde (şehir tarafında) yer almaktadır.

Samsat kapısı Hanı, kuzeydeki giriş cephesi. (1960'lı yıllar).

Samsat Kapısı Hanı, son zamanlarda esaslı bir restorasyondan geçirilmiş ve “Cevahir Han” adıyla turizmin hizmetine sunulmuştur.

Şaban Hanı

Kürkçü Pazarı'nda, Şabah Hamamı'nın karşısında bulunan bu hanın kitabesi yoktur ve inşa tarihi bilinmemektedir. H.115/M.1703 tarihli Şabaniye Medresesi Vakfiyesi'nde, gelir getirmesi amacıyla Abdülnebi Çelebi'nin oğlu Şaban Efendi tarafından medreseye vakfedildiği kaydedilmiştir⁵⁴. Hanın kuzeyine bitişik Medrese 1949 yılında yıkılarak yerine “Yeni Okul” adıyla bir İlkokul yapılmış, daha sonra bu okul “Mithatpaşa İlkokulu” adıyla günümüze ulaşmıştır. Karl Müller'in “*die Karawanseraï Vordenen Orient-Berlin 1920*” (Yakındoğu Kervansarayları) adlı eserinde Şaban Hanı'nın bir çizim görüntüsüne yer verilmiştir⁵⁵. Bu görüntüde, geri planda görülen kubbenin ve minber minarenin Şabaniye Medresesi'ne veya medresenin mescidine ait olduğu tahmin edilmektedir.

Medresenin ve Hanın, H.1181 (M.1767) tarihli Kazzaz Mehmet Çelebi İbni Abdullah Vakfiyesi'nde geçen “Şaban Efendi Hamamı” ile birlikte bir külliye oluşturduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁴ Adil Özme., Urfalı (Merkez) Hanları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2000, s.41.

⁵⁵ Karl Müller., “*Yakındoğu Kervansarayları*”, (Çeviren: Ali Osman Öztürk-Şahabeddin Uzlu), Konya Ticaret Odası Yeni İpekyolu Dergisi, Özel Sayı/Aralık 2001, Konya 2002, s.164, şekil, 54.

Şaban Hanı, avlunun kuzey-doğu köşesi (Yıkılmadan Önce).

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş hana batı cephedeki taş kapıdan girilir. Tonoz örtülü giriş eyvanından sonra kare avluya çıkılır. Giriş eyvanının sağında ve solunda hancı odaları yer almaktadır. Kare avlunun çevresi iki katlı mekânlardan oluşmaktadır. Zemin katta ahırlar, ikinci katta önleri payelere oturan revaklı odalar yer almaktadır.

Harap bir durumda olan hanın doğu, kuzey ve güney cepheleri büyük ölçüde yıkılmış bir durumdadır.

Topçu Hanı (Hacı Bekir Bey Hanı)

H.1321/M.1903 tarihinde, güney karşısındaki Şehbenderiye Camii ile birlikte İran Şehbenderi (Ticari Konsolos) Parmaksızzade Hacı Bekir Bey tarafından yaptırılmıştır. Yapıldığı yıllarda "Hacı Bekir Bey Hanı" olarak bilinen yapı, 1940'lı yıllarda topçu birliğinin konuşlanmış olması nedeniyle günümüze "Topçu Hanı" adıyla anılagelmiştir.

Düzgün kesme taşlardan yapılmış yapıya, güney cepheden, eyvan şeklinde, beşik tonozlu büyük kapıdan girilir. Bu girişin sağında ve solunda odalar bulunmaktadır. Kare avlunun dört cephesinde bulunan dükkânların kuzey ve doğu cephede olanlarından önemli bir kısmı yıkılmış olup yerlerine betonarme dükkânlar yapılmıştır.

Tek katlı olan hanın sadece avlusunun batı cephesi iki katlıdır. İkinci kata çıkış, güney cephenin batı ucundaki kapıdan taş merdivenle olmaktadır.

Değişik esnaflar tarafından kullanılan ve bakımsız bir durumda olan hanın esaslı bir onarıma ihtiyacı vardır.

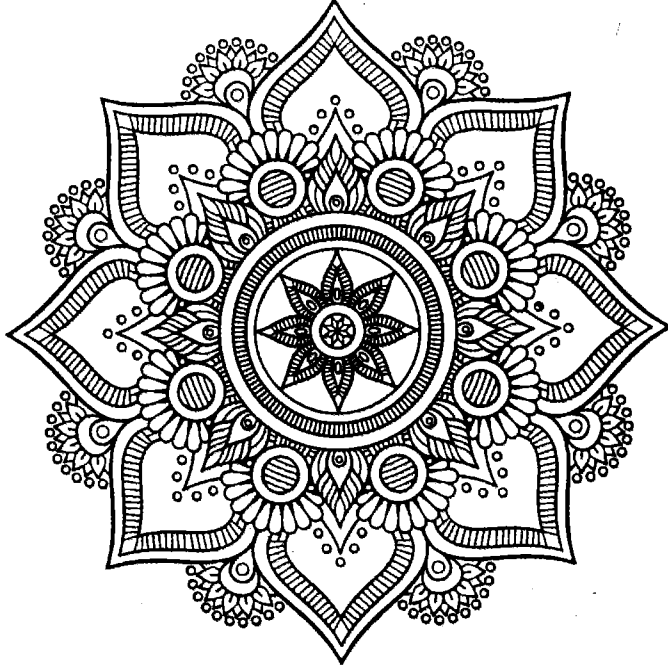
Fotograf 11. Topçu Hanı (Hacı Bekir Bey Hanı) Topçu Birliği tarafından kullanıldığı yıllarda.

KAYNAKLAR

- Fotograf 1. Bir Fransız kartpostalında Urfa Çarşısı. (Fotograf: GabrielBretocq/1919-1929).Kaynak: <http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/yerel-ozellikler/halk-hekimligi.html>
- Fotograf 2. 1900’lü yılların başlarında Bican Ağa Hanı üzerindeki Saray Oteli ve önündeki “At Meydanı”.(Fotograf: Max von Oppenheim) Kaynak: <http://www.arachne.uni-koeln.de/drupal/?q=en/node/197>
- Fotograf 3. 19. Yüzyıl sonlarında Urfa Bedesteni
- Fotograf 4. Çadırcı Pazarı Kuzeyinde, Terziler tarafından kullanılan eski “Kavafhane Çarşısı”. Fotograf: A.Cihat Kürkçüoğlu
- Fotograf 4. Çadırcı Pazarı Kuzeyinde, Terziler tarafından kullanılan eski “Kavafhane Çarşısı”. Fotograf: A.Cihat Kürkçüoğlu
- Fotograf 5. Hamavizade Muhyeddin Beg Hanı (Kışla-i Hümayun). Kaynak: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi/Yıldız Albümleri.
- Fotograf 6: Aslanlı Han kapısı.
K.A.C.Creswell,http://arcnet.org/library/images/thumbnails.tcl?location_id=9917 - Creswell Archive, Ashmolean Museum, neg. Image courtesy of Fine Arts Library, Harvard College Library).

- Fotoğraf 7. 1900'lü yılların başlarında Bican Ağa Hanı, üzerindeki misafirhane (Saray Otel) ve önündeki "At Meydanı". (Fotoğraf: Max von Oppenheim-<http://www.arachne.uni-koeln.de/drupal/?q=en/node/197>).
- Fotoğraf 8. Millet Hanı kitabeli kapısı (Alman Yetimhanesi olarak kullandırıldığı yıllarda). Kaynak: Johannes Lepsius., Ex Oriente Lux: Jahrbuch de Deutschen Orientmission, Berlin, 1903.
- Fotoğraf 9. Millet Hanı XIX.yüzyıl sonlarında "Redif Askeri Şahanesi" olarak kullanıldığı yıllarda. Fotoğrafın altında Osmanlıca; "Urfa'da Redif Asker-i Şahanesi'nin mahsus derunudur" yazılıdır. Kaynak: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi/Yıldız Albümleri.
- Fotoğraf 10. Samsat kapısı Hanı, kuzeydeki giriş cephesi. (1960'lı yıllar). Kaynak: Mahmut Ormancıoğlu Albümü.
- Fotoğraf 11. Topçu Hanı (Hacı Bekir Bey Hanı) Topçu Birliği tarafından kullanıldığı yıllarda. Fotoğraf Ömer Avni Parmaksız. (H. Zeki Parmaksız albümü).

ÜÇÜNCÜ KISIM

Şehir ve Sosyo-Kültürel Yaşam

OSMANLI'DA SİBYÂN MEKTEBLERİ VE URFA ÖRNEĞİ

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ*

İsmail ASOĞLU**

Osmanlı devrinde farklı isimlerle idâme ettirilmiş "Sıbyân Mektepleri" imparatorluğun son dönemlerine değin ilk tahsilin görüldüğü eğitim kurumları olarak kalmıştır. Mekteblere yönelik ilk ıslah çalışmaları II. Mahmud döneminde yapılmış, her veçhaye etki eden Tanzimat ve Islahat reformları ile birlikte okutulan derslerden, muallimlerin davranışlarına kadar birçok adım, XIX. yüzyılın ikinci yarısında uygulanmaya başlamıştır. Eğitim-öğretimin birleştirilmesiyle birlikte Sıbyân Mektepleri de 3 Mart 1924'te kaldırılmıştır. Biz bu makalemizde, Osmanlı dönemindeki "Sıbyân Mektepleri"nin Urfa'daki mevcudiyeti ve uygulanışını ele alarak, tarihte; Urfa'daki çocukların ilk eğitimlerini aldıkları bu mektebler hakkında bilgi vermeye çalıştık.

Osmanlı'da Sıbyân Mektepleri

Osmanlılar, Selçuklular'dan ve öteki İslâm ülkelerinden mekteb, küttab denen ilköğretim düzeyindeki okulları aldılar. Vakfiyelerde bunların adı Darü'ttâlim, Mekteb, Mektebhâne, Muallimhâne, Darü'lilm şeklinde geçer. Halk ise bunlara mahalle mektebi, Sıbyân mektebi derdi.¹ Bu mekteblerin hocalarına "muallim", yardımcılarını "kalfa"(halife) denilmiştir. Mektebler ilk tahsilin verildiği yerler olup, sabi denilen beş-altı yaşındaki çocuklar okuduğu için sıbyân mektepleri adını almıştır.² Mektebler, İstanbul dışında pek gelişme gösterememiş, Anadolu'da ise politik ve sosyal tarihin bir sonucu olarak Tanzimat'ın ilanından sonra kısmen uygulama alanı bulmuştur. XIX. yüzyıla kadar sıbyân okullarının belli bir yönetmeliği, herhangi bir makamca düzenlenmiş bir öğretim programı yoktu. Öğretmenler, ya az çok medrese öğretimi almış kimseler, ya da çoğunlukla câmilerde imâmlık veya müezzinlik yapmakta olan kişilerdi.³ Sıbyân mekteplerine yönelik ilk ciddi adım II. Mahmud döneminde atılmıştır. Eğitimle ilgili 1824 yılında yayımladığı ferman, ilköğretim zorunluluğuna iliş-

* Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

**Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

¹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1997'ye)*, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1997, s. 72.

² M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul 1983, s. 201.

³ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 96.

kindir. Fakat bu fermanın uygulandığı söylenemez. İstanbul'da dahi tamamen uygulanmamıştır.⁴

Tanzimat'ın ilanından bir müddet önce 1838'de Umûr-i Nâfia Meclisi'nde mektebler için hazırlanan bir lâyhada mektebler küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayrılmış, küçük mahalle mekteblerinde hece ile iki hatim indirilmesi; büyük mekteplerde (Sınıf-ı sâni) ise kulak dolgunluğu olması için Türkî inşâ, Tuhfe, Subha-i Sıbyân gibi eserlerin ve Birgivi'nin akâid risâlesi, ahlak risâleleri, hat ve hitâbet okutulması öngörülmüştü.⁵ 1846 yılında kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat tarafından çıkarılan fermanla ilköğretimi veren sıbyân okullarını ıslah etmekten bahsedilmiştir.⁶ 1847'de çıkarılan '*EftalinTâlim ve Tedris ve Terbiyelerine Vechile İcra Eylemeleri Lazımgelseğine Dair Sıbyân Mekâtibi Hâceleri Efendilere İta Olunacak Tâlimat*' ile ilköğretimde ciddi bir değişim sağlanmıştır. Sıbyân mektebine devam zorunluluğu, falakanın kaldırılması bahis mevzuu değişimler arasındadır. Ayakta durma, namusuna dokunmayacak derecede azarlama gibi cezaların öngörülmesi, çocukların namaz kılmaları için uyarılarda bulunma gibi düzenlemeler 1847 talimatı kapsamında getirilen yenilikler olmuştur.⁷ 1857 yılında Maarif-i Umûmiye Nezareti'nin kuruluşuna kadar geçen sürede ilköğretimin istenen şekilde gelişmesi sağlanamamıştır. Nezaret kurulduktan sonra 1862 yılında ilköğretim alanında ciddi düzenlemeler yapılmış, İstanbul ve çevresindeki bütün okulların birden düzene sokulmasında-

⁴ Cavit Binbaşıoğlu, *Başlangıcından günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2000. s.99.

⁵ Cahit Baltacı, *Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim*, T.A., c.11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 447.

⁶ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 52.

⁷ Akyüz, s.141.

ki güçlükler dikkate alınmıştır. İstanbul'un çeşitli yerlerindeki merkez olarak kabul edilen 12 okul ile çevresindeki 36 okulda yeni kuralların uygulandığı ve bir kısım okulların öğretmenlerine aylık bağlandığı görülmüştür. 1863 yılında ilköğretim mecburiyeti tekrar ilan edilmiştir.⁸

1869 Maarif Nizamnamesi her mahallede bir Sıbyân Mektebinin açılmasını öngörüyordu. Sıbyân ve Rüşdiyeler Müslüman, gayrimüslim ve kızlar için ayrı, diğerleri ise karma olmak üzere bölümlere ayrılmıştır. Bütün bu okullarda Osmanlı uyruğu diplomalı öğretmenler ders verecekler, terfilerinde "liyakat ve kıdem" esas alınacaktı.⁹ Ayrıca okulların yapım onarım giderleri ile öğretmenlerin maaşlarının ödenmesi köy ve mahalle halkına bırakılacaktı.¹⁰ 1869 Maarif Nizamnamesi'ne göre Sıbyân mekteblerinin masrafları, inşasının giderleri mahalle ya da karyesinde bulunan cemaatler tarafından karşılanacaktı.¹¹ Sıbyân mekteblerinin süresi dört yıl olacak, Elifba, Kur'an-ı Kerim, tecvid, ahlaka ilişkin risaleler okutulmakla birlikte coğrafya, Tarih-i Osmanî ve fen gibi derslerin okutulacaktı.¹² 1876'da kurulan teşkilatla Sıbyân mekteblerinin işleyişinde halkın da katılımı sağlanmaya çalışılmış ancak bir sonuç alınamamıştır. 1878 Anayasası ile (Kanûn-i Esâsî) ilköğretim mecburiyeti getirmekle, hukuken kız ve erkek çocukların eşit şekilde okutulması gereği ortaya konulmuştur. 1879'dan itibaren eski sıbyân mekteblerinin ıslahı cihetine gidilirken, modern anlamda yeni iptidai mekteblerin açılmasına hız verilmiştir.¹³

Urfa Sıbyân Mektepleri

Urfa'da sıbyân mekteplerine dair eğitim hizmetlerinin vakıflar tarafından itina ile yürütüldüğü anlaşılmaktadır.¹⁴ Kanuni Sultan Süleyman'ın padişahlığı sırasında, Urfa'da imâr faaliyetlerinde bulunan Behram Paşa'nın vakfına ait H. 976/M. 1568-1569) tarihli vakfiyede bir darü't-ta'limin inşa edildiğinden bahsedilirken mektebin muallimine de 4 akçe verilmesi ifade edilir.¹⁵ Urfa'daki Sıbyân mekteblerinin tarihi seyrinde en eski kayıtlardan biri de Evliya Çelebi

⁸ Yücel Gelişli, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü) *Türkler Ansiklopedisi*, C.15, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.36.

⁹ Çadircı, s.288.

¹⁰ Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1998, s.202.

¹¹ Düstur tertib 1., C. 2, s. 184.

¹² Düstur tertib 1., C. 2, s. 185.

¹³ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamit Hakkında Bazı Düşünceler" *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 283.

¹⁴ Mehmet Kurtoğlu, Enver Karakeçili, "Urfa'da Vakıf Kitaplar Üzerine Bir Değerlendirme" *Vakıflar Dergisi* 43, VGM Yayınları, Ankara 2015, s. 121.

¹⁵ Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Birinci Baskı, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 11.

seyehât-nâmesindedir. 1646'da şehri ziyaret eden Evliya Çelebi¹⁶, ‘‘Evsâf-ı imârât-ı varoş-ı Urfa’’ başlığı altında Urfa’yı tanıtırken sıbyân mektepleri hakkında şu bilgileri vermektedir: ‘‘Ta’rif-i mekteb-i dârü’t-ta’lîm-i sıbyân [u] tıflân-ı ebcedhân: Cümle 30 adet mektebdır. Evvelâ Kızıl Câmi’ mektebi ve Hazret-i İbrâhîm Halîl mektebi ve Sultân Hasan mektebi ve Ak Câmi’ mektebi ve bu mekteb-i sıbyânların her sene başında ıydiyyehil’at-ı fâhireleri cânib-i vakfdannâ-resîdeyet-î mânesurre ve atıyyeler ile mebzûldür. Cümlesi evkâf-ı azîmlerdir.’’¹⁷ ifadesiyle o dönem Urfa’da sıbyân mekteplerinin ismini ve sayısını vermekle beraber, ayrıca vakıflar aracılığı ile yetimlere; para keseleri, türlü hediyeler dağıtıldığını aktarmaktadır. Yine ‘‘Eşkâl-i kal’a-i Birecik’’ olarak tanıttığı Birecik’in ‘‘Tekyesi ve mekteb-i sıbyânı vardır’’¹⁸ diye bahsetmektedir. Sıbyân mektebinin yararına şartlar ihtiva eden vakıflardan biri de Şeyh Ramazan Şani’nin yaptırdığı tekkeye kendi adına tesis ettiği vakıftır. Vakfın, H. Rebiü’l-ahir 1069 (M.Aralık 1658-Ocak 1659) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre; dinî ilimler yanında diğer ilimlere de vakıf olan sâlih bir kimsenin, tek kede akıl balığ ve sıbyân olanlara Kur’an-ı Kerim öğretmek üzere muallim olarak görev yapması ve bu kişiye günlük 3 akçe verilmesi şart koşulmuştur.¹⁹ Urfa’daki câmi ve medrese sayısı göz önüne alındığında küçük mescitler hariç, çoğu câmi ve medresenin bünyesinde bir Sıbyân Mektebinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla hemen hemen her mahallede en az bir Sıbyân Mektebinin olduğunu söylemek mümkündür.²⁰

¹⁶ Yusuf Ziya Keskin, *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dinî Hayat*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 40.

¹⁷ Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu – Dizini, 3.Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 92.

¹⁸ Kahraman, Dağlı, s. 88.

¹⁹ Kurtoğlu, Karakeçili, s. 124.

²⁰ Yasin Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa’da Sosyal Hayat*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 253-254.

Merasim-i iza'andan hükümet konağında mekteb talebeleri. Vatan Mektebi/Urfa

H. 25 Zilka'de 1262 (M. 14 Kasım 1846) tarihli bir sicil kaydında göre; “Dârendevî ahalisinden el-Hâc Ali Efendi, Karaköprü köyündeki bağının gelirlerinden sıbyân muallimine ödeme yapılmasını şart koşmuştur.”²¹ H. 10 Rebiü'l-ahir 1304 (6 Ocak 1887)'de, Babü'l-Ma mahallesinde oturan Mevlana es-Seyyid Abdullah Efendi binel-Hâc Abdurrahman Efendi'nin kurduğu vakfın malları arasında bahçe, değirmen ve dükkânlar bulunmaktadır. Vakfın gelirleri ile 10 odalı bir sıbyân mektebi yaptırılacağı ve burada okuyan öğrencilere Kur'an-ı Kerim öğretmek üzere bir muallim tayîn edileceğinden bahsedilir. Bu odalardan birinde öğrenciler derslerini okuyacak, geri kalan 9 odada ise fakir öğrenciler kalacaktır.²² Bahsi geçen bu vakıf kaydı, Urfa'da sıbyân mekteplerine yönelik vakıf müessesesinin, klasik çağdan son dönem Osmanlı devrine kadarki önemini göstermektedir.

Sıbyân mektebinin idâmesi için muallimlerin alacakları ücret vakfiyelerde daima belirtilmiştir. Yusuf Paşa, Urfa'daki vakıflarına dair düzenlediği vakfiyesinde sıbyân mektebinde görev yapan muallime yevmî 10 akçe verilmesini istemiştir. Cami-i Kebir sıbyân mektebi muallimi ise 4 akçe ile vazifeliydi. Mehmed Fazıl Efendi b. el-Hac İbrahim Efendi el-Arabî, Alihan Bey Cami'nin

²¹ BOA, USS 204 Bn: 195, Ali Yıldız, *204 Numaralı Şer'iyye Sicil Defterine Göre Urfa'da Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 260.

²² BOA, USS 225, Bn: 140/1, Abdurrahman Umut, *225 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili (H.1297-1304/M.1880 1887) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2008, s. 24.

bitişğine çocukların eğitimi için bir Sıbyân mektebi açmış, bu mektebde görev yapacak muallime yevmiye 2 akçe vazife verilmesini şart koşmuştur.²³ Sicillerdeki ifade ve kayıtlardan, Urfa Sıbyân mekteplerinde çocuklara, muallimler veya câmi imâmları tarafından eğitim verildiği anlaşılmaktadır. Meselâ H. 1293 (M. 1877)'de Câmi Kebîr (Ulu Câmi) bünyesindeki Sıbyân mektebinde yevmî 4 dirhem ile muallimlik yapan Mehmed Emin Efendi'nin vefâtı üzerine câmi imâmı el-Hâc Ali Efendi b. Halîl bu vazifeye getirilmiştir.²⁴ Yine H. 15 Zilhicce 1309 (M. 11 Temmuz 1892) tarihli kadı sicilinde; 'Ali Halife bin Halil ibni Aheri Eyüb'ün vefat etmesi üzerine yevmi 5 akçe ile muallim-i Sıbyânlık görevi evladları arasından Abdurrahim'e yedine berât verilerek ihsan buyrulmuştur.²⁵ Urfa'daki Sıbyân muallimlerinin maaşları bazen çeşitli vergilerden tahsis edilmiştir. 1902'de açılacak 4 adet sıbyân mektebi için görevlendirilen öğretmenlerin maaşlarının sürekli verilebilmesi için kesilen koyunlardan alınan vergilerin bir kısmının Urfa Maarifi namına ayrılmasına karar verilmiştir.²⁶

Halep Vilayet Salnâmeleri'ne göre 1868'de Urfa merkez kazasında 21, 1869'da 34, 1871'de yine 34 Sıbyân Mektebi'nin varlığı bilinmektedir.²⁷ Maarif Nezaretince gönderilen H. 9 Muharrem 1290 (M. 9 Mart 1873) tarihli bir yazıda; Urfa Mekteb-i Rüşdiyesi'nde az olan talebe sayısının artırılması için mahalli Sıbyân mekteplerinden rüşdiyeye devam etmeyen öğrencilerin teşvik edilerek çocukların rüşdiye mektebine devam ettirilmeleri istenmiş böylece sıbyân mektebi sonrası eğitimin sürdürülmesi amaçlanmıştır.²⁸

H.1299 (1882) tarihli Halep Vilayet Salnamesine göre Halep vilayet okulları içerisinde Urfa'da toplam gayrimüslim okul sayısı 20 tane olup; öğrenci sayısı 1.140'tır. Buna karşılık Müslüman okul sayısı 54 olup öğrenci sayısı 1.016'dır.²⁹ 1885 senesinde ise Urfa Kazasında 44 Sıbyân mektebinde 756 çocuk okumaktadır.³⁰

²³ Bahattin Turgut, *Urfa Vakıfları (1850-1900)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 98.

²⁴ Taş, s.254.

²⁵ BOA, UŞS Dn: 220, Bn: 695.

²⁶ BOA, Dn: 543, Fk DH. MKT, Bayraktar, s.48,49.

²⁷ Şehnaz Öztürk, "*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa'da Eğitim*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006, s. 33.

²⁸ BOA, Dn :9 Gn :89 Fk: MF.MKT.

²⁹ Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Mehmet Koçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Ankara, ORSAM Kitapları, Orsam Yayınları, Ankara 2012, s. 65.

³⁰ Abdullah Ekinci, "*Urfa'nın Kayıp Yılları ve Urfa Lisesi*", http://www.sanliurfa.com/haber21529-Urfanın_Kayip_Yillari_ve_Urfa_Lisesi.htm.

OKUL	G. Müslim Okulu		İslâm Sıbyân O.		Rüştiye		İlmiye Medresesi	
Kaza	Talebe	Adet	Talebe	Adet	Talebe	Adet	Talebe	Adet
Urfa	1,134	18	756	44	4	1	500	8
Birecik	55	2	34	0	7	1	0	7
Rumkale	0	0	26	1	1	1	0	0
Suruç	0	0	0	0	0	0	0	0
Toplam	1.190	20	1,016	5	202	3	00	5

Urfa'da Sıbyân mekteblerinin yanı sıra gayrimüslimlere ait ilkokullar da bulunmaktaydı. Cuinet'e göre; "1890'da Urfa ve kazalarında; 2 Latin ilkokulunda 90, 6 Katolik Ermeni ilkokulunda 344, 8 Gregoryan Ermeni ilkokulunda 460, 1 Protestan Ermeni ilkokulunda 190 ve 1 Jakobin Cemiyetine ait Süryânî ilkokulunda da 50 öğrenci okumaktaydı."³¹

Sıbyân mekteblerindeki eğitimin Urfa özelinde nasıl gerçekleştiğini o dönemde Urfa'da yaşayan Hasan Açıralı; "Bazı cami avlularındaki hücrelerde yalnız Kur'an-ı Kerim okutan hususî muallimler vardı. Güzel yazı yazmayı öğrenmek isteyen çocuklar bir hüsn-ü hat öğretmenine gitmeye mecbur olurlardı. Bu okullarda Kur'an-ı Kerim'i bitirenler medreselere girerlerdi." sözleriyle Sıbyân mekteblerinin medrese öncesi eğitim sürecinin ön safhasını oluşturduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Urfa insanının sade mekteble kalmayıp güzel yazma sanatına olan merakını da dile getirmektedir.³²

Sıbyân mektepleri genellikle câmiî ve medreselere bitişik inşa edilmiştir. Bu mimari yapılanmanın, tüm Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, Urfa'da da aynen uygulandığı görülmektedir. Halilürrahman Medresesi'nin batı taraftaki revak dizisinin kuzey ucundan 11 basamaklı bir merdivenle kubbeli odanın damına çıkılmaktadır. Revaklar kısmından biraz daha düşük olan odaların üstü betonla kaplanmıştır. Medrese odalarının, kubbeli odadan sonraki kuzey uzantısında iki oda daha bulunmaktadır ki, birer kapı ve ikişer pencere ile doğuya açılan bu bölümün külliye'nin Sıbyân mektebi olduğu tahmin edilmektedir.³³ Abdurrahman Efendi (Harran Kapı) Medresesi'nin vakfiyesinde, vazîfeliler ve ücretleri hakkında bilgiler verilmekte, muallimhâne ve sıbyân-ı Müsliminden bahsedilmektedir. Buna göre burada aynı zamanda sıbyân mektebi de bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁴ Çakeri Cami'nin batı duvarının köşesinde dört kartuş içerisinde alınmış iki satırlık kitabe metni yer almaktadır. Çoğu kısmı okunamayan bu metinden, caminin hemen batısında yer alan ve üzeri üç çapraz tonozla örtü-

³¹ Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı)* Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 14, Tarih Şubesi Yayınları, Elazığ 2007, s. 51.

³² Turgut, s. 97.

³³ Keskin, s.162.

³⁴ Keskin, s. 182.

lû mekânın bir mektep binası olduğu ve H. 1265 (M. 1849) yılında yapıya eklendiği anlaşılmaktadır.³⁵ Buranın Çakeri mahallesinin sıbyân mektebi olarak kullanılmış olduğu düşünülebilir. Günümüzde mevcut olmayan, ancak vakfiyelerde ismi geçen Sâkıbiye Câmî³⁶ şair ve mutasavvıf Sakıp Efendi tarafından yaptırılmıştır. Akarbaşı mevkiinde H.1279/M.1862 yılında inşa edilen medrese, tekke, kütüphane ve sıbyân mektebi gibi yapılardan oluşan külliye içinde bulunduğu H.1286/M.1869 tarihli Sakıp Efendi Vakfiyesi'nden anlaşılmaktadır.³⁷ Sıbyân mektebi için bizzat kendisinin yazmış olduğu kitâbeden, Sıbyân mektebinin medreseden iki yıl önce 1277 (1860-1861)'de yapıldığı anlaşılmaktadır. Kitabe şöyledir:

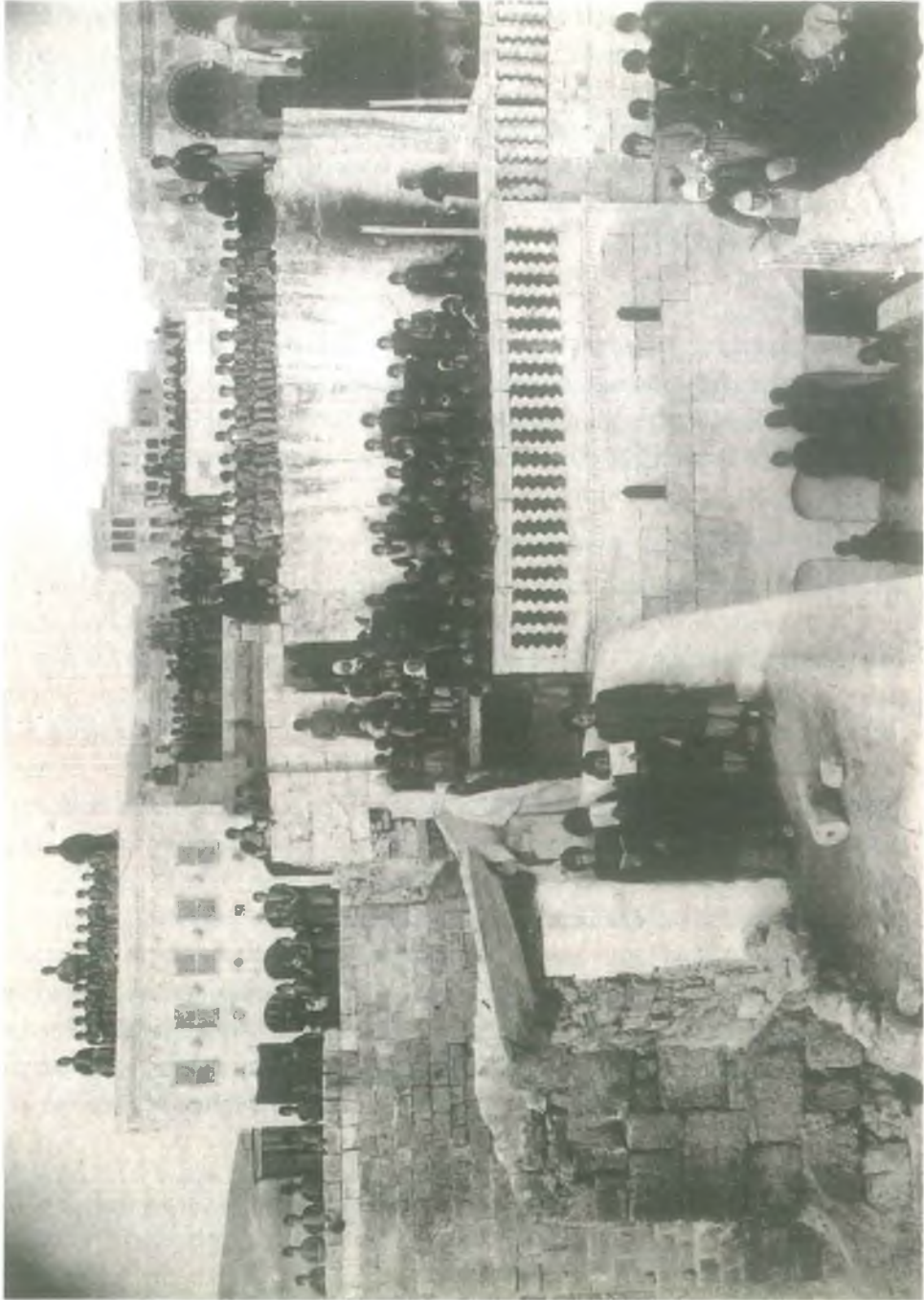
*"Kamûevlâd-ı İslâmı Cenab-ı Vahibü'l-ihsân
Ede ilm ü kemâli ma'rifetle Halikü'l-akran
Yetim ile fakir evlâdını hasbî okutmak için
Bu hücre lutf-ı Hakk'la oldu her inşad-ı abâdan
Dü âlemde şeref bahş-ı saadet ilm ü irfandır
Okuttur hem oku zinhar kalma cahil ü nâdan
Sevab olur ümidiyle SÂKİB söyledim tarih:
Gedâ eytâm için oldu bina bu mekteb-i Sıbyân
Hicri 1277"³⁸*

³⁵ Muhammet Arslan, *Şanlıurfa'da Osmanlı Dönemi Cami ve Mescit Mimarisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2009, s. 38.

³⁶ A. Cihat Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa" (Mimari, Dini Mimari, Camiler-Mescidler), *DİA*, C. 38, Türk Diyanet Vakfı Yayınlar, Ankara 2010, s. 343.

³⁷ Keskin, s. 99.

³⁸ Keskin, s. 188.

H.1316 (1898) Haleb Vilayet Salnameleri'ne göre de Urfa Sancağı merkez kazasında 31 İslâm mektebi bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren Urfa merkez kazasında ilk kez iptidai mekteblerinin ismine rastlanmaya başlamış-

tır.³⁹ İptidai mekteblerin açılması Sıbyân mekteblerini bir anda ortadan kaldırmamıştır. Nitekim salnamelere göre; 1326 yılı verilerine, yani 1908'de vilayet genelinde 87 Sıbyân ve 700 adet talebesi bulunduğu bilinmektedir.⁴⁰ 1908'de Urfa da modern okullar arasında mülkiye idâdi mektebi, İbtidai mektepleri, İnas ibtidai mektebi, sanayi mektebi ile Suruç ve Birecik Kazalarında rüştiye-i mülkiye mektepleri bulunurken, Sıbyân mekteblerinin de varlıklarını devam ettirdikleri görülmektedir.⁴¹

Sonuç

Kuruluşundan Tanzimat'a kadar Osmanlı Devleti'nde sistemli bir eğitim politikasından bahsedilemez. Eğitim sahasında öncelikli olarak vakıflar etkin rol oynamıştır. Vakıfların eğitim alanında etkin oldukları kurumların ilki Sıbyân mekteblerinde kendini göstermiştir. Mekteblerin yapımı, masrafları gibi giderleri hayırseverler tarafından karşılanmıştır.

Mekteblerin temel programı Kur'an-ı Kerim eğitimi üzerine olmuştur. Ancak zamanla müfredatlarında değişikliğe gidilerek fen, coğrafya, tarih gibi dersler okutulmuştur. İlköğretim aşaması olarak görülen bu okulların hocaları yetişkin, ehl kişiler olmayıp, 1847'ye kadar hocaların yetiştirilmesi adına bir düzenlemeden bahsetmek mümkün değildir. 1847 tarihli bir talimatla Sıbyân mekteblerine hoca yetiştirmek amacıyla kanunlar çıkarılmıştı. Mekteplerin hocaları sadece erkekler olmayıp, kadınlar da hocalık yapmıştı. 1879'dan itibaren eski Sıbyân okulları, yerini modern anlamda yeni iptidai mekteplerine bırakmıştı. Ülke genelinde Sıbyân Mekteblerinin uygulanış şekli Urfa'da da aynen tatbik edilmiştir. Mekteblerin giderleri hayırseverler sayesinde, vakıflar aracılığı ile yürütülmüştür. İhtiyaç dâhilinde şehrin farklı kurumlarına tahsis edilen ödeneklerden Sıbyân mekteblerine yardım edildiği, bu şekilde mekteblerin idamesine önem verildiği anlaşılmaktadır. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanlarıyla gayrimüslimlere tanınan eğitim serbestiyeti, Urfa gayrimüslimlerinin bu alandaki etkilerine ve etkinliklerine olanak sağlamıştı. Nitekim bu durum, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Urfa'daki gayrimüslim okul ve öğrenci sayısındaki artıştan anlaşılmaktadır.

³⁹ Öztürk, 33, 34.

⁴⁰ Eroğlu, Babuçoğlu, Koçer, s. 66.

⁴¹ Abdullah Ekinci, "Tarihsel Süreçte Urfa'da Değerler ve Kırılmalar" *ŞURKAV Dergisi*, Kurtuluş Matbaası, Şanlıurfa 2013, s. 15.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

- BOA, Dn: 543, FK DH. MKT., BOA, Dn :9 Gn :89 Fk: MF.MKT., BOA, DH.SAİDd: 5/403., BOA, DH.SAİDd: 8/429., BOA, DH.SAİDd: 8/425., BOA, DH.SAİDd: 8/374., BOA, DH.SAİDd: 8/405., BOA, DH.SAİDd: 2/426., BOA, DH.SAİDd: 4/430.

Urfa Kadı Sicilleri

- 204, 217, 211, 220, 225.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1997'ye)*, 6. Baskı, İstanbul, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1997.
- BALTACI, Cahit "Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim", *Türkler Ansiklopedisi*, c.11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- BAYRAKTAR, Hilmi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı)*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 14, Tarih Şubesi Yayınları No: 12, Elazığ 2007.
- BİLİM, Cahit Yalçın, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, 2.Baskı Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No 1348, Eskişehir 1998.
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit, *Başlangıcından günümüze Türk Eğitim Tarihi*, 1.Baskı, Anı Yayıncılık, Ankara 2000.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 2.Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- Düstur tertib 1 Cilt 2.
- EKİNCİ, Abdullah, "Tarihsel Süreçte Urfa'da Değerler ve Kırılmalar" *ŞURKAV Dergisi*, Kurtuluş Matbaası, Şanlıurfa 2013.
- "Urfa'nın Kayıp Yılları ve Urfa Lisesi, http://www.sanliurfa.com/haber21529-Urfanın_Kayip_Yillari_ve_Urfa_Lisesi.htm.
- EROĞLU, Cengiz, Babuçoğlu, Murat, Koçer, Mehmet, "Osmanlı Vilayet Salname-leri'nde Halep, Ankara, ORSAM Kitapları No: 32012, Orsam Yayınları, Ankara 2012.
- GELİŞLİ, Yücel, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyân Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü) *Türkler Ansiklopedisi*, c.15, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- KARAKAŞ, Mahmut, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Birinci Baskı, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995.
- KAHRAMAN, Seyit Ali, Dağlı, Yücel, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu – Dizini*, 3.Kitap, 1.Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

- KESKİN, Yusuf Ziya, *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, 1.Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi(1773-1923)*, 1. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979.
- KODAMAN, Bayram, "II. Abdülhamit Hakkında Bazı Düşünceler" *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- KURTOĞLU, Mehmet, Enver Karakeçili, "Urfa'da Vakıf Kitaplar Üzerine Bir Değerlendirme" *Vakıflar Dergisi* 43, VGM Yayınları, Ankara 2015.
- KÜRKÇÜOĞLU, A. Cihat, "Şanlıurfa" (Mimari, Dini Mimari, Camiler-Mescidler), *DİA*, C. 38, Türk Diyanet Vakfı Yay, Ankara 2010.
- OKULU, Mehmet Fatih *Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Urfa Sancağı Uleması (1850-1923)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.
- ÖZTÜRK, Şehnaz, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa'da Eğitim", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006.
- PAKALIN, M.Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3. Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul 1983.
- PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, İkinci Baskı, Yargı Yayınevi, Ankara 2009.
- TURGUT, Bahattin, "Urfa Vakıfları (1850-1900)", Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- UMUT, Abdurrahman, "225 Numaralı Urfa Şerhiye Sicili (H.1297-1304/M.1880-1887) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2008.
- YILDIZ, Ali, "204 Numaralı Şerhiye Sicil Defterine Göre Urfa'da Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hayat", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

URFA KADI MAHKEMESİNDE MÜVEKKİLLER VE GAYRİMÜSLİM DA'VA VEKİLLERİ

İsmail ASOĞLU*

Vekâlet; başkasının işini görmeye memur olma, başkasının yerine işi yürütme, vekillik için kullanılan hukukî bir terimdir.¹ Duruşmalarda bulunma zorunluluğu düzenlemesi karşısında kişilerin kendilerini bir temsilci aracılığı ile temsil ettirebilmelerinin ihtiyaç haline gelmesiyle vekillik ortaya çıkmıştır.² Kendisine iş tevdi edilen tarafa vekil, tevdi edilen işe müvekkelün-bih, işin sahibine müvekkil, vekil kılmaya tevkil denir.³ Bu kökten türeyen "tevekkül", Kur'an-ı Kerim'de kırk dört âyette, "kefil, güvenilir dost, koruyucu ve yardımcı" olarak Allah'ın sıfatları arasında, yirmi dört yerde geçer.⁴

İslâm'daki da'vâ vekilliği, 1875 yılında "Mekteb-i Hukuk'un" açılmasına kadar Osmanlı devletinde de bulunmaktaydı.⁵ İslam hukukunda ve Tanzimat devrine kadar Osmanlı yargı sisteminde Batı ülkelerindekine benzer, "baro" gibi bir mesleki örgüte bağlı olarak görev yapan avukatlara rastlanmaz.⁶ Avukatların yerine tezvir, müzevvir, ayak kavafı, da'vâ vekili, muhâmî gibi kavramlar ile anılan kişiler avukatlığa benzer görevlerde bulunmuşlardır.⁷ Tanzimat dönemi içerisinde (1875 yılına kadar) yapılan kanunlaştırma hareketleriyle, avukatlık kurumunun doğuşuna zemin oluşturabilecek bazı düzenlemeler yapılmıştır.⁸ Mesleğin hukukî normlarını belirlemek için nizamnâmeler yayınlanarak da'vâ vekili olacak şahıslarda aranacak koşullar maddeler halinde kanûnlaşmıştır. 1861 tarihli *Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Nizâm-nâmesi* ile birlikte tarafların bizzat mahkemeye gelmeleri ya da güvenilir bir vekil tayin etmeleri mecburi kılınmıştır.⁹ Da'vâcının mahkemeye gelemediği durumda mahkemenin kabul edeceği sıfatta bir vekil tayin etmesinin uygun olacağı, 25 Muharrem 1286h./7 Mayıs 1869 m. tarihli Şura-yı Devlet Nizamnâmesi'nin altıncı maddesinde izah edilmiştir. 1874 yılında, Adliye Nezaretinde oluşturulan bir komis-

* Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora.

¹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, 12. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul 2002, s. 1497, Parlâtır, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2009, 1789.

² Müfit Mert Balak, *Türkiye'de Avukatlık Mesleği Tarihi Ve Gelişimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 8.

³ Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* (Ba'zı İstilahat-ı Fıkhiyye Beyanmadır, Madde: 1449), Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1300, s. 486.

⁴ Bilal Aybakan, "Vekâlet", *DiA*, Cilt: 43, TDV Yayınları, Ankara 2013, s. 1.

⁵ İbrahim Durhan, "Ülkemizde Avukatlık Kurumunun Tarihsel Gelişimi", *A.Ü. Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, s. 3-4, Dn: VIII, s. 27.

⁶ Durhan, s. 25.

⁷ Umut Karabulut, "Muhâmât Kanunu: Türkiye'de Avukatlık Kurumunun Düzenlenmesi Ve İstanbul Barosunda Yaşanan Tasfiyeler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi XIII/27*, 2013, s. 80.

⁸ Durhan, s. 30.

⁹ Düstur Terib 1 Cilt 1, s. 786.

yon tarafından, Mehâkim-i Nizâmiye da'vâ vekîlleri için sınav yapılmasına ve başarılı olanlara ruhsat verilmesine yönelik düzenleme yapılmıştır.¹⁰ Bu şekilde da'vâ vekîllliği için hukukî yeterliliğe sahip, uygun kişiler seçilmesi amaçlanmıştır. 16 Zilhicce 1292h./13 Ocak 1876m. tarihli Mehâkim-i Nizâmiye Da'vâ Vekîlleri Hakkında Nizâmnâme'nin ikinci maddesine göre ise Mehâkim-i Nizâmiye'de da'vâ vekâleti ile iştigal olacaklar için;

- 1- Mekteb-i hukuka devam ve tahsil-i fûnûn ile imtihan edilmiş olması,
- 2- Da'vâ vekîllliği yapacak kişinin yirmi bir yaşında olması,
- 3- Memuriyeti devlette bulunmaması,
- 4- Mahkûmen ceza görmemiş olması,
- 5- Tüccar ve sarraflık yapmış olup da resmen iflâs etmemiş veyahut iflâs eyledikten sonra kanûnen iade-i itibar edilmiş olması¹¹ gerektiği gibi şartlar getirilmiştir.

1291h./1877m, Ahmet Cevdet Paşa'nın *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyesi*'nin 11. Kitâbı, Kitâbü'l-Vekâle'de (Vekâlet Kitabı) da'vâ vekîlleriye yönelik maddeler bulunmaktadır.¹² *Mecelle*'de vekâletin genel hükümleri, çeşitleri, da'vâya vekâletin esasları, tarafların hak ve yükümlülükleri gibi bazı hususlardaki boşluklar doldurulmaya çalışılmış ancak, da'vâ vekâleti sadece özel hukuk bakımından ele alınmıştır.¹³ 1885'te "Mehâkim-i Nizamiye Da'vâ Vekîllerinin Usûl-i İntihâb ve İmtihânlarına Dair Kararnâme" gereğince; da'vâ vekîllliği mesleğine girecekler için imtihan usulü konmuş ve mesleğin şartları açıklanmıştır. Ancak bu tüzük 1901'de neşredilmiştir.¹⁴ Vekîl tayinleri genel olarak iki yöntemle yapılmıştır. İlki vekîl ve müvekkilin mahkemeye başvurusuyla gerçekleştirilmiştir. İkinci yöntem ise da'vâ yoluyla vekîllüğün şahitler ile belirlenmesidir.

Osmanlı'da, Galatasaray Sultanisi da'vâ vekîli yetiştiren ilk okuldur. Okulun dersleri Fransızca olduğundan ilk yıllarda Fıkıh ve Mecelle dışında dersler Fransızca okutulmuştur. 17 Haziran 1880'de Hukuk Mektebi açılmıştır.¹⁵ Kaptülasyonların devam ettiği devirde yabancı uyruklu avukatlar 1870 yılında İs-

¹⁰ Nevin Ünal Özkorkut, "Savcılık, Avukatlık Ve Noterlik Kurumlarının Osmanlı Devleti'ne Girişi" *AÜHF*, 52/4-2003, s. 151.

¹¹ Dustur Tertib 1 Cilt 3, s. 198., Atilla Say, Musa Toprak, *Türkiye'de Savunma Mesleğinin Gelişimi*, 2. Baskı, Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 278, Ankara 2015, s. 19.

¹² Ahmed Cevdet Paşa, s. 486-516.

¹³ İbrahim Durhan, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilâtındaki Gelişmeler", *EÜHF*, C. XII, S. 3-4 (2008), s. 104.

¹⁴ Orhan Seyfi Güler, *Avukatlık Mesleğinin Tarihçesi, Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birlikleri 1*, (Edt: Muharrem Balcı), Kurtiş Matbaacılık, İstanbul 2003, s. 389.

¹⁵ Zafer Toprak, "Baro" *Dünden Bugüne İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2, 1994, s. 58-61.

tanbul'da bir baro kurmuşlar ve bu, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar (1908) devam etmiştir.¹⁶

Dini düzenin yargı üzerindeki gücünü kaldırmaya çalışan II. Abdülhamid, Mekteb-i Nüvvab denilen okulların müfredat programlarını modernleştirerek geleceğin hâkimlerini profesyonel olarak eğittirdi. Ayrıca Mekteb-i Hukuk da'vâ vekîlleri (avukatlar) ve dernekleri (barolar) hep bu nüvvab okulları sayesinde gelişme sağladı.¹⁷ 23 Şubat 1916 tarihli "Memâlik-i Osmaniye'de Bulunan Ecneblerin Hukuk ve Vezaifi hakkındaki geçici kanûnda da avukatlık mesleğinin yalnızca Türklere ait olacağı bildirilmişti.¹⁸

Urfa Kadı Mahkemesinde Müvekkiller ve Gayrimüslim Da'vâ Vekîlleri

Urfa Kadı Mahkemesi'ne ait 25 adet sicil defterlerinin içerisindeki vesikalardan bazıları vekâlet da'vâlarını içermektedir. Mevcut defterlere nazaran erken dönem sayılabilecek 1629 tarihli 207 nolu defter hariç tutulursa Urfa ile ilgili Kadı Sicil kayıtları 1845'ten başlayarak 1906 tarihine kadar olan 60 yıllık bir süreyi kapsamaktadır.¹⁹ Mezkûr tarihler arasında Urfa'da, vekâlete bahis konuların genellikle miras, nafaka, mehr, alacak-verecek, gasp gibi hukukî durumlarda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Vekâletin kuruluşuyla taraflar arasında bir borç ilişkisi oluşur ve tarafların bundan sonra üstlendikleri borçları ifa etme yükümlülüğü başlar.²⁰ Urfa mahkemesinde, bir vekâlet verme işlemi esnasında, vekâlet verenin adı ve yaşadığı mahal belirtildikten sonra, da'vâ konusu ile birlikte vekâlet tevdi edilen şahsın hüviyeti belirtilir, tarafların kabulünü tasdik eder ifade kayda geçirilerek, vekâlet verme işlemi kadı huzurunda tescil edilmiş olurdu. Bir da'vâ vekîli müvekkilinin mülkü üzerinde yasal olarak dizayn edilmiş bir güce sahipti.²¹ Vekîl ile müvekkil arasındaki ilişki, vekâlet akdine dayanarak, vekîlin görev ve yetkileri vekâlet akdinde açıkça belirtilmişti.²² Urfa'da bir şahıs mahkeme huzurunda vekîl tayin ederken; *"işbu tarihe gelinceye değin sairlerin 'aleyimde ve benim sairleri 'aleyhinde vuku'bulmuş ve bulacak kâffe-i de'aviyi Urfa mahkeme-i şer'iyesinde ve bidayet hukuk ve mahkeme-i ticaret ve mahkeme-i ceza ve müstantık nezdinde takrire ve devâir-i sairede bidayet ve temyizen istinafen*

¹⁶ Şener Battal, Nurşen Erdem, Avukatlık Mesleğinin Türkiye'deki Tarihçesi, Ankara Baro Dergisi, 5-6, 1985.

¹⁷ Kemal Karpat, İslâm'ın Siyasallaşması (Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması), İstanbul, Timaş Yayınları, 5. Baskı, 2013, s. 273.

¹⁸ Battal, Erdem, s. 678.

¹⁹ Yasin Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 4.

²⁰ Aybakan, s. 2.

²¹ Ronald C. Jennings, "The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts", *Studia Islamica*, No. 42 (1975), pp. 150.

²² Durhan, 26.

*taleb ve da'vâ ve ahz ü kabza ve 'l-isâle ve hasbe 'l-icâb husûmet ve redd-i cevâba ve kendü imzâsıyla 'arzuhal ve levâyih ve müzekkire takdime ve hacz-i emvâl ve icrâ mu'âmelesine ve son dereceye kadar muhâkeme ve mürâfa'a ve müdafa'aya ve bi'd-derecat mütevakkıf olduğu umûrun küllisine vekâlet-i 'amme-i mutlaka-i sahiha-i şer'iyye ile tarafımdan işbu merkûm Kırkor'u vekil ve nâib-i menab nasb ve ta'yin eyledim dedikte''²³ Şeklinde vekîlin görev ve yetkileri, sorumlu olduğu hukukî konular açıkça belirtmiştir. Bütün bu işlemler neticesinde da'vâ vekîlinin tarafına bir *vekâlet hücceti* verilerek, vekîllik sıfatı resmîyet kazanmış olurdu.*

Vekîller öncelikle güvenilen yakın akrabalar arasından atanırken, 1880'lerin ortasından itibaren hususi olarak vekîllik yapan ve vesikalarda *da'va vekâletiyle meşgul*²⁴ oldukları belirtilen vekîller tercih edilmeye başlamıştır. Tebaanın, vekâletlerini dönem itibariyle bu şahıslara tevdi etmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Da'vâ vekîlliğine dair kanunnâmelerin çıkışından evvel 'ehl-i tezvir' olarak adlandırılan kişiler duruşmalara katılarak da'vâların seyrine etki edebilmekteydi. Bu kişiler mahkemede yalan ve hile yoluyla vekîllik yaptıkları için defalarca şikâyet konusu olmuşlardı. Durumdan şikâyet eden halk meseleyi üst mercilere şikâyet eder, mağduriyete sebep olan bu kişilerin mahkemede bulunmasını önlemeye çalışırlardı. 1263h./1847m, Urfa'da Osman bin Veli Kâhya ehl-i tezvir olarak, şer'ân uygun olmadığı halde bazı da'vâlara karıştığı konusunda şikâyet konusu olmuştur. Saraçzade Hacı Mehmed Efendi, Hacı Osman Efendi, fetva emini Abdurrahman Mahmudzâde Mahmud Ağa gibi kimseler

²³ BOA, UŞS, Dn: 222, Sn: 192, Bn: 312.

²⁴ BOA, UŞS Dn: 227, Sn: 241, Bn: 316.

Osman bin Kâhya'nın vekâletinde olduğu da'vâların makbul olmadığını ileri sürmeleriyle Osman bin Kâhya'nın da'vâlarından men' edilmesine karar kılınmıştır. Osman'ın tezvirlikten ekonomik bir çıkar sağladığı açıktır ki bir süre sonra bu işle meşguliyete yeniden başlamış ve haksızlığa uğrayanlar çıkınca, bu sefer durum, Urfa kaimmakamı Seyyid Osman Nuri Paşa hazretlerine 'arz ve i'lâm olunmuştur.

Urfa'da, bireysel olarak vekîl tayinleri yapıldığı gibi, esnaf örgütlerinin, da'vâlarını yürütebilmek için vekîl tayin ettikleri anlaşıyor. Bakır Ağa ibni Bekir Alemdar ve Efkaroğlu Osman, Urfa'daki bahçeci esnafının vekîllik işlemlerini yürütmekteydiler.²⁵ Haliürrahman'dan câri olan suyun cümlesi şehirden çıkıp bahçeleri sakî itmekte iken Kazgancı mahallesinden Bekir ve Ahmed'in, bir yol ile suyu kendi hanelerine cereyan ettiklerinden, bahçelerin suyunun noksan geldiğinden bahçecilerin şikâyetleri vekîlleri aracılığı ile mahkemeye taşınmıştı.²⁶

6 Kânunuevvel 1320h./19 Aralık 1904m. tarihinde, devlet hazinesine ait yargılamalar için şahadetnameli da'vâ vekîli bulunmayan mahallerde veya şahadetnamesiz da'vâ vekîli istihdamına mecbur olunduğunda, vekîllere verilecek ücretin taraf-ı hasımdan tesviye olunması konusunda irâde-i seniyye yayınlanmıştır. İradede, Urfa Sancağı Defteri Hakanî Memuriyetinden gelen tahrirat üzerine; Defter-i Hakanî İdarelerine ait olan hukukî da'vâlar için vekîl bulunmayan veya bulunup da vekîl tayin edilmesi uygun olmayan mahallerde şahadetnâmesiz vekîllerin seçimi ve tayini ve bunlara icabına göre verilecek zarûri ücretlerin haksız çıkan taraftan tahsil edilmesi ve hazineye bir zarar gelmemesi gerektiği vurgulanmıştır.²⁷ Da'vâ vekîlleri arasında şahadetnâme sahibi olanlar olduğu gibi mezkûr tarihlerde şahadetnâmesiz olmalarına rağmen bazı da'vâ vekîllerinin, mahallerinde görevlerini devam ettirebildikleri anlaşılmaktadır. Bu durumun taşra bölgelerinde olması muhtemeldir.

Urfa Sancağı'nda Müslüman da'vâ vekîlleri bulunmasına rağmen da'vâ vekâletiyle meşgul olanların ekserisi gayrimüslimlerdir. Kadı sicillerine göre 1886 itibarıyla, Kadı Sicillerine göre Urfa'da da'vâ vekîlliliğiyle meşgul olduğu anlaşılan kişiler şunlardır:

- 1- Kayseriyeli Toros veledi Estiban
- 2- Protestan Bedros veledi Karabit
- 3- Ayıntablı Agob Ragıb veledi Ohan (Ohanis)

²⁵ BOA, UŞS 205, Sn: 137 Bn: 305.

²⁶ Yapılan keşif neticesinde bahçelerin zarar görmediği, bu nedenle bahçeci esnafının Bekir ve Ahmed üzerine

²⁷ Dustur Terib 1 Cilt: 8, Ankara Başvekâlet Devlet Matbaası, 1943, s. 111-112.

- 4- İbrahim Halil bin Baba 'Abeş
- 5- Protestan (Ketenciyan) Kirkor veledi Minas
- 6- Hâcî 'Ali Efendi ibni Ahmed
- 7- Süyani Ayıntablı Agob veledi Ağya
- 8- İzakil veledi Kivo
- 9- Rum Katolik Cozif veledi Nasrallah Ribat²⁸
- 10- Süryani İlyas veledi Yakob

1886-1894 tarihleri arasında 128 da'vâya vekîl tayin edilen da'vâ vekîli Toros veledi Estiban aslen Kayseriyeli olup, Bıçakçı mahallesinde oturmaktaydı.²⁹ Da'vâ vekîli olan kardeşi Agobcan veledi Estiban da Toros ile beraber vekîllik yapmaktaydı. Şehrin seçkin yerli tüccarları, toprak sahibi eşraf ve ayanları, kocalarıyla anlaşmazlığa düşen Müslim-gayrimüslim kadınların mahkemede haklarını arayan bu insanlar, Müslüman-gayrimüslim tebaa arasında bağ oluşturan kişiler olarak önemli bir misyona sahiptiler. Urfa'daki da'vâ vekilleri hukukî açıdan donanımlı kişilerdi. Da'vâ esnasında *Mecelle*'ye atıfta bulunmaları, da'vâlarına hazırlıklı geldiklerine işaret etmektedir. Rukiye Hatun'un babalarından kalan mülk menzil konusunda kardeşi Halil Efendi ve Ayşe Hatun ile anlaşmazlığa düştüğü da'vâda vekîl olan Toros veledi Estiban, menzilin Rukiye Hatun'un babasından mevrûs olup olmadığını vekil İbrahim Halil'den istifsar olunmasını talep ettiğinde, İbrahim Halil cevaben mecelle-i celilenin 1660. Maddesi³⁰ gereğince Toros'ın müvekkilesi Rukiye Hatun'ın da'vâsının dinlenilmeyeceğini iddia etmiştir. Çünkü Rukiye Hatun'un iddia ettiği menzilin, Halil Efendi tarafından 15 senedir tasarruf edildiğini öne sürmüştür. Ancak Toros, bu durumun aksini 28 şahit ile ispatlayarak da'vâyı kendi lehine çevirmiştir (16 Muharrem 1311h. /30 Temmuz 1893m).³¹

Yaklaşık olarak on yıl içerisinde 126 da'vâya vekîllik yapan Bedros veledi Karabit Urfa'da tercih edilen vekîller arasındaydı. İkâmeti Haseki mahallesinde olan Bedros'un Halil Bey Hâm'nda bir yeri bulunmaktaydı. Vekâlet kabulünü burada yapmış olması muhtemeldir. Hem Müslüman hem de gayrimüslimler tarafından hukukî bilgisine güvenilen Urfa'nın da'vâ vekîllerinden Bedros'un, şehrin her mahallesinden müvekkilleri bulunmaktaydı. Mollâlar, hâcılar, gayri-

²⁸ Bazı vesikalarda Latin Katoliği olarak geçmektedir.

²⁹ Daha sonraları Mahkeme mahallesinde sâkin olmaya başlamıştır.

³⁰ Bâb-ı Sâni, Mürûr-ı Zamân Hakkındadır. 1660. Madde: Deyn ve vedi'a ve mülk-i akar ve mirâs ve 'akârât-ı mevkûfede mukata'a veyâhûd icâreteyn ile tasarruf ve meşrûta-i tevliyet ve galle da'vâları gibi asl-ı vakfa ve 'umûma 'âid olmayan da'vâlar on beş sene terk olunduktan sonra istimâ olunmaz. Ahmed Cevdet Paşa, s. 580.

³¹ BOA, UŞS, 220, Sn: 440, Bn: 1253.

müslim a'zalar, kadınlar, muteber tüccarlar Bedros'un müvekkilleri arasındayken, zımmî-müslüman ortaklığında, vekîl olarak ta'yin edildiği de olmuştu. Bir mollânın oğlu olan Hüseyin, Karaköprü karyesinden Şaban bin Hüseyin, Hasan bin Mustafa ile beraber Kebir Kenisâ mahallesinden Boğos veledi Agob, Köşker Avanis veledi Karabit ve Davit veledi Kivo, Küpeli Kivo veledi Agob ile birlikte altı gayrimüslimin de katılımıyla mahkemede Bedros veledi Karabit'i kendilerine vekîl ta'yin ettikleri görülüyor. Bu ortak vekîl tayini, bu insanlar arasında, bir paydaşlığa işaret etmesi açısından önemlidir. Özellikle Urfalı kadınların bireysel ya da birlikte vekîl tayin etmeleri vesikalara yansımaktadır ki Kazgancı mahallesinde oturan Hafize, Münevver ve Fatma hanımlar mahkemede kendilerini temsilen Bedros veledi Karabit'i tayin etmişlerdir

Da'vâ vekîllerinden Agob Ragıb veledi Ohanis'in³² Sipahi Çarşısı'nda bir yeri bulunmaktaydı. Agob'un burayı bir hukuk bürosu olarak kullandığı düşünülebilir. Zira diğer da'vâ vekîllerinin de şehrin muhtelif çarşılarında birer yerleri bulunmaktaydı. Ragıb'ın, 1884-96 yılları arasındaki süre zarfında 114 defa kadı huzurunda vekilliği tescil edilmişti. Urfâ'nın tercih edilen avukatlarından biri olan Agob Ragıb, Esb Bazarı mahallesinde oturan, aslen Ayıntablı bir Ermeni'ydi. Sadece kendi dindaşları değil, Müslüman tebaadan da vekâletini kendisine tevdi edenler bulunmaktaydı. Şehirdeki Müslim-gayrimüslim birlikteliği, birçok olayda görüldüğü gibi vekâlet tayininde de ortaya çıkmaktaydı. Agob Ragıb'ı tercih eden birçok Müslüman kadın ve erkek bulunmaktaydı. Hatice ve Fatma³³ hanımlar, Sucu Agob veledi Karabit'in zevcesi Anna binti Ohannis, yirmi altıncı alay, beşinci bölük taburundan 'Osman ibni Halil, Hâcî Hamza mahallesi sâkinlerinden Behramzâde Ahmed b. Halil³⁴ gibi toplumun her kesimi tarafından tercih edilen bir hukuk adamıydı.

Urfâ'da gayrimüslim avukatlar, 'aşiretlerin gasp ve talanlarının akabinde mağdur olan mal sahiplerinin da'vâlarını da üstlenmekteydi. Özellikle 1892-1894 yılları arasında aşiret saldırılarına maruz kalan hayvan sahipleri, gasp olunan hayvanların asker tarafından geri alınması ile paylarına düşen meblağları hazine-i celile ve beytü'l-mâldan talep ederlerdi. Mağdurlar ise da'vâ vekîllerini hukukî işlemler için vekîl tayin ederlerdi. Örneğin; Alay Beyizâde Hâcî Müslüm eşkıyalarca kaçırılan her biri elli guruş kıymetli üç yüz yirmi iki 'adet koyunlarının bedelini alabilmek için Agob Ragıb Ohanis'i ta'yin etmiş, Ohanis'in savunmasıyla, tarafına hayvanların bedeli olarak on bin beş yüz guruş³⁵ ödenmesine kadı huzurunda karar kılınmıştır. Mahkeme kayıtları ara-

³² BOA, UŞS 227, Sn: 200, Bn: 183.

³³ BOA, UŞS, 227, Sn: 370, Bn: 389.

³⁴ BOA, UŞS, 222, Sn: 266, Bn: 447.

³⁵ BOA, UŞS, 220, Sn: 114, Bn: 807.

sında buna benzer birçok belge bulunabilmektedir. Agob Ragıb'ın avukatlığını üstlendiği önemli da'vâlardan biri de Divan Efendisi Vakfı mütevellisinin zimmetine para geçirdiği iddiasıyla vakıf hissedarlarının vekili olarak üstlendiği da'vâdır. Mevlevî şeyhlerinden Seyyid Ahmed'in vakıf gelirlerinden 3 bin 900 guruşu zimmetine geçirdiği iddiası üzerine vakfın hissedarlarından 22 kişinin Agob Ragıb'a vekâlet vermeleri ile vekâlet akdi gerçekleşmiştir. Agob Ragıb'a tevdi edilen vekâletin ayrıntıları ise şu şekildedir:

- Vakıf gelirlerinden elde edilen gelirlerden hisselerine düşen payların taraflarına müteveli tarafından i'tâya,
- Müteveli Seyyid Ahmed'in azledilmesi talebine,
- Vakfa yeni bir müteveli ta'yîn isteğine,
- Müteveli Seyyid Ahmed'in, vakıf hissedarlarının 'aleyhine açacağı bütün da'vâları dinlemeye,
- Temyîz ve istinâfa,
- vekilin imzâsıyla 'arzuhal ve müzekkire ve lâyiha takdimine,³⁶

gibi hukukî alanda gerekli bütün işlemlerin yürütülmesi bâbında Agob Ragıb'ın da kabul etmesiyle, vekâlet sözleşmesi mahkeme kâtibi Mahmud Efendi tarafından kayda alınarak resmîyet kazanmıştır. Agob Ragıb ile Bedros veledi Karabit'in taraflara vekillik yaptıkları bir da'vada, Agob Ragıb'ın *Mecelle*'ye atıflarda bulunarak savunmasını gerçekleştirmesi, Agob'un kanûnlara hâkim olduğunu ve üstlendiği da'vâlara hazırlanarak geldiğini göstermektedir.³⁷

Da'vâ vekillerinden Ketenciyan Kırkor veledi Minas Haseki mahallesinde³⁸ yaşayan bir Protestan'dı.³⁹ Hükümet Konağı kapısının bitişiğinde kain bir odayı⁴⁰ kullandığı belirtilen Kırkor'un bazı belgelerde Belediye Çarşısı'nda mukim olduğu yazılıdır.⁴¹ Narıncı mahallesinden Zübeyde hanımın mîrâs da'vâsını⁴², Câmi'-i Kebîr mahallesinden Emine ve Elife hanımlar, Kürkçüzâde Mahmud Nedim Efendi ibni Şeyh Müslüm ibni Hâcî 'Osman Ağa'nın elinde bulunduğunu iddia ettikleri mîrâs⁴³ da'vâları gibi Urfa'da birçok da'vâyı üstle-

³⁶ BOA, UŞS 227, Sn: 18, Bn: 427.

³⁷ BOA, UŞS 220, Sn: 238, Bn: 967.

³⁸ Kırkor veledi Minas bir dönem de Kadioğlu mahallesinde yaşamıştır. BOA, UŞS 221, Sn: 290, Bn: 22.

³⁹ BOA, UŞS 220, Sn: 295, Bn: 1066.

⁴⁰ BOA, UŞS 222, Sn: 10, Bn: 14.

⁴¹ BOA, UŞS 222, Sn: 56, Bn: 91.

⁴² BOA, UŞS, 221, Sn: 282, Bn: 2.

⁴³ BOA, UŞS, 221, Sn: 290, Bn: 22, Câmi'-i Kebîr mahallesinden Emine ve Elife benât Mustafa, vefât eden Kürkçüzâde Hâcî Hâcî 'Ömer Ağa ibni Seyyid Halil bin Hâcî Mehmed'in terekesinde haklarının olduğunu ileri sürerek, tereke-i mezbûri yedinde bulundurduğunu iddia ettikleri Kürkçüzâde Mahmud Nedim Efendi ibni Şeyh Müslüm ibni Hâcî 'Osman Ağa'dan talep ettikleri mîrâsa dair gerekli hukuki işlemleri takip için Kırkor veledi Minas ve Ahmet Efendi'yi vekil tayin etmişlerdir.

nen Kırkor Efendi, Urfa'nın tanınmış da'vâ vekîlleri arasındaydı. 1886-94 yılları arasında ise 108 da'vâyı üstlenmişti.

Urfa'da Gayrimüslim vekîllere oranla az olmalarına rağmen Müslüman vekîller de bulunmaktaydı. Özellikle İbrahim Halil Baba Abeş ve Hâcî 'Ali Efendiler kendi dindaş müvekkîllerinin sayısı fazla olmasına rağmen birçok gayrimüslim kadın ve erkek tarafından vekîl tayin edilmişlerdir. Müslüman ve gayrimüslim vekîllerin birbirlerine karşı şahit veya kefil olmaları, aynı meslek kolunda olan bu insanların arasındaki yakın ilişkiye dikkat çeker. Ermeni milletinden Şükrü veledi Tüfenkçi Bogos'un, Cozif veledi Nasrallah Ribat'ı vekîl ta'yin ettiğine, İbrahim Halil bin Baba Abeş şahit olarak Cozif'in vekilliğini onaylamıştı.⁴⁴ Bu hukuki karşılaşma, gün içerisindeki sıradan hayat; özel yaşam, ibadet gibi farklı yaşam şekillerinin dışında, Müslim ve gayrimüslimler arasındaki râbıtanın farklı bir boyutunu göstermesi açısından önemlidir.

Urfa'da Kadın Müvekkiller ve Da'vâ Vekîlleri

Urfa kadı sicillerinde kadınlara mahsus vesikalar genellikle mehir, miras, nafaka, nişan, evlilik, boşanma gibi da'vâları içermektedir. Bir kadının hukukî işlemlerini yerine getirebilecek birilerini vekîl olarak tayin etmesiyle ortaya çıkan vekâlet verme, Şer'iyye Sicilleri'nde kadınların mahkeme ile olan münasebetlerine konu olan durumlardan birisidir.

Haziran 1850'de Gürz Mescidi mahallesinden Dursun hanım zevci Fındık Abuzer Bin Mehmed'i miras işlemleri için vekil tayin etmişti.⁴⁵ Dış dünyaya, harem dairesinden bakan kadınlar zamandan, toplumsal yapıdan dolayı genellikle geri planda kalmayı tercih etmişler ya da bu duruma istemeyerek de olsa ayak uydurmuşlardır. Öyle ki kırk yıl sonra bile kadı huzuruna çıkmayıp/çıkamayıp, kendilerini temsilen birilerini tayin etmelerinin yanı sıra, mahkeme tarafından görevlendirilen bir kâtip, mahkemeye gelmeyen/gelemeyen kadınların bizzat evlerine varır, şahitler huzurunda ifadelerine başvururdu. Bu kadınların mahkemeye katılmama sebebi olarak da "muhadderâtan"⁴⁶ ya da muhadderât-ı nisadan" olmaları ileri sürülürdü.⁴⁷ Bu açıdan vekîllik ya da birileri tarafından temsiliyet, 1881'lere kadar nüfus sayımlarında dahi sayılmayan kadınlar için, bir seçim ya da hukuki sahanın olağan bir uygulaması olarak düşünülebilir.

⁴⁴ BOA, UŞS, 227, Sn: 371, Bn: 392. (H. 21 Safer 1305/M. 8 Kasım 1887).

⁴⁵ BOA, UŞS 204, Bn: 180.

⁴⁶ Muhadderât; Muhaddere kelimesinin çoğulu olup, Muhaddere: Örtünen (kadın), Müslüman kadın, iffetli kadını ifade eder. İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2009, s. 1114. Sami, 1308.

⁴⁷ BOA, UŞS 222, Bn: 415. H. 28 Cemâziye'l-evvel 1309 (M. 30 Aralık 1891).

Urfa'da bu durumun örneklerine çokça rastlamak mümkün iken tersi durumu kanıtlar da'vâlar da bulunmaktadır ki bu da kadınların erkeklerle beraber sosyal hayat içerisinde etkin olduklarını göstermektedir. Kadın, mahkemeye kendisi müracaat eder, bizzat vekil tayin eder, hakkını arar bir pozisyonda hayatın içerisinde olduğu zamanlar da olmaktadır. Zelihâ binti Köşker Bozo, tereke da'vası için Agob Ragıb veledi Ohanis'i⁴⁸ vekîl olarak tayin etmiştir. Müslüman kadınların gayrimüslim vekîli tayin edebilmesi kayda değerdir. Vekâletini gayrimüslim bir vekîle havale eden bir diğer Müslüman kadın ise Hâcî Şemo ibni Abdullah'ın kızı Besey'dir. Besey hanım babasından kalan miras konusunda kardeşleri ile olan anlaşmazlıkta Hekim Dede mahallesinde oturan Rum Katolik milletinden Cozif ibni Nasrallah Ribat'ı vekil tayin etmiştir.⁴⁹ Da'vâ vekili Toros veledi Estiban, Emine binti 'Abdullah'ın boşanma da'vasını yürütmüştür.⁵⁰ Toros, Urfa'daki birçok kadının vekâletini üstlenmiştir. Kocası Behramzade Hüseyin'in karısı Adile, kocasının kedisine sürekli şiddet uyguladığını, hânesinden kovduğunu ifade ederek bir mesken tahsisi ve nafakasının ödenmesi hususunda Toros veledi Estiban'ın da vekâleti kabul etmesiyle, haklarını talep için mahkeme huzurunda Toros'u vekîl tayin etmiştir.⁵¹ 1884-96 yılları arasında, Urfa mahkemesinde taraflarına vekâlet tevdi edilen diğer vekiller Yusuf Paşa mahallesinde⁵² oturan Hâcî 'Ali Efendi ibni Ahmed, Bican Efendi

⁴⁸ Bazı vesikalarda Agob Ragıb veledi Avanis olarak da geçmektedir.

⁴⁹ BOA, UŞS Dn: 227, Sn: 201, Bn: 185.

⁵⁰ BOA, UŞS Dn: 222, Sn: 132, Bn: 220.

⁵¹ BOA, UŞS Dn: 221, Sn: 19, Bn: 418.

⁵² BOA, UŞS, 220, Sn: 346, Bn: 1132.

Hanı'nda⁵³ bir bürosu bulunan Süryani Ayıntablı Agob veledi Ağya, Esb Bazarı mahallesi sâkinlerinden İzakil veledi Kivo, Rum Katolik Cozif veledi Nasrallah Ribat⁵⁴, Süryani İlyas veledi Yakob'tur.

Sonuç

Urfa Kadı Mahkemesi kayıtlarında karşımıza çıkan da'vâ vekîllerinin şehrin sayılan, fikir danışılan seçkin insanları arasında oldukları söylenebilir. Vekâlet verme işlemi, gündelik hayat içerisinde, kadın-erkek fark etmeksizin Müslim-gayrimüslim tebaa arasındaki sıradan bir karşılaşma sahası olmuştur. Urfa'daki vekîllik salâhiyetine sahip kişilerin aslân Kayseri, Antep gibi sancaklardan oluşu, bu meslek gurubuna dahil kişilerin bir kısmının şehre bu mesleği icra etmek üzere yerleştiklerini de düşündürmektedir. Özellikle Urfalı Müslüman kadınların bu dönem itibari ile gayrimüslim da'vâ vekîllerine tüm hukukî haklarını savunması için vekâlet vermeleri yine kayda değer bir durumdur.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

Urfa Kadı Sicilleri.

- **Dn: 204**, Bn: 180. **Dn: 205**, Sn: 137 Bn: 305 **Dn: 220**, Sn: 346, Bn: 1132 - Sn: 440, Bn: 1253 - Sn: 114, Bn: 807 - Sn: 238, Bn: 967 - Sn: 295, Bn: 1066 - Sn: 346, Bn: 1132. **Dn: 221** Sn: 290, Bn: 22 - Sn: 282, Bn: 2 - Sn: 19, Bn: 418. **Dn: 222**, Sn: 192, Bn: 312 - Sn: 55-56, Bn: 90 - Sn: 60, Bn: 100 - Sn: 266, Bn: 447 - Sn: 10, Bn: 14 - Sn: 56, Bn: 91 - Bn: 415 - Sn: 132, Bn: 220 - Sn: 55-56, Bn: 90. **Dn: 227**, Sn: 241, Bn: 316 - Sn: 17, Bn: 424 - Sn: 200, Bn: 183 - Sn: 370, Bn: 389 - Sn: 18, Bn: 427, Sn: 371, Bn: 392 - Sn: 201, Bn: 185.
- AHMED CEVDET PAŞA, *Mecelle-i Ahkâm-ı 'Adliye (Ba'zı Istilahat-ı Fıkhiyye Beyanındadır, Madde: 1449)*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1300.
- AYBAKAN, Bilal, "Vekâlet", *DİA*, Cilt: 43, TDV Yayınları, Ankara 2013.
- BALAK, Müfit Mert, *Türkiye'de Avukatlık Mesleği Tarihi Ve Gelişimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.
- BATTAL, Şener, Erdem, Nurşen, Avukatlık Mesleğinin Türkiye'deki Tarihçesi, *Ankara Baro Dergisi*, 5-6, 1985.
- DURHAN, İbrahim, "Ülkemizde Avukatlık Kurumunun Tarihsel Gelişimi", *A.Ü. Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, s. 3-4, Dn: VIII, 2004.

⁵³ BOA, UŞS 222, Sn: 55-56, Bn: 90.

⁵⁴ Bazı vesikalarda Latin Katoliği olarak geçmektedir.

- “Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilâtındaki Gelişmeler”, *EÜHFD*, C. XII, S. 3-4 (2008).
- Dustur Terib 1 Cilt 3.
- Dustur Terib 1 Cilt 8.
- GÜLER, Orhan Seyfi, *Avukatlık Mesleğinin Tarihçesi, Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler 1*, (Edt: Muharrem Balcı), Kurtiş Matbaacılık, İstanbul 2003.
- JENNINGS, Ronald C. “The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts”, *Studia Islamica*, No. 42 (1975).
- KARABULUT, Umut, “Muhâmât Kanunu: Türkiye’de Avukatlık Kurumunun Düzenlenmesi Ve İstanbul Barosunda Yaşanan Tasfiyeler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi XIII/27*, 2013.
- KARPAT, Kemal, *İslâm’ın Siyasallaşması (Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması)*, İstanbul, Timaş Yayınları, 5. Baskı, 2013.
- ÖZKORKUT, Nevin Ünal, “Savcılık, Avukatlık Ve Noterlik Kurumlarının Osmanlı Devleti’ne Girişi” *AÜHF*, 52/4-2003.
- PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2009.
- SAMÎ, Şemseddin *Kâmûs-i Türkî*, 12. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul 2002.
- SAV, Atilla, Toprak, Musa, *Türkiye’de Savunma Mesleğinin Gelişimi*, 2. Baskı, Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 278, Ankara 2015.
- TAŞ, Yasin, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa’da Sosyal Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- TOPRAK, Zafer, “Baro” *Dünden Bugüne İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2, 1994.

MEŞRUTİYET YILLARINDA URFA'DA CEMİYETLER VE KULÜPLER

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ*

İsmail ASOĞLU**

Modern Türkiye'nin oluşumunda II. Meşrutiyet döneminin en mümeyyiz vasfı, siyasi ve toplumsal gelişmelerin kendisinden sonraki dönemlere temel oluşturmasıdır.¹ Batılılaşma çabalarının yoğunlaştığı 1839 Tanzimat Fermanı sonrasında, 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet ve 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet, Cumhuriyet döneminin toplumsal siyasal yapılanmasını yakından etkileyen, hem parlamenter, hem de anayasal geleneğimizin çıkış noktalarını oluşturur.²

Osmanlı toplumunda geniş halk kitleleri genel olarak siyasi gündemden uzak bir hayat sürerlerdi. Devlet ve millet meselelerini ilgilendiren konular tabii olarak merkezlerde ve ancak sınırlı sayıdaki insanlar arasında olabiliyordu.³ Batı kökenli siyasal hayatın vazgeçilmez unsurları dernekler, cemiyetler ve benzeri sivil yapılanmalar, Meşrutî idare ile süreklilik kazanmış, Osmanlı'da yavaş yavaş küşat edildiği tarih olması açısından da bu zaman dilimi bir milat olarak kabul edilmiştir.

Cemiyet kavramı; topluluk, bir yere toplanma, bir araya gelmeyi⁴ ifade eder vurgusuyla, XIX. asrın siyasal terminolojisinde, kelime önce Lübnan'da, daha sonra Osmanlı Devleti'nin diğer Arapça konuşulan bölgelerinde ilmi, edebi, hayri ve siyasi gaye ile kurulan gönüllü dernekleri ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır.⁵

İttihat ve Terakki, 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyeti ilan etmiş, ancak bunu sadece Rumeli'de yapabilmmişti. Çünkü İstanbul ve Anadolu'da o sırada böyle bir şeyi tek başına yapabilecek güce sahip değildi.⁶ Bu nedenle dönemin siyasal,

* Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

** Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora.

¹ Mustafa Gündüz, "II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru", *II. Meşrutiyet 100. Yılı*, C.1, Doğu Batı Yayınları, S. 45, İstanbul 2008, s. 149.

² Zehra Aslan, Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol: 3/11, 2010, s. 57.

³ Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamit, Muhalefet ve Din" Sultan II. Abdülhamit ve Dönemi (Ed. Coşkun Yılmaz), Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, No. 12, İstanbul 2012, s. 31.

⁴ Cemiyet, Cem'iyyet, (cem "toplamak"tan yapma mastar eki -iyyet ile cem'iyyet), İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, Yargı Yayınevi, Ankara 2009, s. 243.

⁵ M.Şükrü Hanoğlu, "Cemiyet", *DİA*, TDV Yayınları, C. 7, Ankara 1993 s.329.

⁶ Cezmi Eraslan, Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınevi, İstanbul 2006, s. 64.

ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerinin bir sonucu⁷ olarak ortaya çıkan dernek ya da cemiyet yapılanmalarıyla bölgesel şubeler açma çabasındaydı. Ülkenin yazın hayatında ideolojik söylemlerin artarak devam ettiği dönemde halkın siyasete katılımı bu sivil toplum kuruluşları ile gerçekleşmekteyken, partiler için de kitlesel hareketin bölge bazında itici güçleriydi.

Kanun-i Esasi'de yapılan ilk değişikliklerle de (1325/1909 tadilatı) kamu özgürlükleri alanı genişledi, toplanma ve dernek kurma alanında bir takım haklar tanındı.⁸ Bu süreçte, II. Meşrutiyet'in sunduğu hürriyet ortamında İttihat ve Terakki'den başka çeşitli cemiyetler de benzer şekilde taşrada teşkilatlanmaya çalıştı.⁹ Urfa gibi merkezden uzak bölgelere kadar teşkilatlanan kulüpler arasında özellikle Ermeniler tarafından kurulan Taşnaksütyun ve Hınçakyan Cemiyetleri de Doğu ve Güneydoğu'da faaliyetlerini sürdürmekteydi. Kendilerini devrimci parti olarak addeden bu yapılanmaların öncelikli hedefleri, yerel idareciler ve Kürt aşiretleri ile olan münasebetlerini Avrupa'ya duyurmaktı.¹⁰ Osmanlı Ermenilerinin devlete karşı mücadelelerinin yanı sıra İstanbul ve iç bölgeler arasında keskin bir bölünme, Apostolik, Katolik ve Protestan Ermenileri arasında dini rekabetler, Taşnaklar ile Hınçaklar arasında bile siyasi mücadeleler söz konusuydu.¹¹

Urfa'da İttihat ve Terakki Cemiyeti

Urfa'nın İttihatçılarla tanışması, bir sürgün ile 1896'dan II. Meşrutiyet'in ilanına kadar Urfa'da kalan İhsan Şerif Saru ile olmuştu. Urfa'nın eğitim problemini çözmek için 1902 tarihinde rüştiye mektebine iki yıl ilave edilmiş, mekteb idadiye yani liseye yükseltilerek, eğitim süresi beş seneye çıkarılmıştı. Böylece Urfa Lisesi 1902'de açılmış oldu. Okulun müdürlüğüne ise İhsan Şerif Saru getirilmişti. İbtidai adı verilen ilkokullar üç yıllık bir eğitimi kapsamaktaydı. Rüştiye ise günümüzdeki ortaokulu karşılık gelmekte olup, oda üç yıllık bir eğitimi kapsıyordu. İdadi denilen liselerde ise eğitim dört yıldır. Urfa çevresinde Halep'te dört yıllık eğitim veren bir idadi vardı. Urfa idadisi ise iki yıllık bir eğitim vermekteydi. Urfa'nın ilk lisesi şehrin en iyi yerinde geniş bahçeli bir binada törenle eğitime açılmıştı. Urfa Lisesi müdürlüğüne atanan İhsan Şerif Saru güçlü bir kadro kurmak amacıyla hem şehrin bilginleri hem de ihtisas sa-

⁷ Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 205.

⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi Cilt 1*, II. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 3.

⁹ İsmet Sarıbal, "II. Meşrutiyet'in Yozgat'a Yansımaları: Hakkaniyet Cemiyeti Hadisesi", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu 05-07 Mayıs 2016 Bildiri Kitabı*, Cilt: 2, Yozgat 2016, s. 102.

¹⁰ Claire Mouradian, "Gustave Meyrier And The Turmoil in Diyarbekir, 1894-1896", *Armenian Tigranakeri/Diarbekir and Edessa/Urfa*, Mazda Publishers, California 2006, s. 211.

¹¹ Carlos Bedrossian, "Urfa's Last Stand, 1915" *Armenian Tigranakeri/Diarbekir and Edessa/Urfa*, Mazda Publishers, California 2006, s. 496.

hibi subaylarla bir toplantı yaptı. Böylece okulun eğitim kadrosu din bilginleriyle ihtisas sahibi subaylardan meydana gelmiş oldu. Lisede Arapça ve dinî bilimleri Abdurrahman Efendi verirken, Farsça ve Ahlak dersini Şeyh Mustafa Safvet, Matematik dersini Şamlı Yüzbaşı Avni Bey, Coğrafya ve resim derslerini ressam Teğmen Hasan Fehmi Efendi, güzel yazı dersine hattat Ahmet Vefik Bey, hitabet ve inşaa dersine Çatalcalı şair Teğmen Memduh girmektedir. Tarih, Fransızca, Sağlık Bilgisi ve Ziraat derslerine ise okul müdürü İhsan Şerif giriyordu. Bu okulla Urfa, eğitimde yeni bir ışık yakmıştır. Bu nedenle kent Halep'le yarışmaktadır. 125'i Müslüman öğrenci, 15'i Gayr-ı Müslim öğrenci olmak üzere toplam 140 öğrencisiyle kısa sürede Halep Lisesiyle boy ölçüşecek düzeye gelmişti. Urfa liseyle de yetinmez hicri 1327 miladi 1908 tarihinde İnas Mektebi adıyla bir kız okulu eğitime açıldı. Bu okulun bayan öğretmenini Hatice hanımdı. Okulun 48 öğrencisi vardı. Urfa'da eğitim faaliyetlerinin önemli okullarından biri de Darülmuallim ve muallimat mektepleridir. Yine 1869 senesinde yayınlanan nizamnameye binaen Urfa'da öğretmen eksikliğine bir çözüm olarak önce 1916 senesinde darülmuallimin ve 1917 senesinde de bir darülmuallimat mektebi açılması kararlaştırıldı. Urfa'da önemli eğitim kurumlarından biri de sanayi mektebiydi. 28.06.1905 tarihinde Urfa'da açılacak bu sanayi mektebi için Dersaadet Sanayi Mektebi'nden iki usta istenmişti. Sanayi mektebi bir komisyon marifetiyle yönetilmekteydi. Tüm bu çabalar Osmanlı eğitim sisteminin modernleştirilmesi amacıyla 1867'de Fransız Eğitim Bakanı Victor Dury'e hazırlatılan projeye dayanmaktadı. Bu projenin amacı her din ve kökenden gelen öğrencilere eğitim ve öğretim veren ortaöğretim kurumlarının açılması, fen bilimleri, tarih, hukuk ağırlıklı derslerin okutulacağı bir üniversitenin kurulması, genel kitaplıkların açılmasıydı. 1 Eylül 1868'de Galatasaray Sultanisi bu çabanın bir ürünü olduğu gibi 19. yüzyıldan itibaren Urfa'da açılan okullarda bu çabanın bir ürünüydü. Urfa, 1902'de açılan Urfa Lisesiyle kentteki resmi en yüksek dereceli okula kavuşmuştu. Ancak ürgündeki bir ittihatçının çabaları okulu zirveye taşımaya yetmemiş, Urfa Lisesi'nden mezun olan öğrenciler, imkânsızlıklar nedeniyle İstanbul'a yüksek tahsile gidememişlerdir.

Şeyh Safvet Efendi

II. Meşrutiyet idaresinde (1. Dönem: 17 Aralık 1908 - 18 Ocak 1912) Urfa'yı temsilen iki kişinin ismi ön planda olur. Bunlardan biri İttihat ve Terakki mensubu Şeyh Safvet iken, diğeri bağımsız aday Mahmud Nedim Bey'dir.¹² İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Urfa'daki birinci mebusu/delegesi Şeyh Safvet Efendi, ileri düzeyde ilim tahsilini gerçekleştirmek üzere Mısır'a gidip Kahire'deki Camiu'l-Ezher'e (Ezher Üniversitesi) devam etmiş ve burada dört yıl İslamî ilimlere dair dersler alarak mezun oldu.¹³ 1908'de Urfa Bidâyet Mahkemesi üyeliğinde bulundu. II. Meşrutiyet döneminde yapılan üç seçimde de (1908, 1912, 1913) Urfa'dan mebus seçildi.¹⁴ 1872 doğumlu Kürkçüzade Mahmut Nedim Bey, Medrese'de okumuştur. Mahkeme üyeliği yapmıştır. 5 Aralık 1908'de 45 oy alarak Urfa'dan mebus seçilmiştir.¹⁵

Cemiyetin 1913'e değin Suruç'ta bir şubesi olmasına karşın, devam eden mensubu olmadığı için 1913 yılı itibariyle kapatılarak evrakı Urfa İttihat ve Terakki Kulübü başkanlığınca geri alınmıştır. Aynı tarihlerde Birecik'te İttihat ve Terakki'ye mensub efrad var ise de mahsus bir mahale ve idare heyetine sahip olmadığı bilinmektedir.¹⁶

Meşrutiyet idaresi heyecanla karşılanmasına rağmen şehrin önde gelenleri içerisinde yeni yönetim şekline aleyhte bir gurubun olduğuna da şahit oluyoruz. Hürriyyet-i Mebûsân, Hükümet-i Seniyye, İttihâd-ı Terâkkî Heyeti ve padişaha küfür ettiği iddiasıyla Urfa Müftüsü Şeyh Müslüm Efendi, Ördek karyesi muhtarı Mehmed ve ihtiyar heyeti tarafından sorgulanarak hükümete şikâyet edilmişti (15 Şubat 1324r./28 Şubat 1909m)¹⁷. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından ise şehirde, idâre-i Meşrutiye aleyhine afişler asmak suretiyle yeni yönetimi protesto eden Mehmed Emin ve Necmeddin müebbeden, Şeyho ve 'Alo' ise üçer sene müddetle Sivas'a sürülmüşlerdi.¹⁸ Mevcut siyasi sisteme karşı olan bu şahıslar sürgün yerinden firar ederek Urfa'ya dönüp,¹⁹ aleyhte faaliyetlerini sürdürecek kadar ileri gitmişlerdi.

1914 itibariyle cemiyet binası olarak Yusuf Paşa mahallesindeki bir yapıda faaliyet gösteren oluşumun en önemli üyesi İttihat ve Terakki Partisi'nin birinci mebusu Şeyh Safvet Efendi ve ikinci vekil Mollâzâde Hâcî Mahmud Efendi'dir.

¹² Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, 5. Baskı, İletişim Yayınları İstanbul 2009, s. 428.

¹³ Zekiye Berrin Hacıismailoğlu, *Şeyh Safvet'in Tasavvuf Dergisi'ndeki Yazılarında Tasavvufi Kavramlara Bakış*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Çorum 2012, s.5.

¹⁴ Mustafa Birol Ülker, "YETKİN Mustafa Saffet", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2013, s. 507.

¹⁵ İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi (I. Ve II. Meşrutiyet)*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları No: 15, Eskişehir 1997, s. 675.

¹⁶ BOA, DH.EUM.EMM: 63/19

¹⁷ BOA, BEO: 3503/262694, R: Rûmî takvim, M: Milâdî takvim.

¹⁸ BOA, DH.SYS: 55/1/22.

¹⁹ BOA, DH.SYS: 55/1/22.

Cemiyetin diğer üyeleri arasında şehrin tüccarlarından ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin,

- Heyet-i idare reisi Hâcî Bekir Beyzâde Şeyh Müslüm Bey,
- Cemiyetin veznedarı Hâcıkâmilzâde Müslüm Kâmil Efendi,
- Heyet-i idare kâtibi Ali Maksud Efendi,
- İdare azasından Güllüzâde Murtaza Efendi,
- İdare azasından Çadırcızâde Yahya Efendi gibi önemli isimler de bulunmaktadır.

Urfa Daşnaksütyun Kulübü (Taşnaksütyun)

Daşnaksütyun (Taşnaksütyun) Kulübü 1. Dünya Savaşı esnasında Urfa'da etkin kulüplerden biridir. Konduracı Horin Küpeliyan Efendi riyasetinde faaliyet gösteren siyasi örgüt toplantılarını, Gerz mahallesinde bir kiralık yapıda yaptığı bilinir. Manifaturacı Karabet Karadaşçıyan Efendi ve Karabet Tabtabayan Efendi bu kulübe üye olan esnaflardır.²⁰ Ayrıca Giragos Derzakiyan ve Urfa İsyân'ın lideri olan Mıgırdiç Yodnağperyan²¹ da bu örgüt bünyesinde, Ermeni milleti namına hareket etmekteydiler. Taşnaksütyun Partisi'nin daha sonraki iki önemli lideri Antranig Ferid Bozacıyan ve Kaspar Rustigyan, Ermeni ihtilal komiteleriyle ilişkileri oldukları gerekçesiyle tutuklanmışlardır.²² Taşnak Komitesi II. Meşrutiyet'in ilanından, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Urfa'daki Ermenileri isyana hazır hale getirmek için bir dizi faaliyetlerde bulundu. Urfa onlar için barut imal edilen bölgelerden biriydi.²³

1908 yılında ikinci defa ilân edilen Meşrutiyet idaresinden sonra Ermeni komitelerinin Adana'daki faaliyetleri açıktan açığa görünmeye başlamıştı.²⁴ Nihayetinde 14 Nisan 1909'da Adana'da başlayan olaylar kısa sürede Mersin, Tarsus, Antakya, Dört Yol, Cebel-i Bereket ve Maraş gibi geniş bir alana yayılmıştı.²⁵ Bu olay üzerine Urfa Taşnak Komitesi plan yapmaya başladı.²⁶ 1915'teki Urfa Ermeni Olayları, Taşnak Komitesinin planları ile yönlenecek, özellikle Mıgırdiç Yodnağperyan ve Kör Sako olarak tanınan kardeşi Sarkis Yodnağperyan tarafından idare edilecekti.

²⁰ BOA, DH.EUM.EMM: 63/19/1.

²¹ Halil Özşavlı, *Urfa Ermenileri (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayat)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2013, s. 80.

²² Özşavlı, s. 88.

²³ Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı)*, Fırat Üni. Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No: 12, Elazığ 2007, s. 136.

²⁴ Süleyman Hatipoğlu, "Doğu Sorunu Kapsamında Adana Ermeni Olayları" *Yeni Türkiye*, 60/2014, s. 9.

²⁵ Nejla Günay, "1909 Adana Olaylarından Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları" *Akademik Bakış Cilt 2, Sayı 4*, 2009, s. 115.

²⁶ Bedrossian, s. 501.

Mıgırdiç, beş bölgeye ayrılan mücadele sahasının her birine ayrı ayrı komutanlar atamıştır. Bölgeler ve komutanları aşağıdaki gibidir:

Kevork Alahaydoyan (Balıklıgöl): Havuzlar ve camiler kompleksine bakan güney kapısında.

Movses Sujian (Samsat): Su Meydan'ı merkezli, Samsat Kapısı'nın yakınındaki bir alan.

Vagharsh Mesrobian ve Harutian Simian (Telfütur): Spor sahası yakınında, Amerikan misyon bileşkesiyle yüzleşen batı ucudur.

Harutiun Rastgelenian (Masmana):²⁷ Alman halı fabrikası ve onun çevrelediği atölyeler.

Sarkis Yotneghperian²⁸ (Pos-Baghments): Mahallenin güneydoğu ucu²⁹, Türk bölgesindeki dükkânlara karşı olan bölge.³⁰

Urfa Hınçakyan Kulübü

1909 Cemiyetler Kanûna göre, kurulan bir cemiyetin idare merkezi İstanbul'da ise Dahiliye Nezareti'ne, taşrada ise o bölgenin en büyük mülkiye memuruna, cemiyetin adı, maksadı, idare merkezini, yöneticilerinin isim, meslek ve ikametgâhlarını içeren bir beyanname verilecek, karşılığında bir ilmühaber alınacaktı.³¹ Mezkûr tarihten sonra imparatorluk genelinde şubeler açan Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti, Urfa'da da bir şube açma teşebbüsünde bulundu. Cemiyetin Urfa'daki şubesinin tanınması hususu, 20 Ekim 1910'da, mesul müdür Urfalı Agob Tüccaryan bin Ağba ve Kâtib Artin Mardirosyan ve azadan biri tarafından imzalı bir arzuhal ile mutasarrıflığa bildirildi.³² Aslında daha önceden seyyar memuru Sahak Sahakyan tarafından aynı cemiyet adına bir şube açma girişimi olmasına rağmen şube küşadının gerçekleşmediği anlaşıyor.

II. Meşrutiyet'ten beri mevcut cemiyet ve şubelerin hangilerine ait nizamnamenin Şurâ-yı Devletçe tasdik olunduğuna dair bir tebligat yapılmadığından, yerel yönetimin merkezden bağımsız karar alamadığı anlaşıyor. Bu konuda ne şekilde muamele edileceği hususunda merkeze durum bildirilmiş, yapılacaklar hususunda bilgilendirme talebinde bulunuldu. 1914'te Ermeni cemaati mektebi ibtidâî muallimi Sarkis Manukyan Efendi tarafından idare edilen Urfa Hınçakyan Kulübü, faaliyet binası olarak Halilürrahman mahallesinde bir kira-

²⁷ Basmahane, bugünkü Şehit Nusret İlköğretim Okulu'nun bulunduğu bölge.

²⁸ Kör Sako olarak isimlendirilmiştir.

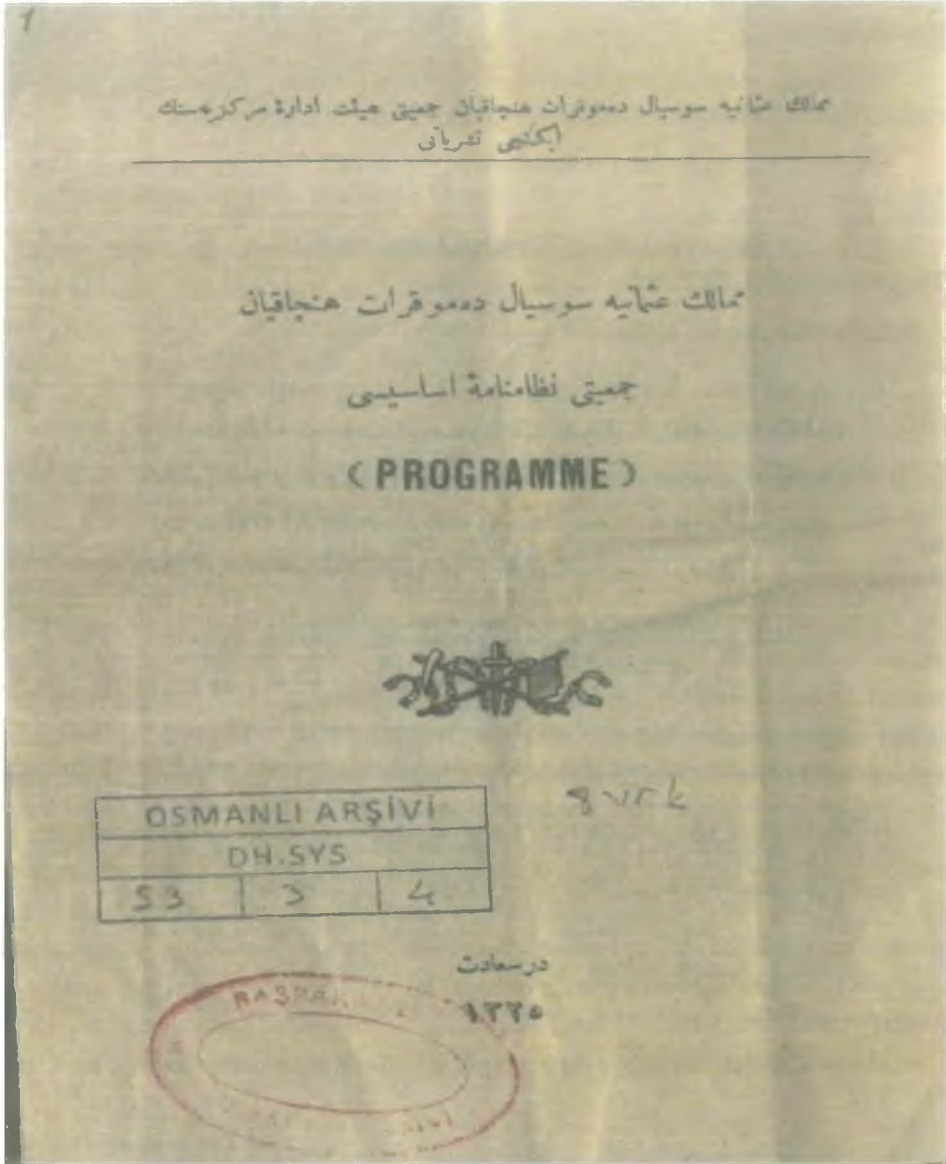
²⁹ Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Telfütur Mahallesi.

³⁰ Bedrossian, s. 489.

³¹ Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu" s. 207.

³² BOA, DH.SYS.53/3/3. (7 Teşrin-i evvel 1327r./20 Ekim 1910m).

lık yeri kullanmaktaydı. Bakkal Sarkis Bakkaliyan ve Terzi Ohannes Bâbkiyan Efendi kulübün diğer üyeleri arasındaydı.³³

Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti Nizamname-i Esasisi

³³ BOA, DH.EUM.EMM: 63/19/1.

II. Meşrutiyet'in İlanı/Urfa

Urfa Hürriyet ve İtilaf Kulübü

1910'larda eşraftan Hâcî Hüseyinzâde Haydar Ağa'nın riyâsetinde, eşraftan Mehmet Paşazâde Faiz Bey ve Haydar Ağazâde Hüseyin Ağa ve Şerif Beyzâde Mustafa Bey idârelerinde İtilâf Kulübü küşad edilmiş ise de kapatıldığı dönemin iç yazışmalarından anlaşılmaktadır.³⁴

³⁴ BOA, DH.EUM.EMM: 63/19.

[illegible]

*Mart 1914 İtibariyle Müstakil Urfa Sancağı'nda mevcûd cem'iyet kulüblerle
esâmîlerini irâ'e eder cedveldir*

Tablo - 1 - Mart 1914 itibariyle müstakil Urfa Sancağı'nda mevcûd cem'iyet kulüblerle esâmîlerini irâ'e eder cedveldir.

İsim ve Şöhreti	Sana'atı	Bulunduk-ları Mevâki'in İsmi	Cem'iyetin ismi	Mülâhazât
Şeyh Safvet Efendi	Urfa Meb'ûsu	Yusuf Paşa Mahallesi	Birinci murahhas mes'ûlü İttihâd ve Terâkkî Cem'iyeti	İsticâren ikamet etmekte bulundukla- rı
Mollâzâde Hâcı Mahmud Efendi	Tüccarandan		İkinci murahhas mes'ûlü İttihâd ve Terâkkî Cem'iyeti	Cem'iyetin himâyesi tahtında Maarif Nezâreti
Hâcı Bekir Beyzâde Şeyh Müslüm Bey	Tüccarandan		İttihâd ve Terâkkî Kulü- bû Hey'et-i İdâre Reisi	Celîlesinin programı mucibince yerde ibtidâî
Hâcıkâmilzâde Müslüm Kâmil Efendi	Tüccarandan		İttihâd ve Terâkkî Veznedârı	Mektebi vardır.
'Ali Maksûd Efendi	Tüccarandan		İttihâd ve Terâkkî Hey'et-i İdâre Kâtibi	
Güllüzâde Murtaza Efendi	Tüccarandan		İttihâd-ı Terâkkî İdâre A'zâsından	
Çadircızâde Hâcı Yahya Efendi	Tüccarandan		İttihâd-ı Terâkkî İdâre A'zâsından	
Horin Efendi, Küpeliyân	Konduracı	Gerz Ma- hallesinde	Daşnaksütyun (Taşnaksütyun) Kulübü	İsticâren ikamet etmekte oldukları
Karabet Efendi, Karadaşçıyan	Manifaturacı		Daşnaksütyun (Taşnaksütyun) Kulübü	
Karabet Efendi, Tabtabayan	Manifaturacı		Daşnaksütyun (Taşnaksütyun) Kulübü	
Sarkis Efendi, Manukyan	Ermeni cemâati mekteb-i ibtidâî muallimi	Halilürrah man Ma- hallesinde	Hınçakyan Kulübü	İsticâren ikamet etmekte oldukları
Sarkis Efendi, Bakkaliyan	'âdî bakkal		Hınçakyan Kulübü	
Ohannes Efendi, Bâbkiyan	'âdî terzî		Hınçakyan Kulübü	

II. Meşrutiyet yıllarının cemiyet ve dernekçilik faaliyetleri içerisinde gençlik örgütleri önemli bir yer tutar.³⁵ Dönemin siyasi atmosferine paralel olarak kurulan Gençlik Dernekleri'ne, Müslüman ya da gayrimüslim, Osmanlı uyruğu tüm gençlerin katılmaları zorunluydu. Bu yükümlülük gençlerin fiilen silahlaltına alındığı tarihe kadar sürmüştür.³⁶ Nisan 1916 - Temmuz 1917 ortasına kadar vilâyet ve müstakil mutasarrıflıkların merkez ve mülhakatında açılmış olan bu derneklerden biri de Urfa Sancağı'nda bulunmaktaydı.³⁷ II. Meşrutiyet ile bir anda ülke yönetimine geçen İttihat ve Terâkkî Partisi, gençleri kazanabilmek ve ideolojik zeminde milliyetçi bir nesil yetiştirmek amacıyla devlet ve toplumun

³⁵ Zafer Toprak, "İttihat ve Terâkkî'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri" *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, Sayı: 7, 1979, s. 95.

³⁶ Toprak, s. 97.

³⁷ Toprak, s. 112.

her alanında köklü değişiklik projelerini hayata geçirmek için yayın faaliyetlerine de önem vermektedir.³⁸

1913'te yayın hayatına başlayan Talebe Defteri Dergisi bu amaçla çıkarılan dergiler arasındaydı. Derginin bir sayısında "Genç Dernekleri –Mukaddime-" başlıklı makalesinde Urfa gibi uzak bölgelerde dahi teşkilatlanmaya ehemmiyetle devam edildiği görülür. Amaç ise memalik-i Osmaniye dâhilindeki her mıntıkanın mahallî dernekleri olacağı yönündedir.³⁹

Siyasal hayata katılımın arttığı bu modernleşme/geçiş evresinde kadınların; gazetelere yazı yazmaya başlamaları, Osmanlı Kadınları İttihat Cemiyeti,⁴⁰ Müdaafa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti, Osmanlı Hilal-i Ahmer Hanımlar Heyeti⁴¹ gibi dernekler kurmaları II. Meşrutiyet dönemindeki kadın hareketlerinin sadece birkaçıdır. Geç dönem Osmanlı Urfa'sında buna benzer bir kadın hareketine rastlanmasa da, Urfa'daki çorap imalathanesinde 1000 kadar kadının istihdam edilmesi, kadının iş hayatına katılımı açısından, düşünce değişiminin Urfa kadınları üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir.⁴²

Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Yeni Osmanlı hareketi ile başlayan sivil entelektüel yapılanmalar, Jön Türk – İttihat ve Terakki Cemiyeti ile kurumsallaşmış, bu yönlü sivil teşebbüsler ülkenin Müslim ve gayrimüslimleri tarafından bölgesel şubeler aracılığıyla tebaa üzerinde kitlesel hareket motivasyonunu sağlamıştır. Merkeze uzak bölgelerden biri olan Urfa'da dahi örgütlenmeye çalışan dönemin siyasal oluşumları içerisinde tabii olarak İttihat ve Terakki cemiyetinin daha organize olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı genelinde olduğu gibi Urfa Taşnaksütyun Kulübünün üyeleri, şehrin Ermeni sakinlerini isyana hazırlamaktan geri durmamış, bu hedefle II. Meşrutiyet'ten 1. Dünya Savaşı'na değin gizlice silahlanmayı teşvik etmiştir. Nitekim Urfa İsyanı'nın aktörlerinden Mıgırdiç Yodnağperyan bu kulüp bünyesinde hareket etmiştir. Urfa Hınçakyan Kulübü, Taşnaksütyun Kulübüne nazaran etkinliği yok gibidir. İttihat ve Terakki Partisi'nin milliyetçi gençler yetiştirme hedefi ile ülke genelinde açılan gençlik derneklerinin Urfa'da bir şubesi bulunduğu bilinmesine rağmen faaliyetleri konusunda pek malumata ulaşılamamıştır.

³⁸ Fatih Tuğluoğlu, "II. Meşrutiyet Döneminde Milliyetçi Bir Çocuk Dergisi: Talebe Defteri (1913-1919)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: XV/30, 2015, s. 100.

³⁹ Gökçe Ulus, *II. Meşrutiyet Döneminde Bir Çocuk Ve Gençlik Dergisi: Talebe Defteri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014, s. s. 191.

⁴⁰ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 7. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2014, s. 157.

⁴¹ Ahmet Özkiraz, M. Nazan Arslanel, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak" *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* Cilt: 3, No: 1, 2011 s. 7.

⁴² Deniz Kandiyoti, *Women, Islam, and the State*, Temple University Press, Philadelphia 1991, s. 45, Taciser Onuk, "Osmanlı Geç Döneminde Kültür, Kadın ve Sanat" *Bilge Dergisi*, Sayı: 41, 2004, s. 10.

KAYNAKÇA

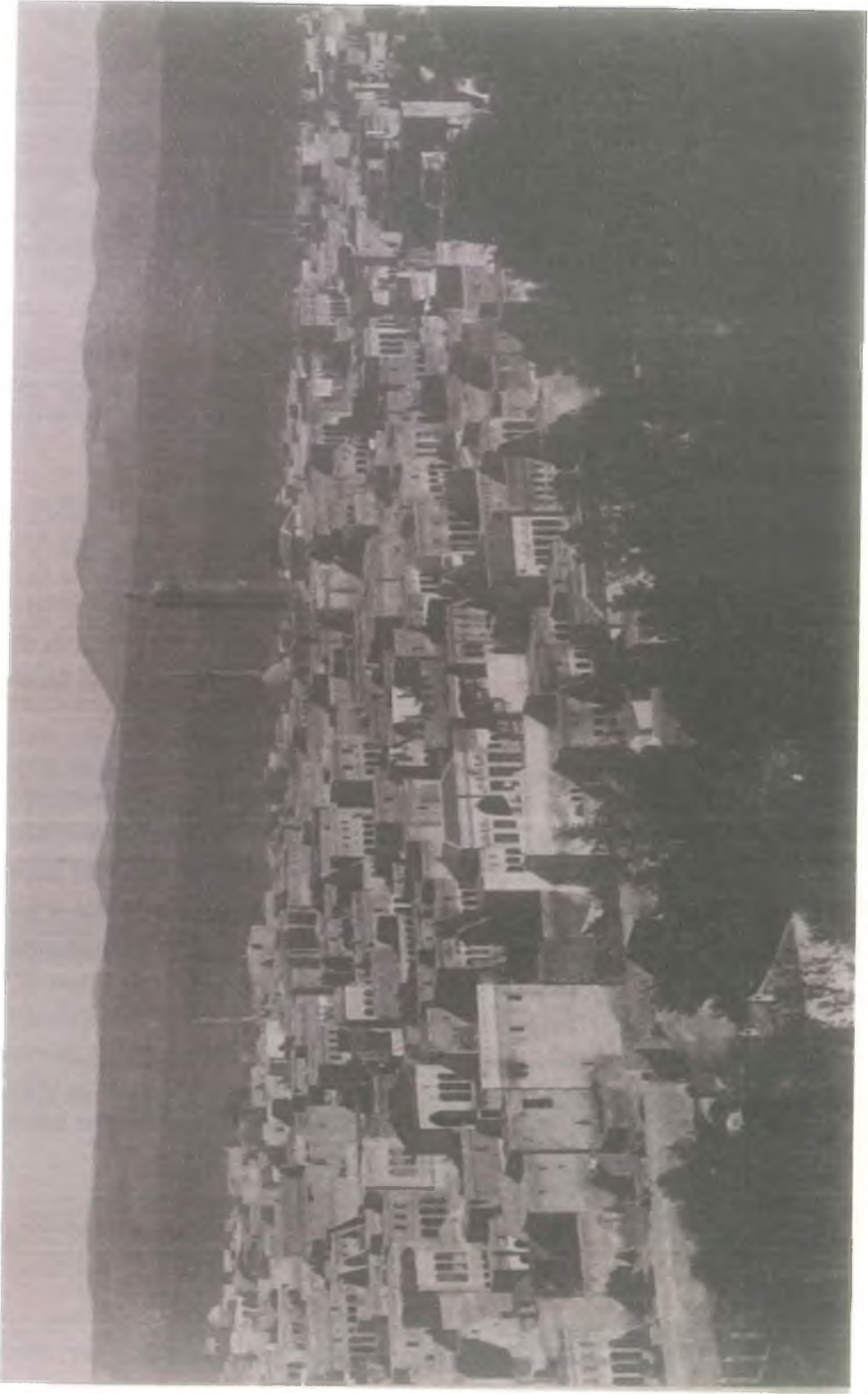
Arşiv Kaynakları

- BOA, BEO: 3503/262694, BOA, DH.EUM.EMM: 63/19, BOA, DH.EUM.EMM: 63/19/1, BOA, DH.SYS: 53/3/3., BOA, DH.SYS: 55/1, BOA, DH.SYS: 55/1/22.

Araştırma ve İnceleme

- AKŞİN, Sina *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 7. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2014.
- ASLAN, Zehra, "Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol: 3/11, 2010.
- Bayraktar, Hilmi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı)*, Fırat Üni. Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No: 12, Elazığ 2007.
- BEDROSSIAN, Carlos, "Urfa's Last Stand, 1915" *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, Mazda Publishers, California 2006.
- ERASLAN, Cezmi, Olgun, Kenan, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınevi, İstanbul 2006.
- GÜNAY, Nejla, "1909 Adana Olaylarından Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları" *Akademik Bakış*, Cilt 2, Sayı 4, 2009.
- GÜNDÜZ, Mustafa. "II . Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru", *II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C.1, Doğu Batı Yayınları, S. 45, İstanbul 2008.
- GÜNEŞ, İhsan *Türk Parlamento Tarihi (I. Ve II. Meşrutiyet)*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları No : 15, Eskişehir 1997.
- HACİİSMAİLOĞLU, Zekiye Berrin *Şeyh Safvet'in Tasavvuf Dergisi'ndeki Yazılarında Tasavvufi Kavramlara Bakışı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Çorum 2012.
- HANİOĞLU, M.Şükrü "Cemiyet", *DİA*, TDV Yayınları, C. 7, Ankara 1993.
- HATİPOĞLU, Süleyman, "Doğu Sorunu Kapsamında Adana Ermeni Olayları" *Yeni Türkiye*, 60/2014.
- KANDİYOTİ, Deniz, *Women, Islam, and the State*, Temple University Press, Philadelphia 1991.
- KANSU, Aykut *1908 Devrimi*, 5. Baskı, İletişim Yayınları İstanbul 2009.
- MOURADIAN, Claire, "Gustave Meyrier And The Turmoil in Diarbekir, 1894-1896", *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, Mazda Publishers, California 2006.
- ÖZCAN, Azmi, "Sultan II. Abdülhamit, Muhalefet ve Din", *Sultan II. Abdülhamit ve Dönemi*, (Ed. Coşkun Yılmaz), Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, No. 12, İstanbul 2012.

- ÖZKİRAZ, Ahmet, Arslanel, M. Nazan, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak” *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* Cilt: 3, No: 1, 2011.
- ÖZŞAVLI, Halil, *Urfa Ermenileri (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayat)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2013.
- PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, Yargı Yayınevi, Ankara 2009.
- SARIBAL, İsmet, “II. Meşrutiyet’in Yozgat’a Yansımaları: Hakkaniyet Cemiyeti Hadisesi”, *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu 05-07 Mayıs 2016 Bildiri Kitabı*, Cilt: 2, Yozgat 2016.
- TOPRAK, Zafer, “1909 Cemiyetler Kanunu” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- “İttihat ve Terâkki’nin Paramiliter Gençlik Örgütleri” *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, Sayı: 7, 1979.
- TUĞLUOĞLU, Fatih, “II. Meşrutiyet Döneminde Milliyetçi Bir Çocuk Dergisi: Talebe Defteri (1913-1919)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: XV/30, 2015.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi Cilt 1*, II. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- ÜLKER, Mustafa Birol, “YETKİN Mustafa Saffet”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2013.
- ULUS, Gökçe, *II. Meşrutiyet Döneminde Bir Çocuk Ve Gençlik Dergisi: Talebe Defteri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.

1844 (1260 H.) TARİHLİ HALEP NÜFUS DEFTERİNE GÖRE URFA'DA GAYR-İ MÜSLİM NÜFUS VE SANATLARI

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK*

Bütün devletler, iktisadî ve beşerî güç varlıklarını tespit etmek için bilinen en eski çağlardan itibaren tahrirler yapmışlardır. Osmanlı Devleti de 15. yüzyıldan itibaren fethedilen veya ilhak edilen bölgelerin bütün iktisadî ve beşerî güç unsurlarını tespit etmek, bu yolla asker ve vergi almak amacıyla tahrirler yaptırmıştır. Muhtevası ve amacı itibariyle *mufasssal*, *evkaf* ve *icmal* defterleri, tahrir yıllarına göre *defter-i köhne*, *defter-i atik* ve *defter-i cedid* olarak tasnif edilen klâsik tahrir defterleri, tahriri yapılan sancağın hane itibariyle nüfuslarını, nüfusun mahalle köy ve cemaatlara dağılımını, şehir ve köylerin bütün gelirlerini, vakıfların hudutlarını, gelirlerini ve amaçlarını bütün teferruatıyla ihtiva ederdi. Bu klasik tahrir usulü 16. yüzyılın sonlarına kadar devam etti.

Bu tarihten itibaren klasik tahrir usulü terkedildi ve klâsik tahrir defterindeki her husus için ayrı ayrı defterler tutulmaya başlandı. Cizye için *Cizye Muhasebe Defterleri*, timar için *Timar Yoklama Defterleri*, nüfus için *Avâriz Defterleri* tutulmaya başlandı¹. Bu usul 19. yüzyıla kadar sürdü ve Tanzimat ıslahatları çerçevesinde bu alanda da yenilikler yapıldı. Bu amaçla 1831 yılında ülke genelinde ilk defa genel nüfus sayımı yapıldı. Zamanın şartları gereği bu sayım kısa sürede değil uzun yıllar almış ve tedricî bir surette yapılmıştır.

İncelediğimiz Halep Nüfus Defteri de 1844 (1260 h.) tarihli olduğuna göre, Halep'te nüfus sayımı ancak bu tarihlerde yapılabilmiştir. Halep'in diğer nüfus defterlerine bakılırsa bu sayım işinin 1860'lara kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Çünkü Halep'in pek çok nüfus defteri vardır, ancak bunların çoğu birkaç kayıttan ibarettir.

Urfa'da gayr-i Müslim nüfusu ihtiva eden defter en teferruatlı olanıdır. Başbakanlık Arşivi'nde NFS D. 3728 numara ile kayıtlıdır. 1260 h. (1844 m.) tarihli olup 30 varaktır. Defterin en başında “1260 Senesi Mâh-ı Muharremü'l-Haramın Gurresine Mahsûben Derûn-ı Urfa'da Kâin Ehl-i Zimmet Reâyâlarının Cizye-güzâr ve Müstahak Olanlarının İsmi ve Şöhretleri ve Sinni San'atlarının Cerîdesidir. Ber-Vech-i Âti Zikr ve Beyân Olunur” ifadesi bulunmaktadır. Buna göre defterin tarihi 22 Ocak 1844-9 Ocak 1845'tir.

¹ Tahrir usulündeki değişim için bkz. Mustafa Öztürk, “1616 Tarihli Halep Avâriz-Hâne Defteri”, Ankara Üniversitesi OTAM 8, Ankara 199, s. 249-293

Defterin Tertip Şekli

Defterin dibacesinden Urfa'daki cizye mükelleflerinin sayımı olduğu açıktır. Cizye; Müslüman bir memlekette gayr-i müslim halkın can, mal, din ve diyaretlerinin korunması ve askere gitmeme karşılığında olmak üzere, kanunnâmenin diliyle *harbe darbe kâr u kisbe kadir* ve en az 300 akçelik bir mülke sahip olan hür ve âkil-bâliğ erkeklerden fert başına yıllık olarak hazine adına alınan nakdî bir vergidir. Bu tarife göre cizye, iş gücü yapabilecek, savaşabilecek kudrette olan -ki bu 12-70 yaş olarak kabul edilmiştir- erkeklerden alınıyordu ve cizye vergisi genel teamül olarak dâima hazineye ait olup timar kaynağı olarak tevcih edilmezdi. Ancak bazı istisnalara rastlanmakta, bazı sancakların cizye gelirlerinin timara verildiği veya bir subaşının maaşı olarak tevcih edildiğine dair örnekler vardır. Kilise ve havra mensupları, kadınlar, deliler, felçliler, amâlar, iş göremeyecek kadar yaşlı olanlardan alınmazdı. İşte incelediğimiz defter, zikredilen tarihte Urfa'daki gayr-i Müslim nüfus ile cizyelerini, cizyelerinin statülerini ve sanatlarını ihtiva etmektedir.

Defter uzun ebatta olup her satırda 3 kayıt vardır ve her sayfada 14-15 satır bulunmaktadır. Mahalle adı ve hangi etnik unsur olduğu kırmızı hatla yazıldıktan sonra şahıslar, fizikî evsafı, sanatları ve yaşları itibariyle kaydedilmiştir. Cizye evraklarının sınıfı da kırmızı hatla kısaltma ile isminin üzerine yazılmıştır. Alâ olanlar Ayn (ع), evsat olanlar Ta (ط) ve ednâ olanlar da Nun (ن) harfleriyle gösterilmiştir. Mesela “Orta boylu şab-emred pabuçcu Ovans veled-i Arakil sin 14” ve üzerinde kırmızı hatla “nun (ن)” yazılması gibi. Mahallenin kayıtları bitince genel toplam, alâ, evsat ve ednâ olarak verilmiş ve toplam cizye vergisi kaydedilmiştir. Mesela Kenisa-i Kebir Mahallesinin genel toplamı alâ 7, evsât 212 ve ednâ 243 olarak verilmiş ve cizye vergisi de toplam olarak 10.425 kuruş olarak kaydedilmiştir.

I. Nüfusun Mahallelere Dağılımı ve Cizye Statüleri

Yukarıda verilen düzen itibariyle gayr-i Müslim nüfusun mahallelere göre dağılımı, cizye statüleri ve toplam cizye miktarları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1: Nüfusun Mahallelere Göre Dağılımı

Sıra No	Mahallesi	Alâ	Evsat	Edna	Toplam	Cizye Toplamı (Krş.)
1	Kenisa-i Kebir	7	212	243	462	10.425
2	Esb Bazarı	15	190	157	362	8.955
3	Tele'l-Futur	3	106	137	246	5.415
4	Bıçakçı	6	141	145	292	6.765
5	Teymur	4	174	162	340	7.890
6	Parakende	-	21	43	64	1.275
7	Küçük Kenisa	2	59	130	191	3.840
8	Yukarı	-	21	32	53	1.110
9	Dışarı	1	18	35	54	1.125
10	Musullu	1	10	24	35	720
11	Yahudi	1	18	44	63	1.260
12	Görmüş Köyü	3	212	126	341	8.430
	TOPLAM	43	1182	1278	2.503	57.210

Gayr-i Müslim nüfus Ermeni, Süryani, Keldani ve Yahudilerden ibaret olup, bunların dağılımı da aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2: Nüfusun Etnik Dağılımı

Etnik Menşei	Mahallesi	Alâ	Evsat	Ednâ	Toplam
ERMENİ	Kenisa-i Kebir	7	212	243	462
	At Pazarı	15	190	157	362
	Tel-Futur	3	106	137	246
	Bıçakçı	6	141	145	292
	Teymur	4	174	162	340
	Parakende	-	21	43	64
	Görmüş Köyü	2	212	126	340
	Toplam	37	1056	1013	2106
SÜRYANİ	Kenisa-i Sağır	2	59	130	191
	Yukarı Mahalle	-	21	32	53
	Dışarı Mahalle	1	18	35	54
	Toplam	3	98	197	298
KELDANİ	Keldani Mah. (Gariplerle birlikte)	1	10	24	35
	Toplam	1	10	24	35
YAHUDİ	Yahudi Mah. (Garipleriyle Birlikte)	1	18	44	63
GENEL TOPLAM		43	1182	1278	2.503

II. Nüfusun Yaş Oranları

Defterimizdeki kayıtlar kişilerin yaşlarını da tespit etmemize imkân vermektedir. Bu dönemde gayr-i Müslim de olsa ülkenin bir sancağındaki yaş gruplarının tespiti iktisadî sosyal araştırmalar için önemli bir örnek teşkil edecektir. Bu amaçla mahallelerden rastgele örnekleme yoluyla incelediğimiz 750² şahsın yaş oranları genel bir fikir vermektedir.

Tablo 3: Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

12-25 Yaş Grubu	335 kişi	% 44,66
26-40 Yaş Grubu	295	% 39,33
41-70 Yaş Grubu	120	% 16
Toplam	750 Kişi	99,99

Buna göre etnik fark olmaksızın 12-25 yaş arası nüfusun yoğun olduğunu söylemek mümkündür. İkinci derecede 26-40 yaş önemli bir orana sahiptir. 12-40 yaş arası toplam oran da yaklaşık % 84'lük bir oranı teşkil etmektedir. Yaşlı nüfusun yoğun olmadığı açıkça görülmektedir. Elbette bu nüfus bütün gayr-i Müslim nüfusu vermemektedir. Bu rakamlar, cizyeye tabi olan nüfusu ihtiva etmektedir.

Yukarıda değinildiği gibi, ruhban sınıfı, dul kadınlar, pîr-i faniler, amel-mande yani iş güç göremeyecek derece olan yaşlılar, felçliler, amalar vergiden muaftılar.

Gayr-i Müslim Nüfusun Öne Çıkan Özellikleri

Her ne kadar şahıslar hakkında verilen kısa tanıtıcı bilgilerden gayr-i Müslimlerin karakteristik özelliklerini tam olarak tespit etmek mümkün değilse de gene de bazı ipuçlarına ulaşmak mümkündür. Meselâ; en çarpıcı özellik “*sarı bıyıklı*” olarak tarif edilmeleridir. Sarı bıyıklı olarak tarif edilen kişiler açık bir şekilde dikkat çekmektedir. Kişiler uzun boylu, orta boylu, kumral olarak da tarif edilmektedir. Boy-bos itibariyle Anadolu’nun diğer halklarından pek farkları yoktur. Gençler *şab-emred* veya sadece *emred* olarak tarif edildikleri gibi

² İstatistik biliminde tahlil edilecek verilerin %10'luk oranı bilimsel veri için yeterli kabul edilmektedir. Bizim örnek olarak incelediğimiz oran ise %30 civarındadır. Buna göre %30'luk oranın bütün için de çok fazla değişmeyeceği söylemek mümkündür.

bazen da *ter-bıyık*, yani bıyıkları yeni terlemiş anlamında tarif edilmektedir. Orta yaşlılar ise aksakallı, kırçıl sakallı olarak kaydedilmiştir. Kara sakallı, kırçıl sakallı, aksakallı ifadelerine bakılırsa, bu dönemde her yetişkin erkeğin sakal bıraktığına hükmedilebilir.

III. Tahmini Nüfus

Urfa'da vergi verebilecek, faal gayr-i Müslim vergi nüfusun toplamı 2.503 kişidir. Nüfus hesaplamalarında her hane 5 kişi olarak kabul edilmektedir. Ama burada vergiye tabi bütün nüfusu hane sahibi evli ve çocukları olan nüfus olarak kabul etmek mümkün değildir. Çünkü nüfusun küçümsemeyecek bir oranı 12-18 yaş aralığında olup bekârdır. Nitekim bu husus yukarıdaki tabloda bu açıkça görülmektedir. Bu durumda bütün bu vergi hanelerini evli ve 5 kişiden müteşekkil haneler olarak kabul etmek yanıltıcı olacaktır. Öyleyse en iyimser bir bakışla buradaki her vergi hanesini ortalama 3 kişi olarak kabul etmek tarihî ve iktisadî şartlara daha uygun düşmektedir. Bu da toplam 7.515 kişi demektir. Buna malûm olan muafı (kilise, manastır ve havralardaki papaz, rahip, rabbi, amâ, yaşlı, sakat, kötürüm) da mevcut nüfusun 1/10'u demek olan 75 kişi, daha genel bir ifade ile 100 kişi daha eklendiğinde 7.615 nüfus etmektedir. Başka bir ifade ile 19. yüzyılın ortalarında Urfa'da gayr-i Müslim nüfusun miktarı 7.600-8.000 arasındaydı. Bu rakamlar gerçek rakamlardır, ketum-saklı nüfusun olması mümkün değildir, çünkü nüfus demek devlet için vergi geliri demektir.

Nüfus defterleri yeni araştırmaya açıldığı için, Urfa hakkında etraflı bir inceleme yapan Hilmi Bayraktar, bu döneme ait nüfus istatistiklerini verememiştir. Urfa'ya ait ilk nüfus verilerinin Cevdet Paşa'nın Halep Valiliği yaptığı sırada düzenlediğini belirten Bayraktar, 1867 yılında Urfa'nın sancak nüfusunun 62.262 olduğunu, Rumkale, Suruç ve Birecik ile birlikte vilayet nüfusunun 111.096 olduğunu belirtmektedir ve incelediğimiz döneme ait gayr-i Müslim nüfus hakkında rakam verememektedir³. 1867'de Urfa kazasının nüfusu 62.262 olduğuna göre, 1844'teki 7.615 olan gayr-i Müslim nüfusun 8.000 olduğu kabul edilirse, gayr-i Müslim nüfus oranının %12,84 olduğu görülecektir. Bayraktar ancak 1892 tarihli salnamelere göre gayr-i Müslim nüfusu verebilmektedir ki buna göre; 1892'de Urfa sancağında 458 Ermeni Katolik, 7.659 Ermeni, 1.075 Süryani ve 714 Süryani Protestan nüfus mevcut olup, Yahudi ve Keldani nüfus görülmemektedir. Buna göre 1892'de toplam 9.906 gayr-i Müslim nüfus mevcuttur. Bu da 1844'ten 1892'ye kadar olan 48 yıllık dönemde % 30,34'lük bir artış demektir ki, bu tabii bir artıştır. Yıllık nüfus artış oranı ise % 1,58'dir.

³ Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapı)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ 2007, s. 67-68

1892'de Rumkale, Suruç ve Birecik ile birlikte vilayetin nüfusunun genel toplamı 128.424'tür. Bu tarihte gayr-i Müslim nüfus toplamı da 10.850'dir. Buna göre 1892'de Urfa'da vilayet genelinde gayri Müslimlerin nüfusunun oranı %8,44, Müslümanların nüfusu ise % 91,56'dır⁴.

Kayıtlardan nüfus hareketleri hakkında da bir fikir sahibi olunmaktadır. Bazı isimlerin üzerine kırmızı hatla nerede oldukları kaydedilmiştir. Urfa'daki gayr-i Müslim halkın bulundukları vilayetler, Halep, Diyarbekir, Birecik, Rumkale, Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Maraş, Hama, Musul, Siverek, İdlib, Kūdüs, Nizip, Adana, Bursa, Şam, Bağdat, Kilis, Harput gibi bölge vilayetleridir. Gurbette olan nüfusu 135 kişidir ki bu da nüfusun % 5,4'dür.

IV. Cizye Bedelleri

Defterde her şahsın cizye vergisinde hangi statüde olduğu kırmızı mürekkepler kısaltma olarak *Alâ*, *Evsat* ve *Ednâ* olarak hemen isminin üstünde kaydedilmiştir. Ayn (ع), Alâ, Ta (ط) Evsât ve Nun (ن) da Ednâ demektir.

Bu tarihte cizye bedelleri şöyleydi:

Alâ	: 60
Evsat	: 30
Ednâ	: 15 Kuruştur.

Buna göre;

Alâ bedelleri	: 43x60 = 2.580
Evsat bedelleri	: 1182x30 = 35.460
Ednâ bedelleri	: 1278x15 = 19.170
TOPLAM	: 57.210

Evsât ve ednâ statüsündeki nüfus büyük bir yekün teşkil etmektedir. Alâ yani zengin statüsünde olanlar ise sadece 42 kişi olup, çok küçük bir oranı oluşturmaktadır. Bu da nüfusun büyük çoğunluğunun orta halli ve fakir olduğuna delâlet etmektedir. Evsât yani orta halliler yaklaşık olarak incelenen nüfusun yarısını teşkil etmektedir. O halde bu dönemde orta sınıfın daha yaygın olduğu

⁴ Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı*, s. 68'deki tablo

nu söylemek mümkündür. Bu rakamlar sadece Urfa'ya ve gayr-i Müslimlere has değildir. Anadolu ve Rumeli'nin pek çok kentinde de orta sınıf, sosyal ve iktisadî hayatın temelini oluşturmaktadır. Esasen klasik ve çağdaş bütün iktisadî modellerin temel hedefi orta sınıfın güçlendirilmesine yöneliktir. Osmanlı iktisadî düzeninde bu denge uzun süre başarılı bir şekilde korunmuştur.

Cizye bedellerinin neyi ifade ettiklerini kavramak için dönemin altın-ücretler ile fiyatlarını mukayese etmek gerekmektedir. Bu tarihlerde 3,379 gr. vezninde ve 970 ayarında Fındık altını 45 kuruş 10 para, Yıldız altını 47 kuruştu. 2,448 gr. olan İstanbul Zer-i Mahbub altını 37,55 kuruştı. 1844'te yeni para sistemine geçilmiş ve Mecidiye, devletin para birimi olmuştu. 916,6 yani 22 ayarında ve 11 dirhem 4 kırat yani 34,082 gr. olan Beşibiryerde Mecidiye altını 500 kuruş, 7,216 gr ve 22 ayarında ve 2 dirhem 4 kırat olan Osmanlı Lira altını 100 kuruştı. 7 dirhem 8 kırat yani 24,055 gr. olan Yirmilik Mecidiye 20 ve 6 kırat yani 1,202 gr. olan Kuruş ise 1 kuruş yani 40 paraydı⁵.

1849'da Urfa'da buğdayın kilesi 30 kuruştı. Bir keçi 14, koyun da 21 kuruşa alınabiliyordu⁶. Memur aylık maaşları 100-400 kuruş arasındadır⁷. Bu tarihlerde fiilen çalışan amele-usta ücretlerine ait rakamlar bulunmamaktadır. Ama Anadolu'nun diğer şehirlerinde bu tarihlerde usta gündelikleri 280 para yani 7 kuruş, kalfa ve amelelerin 140 para yani 3,5 kuruş, çırağın da 70 para yani 1,75 kuruştur⁸.

O halde ednâ statüsündeki bir gayr-i müslimin 15 kuruş olan cizyesinin amele gündeliği karşılığı 4,28 gün, Evsatın 8,57, alânın ise 17,14 gün karşılığıdır. Günlük 3,5 kuruş alan bir amele ise adedi 45,25 kuruş olan bir Fındık altını alabilmek için 12,9 gün çalışması gerekiyordu. Günlüğü 7 kuruş olan bir usta da aynı altını 6,46 gün çalışarak alabiliyordu.

Buradan da anlaşılacağı gibi, şimdiye kadar zannedildiği ve iddia edildiği üzere cizye halkın ödeyemeyeceği bir vergi değildir. Tam aksine gayr-i Müslim teb'a yıllık vergisini 4-17 amele gündeliği karşılığında ödeyebiliyordu.

V. Nüfusun Esnaf Gruplarına Göre Dağılımı

Urfa'da gayr-i Müslim nüfusun hangi mesleklerden olduğu aşağıda tablo halinde verilmiştir. Bazı kayıtlarda kişilerin meslekleri kaydedilmemiştir. Buna

⁵ Sikkelerin vezin ayar ve fiyatları hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", *Türkler X*, Ankara 2002, s. 802-822

⁶ Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı*, s. 231-237

⁷ Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı*, s. 246-247

⁸ Mustafa Öztürk, *Orta Anadolu'da Fiyatlar (1785-1860)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1985

göre; gayr-i Müslimlerin çalıştıkları iş kolları 88'dir. Tablo daha yakından tahlil edildiğinde şu hususlar ön plana çıkmaktadır. Öteden beri gayr-i Müslimlerin iktisadî hayatın sanat ve diğer iş kollarında yoğun oldukları ifade edilmekteydi. Şimdi bu hususa dair elimizde daha kesin rakamlar bulunmaktadır.

Urfa'da gayr-i Müslimlerin Culfacılık iş kolunda büyük bir yekün teşkil ettikleri hemen dikkat çekmektedir. 2.166 esnafın 523'ünü yani %24,14'ünü culfa iş kolunda çalışanlar oluşturmaktadır. Urfa'da 523 culfa esnafının gayr-i Müslim olması, bu sanatın gayr-i Müslimlerin elinde olduğuna delalet etmektedir. Elbette culfa esnafının tamamı hakkında bilgimiz yoktur, ancak Urfa'da olabilecek culfa esnafı bu rakamlar civarında, belki biraz daha fazla olarak 600 civarında olabilir. Buna göre de bu iş kolunda gayr-i Müslimlerin ağırlığını kabul etmek gerektir.

Gayr-i Müslimlerin yoğun olarak çalıştıkları iş kolları, değirmencilik, demircilik, pabuçculuk, basmacılık, boyacılık, çerçilik, ırgathık, taşçılık, nalbantlık, kasaplık, kuyumculuk, külhancılık, kalaycı, iğneci, katırcı, dellek (tellak) ve berberliktir. Toplam 88 iş kolunda muhtelif oranlarda gayr-i Müslim çalışmaktadır, ancak temayüz ettikleri meslekler bunlardır.

Tablonun incelenmesinden çıraklık geleneğinin canlı olduğu görülmektedir. Culfa, basmacı, terzi, berber, boyacı, demirci, kalaycı ve kuyumcu gibi esnafın değişen sayılarda çırakları da vardır ki bu, sanatın usta-kalfa-çırak düzenine göre nesilden nesile devrettiğini göstermektedir. Çırakların yaşlarına bakıldığında 12-16 yaş arasında olduğu görülmektedir. Fakat bazen 13-14 yaşlarındaki gençlerin çırak değil, müstakil esnaf olarak kaydedildiği tespit edilmektedir.

Nüfus bakımından diğer gruplara göre daha yoğun nüfusa sahip olan Ermeniler hemen her iş kolunda varlıklarını hissettirmektedirler. Ancak bazı mesleklerin bazı gruplarda yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Mesela, halburculuk daha çok Süryaniler tarafından yapılmaktadır. Toplam 26 halburcunun 12'si Süryanidir. Yahudiler de çerçilikte temayüz etmişlerdir. Nüfusu 63 kişi olan Yahudilerin 40'ı çerçidir.

Sonuç olarak gayr-i Müslimlerin Urfa'nın iktisadî ve sosyal hayatında önemli bir unsur oldukları, hemen her iş kolunda bulunmaları hasebiyle toplumsal bir kaynaşmanın olduğu anlaşılmaktadır ki bu gayet tabiidir. Urfa örneğinden hareketle bütün ülkede benzer iktisadî ve sosyal yapının bulunduğunu söylemek mümkündür. Nihayet bütün gayr-i Müslim esnafın dağılımı aşağıda görüldüğü gibidir

Tablo 4. Nüfusun Esnaf Gruplarına Göre Dağılım

Sıra No	İş Kolu	Nüfus	%
1	Abacı	1	
2	Affaf	4	
3	Atar	15	0,69
4	Bağlayıcı	5	
5	Bakkal	2	
6	Balcı	1	
7	Bardakçı	2	
8	Basmacı	43	1,98
9	Basmacı Çırağı	1	
10	Berber	47	2,16
11	Berber Çırağı	10	
12	Bileyici Çırağı	2	
13	Boyacı	50	2,3
14	Boyacı Çırağı	3	
15	Cerrah	1	
16	Culfa	523	24,14
17	Culfa Çırağı	43	1,98
18	Çerçi	227	10,48
19	Çilingir	1	
20	Çizmeci	1	
21	Değirmenci	76	3,5
22	Dellal	1	
23	Dellek	29	1,3
24	Demirci	66	3,04
25	Demirci Çırağı	1	
26	Dökmeci	8	
27	Ekmekçi	16	0,73
28	Halburcu	26	1,20
29	Hallac	3	
30	Hamal	30	1,38
31	Hancı	2	
32	Harbende	3	
33	Hişveci	1	
34	İrgat	109	5,03
35	İğneci	30	1,38
36	İpekçi	4	

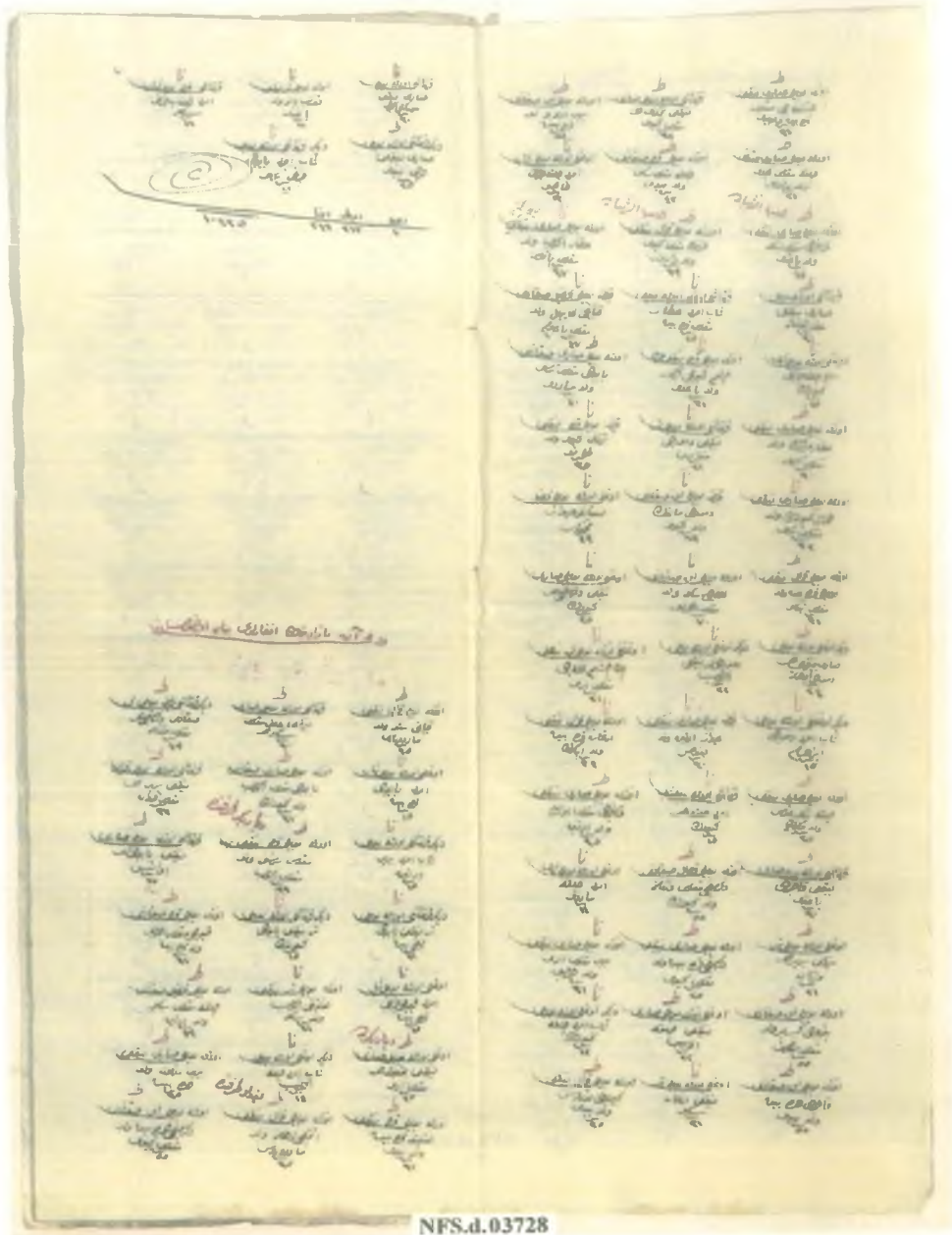
37	İpekçi Çırağı	1	
38	İvaz	10	
39	Kâhkeci	9	
40	Kahveci	7	
41	Kahveci Çırağı	1	
42	Kalaycı	22	1,05
43	Kalaycı Çırağı	2	
44	Kasap	36	1,66
45	Kasarcı	5	
46	Katırcı	23	1,06
47	Kazancı	8	
48	Kazancı Çırağı	2	
49	Kebapçı	5	
50	Kebapçı Çırağı	1	
51	Kelleci	13	
52	Kılıçcı	20	
53	Kınacı	1	
54	Kilceci (?)	1	
55	Kitapçı	1	
56	Koltukçu	40	1,84
57	Kömürcü	1	
58	Kuyumcu	52	2,4
59	Kuyumcu Çırağı	3	
60	Külhancı	29	1,33
61	Ma'saracı	5	
62	Meyhaneci	3	
63	Mudarcı	13	
64	Mutyaf	1	
65	Nakkaş	3	
66	Nalbant	66	3,04
67	Nalçacı	6	
68	Oturakçı	2	
69	Palancı	7	
70	Papuçcu	152	7,01
71	Papuçcu Çırağı	4	
72	Rençber	17	
73	Sabuncu	2	
74	Samancı	6	

75	Suvakçı	18	
76	Süpürgeci	2	
77	Şirikçi	1	
78	Tahmisci	4	
79	Tarakçı	4	
80	Taşçı	95	4,3
61	Taşçı Çırağı	1	
82	Terzi	19	
83	Terzi Çırağı	2	
84	Tüccar	9	
85	Tüfenkçi	13	
86	Tütüncü	18	
87	Uncu	5	
88	Yemenici	8	
TOPLAM		2.166	

ÖRNEK BELGELER

NFS.d.03728

NFS.d.03728

NFS.d.03728

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA URFA EYTÂM SANDIKLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

İsmail ASOĞLU*

Kuruluşundan itibaren Devlet-i ‘Aliyye’de yetimlerin ihtiyaçları vakıflar aracılığıyla karşılanmıştı. XIX. yüzyılda imparatorluktaki idârî dönüşüm, yetimler için de birtakım düzenlemeleri beraberinde getirmişti. Bu minvâlde, H. 7 Rebiü’l-evvel 1268’de (31 Aralık 1851) *Eytâm Nizâmnamesi* yayınlanmış, Eytâm Sandıkları’nın kurulması kararlaştırılmıştır. Sandıklar, merkezden taşraya doğru, Cumhuriyet’in ilanından sonra kısa bir süre daha devam etmişti. Bu çalışma, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Urfa Eytâm Sandıklarının sosyo-ekonomik açıdan incelenmesini kapsamaktadır.

Eytâm Sandıklarının Kuruluşu ve İşleyişi

Eytâm; yetimler, ana babası ölmüş, bülûğa ermemiş küçük çocukları¹ ifade eden çoğul bir terimdir. Sûre ve hadislerden anlaşılıyor ki İslâm yetimler konusunda hassastır. Kuran-ı Kerim’de on iki surede yirmi üç yerde yetim kelimesi geçmektedir.² Örneğin En’âm Suresi / 152’de; “Ve lâ takrebû mâlel yetîmî illâ billetî hiye ahsenu hattâ yebluga eşuddeh (eşuddehu), ve evfûl keyle vel mîzâne bil kıst (kıstı), lâ nukellifu nefsen illâ vus’ahâ ve izâ kultum fa’dilû ve lev kâne zâ kurbâ, ve bi ahdillâhi evfû, zâlikum vassâkum bihî leallekum tezekkerûn (tezekkerûne) Me’alen: “...ve rüşd yaşma erişmeden önce yetimin mal varlığına –onun iyiliği için olmadıkça- dokunmayın”³ ayeti, Eytâm Sandıklarının kuruluş ve işleyiş amacıyla paraleldir. Osmanlı Devleti’nde, imkânlar dâhilinde çocukların korunmaları ve iyi yetiştirilmelerine önem verilmiştir.⁴ Eğer bir çocuk yetimse, kendisini yönetebilecek bir vasî ta’yin edilmiştir. Devlet-i ‘Aliyye’de, XIX. yüzyılın ortalarındaki idârî dönüşüm, yetimlerin muhafazası için de birtakım düzenlemeleri gerektirmiştir. Bu alanda ilk kurumsal yapı Eytâm Sandıklarının teşekkülüdür. Sandıklara yönelik ilk nizâmname; “Eytâm Nizâmnamesidir” başlığı altında, H. 7 Rebiü’l-evvel 1268 (31 Aralık 1851) tarihinde yayınlanmıştır.⁵ Sandıklar, İslami bakış çerçevesinde, Osmanlı’nın kültürel birikimi-

* Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora.

¹ İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2009. s. 428.

² Nesimi Yazıcı, “Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar”, *XII. Vakıflar Haftası Kitabı, Ankara (Atenin Eğitimi ve Korunmasında Vakıfların Rolü Semineri)*, Ankara, VGM Yayınları, 1995, s. 45; “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *AÜİFD*, XLVIII. S. 1, 2007, s. 4.

³ Muhammed Esed, *Kur’ân Mesajı Meal-Tefsir 1*, İstanbul, İşaret Yayınları, 1999, s. 263.

⁴ Yazıcı, “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, s. 146.

⁵ Dustûr, Tertip I, Cild 1, s. 270-275.

nin kurumsaldaki dönüşümünü de yansıtmaktadır. Sandıkların kurulması ile birlikte, vakıflar aracılığı ile yürütülen yetimlerin bakım ve koruma mesuliyeti kurumsal bir hüviyet kazanmıştır. 1851 Eytâm Sandıkları Nizâmnamesi'nin birinci maddesine göre; kasaba ve karyelerde Müslüman ya da gayrimüslim Osmanlı teb'asından birinin vefatıyla, vârisler içinde erkek veya kız çocuk, aklî dengesi yerinde olmayan, bunak erkek ya da kadın bulunduğu veyahut vârislerden biri sefer dolayısıyla başka bir diyarda olması halinde, ölen kimsenin terekesi geçerli usul ile icra olunması kararlaştırılmıştır. Bundan dolayı da kasaba ve karyelerde kim vefat ederse o mahalle ya da karyenin imâm, muhtar ve papazının derhâl hükümete haber vermeleri gerektiği belirtilmiştir. Ölen kişinin vârisleri içinde yetim, gaib ve mecnun ve ma'tuh olup olmadığını dahi bildirmeleri gerektiği ve hatta bu işe mahalle ve karyelerin ihtiyar meclislerinin de dikkat ve nezâret etmeleri gerektiği belirtilmiştir.⁶ Küçük yaşlarda çeşitli sebeplerle babalarını kaybeden çocuklar için Eytâm Sandıkları, merkezden taşraya önemli bir vazifeye sahip olmuştur. 1851'de çıkarılan ilk nizâmnamenin ardından fi H. 6 Rebiül-ahir 1274. (24 Kasım 1857) tarihinde⁷ dört maddeden oluşan '*Eytâm Uhdesinde Bulunan Çiflikat Hakkında Nizâmname*'⁸ adı altında bir nizâmname çıkarılmıştır. Eytâmlarla ilgili bir sonraki nizâmname aradan on üç sene geçtikten sonra, H. 16 Zilkade 1286 (17 Şubat 1870)'te '*Memâlik-i Mahruse-i Şahânedede Küşâd Olunacak Eytâm Sandıklarının Suret-i İdare ve Muhafazası Hakkında Nizâmname*' adıyla yürürlüğe konulmuştur.⁹ Nizâmnamenin bir sonraki yayınlanma tarihi ise fi H. 21 Şaban 1291 (3 Ekim 1874)'te olmuştur. '*Bâirâde-i Seniyye Teşekkül İden Meclis-i İdâre-i Emvâl-i Eytâmın Suret-i Teşkilini ve Vezâifini Mübeyyin Nizâmnamedir*'¹⁰ başlığıyla, içinde Eytâm işleri ile ilgili meclis görevlilerinin sorumluluklarını da belirten maddeler yayınlanmıştır. 1874 Nizâmnamesi daha çok teşkilat yapısıyla ilişkilidir. Her ne kadar 1851'de kurulmuş olsa da, Eytâm Nezareti'nin teşkilat yapısı 1874'ten sonra oturmaya başlamıştır.¹¹

Eytama intikal eden mevrûsun muhafazası, Müslim-gayrimüslim yetimler ayırt edilmeden eytam müdürlerinin yanı sıra valilerin de sorumlulukları arasında olmuştur. 25 Muharrem 1293 (21 Şubat 1876) tarihli kanunda, vasî tahtında bulunan eytam-ı müsline ve gayrimüsline emvaline dokunulmaması ve niza-

⁶ Dustûr Tertip I, Cilt 1, s. 276. (Memâlik-i mahrûse-i şahânedede küşâd olunacak eytam sandıklarının sûret-i idare ve muhafazası hakkında nizâmnamedir).

⁷ Dustûr Tertip I, Cild 4, s.89, 90.

⁸ Dustûr Tertip I, Cild 4, s.89.

⁹ Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar", s. 47.

¹⁰ Dustûr Tertip I, Cild 3, s. 551.

¹¹ Nadir Özbek, Cumhuriyet Türkiye'sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 49.

mına göre hareket edilmesi konusunda valilerin dikkat etmelerini ve eytama zarar hadisesinde gerekli tahkiklerin yapılması şart koşulmuştur.¹² H. 1324 (1906) yılında çıkarılan “*Umum Emval-ı Eytamın Suret-ı İdâresi Hakkında Tadilen Kaleme Alınan Nizamname*”, nezaretin teşkilatı ile ilgili olmayıp, Eytam İdâresi ve Sandıklarının idari yapılanmaları hakkında bilgileri ihtiva etmektedir.¹³

Sandıklarda yetimlere ait paraların genellikle mu’amele-i şeriyye adı verilen işlemle nemâlandırıldığı anlaşılmaktadır. Bu işlemde belli bir vade ile kefil istenerek veya rehin alınmak suretiyle idâne edilen para, vade sonunda yine başta kararlaştırılan bir orandaki nemâyla birlikte geri alınmakta veya sadece nemâsı tahsil edilerek işlem yenilenmektedir.¹⁴ Eytâm Sandıklarındaki paranın istirbâh yoluyla işletilmesi ile para vakıflarının fon yaratma usulleri benzerlik göstermektedir. Para vakıflarında vakfa konu olan ana sermaye olduğu gibi korunmakta, para çeşitli şekillerde işletilerek gelir elde edilmekte ve bu gelir vakfiyede öngörülen hizmetlerin finansmanında kullanılmıştır.¹⁵ Benzer şekilde yetimin yararına nakde çevrilerek nemâlandırılmaya çalışılan yetim malı, nemâlandırılmak için aynı uygulamaya tabi tutulmuştur.¹⁶ Her iki yöntem ile tefeciliğin önüne geçilmekte ve belirlenen yüzdelik faiz oranı ile kredi imkânı sağlanmaktaydı. Bu açıdan, Osmanlı İmparatorluğu’nun finansal uygulamalarında para vakıflarının yanında, yetimlerin mallarını şer’i ölçülere göre korumak ve değerlendirmek üzere kurulmuş eytam sandıkları, döneminin bankacılık uygulaması olarak düşünülebilir.¹⁷

¹² Dustûr Terip I, Cild 3, s. 31, Otuzuncu madde - Hristiyan terekelerinde zuhur eden vasiyyetler ahkâmı muhafaza olunarak vali ve vâsi tahtında bulunan eytam-ı müslime gayr-ı müslime emvaline dokunulmayub nizam ve kaidesine tevfi-k-i hareket edilecek ve vasiyyetlerin ızzar-ı eytama tasaddilerinden şikâyet olunur ise taht-ı himayet ve sahayete alınub esbab-ı şikâyet temyiz ve tahkik olunacaktır.

¹³ Mehmet Çanlı, “Eytam İdâresi ve Sandıkları (1851-1926)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 14, Ankara 2002, s. 61.

¹⁴ Tahsin Özcan, “Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları” *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 14, 2006, s. 109.

¹⁵ İrfan Türkoğlu, “Osmanlı Devleti’nde Para Vakıflarının Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkileri”, *SDÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 18, s. 189.

¹⁶ Nurullah Eski, *Hak ve Sorumlulukları Bakımından İslam Hukukunda Yetimler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Konya 2007, s. 81.

¹⁷ Hüseyin Tunç, *Katılım Bankacılığı – Felsefesi Teorisi ve Türkiye Uygulaması*, Nesil Yayınları, İstanbul 2010, s. 67.

Urfa'da Yetimler Bir Oyun Alanında

Foto: Dr. Max Freiherr Von Oppenheim

Taşrada yetim işlerine, müffetiş hükkâmlıklarının denetiminde, mahalli mahkemeler bakmaktaydı. 1851'de Eytam Nizamnamesi'nin ilanından itibaren sandıkların 1880'li yıllara kadar teşkilatlanamadığı anlaşılmaktadır.¹⁸ 21 Şaban 1291'de (3 Ekim 1874) açılan Meclis-i İdare-i Emvâl-i Eytam meclisi, çizgeler yöntemiyle, taşrada bulunan emvâl-i eytamın (yetim mallarının) hesaplarını tef-tiş etmekle yükümlüydü.¹⁹ Bu tarihlerden itibaren taşrada bulunan eytâm idare-lerinin de merkez tarafından yakın bir şekilde takip edildiği anlaşılmaktadır. Başlangıçta sandıkların muhasebe işlemlerini mahkeme kâtipleri yaparken daha sonra merkezde bir muhasebeci ve gereği kadar muhasebe memuru atanmıştır.²⁰ Yapılan incelemelerde sandıklarda mevcut miktarın tespit ve işlemlerin uygun-luğunun tasdik edildiği görülmektedir. Ayrıca yapılan idâne işlemlerinin adedi, miktarı, karşılığında alınan teminatlar gibi hususlarla ilgili bilgiler de düzenle-nen Eytâm Sandığı muayene cetvellerinde ayrıntılı olarak görülebilmektedir.²¹ Taşra Eytâm İdâresinin oluşturulması ve görevleri hakkındaki bilgiler 1906 yı-

¹⁸ Çanlı, s. 62.

¹⁹ Esra Yakut, *Şeyhülislâmlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, 1. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 67.

²⁰ Çanlı, s. 66.

²¹ Özcan, s. 117.

linda yayınlanan nizâmnâmede yer almaktadır.²² Sandığın adı, 1908'e kadar "Eytâm Sandığı" şeklindeyken, bu tarihten itibaren "Eytâm İdanat Sandığı" şeklinde değişmiştir.²³ İdanat Sandıklarının sağlam olmasına ve devamlı kilitli tutulmasına dikkat edilmiştir. Eytam Sandıkları Cumhuriyet'in ilk dönemlerine değin varlıklarını sürdürmüştür. Taşrada dahi 1924'lere kadar Eytam müdürlerinin varlığı söz konusudur.²⁴

Urfa Eytam Sandıkları

Urfa Şer'iyye Sicilleri'nde²⁵ Eytam Sandıklarına mahsûs vesikalar birkaç defter içerisinde yer almaktadır. Bu defter kataloqları Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde yer alır. Ankara Milli Kütüphane ve İSAM'dan²⁶ dijital kopyaları temin edilebilir. Urfa'ya ait en eski tarihli sicil kaydı IV. Murad zamanına ait H.1039/M.1629 tarihli 207 numaralı defterdir.²⁷ Bundan başka en erken tarihli sicil H. 1261-1263/M.1845-1847 tarihli 204 numaralı defterdir. Aradaki 216 yıllık tarihteki kayıtların akıbeti ile ilgili malumat yoktur. Suriye Millî Arşivi'nde mevcut Mehâkim-i Şer'iyye defterlerinden Haleb'e ait 664 defter (1536-1935)²⁸ bulunmaktadır. Urfa'nın bir dönem Haleb Vilâyeti'ne bağlı olmasından dolayı şehre ait sicillerin Haleb'e ilişkin arşiv kataloqları arasında bulunabileceği düşünülebilir. Çoğunluğu XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait Urfa Kadı Sicilleri esas itibariyle merkez Urfa Kazası ve bu kazaya bağlı Bozabâd, Çaykuyu, Döğerli, Harran, Uyumağaç, Kabahaydar, Türkmen Cüllabı ve Doğrulu Cüllabı Nahiyelele ile bu nahiyelelerdeki köylerin kayıtlarını içermektedir.²⁹ Sicillerde mevcut defterlerden bir kaçının Urfa'daki yetimlerin hukuki işlemleri için tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu vesikalar; yetimlerin mallarını muhafaza eden eytam sandıklarından alınan borçları, yetimlere atanan vasî ta'yinlerini ve rüşdünü ispatlamaya çalışan yetimlerin vasî huzurundaki hak arama çabalarını konu almaktadır.

Urfa Şer'iyye Sicilleri içerisinde özellikle 209, 212, 223 numaralı defterler, Eytam Sandıkları'na mahsûs idâne hüccetleri ile birlikte yetimlere yönelik farklı hukuki davaları kapsar. 225 numaralı defterin yarısı ise borç hüccetleriye

²² Düstur Tertip I, C. 8, "Umûm Emvâl-i Eytâmın Suret-i İdâresi Hakkında Ta'dilen Kaleme Alınan Nizâmnâme" s. 515548; İrfan Ünal, *167 Nolu Çanakkale Eytam Sandığına Mahsus Teminatlı İdane Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (1920-1926)*, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Çanakkale 2010, s. 43.

²³ Çanlı, s. 66.

²⁴ BOA, UŞS, Dn: 223, Sy: 315, Bn: 88/5.

²⁵ Urfa'ya mahsus 25 defter bulunmaktadır. Ahmet Akgündüz, *Şer'iyye Sicilleri Mahiyeti Toplu Kataloğu ve Seçme Hükûmler*, C. 1, TDAV Yayınları, İstanbul 1988, s. 214.

²⁶ İslâm Araştırmaları Merkezi.

²⁷ İsmail Asoğlu, *223 Numaralı Şanlıurfa Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2014.

²⁸ Yunus Uğur, "Şer'iyye Sicilleri" *DİA*, C. 39, TDV Yayınları, Ankara 2010, s. 10.

²⁹ Yasin Taş, "Urfa Şer'iyye Sicilleri Üzerine Bir Değerlendirme" *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Haziran 2014 Yıl 7, Sayı XVIII, s. 460.

birlikte eytam muhasebe kayıtlarını içermektedir. 209, 212, 223 numaralı defterlerin giriş kısımlarındaki; “İdâneye mahsûs sicil-i atik hitâm olduğundan işbu mecelle-i sicil ittihâz kılınmıştır”³⁰ ya da “İdâneye mahsûs olmak üzere işbu defter-i sicil ittihâz kılınmıştır”³¹ gibi ibâreler, bu defterlerin eytâm sandıkları

Defter no:	Vesika adedi:	Tarih Aralığı:
212	584	H. 20 Ş 1290 (13 Ekim 1873) H. 1 Z 1294 (7 Kasım 1877)
209	230	H. 1 R 1294 (12 Temmuz 1877) H. 1 S 1302 (20 Kasım 1884)
225	176	H. 11 Ca 1297 (21 Mayıs 1880) H. 15 L 1304 (7 Temmuz 1887)
223	316	H. 1 L 1304 (23 Haziran 1887) H. 21 M 1343 (21 Ağustos 1924)

için husûsi olarak tutulduğunu göstermektedir.

Sandığa mahsûs bir idâne kaydında; öncelikle, borçlunun mahallesi ve adı belirtilmiştir. Ardından vefat edenin mahallesi ve yetiminin adı vesikaya kaydedilmiştir. Yetimin vasîsi, dönemin eytâm müdürünün ismi, sandıktan temin edilen meblağın miktarı borçlanma esnasında düzenlenen idâne hüccetine geçirilmiştir. Ayrıca borçlunun Eytâm Sandığına teslim ettiği senet ilavesinde, kefillerin isimleri ve borçluya kefil olduklarına dair beyânatları belge sonunda yer almaktadır. Urfa Kadı Sicillerindeki Eytâm Sandığı kayıtları 1873-1924 arasındaki dönemi kapsar. Ancak savaş yıllarında yaşanan kargaşalıklar sandıkların işleyişine de etki ettiği anlaşılmaktadır. I. Cihan Harbi yıllarında eytâmlara yönelik işlem yoğunluğunun azaldığı dikkat çekmektedir. Tablo 1’deki defterlerin dışındaki sicillerde de eytam sandıklarına dair kayıtlar mevcuttur. Ancak çok az sayıda ve dağınık şekildedir.

Borçlular, borçlarına karşılık kefillerinin isimlerini mübeyyin bir senedi mahkemeye teslim etmişlerdir. Kefiller belirlenirken şehrin önde gelen ve

³⁰ BOA, UŞS, D.no: 223-209, S. no: 1.

³¹ BOA, UŞS, D.no: 212, S. no: 1.

mu'teber kişilerinden olmasına dikkat edilmiştir. Temin edilen borçlara karşılık alınan nemâyı şer'an uygun hale getirmek için anaparanın yanında, kredi kullananlara genellikle kitap satılmıştır. Satılan kitaplar; Ali Efendi Fetevâsı³², Behcetü'l-Fetâvâ³³, Ferâiz Kitabı gibi İslam Hukuku üzerine eserlerdir. Böylece borçlu, bir yıl sonunda anapara ile birlikte satın aldığı bu kitabın parasını da ödeyeceğini taahhüd ederek borçlanmıştır. Ödenecek tutara karşılık kefiller gösterebilirken, bağ, tarla, ev gibi gayrimenkuller de "fekki-i rehin", yani rehinden çıkarma³⁴ şartı ile bir yıllığına yetimin vâsisine rehin olarak bırakılmıştır. Vade sonunda borçlu, borcunu ödeyemezse rehin hükmündeki gayrimenkul vâsi aracılığıyla satılmış ve borç bu satıştan elde edilen gelirden temin edilmiştir. Örneğin, Urfa'nın Hızânoğlu mahallesinde oturan Hacı Abdullah, Beşlioğlu Mustafa bin Abdurrahman'ın sagire kızları Hadice ve Zeliha'nın Eytâm Sandığındaki mallarından almış olduğu iki bin yüz gurus borca karşılık bey'-i bi'l-vefâ³⁵ tarîkiyle mülk menziline rehin bırakmıştır. Vadesi geldiğinde ise borcunu ödeyemediği takdirde mülkün satışının yapılmasını ve borcunun temin edilmesini mahkemede ikrar etmiş ve ifadeleri kayda alınmıştır.³⁶

Urfa Eytâm Sandıklarından ekserî erkekler yararlanmıştır. Ancak kadınların da ihtiyaçları dâhilinde sandıktan yararlandıkları anlaşılmaktadır. H. 20 Şa'ban 1290/ M. 13 Ekim 1873 tarihli bir sicil kaydına göre, Haseki mahallesi sâkinlerinden Rahime binti Hâcî Mehmed, Uzun (Uzun) Haso'nun sagir oğlu Mehmed'in Eytâm Sandığındaki malından, yetimin vâsisi Zülfü Efendi aracılığıyla bin dokuz yüz yirmi üç gurus borç almıştır. Bir sene tamamında geri ödenecek tutar bir cild 'Ali Efendi Fetevâsı'³⁷ değeri üzerinden bir eklenti ile 290 gurus (%15'lik bir eklenti) olarak, toplamda iki bin iki yüz on üç gurus geri

³² XVII. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde günlük hayatta karşılaşılan veya tartışılan konularla ilgili 4412 fetvâyı içeren kitap, döneminin din anlayışını, toplumsal durumunu ve sosyo-kültürel yapısını yansıtmaları açısından önemlidir. Bu eser Osmanlı Fetvâhanesi'nin en güvenilir gördüğü dört fetva kitabından biridir. Cengiz Kallek, "Fetâvâ-yı Ali Efendi", (Şeyhülislâm Çatalca 'Ali Efendi'nin (Ö. 1692) fetvâlarını bir araya getiren eser), *DİA*, C. 12. TDV Yayınları, Ankara 1995. S.438.

³³ Eser, Yenişehirli 'Abdullah Efendi'ye aittir. Yenişehirli Abdullah Efendi (ö.1743), Osmanlı'nın 77. şeyhülislâmı olup Lâle Devri boyunca görev yapmıştır. Fetvâlarını içeren Behcetü'l-fetâvâ adlı kitap, Mehmed Fikhî el-Aynî tarafından düzenlenmiş ve Osmanlı fetva kitaplarının en değerli derlemelerinden sayılmıştır. Muhuttin Eliaçık, "Lâle Devri Şeyhülislâmı Yenişehirli Abdullah Efendi ve Manzum Fetvası", *International Journal of Language Academy*, Volume 2/4, 2014, s. 87-88.

³⁴ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2009, s. 1002.

³⁵ Bedeli iade edildiğinde geri alınmak üzere bir malın satılmasını konu edinen satış akdi. Abdülaziz Bayındır, "Bey' bi'l-Vefâ", *DİA*, C. 6, TDV Yayınları, s. 20.

³⁶ BOA, UŞS, D.no: 212, S. no: 48/118.

³⁷ "Murâbaha Nizâmnamesi"ne göre; Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında, nemâlandırma oranına %15'e kadar izin verilmekteydi. Dönemin bankaları bu kaide ile çalışırlardı. Meselâ, banka veznesindeki memur elindeki bir kalemi veya saati ya da (çoğunlukla) bir kitabı, yüz altın kredi isteyen birine on altına veresiye satar, sonra istenilen miktarı borç olarak verir, böylece müşteri bankaya yüz on altın borçlanmış olurdu. Ekrem Buğra Ekinci, "Eski Hukukumuzda Hile-i Şer'iyyeye Dair", *AÜEHFD*, C. X, S. 1-2, Ankara 2006, s.13. Urfa eytam sandıklarından borç alımı esnasında bir yıllık nemâyâ karşılık bir cild 'Ali Efendi Fetevası' ifadesi, alınan krediye karşılık geri ödenecek nemâ için satılan bir kitap olduğu anlaşılmaktadır.

ödeme yapacağını taahhüd etmiştir.³⁸ Rahime hanım aldığı borca karşılık mezbur Zülfü Efendi'ye bir bâb mülk ve Esem Kulu'nda bir kıt'a mülk üzüm bağını rehin bırakmış ve vade zamanında borcunu ödeyemez ise Zülfü Efendi'nin bağ ve menzili satmasını ve borcunu tahsil etmesini mahkemede ikrar etmiştir.³⁹ Sandıktan faydalanan bir diğer kadın ise Hanım binti 'Ömer bin 'Alişer'dir. Meşarikiyye mahallesi'nde iken vefât eden Bedir Ağa ibni Abdi Ağa'nın oğulları 'Abdi ve Mehmed'in sandıktaki malından yararlanan Hanım binti 'Ömer, yetimlerin vasîsi valideleri Gamtavus'un (?) vekili Hâcî Fakızâde Halil aracılığıyla 7000 gurus gibi yüksek bir meblağ ile borçlanmıştır. Hanım binti 'Ömer aldığı borca karşılık bir yıl sonra vade farkı ile birlikte 8050 gurus ödeyeceğine dair evini rehin göstermiştir.⁴⁰

Eytam Sandıklarından Müslüman ve gayrimüslim ayrımı olmadan teb'adan tüm esnaf yararlanabilmiştir. Kebir-i Kenisa Mahallesi sakinlerinden ve Ermeni milletinden ve Terzi esnafından İngiliz Karabit veledi Serkis'in, 'Abdi Ağazâde Bedir Ağa'nın sagir oğulları 'Abdi ve Mehmed'in eytam sandığındaki mallarından 2000 gurus için bir sene sonra bir cild 'Ali Efendi Fetevâsı semeninden dahi 300 gurus ile toplamda 2300 gurus borçlanmıştır. Yine H. 1 Recep 1294 (12 Temmuz 1877) tarihinde kasap esnafından Nerso veledi Yakob, Deveci 'Aloş bin Mahmud'un oğlu Şeyho'nun malından bin yüz elli gurus alarak bir yıl sonra yüz yetmiş iki buçuk gurus nemâyyla, toplamda bin üç yüz yirmi iki buçuk gurus ödeyeceğine dair kefiller göstererek borçlanmıştır.⁴¹ H. 1 Zilhicce 1305 (9 Ağustos 1887)'de Çulha esnafından Usta 'Ali bin Mehmed,⁴² H. 1 Muharrem 1306 (7 Eylül 1888)'de Bakkal esnafından Derviş bin Hâcî Receb,⁴³ H. 15 Cemaziye'l-ahir 1310 (4 Ocak 1893)'te bağçeci esnafından Kirişçioglu Mahmud bin Mehmed kredi kullanan esnaflardan bazılarıdır. Kayıtlarda kredilerin ne amaçla kullanıldığına dair bilgi yoktur. Ancak esnafların aldıkları kredileri mesleki uğraşlarına göre değerlendirdikleri söylenebilir. Borçlanmaların ticaret maksadıyla kullanıldığı düşünülürse, sandıkların, bulundukları şehirlerin ekonomik hayatına katkı sağladıkları düşünülebilir. Yani işleyiş şekli bugünkü bankaların kredi sistemiyle benzerlik gösterir.

³⁸ BOA, UŞS, D.no: 212, S. no: 1/1.

³⁹ BOA, UŞS, D.no: 212, S. no: 1/1.

⁴⁰ BOA, UŞS, D.no: 212, S. no: 42/104.

⁴¹ BOA, UŞS, D.no: 209, S. no: 1/1.

⁴² BOA, UŞS, D.no: 223, S. no: 22/173.

⁴³ BOA, UŞS, D.no: 223, S. no: 22/173.

Urfa – Eğitim Gören Yetimler

Foto: Dr. Max Freiherr Von Oppenheim

Eytam Sandıkları sadece yetimlere hizmet vermemiş, mecnûn ve ma'tûl⁴⁴ durumdaki teb'anın mal varlıklarını da koruma altına almıştır.⁴⁵ Urfa'nın Yusuf Paşa mahallesinde sâkin Jandarma 'askeri mülâzımlarından mecnun Mehmed Efendi bin Mustafa'nın mal varlığı, durumundan dolayı koruma altına alınmıştır.⁴⁶ Eytâm Sandıklarına yetim ve mecnunların yanı sıra varissiz vefat edenlerin de paraları aktarılmış ve Eytâm müdürü tarafından idâre edilmiştir. Hüseyin Paşa mahallesinde iken bilâ-varis vefât eden Çerkes Hâcî İsmail bin 'Abdullah'ın emvâlinin idâne ve istirbâh işlemleri bizzat eytâm müdürü Hâcî Hüseyin Efendi bin Musa tarafından görülmüştür.⁴⁷

Urfa Kadı Sicillerinde Eytam Sandıklarına yönelik merkezden gelen emirler de yer almaktadır. Borçlarını geciktirenlerden tahsil için çıkarılacak ilamat harçlarının emvâl-i eytamdan sorumlu olmayacağı, harcın ilamlardan gurus bir para hesabıyla borcu ödememekte inad edenlerden tahsil edilmesi H. 8 C 1304 (2 Şubat 1887) tarihli buyruldu ile Urfa kadılığına bildirilmiştir.⁴⁸ Merkezden gelen bir başka emir ise Eytam müdürü 'Osman Efendi'nin azline yönelik emir-

⁴⁴ Bunamış, Bunak; Sami, s. 1370.

⁴⁵ Dustûr Tertip I, C. I, s. 276.

⁴⁶ BOA, UŞS, D.no: 223, S.no: 32/8.

⁴⁷ BOA, UŞS, D.no: 223, S. no: 155/80.

⁴⁸ BOA, UŞS, D. no: 227, 194/170.

namedir. Osman Efendi idaresi zamanında emvâl-i eytam hukukunu yerine getirmediğinden azledilmiştir. Yedindeki yüz seksen dört senedi sabık müdür Haydar Efendi'ye bırakmıştır. Ayrıca Eytam Nizamnamesinin dördüncü maddesinin;⁴⁹ değiştiğine dair nüsha, 4 Safer 1294 (18 Şubat 1877) tarihindeki Urfa Kadı Siciline kaydedilmiştir.⁵⁰

1851'de Eytam Sandığı Nizâmnamesine göre Eytam müdürleri her iki yılda bir değişmesi gerekiyordu. Ancak bu hükme taşrada uyulmadığı görülmektedir.⁵¹ Halep Vilâyet Salnâmelerine göre; Urfa Eytâm Müdürü, H. 1305 / M. 1888'de Livâ Tahrirat Kalemî üyeleri arasında bulunurken, H. 1307 / M. 1890 tarihinden itibaren H. 1326 / M. 1908'e kadar şer'iyye mahkemeleri üyeleri arasındadır.⁵² Salnâmelerde eytâm müdürlerinin isimlerine rastlanmamıştır. Ancak dönemin eytâm müdürlerinin isimleri ve hangi tarihlerde görev yaptıklarını Urfa Kadı Sicilleri'nden elde edilebilmekteyiz.

Tablo 2 - 1873-1924 tarihleri arasında görevli Urfa Eytam Sandığı müdürleri:

Osman Efendi	H. 20 Ca 1294 -- 2 Temmuz 1877
Haydar Efendi	H. 1 M 1300 -- 12 Kasım 1882
Osman Efendi	H. 15 S 1300 -- 26 Aralık 1882
Halid Efendi	H. 25 Ş 1303 -- 29 Mayıs 1886
Hüseyin Efendi	H. 13 S 1307 9 Ekim 1889
Abdurrahman Efendi	H. 28 Ce 1309 30 Aralık 1891
Hâcî Hüseyin Efendi	H. 1 S 1310 25 Ağustos 1892
Müslüm ibni Selim Efendi	H. 17 Re 1328 28 Mart 1910
'Osman Efendi ibni Mehmed E.	H. 16 Re 1332 12 Şubat 1914
'Abdülkadir Efendi	H. S1341 Eylül/Ekim 1922

Nizamnamelere göre, Eytâm müdürlerinin otuz yaşından küçük olmamaları, atanmadan önce görevlerini layıkıyla yapacaklarına dair hâkimler vasıtasıyla

⁴⁹ Dördüncü Madde: "yetim ve mecnun ve ma'tuh bulunanların velileri veyahud vâfi muhtarları olduğu takdirde merkez vilayetde ve vilayet divan temyizi ve liva merkezlerinde meclis-i temyiz liva ve kazalarda da'va-yi meclis ma'rifeti ve naiblerin gözetiminde ve güvenilir vâsîleri intihab ve ta'yini ile bunların her seneye ma'rifet-i şer'le hesapları görülecektir" BOA, UŞS, D. no: 227, 231.

⁵⁰ BOA, UŞS, D. no: 210, 146/477.

⁵¹ Çanlı, s.64.

⁵² Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, ORSAM Yayınları, Ankara 2012, s. 345-349.

yemin etmeleri şarttı. Ayrıca müdürlerin cinayet, cünha ve emniyetin su-i istimali ile mahkûm olmamış, hukuk-ı medenilerine malik olmalarına dikkat edilmiştir. Ayrıca Eytam sandıklarından borçlanmamaları açıkça ifade edilmiştir.⁵³ Müdürlerin yokluğunda mahkeme memurlarından biri eytâm işlerini geçici olarak sürdürmüştür. Bu durumda, yetimin Eytâm Sandığındaki malından borçlanma; ilgili memur, vâsi ve nâib huzurunda yapılmıştır. Örneğin; H. 1 Safer 1310 (M. 25 Ağustos 1892) tarihinden H. 17 Şevvâl 1317 (M. 18 Şubat 1900) tarihine kadar Urfa Eytâm müdürlüğü yapan Hâcî Hüseyin Efendi'den sonra eytâm umurunu muvakkaten idâre iden mahkeme şer'iyeye mukayyidi Ahmed Efendi olmuştur.⁵⁴

Urfa Eytam Sandıkları ve Gayrimüslimler

Eytâm Sandıklarının hizmet politikası, Devlet-i 'Aliyye'nin teb'asına karşı bakışım yansıtır. Kurum, millet farkı gözetmeksizin, yetimleri koruduğu gibi Müslim-Gayrimüslim teb'aya ihtiyaçları dâhilinde ekonomik destek sağlamıştır. Urfa'daki gayrimüslim ahalinin sandıktan sıklıkla kredi kullandığı anlaşılmaktadır. Hasekî mahalleli Ermeni milletinden Taşçı Murad veledi Bido, Göncü Hâcî 'Abo'nun sagir oğlu Salih'in Eytâm Sandığı'ndan üç yüz gurus borçlanmıştır.⁵⁵ Aynı şekilde 'Ömeriyye mahalleli Süryani milletinden Külhancı Artin veledi Serkis, Göncü Hâcî 'Abo'nun diğer oğlu Ahmed'in malından vasî-i mensubî Halil bin Baba 'Abeş'den beş yüz gurus borç almış, nemâstıyla birlikte beş yüz altmış gurus geri ödeyeceğine kefil göstererek eytam sandığına senedini teslim etmiştir.⁵⁶ Sandıktan borçlanırken ya da yetimlere vasî ta'yin edilirken Müslim ve gayrimüslim halkın birbirlerine kefil veya şahit olmaları, şehir yaşamındaki birlikteliğe işaret etmektedir. Gayrimüslimler, Müslüman yetimlerin nakitlerinden borçlanabildikleri gibi Müslümanlar da gayrimüslim yetimlerin mallarından yararlanabilmıştır.

H. 1 Zilhicce 1304'te (21 Ağustos 1887) Ermeni milletinden Kuyumcu Apro veledi Ağya, Ahmed bin Kôr Temo'nun oğulları Bekir ve Mehmed'in Eytâm Sandığındaki meblağından bir seneliğine beş yüz gurus⁵⁷ borç aldığı gibi, Bozabâd nahiyesine tâbî Horzum karyeli Abuzer bin Hasan da Ermeni milletinden Serkis veledi Abdik'in oğlu Avanis'in Eytâm Sandığındaki malından altı yüz elli gurus borçlanmıştır.⁵⁸ Hekimdede mahallesinden Hâcî Abbas Vakfı mü-

⁵³ Dustûr Tertip I, C. 4. s. 650, 651. (H. 7 C 1296 – M. 29 Nisan 1879).

⁵⁴ BOA, UŞS, D.no: 223, S.no: 194/3.

⁵⁵ BOA, UŞS, D.no: 223, S.no: 2/107.

⁵⁶ BOA, UŞS, D.no: 223, S.no: 19/165.

⁵⁷ BOA, UŞS, D.no: 223, S.no: 8/126.

⁵⁸ BOA, UŞS, D.no: 223, S.no: 11/137.

tevellisi Zabtiye Hâcî Emin Eytâm Sandığından aldığı borca karşılık kefaletleri mu'teber ve ayrıca Bidâyet Mahkemesi tarafından sadakatleri onaylanmış Ahmed b. Hâcî Cuma ile birlikte Süryani milletinden Hamamcı Yesub veledi İlyas ve Aruş veledi Bolis'i⁵⁹ kefil olarak göstermesi, kentteki çok kültürlü yapının günlük hayattaki pratiklerine örnektir. H. 17 Rebiü'l-evvel 1312 (18 Eylül 1894) tarihli bir belgede, Mahkeme mahalleli Mevlevi Şeyhi Hâcî Seyyid Ahmed Efendi'nin Eytâm Sandığı'ndan borçlandığı anlaşıyor. Mevlevi şeyhi-ne Bıçakçı mahallesinden ve Ermeni milletinden Berber Karabit ve Bardakçı Serkis'in⁶⁰ kefâletleri dikkate değerdir.

Şehrin farklılıklara özgü yapısına işaret eden örneklerden biri de bir vasi tayini esnasında görülmektedir. Germuş karyesi sâkinlerinden iken fevt olan Apram veledi Nersis'in sagire kızı Marim'e amcası Karabit veledi Nersis vasi tayin edilirken, Karabit'in güvenilirliği Hâcî Halil, Halil Efendizâde Salih Efendi ve Mehmed Efendi'nin şahitliği doğrultusunda tasdik edilmiştir.⁶¹ Sandıktan Müslümanların daha çok yararlandığı anlaşılmaktadır. Bu durum Müslümanların nüfus ortalamasındaki yoğunluğuyla açıklanabilir.

⁵⁹ BOA, UŞS, D.no: 225, S.no: 57/72.

⁶⁰ BOA, UŞS, D.no: 223, S.no: 154/74.

⁶¹ BOA, UŞS, D.no: 214, S.no: 96/185.

Tablo 3 - Urfa Kadı Sicillerine göre Müslüman ve Gayrimüslimlerin Eytam Sandıklarından yararlanma istatistiği:

Sicil Defter No:	212	225	209	223	
					Toplam
Müslüman:	452	255	638	811	2156
Gayrimüslim:	132	45	190	98	465
Toplam	584	300	828	909	2621

Kasaba ve karyelerde Müslim ve gayrimüslim teb'a-i devlet-i 'alîyyeden birinin vefâtı vuku'unda veresesi içinde sagîr ve sagîre veya mecnûn ve mecnûne ve ma'tûh ve ma'tûhe bulunduğu takdirde nizam ve talimata göre şer'an gereğinin yapılması nizâmnamelerde belirtilmiştir.⁶² Çocuk, eda ehliyeti-ne sahip olmadığı için hukukî tasarrufları hiçbir sonuç doğurmaz ve batıldır.⁶³ Hanefî ve Mâlikî hukukçularına göre de yetimin temyiz çağından önceki bütün tasarrufları hükümsüzdür.⁶⁴ Bu nedenle yetimlere, mallarını idare edebilecek⁶⁵ vasîler tayin edilmiştir. Özellikle yetim kalan Müslim ve gayrimüslim çocukların, rüşdlerine varana kadar muhafazalarını sağlamakla görevli vasîlik görevi, eytâm sandıklarıyla beraber kurumsal bir hüviyet kazanmıştır. Vasîler çocuğun velisi vefat etmeden önce de atanabildiği gibi velisinin vefatı durumunda kadılar tarafından ta'yin edilmiştir. Baba ve dede tarafından belirlenen vasî; "vasî-i muhtâr", kadı tarafından ta'yin edilene ise "vasî-i mansûb" adı verilmektedir.⁶⁶ Vasîlik uygulamasından yalnızca Müslüman çocukları değil, Osmanlı ülkesindeki Gayrimüslim tebaa (Zimmî) çocukları da aynı kanunî haklardan, kendi dindaşlarından veya Müslüman bir vasînin tayiniyle yararlanabilmiştir ki,⁶⁷ Urfa Şerîyye Sicilleri'nde bu tür belge örneklerine rastlamak mümkündür. Gayrimüslim yetimlere, kadı tarafından Müslüman vasî tayin edilmiş olması ve Müslüman birinin bu vasîliği kabul etmesi Urfa'daki Müslüman-Gayrimüslim teb'a arasındaki sosyal ilişki düzeyine ışık tutmaktadır.

Pes Yano'nun sagîr oğlu Abocik'e, Muhzır Hâcî Halil'in vasî ta'yin edilmiş olması ve Abocik'in⁶⁸ mal varlığını yetimin yararına idare etmesi, Osmanlı

⁶² Dustûr Tertip I, C. I, s. 276.

⁶³ Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, C. 2, Timaş Yayınları, İstanbul 1990, s. 19.

⁶⁴ Abdüsselam Arı, "Yetim", *DİA*, C. 43 TDV Yayınları, Ankara 2013, s. 501-502.

⁶⁵ İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 2. Baskı, Yargı Yayınevi, Ankara 2009, s. 1781.

⁶⁶ Ali Bardakoğlu, "Vesâyet" *DİA*, C. 43 TDV Yayınları, Ankara 2013, s. 66.

⁶⁷ Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler" *AÜİFD*, XLVIII (2007), sayı 1, s. 16.

⁶⁸ BOA, UŞS, D.no: 212, s. no: 22/24.

Millet Sistemi'nin taşradaki durumunu anlama açısından önemlidir. Aynı şekilde Karabet veledi Avanis'in sagir oğlu Avanis'e Mahmud Efendi ibni Naki Efendi'nin vaî ta'yin edilmiş olması başka bir örnektir. Sandıktan borçlanma, yetimlerin Eytam Sandığındaki birikimlerine göre değişmiştir. 1873-1924 arasında Urfa Eytâm Sandığı'nda vaîleri tarafından mal varlığı işletilen gayrimüslim yetimlerden bazıları şu şekildedir:

Serkis veledi 'Abdi'nin sagir oğlu Avânis⁶⁹

Abdo veled-i Seko'nun sulbi sagir oğlu Seko

Aruş veled-i Karabet'in sagir oğlu Azer ve sagire kızları Sultan ve Lusya

Basdıkoğlu Karabet'in sagir oğlu Karabet⁷⁰

Avanis veled-i Bidros'un sagir oğlu Bidros⁷¹

Bağdo veled-i Aro'nun sagirleri Karz ve Reyhan⁷²

Urfa Şeriyeye Sicilleri'nde yetimlere mahsus kayıtlar Müslim Gayrimüslim ayrımı olmaksızın rastgele tutulmuştur. Ancak Urfa Eytam Sandıkları'nda Gayrimüslim teb'a için ayrı bir sandık oluşturduğuna dair ifadeler mevcuttur. H. 14 Muharrem 1311 (28 Temmuz 1893)'de Ermeni milletine özgü Eytam Sandığı'nın var olduğu anlaşılmaktadır. Avanis veled-i Değirmancı Barsum; Germuş karyeli Makdis Mıgırdiçoğlu Bedros'a şahitliği esnasında, Makdis Mıgırdiç'in yedi yıl önce "Ermeni Milleti Eytam Sandığı" na gelerek bin gurus borcu olduğunu ifade ettiğinden bahsetmektedir.⁷³ Bu cümleden olarak Eytam müdürlerinin gayrimüslim yetimlerin birikimlerine yönelik hassasiyet gösterdiği ve ayrı bir sandıkta yetimlerin muhafaza işlemlerini yürüttüğü düşünülebilir.

Sonuç

Eytam Sandıklarının kurulması ile yetimlerin himâyesi devlet tarafından kontrol edilebilir hale gelmişti. Yetime intikal eden mirasın valiler, kadılar, Eytâm müdürleri ve ta'yin edilen vaîler tarafından korunmasına yönelik emirler, yetimlerin muhafazası konusundaki hassasiyete işaret ediyor. Yetimin gayrimenkullerinin nakde çevrilip, rüşd yaşına varana kadar onun yararına işletilmesi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet güvencesinde, vaîler aracılığı ile yürütülmüştür. Uygulama merkezden taşraya sürekli kontrol dâhilinde

⁶⁹ BOA, UŞS, D. no: 223.

⁷⁰ BOA, UŞS, D. no: 212.

⁷¹ BOA, UŞS, D. no: 225.

⁷² BOA, UŞS, D. no: 209.

⁷³ BOA, UŞS, D.no: 220, s. no: 449/1260.

olmuş, görevini yerine getirmeyen Eytam müdürleri azledildiği gibi vasîlik görevini yerine getiremeyenler kadılar tarafından değiştirilmiştir. Eytam Sandıkları'nın faaliyet sahalarından biri de Urfa'ydı. 1873-1924 arasında, Urfa'daki Eytam Sandıklarının elli yıllık sürecinin tetkiki, yetimlerin Urfa özelindeki sosyo-ekonomik durumlarını ortaya çıkarmıştır. Devletin hizmet anlayışı ve eşit yaklaşımıyla, bu durum, gayrimüslim teb'anın yetimleri için de mümkün olabildiğinden "Osmanlı'da Çocuk" üzerine araştırmalarda, Eytam Sandıkları incelenmesi elzem kurumlar arasındadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- BOA, UŞS, D. no: 209, BOA, UŞS, D. no: 210, BOA, UŞS, D.no: 212, BOA, UŞS, D.no: 214, BOA, UŞS, D.no: 220, BOA, UŞS, D.no: 223, BOA, UŞS, D. no: 225, BOA, UŞS, D. no: 227.
- Dustûr, Tertip I, C. 1.
- Dustur Terip I, C. 3.
- Dustur Tertip I, C. 4.
- Dustur Tertip I, C. 8.

İnceleme ve Araştırmalar

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Şeriyye Sicilleri Mahiyeti Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, C. 1, TDAV Yayınları, İstanbul 1988.
- ARI, Abdüsselam, "Yetim", *DİA*, C. 43, TDV Yayınları, Ankara 2013.
- ASOĞLU, İsmail, *223 Numaralı Şanlıurfa Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2014.
- BARDAKOĞLU, Ali, "Vesâyet" *DİA*, C. 43 TDV Yayınları, Ankara 2013.
- CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Türk-İslam Hukuk Tarihi 2. Cild*, Timaş Yayınları, İstanbul 1990.
- ÇANLI, Mehmet, "Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 14, Ankara 2002.
- ELİAÇIK, Muhuttin, "*Lâle Devri Şeyhülislâmı Yenişehirli Abdullah Efendi ve Manzum Fetvası*", *International Journal of Language Academy*, Volume 2/4, 2014.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, "Eski Hukukumuzda Hile-i Şer'iyyeye Dair", *AÜEHFD*, C. X, S. 1-2, Ankara 2006.
- EROĞLU, Cengiz, Murat Babuçoğlu, Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelelerinde Halep*, ORSAM Yayınları, Ankara 2012.
- ESED, Muhammed, *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir 1*, İşaret Yayınları, İstanbul 1999.

- ESKİ, Nurullah, *Hak ve Sorumlulukları Bakımından İslam Hukukunda Yetimler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Konya 2007.
- KALLEK, Cengiz, “Fetâvâ-yı Ali Efendi”, (Şeyhülislâm Çatalcalı ‘Ali Efendi’nin (Ö. 1692) fetvâlarını bir araya getiren eser), *DİA*, C. 12. TDV Yayınları, Ankara 1995.
- ÖZCAN, Tahsin, “Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 14, İstanbul 2006.
- ÖZBEK, Nadir, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar*, Tarık Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.
- PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2009.
- SAMİ, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2009.
- TAŞ, Yasin, “Urfa Şer’iyye Sicilleri Üzerine Bir Değerlendirme” *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 7, Sayı XVIII. Haziran 2014.
- TUNÇ, Hüseyin, Katılım Bankacılığı – *Felsefesi Teorisi ve Türkiye Uygulaması*, Nesil Yayınları, İstanbul 2010,
- TÜRKOĞLU, İrfan, “Osmanlı Devleti’nde Para Vakıflarının Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkileri”, *SDÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Isparta 2013.
- UĞUR, Yunus, “Şer’iyye Sicilleri” *DİA*, C. 39, TDV Yayınları, Ankara 2010.
- ÜNAL, İrfan, *167 Nolu Çanakkale Eytam Sandığına Mahsus Teminatlı İdane Defteri’nin Transkripsiyonu ve değerlendirmesi (1920-1926)*, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2010.
- YAKUT, Esra, *Şeyhülislâmlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- YAZICI, Nesimi, “Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar”, XII. Vakıflar Haftası Kitabı, Ankara (Ailenin Eğitimi ve Korunmasında Vakıfların Rolü Semineri), VGM Yayınları, Ankara 1995.
- “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *AÜİFD XLVIII*, S.1, Ankara 2007.

URFA'DA BİR HRİSTİYAN KADIN MİSYONER: CORİNNA SHATTUCK VE FAALİYETLERİ

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ*
İsmail ASOĞLU**

Islahatlar, fermanlar, kanunlar çağı olarak da ifade edilebilecek, Osmanlı modernleşmesinin yaşandığı XIX. yüzyıl, devletin Batı ile entegre olma çabasının en yüksek noktaya ulaştığı bir zaman dilimiydi. Bu süreç içerisinde Rusya ve Batı'ya karşı her kaybın ardından, gayrimüslim tebaaya yönelik imtiyazlar tedricen daha da ağırlaştırılarak, I. Dünya Savaşı'na değin devam etmişti. Endüstrileşme ile beraber büyük bir pazara dönüşen imparatorluk coğrafyası, imtiyazlar sayesinde mezkur yüzyıl dahilinde Amerikan ve Avrupalı misyonerlerin akınına uğramıştı. Bu misyoner grupları fütüvvet ve insaniyet perdesi altında, sözde eğitim/din/sağlık sahalarında göstermiş oldukları faaliyetler ile Müslim/gayrimüslim tebaa arasında bir ayrılık ve çatışmayı tetiklemişlerdi. Hristiyanlık tarihi açısından öneme haiz Urfa şehri de bu misyonerlerin yoğun faaliyet alanları arasındaydı. Yüzyılın sonlarına doğru şehre yerleşerek on sekiz yıl gibi uzun bir süre Urfa'da kalmış olan Amerikan misyoner Miss Corinna Shattuck'un faaliyetleri imparatorluk taşrasında, misyonerlik çalışmalarının ne derece etkin olduğunu anlamak açısından önemlidir. Bu makalenin ana çerçevesi; Bayan Shattuck'un Urfa'da kaldığı süre içerisinde, şehrin gayrimüslimleri üzerindeki etki ve etkinliklerini kapsamaktadır.

Latince missio'dan gelen misyon, sözlükte "görev ve yetki", misyoner ise "görevli olan kişi" anlamına gelmektedir.¹ Hristiyanlıkta ise misyoner, ıstılâh olarak resmi kilise teşkilatı ya da bir Hristiyan örgütün mesajlarını ve dinini yaymak niyetiyle özel olarak yetiştirilen ve Hristiyanlık dışı toplumlara öğretilerini aşılacak için görevlendirilen kişi olarak ifade edilebilir.² Bu bağlamda, bir Hristiyan topluluğu kurmak, Hristiyan dinini Doğu'da yaymak, İncil'i bilmeyenlere öğretmek gibi hedeflerle, Batı dünyası 19. ve 20. yüzyılları kendileri için altın çağ haline getirmişlerdi.³ Amerikan Protestan misyonerleri bu yüzyıllarda en etkin misyoner grubu içerisindeydiler. XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti açısından, Batı'ya özgü modernizm etkisinin şehirlere yayıldığı, ülkenin İngiliz mallarına açık pazar haline geldiği, misyonerlerin de her şehirde ayrı ayrı örgütlendiği bir zamanı ifade eder. Devlet, XIX. yüzyıldan itibaren yabancı misyo-

*Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

**Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora.

¹ Şinasi Gündüz, "Misyonerlik" *DİA*, Cilt: 30, TDV Yayınları, Ankara 2005, s. 193.

² Şinasi Gündüz, Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerler, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 38, Sayı: 2, 2002, s. 5.

³ Uğur İnan, Osmanlı Devleti'nde Almanlar'ın Protestan Misyonerlik Faaliyetleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 1.

nerlerin akınına uğramış, Islahat Fermanı'nın akabinde bölgesel misyon istasyonları şeklinde örgütlenen, misyonerlik faaliyetlerine saha olmuştur. Osmanlı topraklarının hemen her köşesinde faaliyet gösteren kurumların, bağlı oldukları misyonerlik örgütlerinin mensup oldukları ülkelerin başında Avrupa'nın önde gelen ülkeleriyle birlikte Amerika Birleşik Devletleri yer almaktadır.⁴ Bunların içerisinde ABCFM⁵ ya da BOARD diye anılan bu misyoner örgütü ABD'deki Protestan misyoner örgütlerinin en kıdemlisi ve de en büyüklerinden birisiydi.⁶ Osmanlı Devleti'nde bulunan Protestan okullarının çoğu bu örgütün çok büyük para yardımları, talimatları ve teşvikleriyle yapılmıştı.⁷ Misyonerler iyi bir formal eğitim (laik ve dinsel) gördükleri gibi, ABD'den ayrılmadan önce gidecekleri ülkenin coğrafi-kültürel-ekonomik-siyasal durumuna ilişkin ayrıntılı bilgiler ediniyorlardı.⁸ Misyonerlere göre amaca ulaşmak için her yol ve her meslek kullanılabilir. Kendilerini İncil'in bir neferi, bir hizmetkârı olarak gören misyonerlerin ana gayesi, yeryüzünde güçlü bir Hristiyan topluluğu medyana getirmektir.⁹ Amerikan Board, Osmanlı ülkesindeki faaliyetlerini başta dini çalışmalar olmak üzere eğitim, sağlık, yardım vb. alanlarda yoğunlaştırmıştı. Protestan öğretilerini yaymak amacıyla Osmanlı sınırlarına ilk olarak 1820 yılında giriş yapan Amerikan misyonerler özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine yoğunlaşmışlardı.¹⁰ İlk misyonerlerini ise, 1819'da İzmir'e, 1831'de ise İstanbul'a (William Goodell ve Robert kolejinin kurucusu Cyrus Hamlin) göndermişlerdi.¹¹ Böylece, reform hareketi ile beraber toplumcu öğretinin baskın olduğu Katolik anlayışın yerine, bireysel eğilimi öne çıkaran Protestanlık öğretisi tedricen Osmanlı topraklarında da yaygınlık kazanmaya başlamıştı.¹² Bu bağlamda Türkiye'deki Evangelical (Protestanlığa ait) çalışmalar 1845'ten 1913'e kadar gelişerek devam etmişti. 1845'te 34 olan misyoner sayısı 1913'te 209'a çıkmış, kilise sayısı ise 7'den 163'e, örgüte kayıtlı öğrenci sayısı da 185'ten 25.922 gibi çok yüksek bir orana ulaşmıştı.¹³

⁴ Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri, *Journal of Islamic Research*, 20 (4), 2007, s. 46.

⁵ American Board of Commissioners for Foreign Missions.

⁶ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika, (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*, 3. Baskı, Ankara, İmge Kitapevi Yayınları, 2000, s. 15.

⁷ Cemal Sezer, *Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Meselesine Etkileri (1890-1914)*, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl 3, Sayı 1-2*, 2010, s. 58.

⁸ Kocabaşoğlu, s. 33.

⁹ Murathan Keha, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyonerlik Ve Erzurum'daki Faaliyetleri" *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 18, Sayı: 58, 2014, s. 75.

¹⁰ Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *OTAM*, 3 (2015), s. 3.

¹¹ Bahattin Turgut, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Amerikan Bord Misyonerlerinin Urfa'daki Faaliyetleri" *CÜİFD*, Cilt: XIX, Sayı: 1, s.196.

¹² Mehmet Anık, *Kimlik ve Çokkültürcülük Sosyolojisi*, İstanbul, Birinci Baskı, Açılımkitap, 2012, s. 18.

¹³ Joseph K., Greene, D. D., *Leavening the Levant*, The Pilgrim Press, New York 1916, pp. 108.

19. YY. Sonlarında Protestan Misyonerlerin Faaliyet Sahaları.

Corinna Shattuck ve Urfa'daki Faaliyetleri

Urfa'da, Tanzimat'ın ilk yıllarında Kapüsenlere¹⁴ ait bir misyon şubesi vardı. Ancak şehir, kalıcı misyon bölgesi olarak 1891 yılından itibaren faaliyet yürütülen yerler arasına girer. American Board'm faaliyet sahası içerisinde Halep'ten Toros Dağları'na, Amanos Dağları'ndan Mardin'e kadar olan bölge Merkezi Türkiye Misyonu olarak adlandırılmaktaydı¹⁵ ve Urfa bu istasyon sınırları içerisinde yer almaktaydı. Merkezi Türkiye Misyonu, önceleri 'Ayntab, Maraş, Adana ve Haçin'i kapsarken daha sonra Halep, Antakya, Tarsus ve Urfa şehirleri de misyonun görev alanına dahil edildi. 1840'lı yıllar itibariyle, misyonerlerin Urfa mektuplarında bir "Protestan Uyanışı"ndan bahsedilir.¹⁶ 1850'lilerde Urfa'daki Ermeni sâkinleri arasında tüm imparatorlukta olduğu gibi harekete geçirilmiş bir sorgulama ruhu mevcut olduğu misyoner raporlarından anlaşılmaktadır.¹⁷ Bu toplumsal uyanış hareketi, kitap okuma ve tartışma ortamları ile tedricen daha da artmış görünüyor. 1899'da Urfa'ya mektep açmak bahanesiyle gelen misyoner Karel, Tüccar Reşaröşeh (?), Mullime Elizabet'in eşyaları arasında bulunan "Şark'da Hristiyanlık" adlı kitabın muzır neşriyat içermesi¹⁸, yine İskenderun Limanı'na Corinna Shattuck adına Amerika'dan gelen sandıklar içerisinde Ermeni milliyetçiliği ve Ermeni krallarını anlatan kitapların çıkması misyonerlerin çabalarını ve uyanışı sağlayacak bilgi birikiminin nasıl sağlandığını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca diğer gayrimüslim cemaatlere oranla sayısal üstünlüğe sahip Ermeniler üzerine yoğunlaşmaları da tesadüf değildir. Bu kitap okumalarının, Urfa Ermenileri arasında inanç ve duygu birliğini sağlamada önemli bir rol¹⁹ oynadığı görülmüyor. Urfa'lı Bedrosian, 1900'lerin başlarında, Urfa'da geleneksel olan 8-10 kişilik grupların²⁰ varlığından bahseder. Bu grupların, geceleri eğlencelerin yanı sıra, Victor Hugo'nun Se-filler'i, Alexandre Dumas'ın Monte Cristo Contu da dahil olmak üzere Ermenice'ye çevrilmiş çeşitli kitap okumalarının yapıldığını aktarır. Görünen o ki misyonerlerin birincil hedefi, kitap okumaları üzerinden Urfa gayrimüslimleri üzerinde (özellikle Ermeniler) bir bilinç oluşturma ve ayrılıkçı fikirleri aşılama gayesidir. Din/sağlık/eğitim hizmetleri vasıtasıyla da şehrin tüm gayrimüslim cemaati içerisine sızdıkları anlaşıyor. Akla gelen sorulardan biri şu ki: O dönem

¹⁴Hristiyanlıkta katolik kilisesine bağlı Fransisken tarikatının bir koludur, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Kapusenler>.

¹⁵Turgut, s. 196.

¹⁶Kieser, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, İstanbul, 4. Baskı, İletişim Yayınları, 2013, s. 137-138.

¹⁷The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Borad of Commissioners for Foreign Missions, with a View of other Benevolent Operations, for the Year 1850, Vol. XLVI, Boston 1850, s. 6.

¹⁸BOA, DH.TMIK.M: 68.40.

¹⁹Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, Ankara, Birinci Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2002, s. 38.

²⁰Urfa sıra gecelerine benzer buluşmalara benzetilebilir.

Urfa'da dünya klasiklerine ulaşabilen sadece gayrimüslimler miydi? Ya da Müslüman gurupların içerisinde acaba kitap okuma saatleri oluyor muydu?

Toplumsal uyanış konusuna dönecek olursak, 1850'lerde Antep misyonunun başında bulunan Mr. Schneider bu konuda; Ermeni piskoposunun kilisede Protestanlığı açıkça suçlamasına ve yasaklamasına rağmen Protestanlığın Urfa'da rağbet görmeye başladığını dönemin raporlarında belirtmiştir.²¹ Asıl Protestan artışı ise 1850'li yıllardan sonra başlamıştır. Bu artış, elbette 1850'de Protestan Milleti'nin kuruluşu ve 1856 Islahat Fermanı'nın etkisiyle gerçekleşmiştir.²² Öyle ki Urfa'da, Protestan ayinlerine katılanların sayısı ani bir artışla; 1857 sonunda 22'ye, 1859'da 57'ye, 1863'te 210'a kadar çıkmıştır.²³ Bu artışın arkasında, 1853 Haziranında merkezden Urfa kadısına ulaşan *Protestan Hak-kında Serefsüdürlük Buyurulan Fermân-ı Âl-i Şân ve Hatt-ı Humâyûn Sûreti*'nin²⁴ de etkisi olduğu açıktır. Hatt-ı Hümayun ile Protestan tebaaya karşı hoşgörülü olunması ve ayinlerini rahatça yapabilmeleri hususu izah edilmekteydi.

Urfa'da, misyonerlerin de yardımıyla Protestanlara ait Evangelical kilise 1855'te kurulmuştu. 1871 yılı itibariyle Protestan cemaatinin başında, Basel ve Almanya'da teoloji öğrenimi görmüş olan Rahip Hagop Abuhayatiyan bulunuyordu. Bu kişi, Protestanlıkla olan ilişkileri sayesinde, bölgenin eğitim amacıyla Avrupa'ya gidebilen ilk Ermeni'siydi.²⁵

Yüzyılın ortalarından itibaren kadı mahkemelerine başvuran Protestan tebaanın artışı, nüfus verilerinde sayısal yükseliş bir Protestan uyanışının aşamalı bir şekilde devam ettiğini göstermektedir. Misyonerlerin sağlık, eğitim ve sosyal hizmetler alanındaki temel ihtiyaç faaliyetleri sayesinde, ciddi oranda Ermeni nüfusu Protestanlaşmıştır.²⁶ Bu durum, Müslim-gayrimüslim ilişkilerine etki ettiği gibi köylere kadar geleneksel ilişkileri değiştirerek, Ermeni toplumunun arasına da açıkça ayrılık sokmuştu.²⁷ Yardım kuruluşlarının neferi gibi gösterilen misyonerler aslında, Batının kendisine bağımlı alt-merkezler oluşturarak hedef ülke içinde bir sömürü ağının gelişmesine etkide bulunabilmek²⁸ için zemin oluşturan bilinçli, donanımlı ve çalışacağı bölge istasyonları hakkında ön-

²¹ The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, with a View of other Benevolent Operations, for the Year 1850, Vol. XLVI., Boston 1850, s. 28.

²² Kieser, s. 139.

²³ Kieser, s. 139.

²⁴ BOA, USS 205, s. 17. Songül Korkmaz, 205/1 Numaralı Sanlıurfa Şer'îyye Sicili'nin Transkripsiyon Ve Değerlendirmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2006, s. 62. (H.1269- H.1272 / M.1852 -M.1855)

²⁵ Kieser, s. 123.

²⁶ Yıldız Devci Bozkuş, "Mary Caroline Holmes'un "Urfa'da Ermeni Yetimhanesi" Adlı Eserinde Urfa'daki İşgal Yılları Ve Ermeni Yetim Çocukları" *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/4, 2014, s. 343.

²⁷ Kieser, s. 141.

²⁸ Sevilay Kaygalak, Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 15.

ceden malumatı olan kimselerdi. Bu dönemde Urfa'da misyoner olarak ismine rastlanan ilk American Board çalışanları Tabip Papaz Henry Lobdell ve hanımıdır. 1854 yılında Urfa'yı ziyaret ederek burada faaliyetlerde bulunan bir başka misyoner ise George B. Nutting'tir.²⁹ Protestan ahali, Nutting'in Ermeni mahallesinin dışında bulunan evini ayinler için kullanmıştır.³⁰ 1867 yılına kadar Urfa dahil çevre illerde faaliyetlerde bulunan George Nutting ve ailesi, uzun süre Urfa'da bulunmaktan dolayı rahatsızlanarak bu bölgeden ayrılmak zorunda kalmışlardır.³¹ Nutting, 1868'de ABD'ye geri dönmüş ve misyondan ayrılarak istifa etmiştir. 26 Şubat 1898'de Asheville/North Carolina'da ölmüştür.³² G. Nutting'den sonra uzun bir ara sessiz kalan misyon hareketleri Corinna Shattuck'un şehre kalıcı yerleşimiyle yeniden canlanacaktır. 1873 yılından beri Central Turkey Misson'da çalışan ve Urfa'yı birçok kez ziyaret etmiş olan Corinna Shattuck³³ 1892'de şehre yerleşene kadar, şehirde süreklilik gösteren bir Amerikan misyon varlığı söz konusu değildir.³⁴

21 Nisan 1848'de Lousville'de doğan Corinna Shattuck'ın asıl kökeni New England bölgesidir. 4 yaşında anne babasını kaybedince South Acton / Massachusetts'deki büyükannesinin yanına yerleşmiştir. Bir papazın eşi aracılığıyla misyonlara ilgi duymaya başlamış, 19 yaşında Framinham'daki State Normal School'a girmiştir. Miss Shattuck'un Türkiye macerası ise American Board'ın Ayıntab'taki yatılı kız okul müdürü Miss Myra A. Proctor ile yazışmaları neticesinde olur. 18 Kasım 1873'te ise Ayıntab misyonununa katılarak ilk faaliyetlerine burada başlayacaktır.³⁵ Türkiye'deki ilk yıllarını bölgenin dillerini öğrenerek ve diğer misyonerler ile gezerek geçirmiştir.³⁶ Bayan Shattuck'un Urfa'ya ilk gelişi 1876'da, Dr. Fuller ile birlikte şehre yaptığı uzun gezi ile gerçekleşmiştir. Gözlemlerinin ardından burada ileri düzey bir kız okulu açmak için Ayıntab'daki işini bırakmıştır.³⁷ Birkaç hafta sonraki raporunda okulun 13 kız, 5 kadın öğrencisi olduğunu bildirir. Okulda dikiş dersi öğretmeye başladıklarını, ayrıca ev ev dolaşarak öğrenciler kazandıklarını ve Rahip Abuhayatyan'ın da kız çocuklarına Pazar öğlenden sonraları ilginç vaazlar verdiğini rapor etmiştir.³⁸ Kız okulunun açılışına önayak olduktan bir yıl sonra Urfa'dan ayrı-

²⁹ Turgut, s. 201-202.

³⁰ Kieser, s. 138.

³¹ Murat Gökhan Dalyan, "Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Ermenilerinde Meydana Getirdiği Bölünme ve Çatışmalar: George B. Nutting-George H. White ve Adıyaman Ermenileri Örneği, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:21, 2010, s.93.

³² Memorial record for George B. Nutting, an employee of the American Board, <http://dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17315>, Ek-1

³³ Osmanlı devleti kayıtlarında Mis Şatuk veya Mis Şatık olarak tesmiye olunmuştur.

³⁴ Kieser, s. 284.

³⁵ Joseph K., Greene, D. D., s. 174.

³⁶ Emily Clough Peabody, *Lives Worth Living*, University of Chicago Press, Chicago, 1915, s. 134.

³⁷ Joseph K., Greene, D. D., s. 175.

³⁸ Peabody, s. 134.

lan Bayan Shattuck, 18 yıllık hayatını adayacağı Urfa'ya 1892'de, Miss Ida Mellinger adında bir kadının da kendisine eşlik etmesiyle daimi surette yerleşecektir. Shattuck'un, 1892'de Protestan mekteplerine nezaret etmek için Urfa'ya kalıcı olarak yerleşmesinden,³⁹ 1915 Birinci Dünya Savaşı kadar, Urfa'ya misyoner akını başlamıştır. 1892'den sonra Urfa'da bir Protestan okulu onun yönetimindedir.⁴⁰ Mezkur tarihlerde, Shattuck tarafından Urfa'da, Ermeni dul ve yetimlerin istihdamı için Amerikan Sanayi Enstitüsü kurulmuştur. Ayrıca ilerleyen yıllarda bu enstitünün mülkiyetinde kör yetimler için bir okul tesis etmiştir. 1910'da ölümüyle birlikte, okulun adı "Shattuck School for the Blind" (Shattuck Körler Okulu) olarak değiştirilmiştir.⁴¹ Finans kaynağı büyük ölçüde ABD'den sağlanan bağışlar ile idare edilen okul, 1902'de Shattuck ve Mary Haroutunian tarafından açılmıştı.⁴² Mary Harutunian, Maraş'taki Merkezi Türkiye Kız Koleji'nden (The Central Turkey Girls College), 1893 yılında mezun olmuştu. 1898'de Urfa'ya gelen Haroutunian bir yıl sonra göz iltihaplanması yüzünden bir gözünü kaybetmişti. Shattuck'un desteğiyle Londra'daki *Royal Normal School for the Blind* adındaki körler okuluna giden bayan Haroutunian 19 ay boyunca, körlerin eğitimi için gerekli olan modern düzeyde bir müfredat ile eğitim araç gereçleri hakkında bilgi edinerek 1902 yılında Urfa'ya geri dönmüş ve Shattuck ile beraber Urfa Körler okulunu açmışlardı.⁴³ Yurtdışına eğitim amaçlı gönderilmek istenen bir diğer öğrenci ise dilsiz Serkis'dir. Protestan Aruş'un dilsiz oğlu Serkis'in Amerika'daki bir mektebe gidebilmesi için gereken mürur tezkiresi, yine Miss Shattuck tarafından talep edilecek, babasının da izni ile birlikte Serkis'in Amerika'ya gönderilmesine izin verilecektir.⁴⁴

Bayan Shattuck, sonbahar 1895 olayları ensanında, güvenlik için hanesini Anteb'e taşımak için çok çaba sarfetse de Urfa yönetimi olaylardan dolayı seyahat izni vermemişti.⁴⁵ kargaşada Corinna Shattuck'un ikamet ettiği evin cad-desi 6 Türk muhafızı tarafından koruma altına alınmıştı. Shattuck'un yazılarından anlaşıldığına göre kendisinin korunması için yapılanlar en üst düzeydeydi. O dönem, The New York Times gazetesinde "Kahraman Türkler" başlıklı bir yazıda: "Eğer altı Türk yetkilinin kahramanlığı olmasaydı, çatışmalar sırasında ölüm ve kötü bir kader buradaki misyonerin başına gelebilirdi" şeklinde bir yazı yayınlanmıştı. Gazeteye göre; yaşamları pahasına Amerikan kadını savunabile-

³⁹ BOA, A.} MKT.MHM 702.25.2., Joseph K., Greene, D. D., s. 176.

⁴⁰ Kaiser, s. 284.

⁴¹ Dimitra Giannuli, "Errand of Mercy" American Women Missionary and Philanthropists in The Near East, 1820-1930", Balkan Studies, V. 39, No: 2, s. 242.

⁴² Mustafa Gündüz, Maâriften Eğitime (Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm, 1. Baskı, Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2016, s. 293.

⁴³ İdris Yücel, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)" *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7 66 Sayı 14, 2011, s. 74.

⁴⁴ DH.TMIK.M.74.19. (15 Ağustos 1899).

⁴⁵ Peabody, s. 136.

ceklerini söyleyen bu altı kişi⁴⁶ kalabalıkla yüz yüze kalmıştı. Amerikan diplomatlardan Mr. Terrell, bu adamların kahraman oldukları için isimlerinin dünya-ya bilinmesi gerektiğini ifade etmiş, bu doğrultuda United Press temsilcisinden isimlerini Amerika'ya duyurmasını istemişti. Bezzak Efendi, Said Efendi, Mustafa Efendi, Hasan Efendi, İsa Efendi ve Durak Efendi⁴⁷ Corinna Shattuck'a zarar gelmesini engelleyerek dönemin Amerikan basınında yer almışlardı. Olayların ardından, bölgenin misyon merkezi Ayıntab'a sürekli gidip gelen Shattuck'un güvenliği, devlet tarafından dikkate alınmaktaydı. Amerikalı bu kadının başına gelebilecek kötü bir durum, hükümeti zor durumda bırakabilirdi. Bu açıdan Amerikalı Fulser'in Miss Shattuck'ı Ayıntab'a götüreceği sırada yanına bir jandarma verilmesi konusunda Ayıntab Kaymakamlığı bizzat bilgilendirilmişti (25 Kânun-ı evvel 1311h/8 Ocak 1896m).⁴⁸ 1896 Mayıs'ında Mr. Sanders, Miss Shattuck'a destek olmak için Aintab'tan Urfa'ya gelmişti.⁴⁹ Sanders, Missonary Herald'daki raporlarında, Urfa'da, üç ay boyunca kilisede birkaç gün hizmet verilemediğinden bahseder. Buradaki askeri kumandana, her zamanki gibi hizmetlerini sunmalarına itiraz olup olmadığı sorulduğunda, kumandan bir sakıncası olmadığını, üstelik çanlarını bile çalabileceklerini ifade etmişti. Sanders, kumandan sorumluluğu aldığı sürece kendilerinin hizmetlerini sunmak için yeteri kadar hazır olduklarını ifade eder. Bunun üzerine 27 Ekim 1896'da cemaat toplanmış ve Pazar ayini yapılmıştı. Papaz kürsüdeyken Sanders buradaki son vaazını yaptığını nakleder. Kumandan ayrıca Süryani ve Katoliklere de kiliselerini açmalarını ve çanlarını çalmalarını emretmiştir. Öyle ki Urfa'da üç aydır ilk defa çan sesi duyulmuş olduğunu söyleyen Mr. Sanders, bu durumun Müslümanları oldukça heyecanlandırıldığını aktarır.⁵⁰

1897 yılında Urfa'ya Almaya'dan Matmazel Polifa (Pauline Patrunky) ve Mösyö Harnesin Kalisne ve Frans Ebkari (Ebkart/Eckart) namında misyonerler ayak basar. Misyonerler, Shattuck'un 1895-1896 olayları esnasında dul ve yetim kalanların iâsesi için idaresinde bulunan yapıyı üzerlerine almak amacındalardır. Mutassarrıflığın ifadesine göre bu şahısların asıl amacı eytamhane tesis etmek değildir. Eytamhane ile birlikte bir ameliyathane için girişimlerde bulunarak bölgede kalıcı olmak niyeti taşıdıkları faaliyetlerinden anlaşılmaktadır. Urfa polis komiserliğinin bu misyoner gurubunu ve sözde geçici tesisi sürekli takip etmekte olduğu anlaşılıyor. Misyonerlerin hali hazırda ge-

⁴⁶ Haberin etki derecesini arttırmaya yönelik gazeteci tarafından bir ekleme ile sunulmuş olduğu ihtimalini dikkate almak gerekir.

⁴⁷ These Turks Are Heros'' *The New York Times*, February 24, 1896.

⁴⁸ BOA, A.} MKT.MHM: 648.13.1.

⁴⁹ The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Borad of Commissioners for Foreign Missions, with a View of other Benevolent Operations, for the Year 1896, Vol: XCII, s. 206.

⁵⁰ The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Borad of Commissioners for Foreign Missions, with a View of other Benevolent Operations, for the Year 1896, Vol: XCII, s. 207.

nel siyaseti ihlal edici veya halkı ifsad edecek surette bir hareketlerinin olmasına rağmen 1894-96 olaylarını yaşamış bir şehre ecnebilerin yerleşip kalmasından tedirgin olduğu görülüyor.⁵¹ Çünkü yerel idarecilere göre fütüvvet ve insaniyet perdesi altında irad eylenen bu çalışmalar Müslümanlar ile gayrimüslimlerin arasını açmaktan başka bir şey değildi.⁵²

Alman ve Fransız misyonerler tesisi beş yüz altına Abud Ganime'den Almanya'daki Şirket-i Hayriye namına satın aldıktan sonra, burayı eytamhaneye çevirme düşüncesinde oldukları anlaşılınca ruhsatları olmadığından durum Dahiliye Nezaretine bildirilmişti. Misyonerler, mülk edinmelerinin yanısıra başka haneleri de kiralayarak, Siverek, Hısnımansur ve Çermik kazalarından topladıkları Hristiyan çocukları bu hanelerde ikame ediyorlardı. Bu şekilde, burada çocuklara sanat öğretimi ile beraber İngilizce ve Ermenice okuyup yazma dersleri veriliyordu. Buranın ileride büyük bir eytamhane ile her türlü cerrahi ameliyathane icrasına elverişli bir hastaneye dönüştürme fikrinde oldukları da anlaşıldığından, Divan-ı Hümayun kalemi, bu tür yapıların yardım amaçlı görünmelerine rağmen bir takım siyasi maksad içerisinde oldukları için izin verilmemesi konusunda Halep Vilayeti'ne tebliğde bulunulmasını öngörmüştü.⁵³ Ancak daha sonraki yıllara ait arşiv vesikaları gösteriyorki bu misyon tesislerinin hiç birine dokunulmamış ve sadece işleyişleri takip edilmiştir. Yardıma muhtaç Hristiyanları burada toplayan Miss Shattuck, 160'a aşkın kız ve erkek çocuğun yer aldığı tesisin iaşesini nakış, kilim imali ve bazı el işleri ile sağlamaktaydı.⁵⁴

⁵¹ BOA, DH.TMİK.M:58.72.18.

⁵² BOA, DH.TMİK.M: 58.72.

⁵³ BOA, A.} MKT.MHM: 702.25.2.

⁵⁴ BOA, A.} MKT.MHM: 702.25.2.

Bayan Corinna Shattuck

Urfa'da, yoğunlukla iştigal ettiği yetimhane çalışmaları esnasında, buradaki çocuklara endüstriyel çalışma alanları açarak; fırıncılık, terzilik, ayakkabıcılık, bağcılık, marangozluk, demircilik ve dikiş-nakış gibi çeşitli zanaat dalların-

da eğitim görmelerini sağladı.⁵⁵ Bölgedeki misyon alanları içerisindeki en büyük tarımsal kuruluş, 1895'te Corinna Shattuck tarafından açılan Urfa'daki endüstriyel tesisti. Misyon tesisinin erkek yetimhanesinin, Harran ovasında buğday ve arpa yetiştirilen iki büyük çifliği bulunmaktaydı. Gerekli ekmek ihtiyacı bu şekilde sağlanıyordu.⁵⁶ Kızlar için sanayi dalları daha çok dokuma ve tekstil üzerine yoğunluk kazanmıştı. Halı işlerinden mendil kenarlarına, ince dikişlere, narin ipeklerle oyaya kız çocukları mesleki eğitim almış oluyorlardı.⁵⁷ Yapılan ürünler Türkiye'de pek talep edilmiyordu. Bu nedenle Corinna Shattuck, Avrupa'ya bir ziyaret ile Belfas/İrlanda'daki McBride Company'yi ve bir Alman firmasının temsilcisi olarak güvence sağladı. Bu tarihten sonra nakış işleri sabit bir finansal dayanak üzerine kuruldu. Bu sayede 2000 üzerinde kadın ve kız çocuğu düzenli olarak istihdam edilmişti ve her hafta beş yüz düzine işlenmiş mendil nakliye edilmekteydi. Hatta Amerika'da bir iş adamı, Urfa'daki bu çalışma alanı için, bulunduğu bir cemiyet içerisinde en büyük bağışçılardan biriydi.⁵⁸ 1905 tarihine gelindiğinde misyon tesisi bir eytamhaneden ziyade üretim yapan kondura atölyesi gibi görünüyor. Corinna Shattuck namına Avrupa'dan gelen alet-edevat çeşidi bu düşünceyi desteklemektedir.

- 44 çift ağaç kondura kalıbı
- 38 çift ağaç kondura kalıbı (küçüğü)
- 1 düzine demir, konduracı egesi
- 1 düzine demir, konduracı egesi (küçüğü)
- 1 düzine demir, konduracı egesi (daha küçüğü)
- 1 düzine demir, konduracı egesi (daha küçüğü)
- 4 düzine ağaç saplı demir, konduracı
- 5 düzine ağaç bez ucu
- 25 düzine demir bez ucu
- 3 düzine ketan makara Bedir
- 3 düzine harir makara
- 1 aded mezura kutuda kondura ipliği
- 24 kilo demir kondura mahsarı
- 10 çift düzine mantar taban
- 4 top penbe potin şeridi
- 6 kilo ketan kondura ipliği
- 38 aded makara kutuda teneker (?) kondura kalıbı (aded 300)
- 2 düzine demir konduracı egesi
- 25 kilo demir kondura masarı
- 6 metre harir ince, penbe potin lastiği

⁵⁵ BOA, DH.İD 59.50. İdris Yücel, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)" *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 66 Sayı: 14, 2011, s. 73,74.

⁵⁶ Nazan Maksudyan, "Being Saved To Serve: Armenian Orphans of 1894-1896 and Interested Relief in Missionary Orphanages", *Turcica*, 42, 2010, s. 63.

⁵⁷ Maksudyan, s. 63.

⁵⁸ Peabody, s. 138-139.

Demir kondura masarı
 Kıymet 76
 Darası 1264 64 kilo
 Kıymet
 Beyaz ve İğne
 Kıymet 1855
 180 180 kilo
 100 kilo debbaglanmış deve derisi kavsele (?)
 13 kilo vidalu sahtiyan
 1 düzine bu gibi sahtiyan
 1 düzine elvan meşin
 9 kilo keçi derisi sahtiyan
 24 Temmuz 1905⁵⁹

Corinna Shattuck'a ait çalışma kartı.

Bayan Shattuck, gelen bu aletlerden gümrük resmi alınmamasını talep etse de, aletlerin nizamnamede⁶⁰ yer alan eşyalardan olmadığı için gümrük resmin-den muaf olamayacağı Bab-ı Ali'den gelen yazı ile bildirilmişti.⁶¹ Nisan 1907 itibariyle Shattuck'un endüstriyel kuruluşlarında toplam 1.500 kişi çalışmaktaydı.⁶² Corinna Shattuck'un bu yoğun çalışma faaliyetleri aslında, dinsel ahlakın bir meslek içinde kutsanan rasyonel emeğe nüfus etmesini savunarak Katolikli-

⁵⁹ BOA, DH.MKT: 1020.19.3.

⁶⁰ Düstur, 1. Tertip, Cild 2, "Devlet-i Aliyye ve Düvel-i Ecnebiye Tebaasından ve Mezâhib-i Muhtelifeden Bi'l-Cümle Ruhban Takımıyla Bunların Manastır ve Emâkin-i Sâiresi Hakkında Gümrük Muafiyeti Nizamnamesi", İstanbul 1289, s. 610-617.

⁶¹ BOA, DH.MKT: 1020.19.

⁶² Frank Wood, *Life and Light for Woman*, Woman's Board of Mission by The Published Vol: XXXVII., Boston 1907, s. 238-39.

ğe karşı önemli bir ilerleme sağlayan Luthercilik öğretisiyle de örtüşmekteydi.⁶³ Bu faaliyetleri, Osmanlı kentleşme sürecinin bir sonucu olmakla birlikte, şehrin değişim değerlerinin ve kapitalist ruhun şehre yerleşmeye başladığının da göstergeleriydi.⁶⁴ Osmanlı ekonomisinin Batı ekonomisiyle birleşme sürecinde ortaya çıkan⁶⁵, yabancı yardım kuruluşlarıyla desteklenen bu işletmeler Urfa'daki ticari işletme modelini de değiştirmekteydi.

Çalışmalarını çoğunlukla Urfa'da sürdürmesine rağmen, Shattuck'un çevre illerdeki iletişim kanallarını açık tutma gayreti, yaptığı gezintilerden anlaşıl-maktadır. Kendisi 22 Kasım 1906, Perşembe sabahı Mr. Gracey ile Adıyaman'a doğru yaptığı bir yolculuğu şöyle betimlemektedir:

“Bir zaptiye eşliğinde, at sırtında Adıyaman'a doğru yola çıktık. Adımayan Urfa'dan Fırat Nehri'ne 22 saat. Güneşin batımına çok az kala nehir kıyısına ulaştık. Nehrin öbür tarafındaki tekneciye zaptiye seslendi ise de bir faydası ol-madı. Bu yüzden 20 dk önce geçmiş olduğumuz bir köye geri döndük. Köyün muhtarı bizi içtenlikle kabul etti. Dar bir alanda her iki ucunda şöminesi olan, uzun bir odanın her iki tarafına yayılmış minderler üzerinde dinlendiğimiz için memnun kalmıştık. Tüm pencereler kış için çamur sıva ile kapatılmıştı. Ev sa-hibimiz masa örtüsü olarak zemine bir halı parçası serdi. Bir kere katlanmış ince yuvarlak ekmekler, lezzetli pilav ve üzüm suyundan serinletici bir şerbet getirdi.

⁶³ Anthony Giddens, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, 4. Basım, Metis Yayınları, İstanbul 2014, s. 40.

⁷⁴² Sevilay Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 10.

⁶⁵ Nursel Gülenaz, *Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Ticaret Yapıları: Hanlar, Pasajlar, Geç Osmanlı Döne-minde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s.81.

Corinna Shattuck'un Urfa'da ikamet ettiği ev.

Diğer misafirler arasında 3 saat uzaklıktaki köyden bir hoca vardı. (Bu hocalar genellikle birçok köyün, geniş bir kesimi içerisinde sadece okuyup yazabilen tek kişilerdi.) Köyüne girerken karşı kenarlara düzenli olarak ekilmiş bir dizi ağaç ve çit ile İngiliz tarzına oldukça benzeyen iki yanı ağaçlı yol dikkatimizi çekmişti. Hatta benim dikkatimi daha fazla çeken şey zarif yeni bir camiydi. Akşam vakitlerinde, 1895 olaylarının önde gelen isimlerinden biri olduğu için Urfa'dan sürgün edilmesinden sonra caminin, övgüye değer olarak köyün sahibi tarafından yaptırıldığını öğrendik. Bize minder ve mükemmel temiz beyaz çarşaflar getirildi. Gerçekten çok rahat uyumuştuk.”⁶⁶

Mektup veya raporlarındaki betimlemelerinden, bu misyoner kadının, nesneleri, objeleri dikkatle gözlemlediği anlaşılıyor. Shattuck'a göre 1908'de meydana gelen politik değişim insanlar arasında büyük huzursuzluk yaratmıştı. 1910'da artık çalışmaz duruma gelince Amerika'ya dönen Corinna Shattuck, 22 Mayıs 1910 Pazar sabahı hayatını kaybetti.⁶⁷

Bayan Shattuck'un cenaze töreni, Bostan yakınlarındaki Newton Center mezarlığında geniş bir katılımı ile gerçekleşti. American Board'ın resmi yetkililerinin yanı sıra birkaç Ermeni arkadaşı, bu kadının mezarında son görevleri için orada bulunmaktaydı. Bayan Shattuck, ABD yolundayken, Urfa'daki Protestan

⁶⁶ Frank, s. 174.

⁶⁷ Peabody, s. 142.

Ermeni Kilisesi papazı Asadour Yeghoyan, Shattuck'un çalışmalarına istinaden Avedaper Gazetesine bir makale yazmıştı.⁶⁸ Papaz, makalesinde onun gidişiyle ilgili bir olaydan bahseder: İnsanların binlercesi onu uğurlamak için gelecekti ama o, yola çıkmamaları konusunda yalvarmıştı. Corinna Shattuck'un Çalışma hayatına da vurgu yapan Mr. Yeghoyan makalesinde şunları anlatmaktadır:

"Tahminlerime göre o, iki veya üç erkeğin yaptığı işi yapardı. Onu tanıdığım beş yıl boyunca rahatça yaslanarak bir tek saat görmedim. Her zaman bir sandalyede, bir çalışma masasında veya orada burada hareket ederek, neredeyse tükenmiş halde ama her zaman neşeyle ve süratle çalışıyor. O mükemmel derecede dakikti. Yapılacak işi ertelemeye tahammül edemezdi. Sözlerini tutardı. Sözüne güvenilir biriydi. O, çok prensipli bir kadındı. Özgürdü ama haşin değildi. Merhamet ve hakikati birleştirmeyi öğrenmişti. Hoşgörü onun başka bir vasfıydı. Küçük şeyleri dikkate almayı asla ihmal etmezdi. Kız ve erkek çocuklar için bir yetimhane, başka türlü okullar, körler için bir okul, yoksullar için işletmeler, kiliseler onun koruması altındaydı. Ermeniler, Türkler, Kürtler, Araplar; iş, eğitim ve dini konularda kendisine gelirdi. Hiçbir zaman onları reddetmedi ve her zaman memnuniyet verdi. O kadar meşgul biri için hiçbir hata yapmamak imkansızdı. Ama o, "Ben bir hata yaptım" diye söyleyebilirdi ve düzeltmek için istekli olurdu. O sevilen biriydi ve arkadaş canlısıydı. Cana yakın ve misafirperverdi. Yaşamındaki tüm alışkanlıklarda kanaatkardı. Dini işlerle meşgul olduğu zamanki kadar hiçbir şeyde mutlu değildi. Ermenilere karşı derin ve samimi bir sevgisi vardı."⁶⁹

Sonuç

Bir Amerikan Board misyoneri olan Protestan Corinna Shattuck, hayatının neredeyse 20 yılını Urfa'daki yoğun mücadelesine ayırmıştır. Osmanlı Devleti'nin son çeyrek asrında Batı ile siyasi/ekonomik münasebetlerin seyri ile beraber, Osmanlı sancaklarının modern şehirlere dönüştüğü bu dönemde, devletin bütün coğrafyasında cereyan eden Batı'nın bu Protestan/Katolik misyonerlerinin faaliyetlerinin amacı, ülkelerine gönderdikleri raporlar, Osmanlı arşivlerindeki binlerce vesikalardan okunduğu üzere, uzun vadede Müslüman ve Gayrimüslim Osmanlı tebaası arasında bir ayrılık ve çatışma ortamını tetiklemektir. Bu ayrışma, Urfa'daki toplumsal yaşayış şeklini değiştirdiği gibi nihayetinde anlaşmazlık, çatışma ve ötekine karşı bir nefret algısının artmasına da neden olmuştur. Osmanlı hakimiyeti ile beraber bir arada yaşama pratiğine sahip bu insanlar, 1895 Ermeni Ayaklanmaları ile ciddi bir kopuş yaşadı. Bu durumun yaşanmasında misyonerlerin milliyetçi telkinlerinin etkisi büyüktü. Ticari teşeb-

⁶⁸ The Orient, Notes, Bible House Constantinople, No. 9, June 15, 1910, s.4.

⁶⁹ The Orient, Corinna Shattuck, Bible House Constantinople, No. 10, June 22, 1910, s.5.

büsler, gayrimüslimlerin zenginleşmesini sağlarken, Müslüman ahalinin geri planda kalmasına neden oldu. I. Dünya Savaşı öncesi Urfa'da endüstriyel teşebbüsleri ile öne çıkan bu misyoner kadın, Urfa'da kadınların iş sahasında etkinleşmesinde önemli rol oynamıştı. İstihdam edilen kadınlar arasında Müslüman kadınların olup olmadığı bilinmese de şehir sakinlerinin geleneksel algısı üzerinde etkisi olmuştu.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

- BOA, USS 205, BOA, DH.TMIK.M: 68.40, BOA, A.} MKT.MHM 702.25, BOA, DH.TMIK.M.74.19., BOA, A.} MKT.MHM: 648.13., BOA, DH.TMIK.M:58.72.18., BOA, DH.TMIK.M: 58.72., BOA, A.} MKT.MHM: 702.25.2., BOA, A.} MKT.MHM: 702.25.2., BOA, DH.İD 59.50., BOA, DH.MKT: 1020.19.3., BOA, DH.MKT: 1020.19.

İnceleme ve Araştırma Eserler

- AKGÜN, Seçil "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *OTAM*, 3, Ankara 2015.
- ALAN, Gülbadi "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri", *Journal of Islamic Research*, 20 (4), 2007.
- ANIK, Mehmet, *Kimlik ve Çokkültürcülük Sosyolojisi*, İstanbul, Birinci Baskı, Açılımkitap, 2012.
- BOZKUŞ, Yıldız Deveci, "Mary Caroline Holmes'un "Urfa'da Ermeni Yetimhanesi" Adlı Eserinde Urfa'daki İşgal Yılları Ve Ermeni Yetim Çocukları" *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/4, 2014.
- DALYAN, Murat Gökhan, Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Ermenilerinde Meydana Getirdiği Bölünme ve Çatışmalar: George B. Nutting-George H. White ve Adıyaman Ermenileri Örneği, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:21, 2010
- Düstur, 1. Tertip, Cild 2, "Devlet-i Aliyye ve Düvel-i Ecnebiye Tebaasından ve Mezâhib-i Muhtelifeden Bi'l-Cümle Ruhban Takımıyla Bunların Manastır ve Emâkin-i Sâiresi Hakkında Gümrük Muafiyeti Nizamnamesi", İstanbul 1289.
- GIANNULİ, Dimitra, "Errand of Mercy" American Women Missionary and Philanthropists in The Near East, 1820-1930", *Balkan Studies*, V. 39.
- GİDDENS, Anthony, Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori, 4. Basım, Metis Yayınları, İstanbul 2014, s. 40.
- GÜNDÜZ, Mustafa, *Maâriften Eğitime (Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm*, 1. Baskı, Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2016.

- GÜLENAZ, Nursel, "Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Ticaret Yapıları: Hanlar, Pasajlar", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- GÜNDÜZ, Şinasi, "Misyonerlik" *DİA*, Cilt: 30, TDV Yayınları, Ankara 2005.
- Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerler, *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt: 38, Sayı: 2, 2002.
- İNAN, Uğur *Osmanlı Devleti'nde Almanlar'ın Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- KİESER, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, İstanbul, 4. Baskı, İletişim Yayınları, 2013.
- KAYGALAK, Sevilay, *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.
- KEHA, Murathan "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyonerlik Ve Erzurum'daki Faaliyetleri" *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 18, Sayı: 58, 2014.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Anadolu'daki Amerika, (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyıl'da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*, 3. Baskı, Ankara, İmge Kitapevi Yayınları, 2000.
- KORKMAZ, Songül, *205/1 Numaralı Sanlıurfa Şer'İyye Sicili'nin Transkripsiyon Ve Değerlendirmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2006.
- K., Joseph, Greene, D. D., *Leavening the Levant*, The Pilgrim Press, New York 1916.
- Memorial record for George B. Nutting, an employee of the American Board, <http://dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17315>.
- MAKSUDYAN, Nazan, "Being Saved To Serve: Armenian Orphans of 1894-1896 and Interested Relief in Missionary Orphanages", *Turcica*, 42, 2010.
- *The New York Times*, "These Turks Are Heros" February 24, 1896.
- PEABODY, Emily Clough, *Lives Worth Living*, University of Chicago Press, Chicago, 1915.
- SEZER, Cemal, *Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Meselesine Etkileri (1890-1914)*, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 3, Sayı 1-2, 2010.
- SMİTH, Anthony D., *Ulusların Etnik Kökeni*, Birinci Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2002.
- *The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Borad of Commissioners for Foreign Missions, with a View of other Benevolent Operations, for the Year 1850*, Vol. XLVI., Boston 1850.
- *The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Borad of Commissioners for Foreign Missions, with a View of other Benevolent Operations, for the Year 1896*, Vol: XCII.

- The Orient, *Notes*, Bible House Constantinople, No. 9, June 15, 1910.
- The Orient, *Corinna Shattuck*, Bible House Constantinople, No. 10, June 22, 1910.
- TURGUT, Bahattin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Amerikan Bord Misyonerlerinin Urfa'daki Faaliyetleri" *CÜİFD*, Cilt: XIX, Sayı: 1, 2015.
- YÜCEL, İdris, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)" *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7 66 Sayı 14, 2011.
- WOOD, Frank, *Life and Light for Woman*, Woman's Board of Mission by The Published Vol: XXXVII., Boston 1907.

KADI SİCİLLERİNE GÖRE XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA URFA'DA GÜNDELİK HAYAT

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ*
İsmail ASOĞLU**

Mahalleler ve İmâmlar

Sözlükte “bir yere inmek, konmak, yerleşmek” anlamına gelen hall (halel ve hulul) kökünden türetilmiş bir mekân ismi olan “mahalle” kavramı, devamlı veya geçici olarak ikamet etmek için kurulan küçük yerleşim birimlerini ifade eder.¹ İslâm tarihi boyunca Müslümanlar, bulundukları köy, mahalle, kasaba ve kentlerde pek çok cami veya mescit inşa etmişler, hatta bunu en kutsal vazifelerden biri ve Müslüman oluşlarının bir işareti kabul etmişlerdir.² Osmanlı şehrinde ise mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir.³ Osmanlı İmparatorluğu’nun çeşitli bölgelerinde mahalleler farklı isimlerle adlandırılmıştır. Cezayir ve Tunus’ta havme, Kahire, Şam ve San’a da hare, Halep, Musul, Bağdat ve Urfa’da *mahalle* denilmiştir.⁴ Urfa şehrinde mahallelerin oluşumu ibadethane merkezli olmakla birlikte, aynı zamanda her mahallenin oluşumunda ibadethane kadar etkili olmasalar da çeşmelerin, mekteplerin, medreselerin, tekke ve zaviyelerin de etkisi büyüktür.⁵ XIX. Yüzyılın ikinci yarısında, Urfa’nın sosyo-ekonomik hayatını yansıtan Kadı Sicilleri, Urfa mahallelerinin gündelik yaşamına ışık tutmaktadır. Mezkûr tarihlerde Urfa’ya ait sicil kayıtlarında 56 mahalle tespit edilmiştir.⁶ Bu mahalleler şunlardır:

Acem Bey, Alihân Bey, ‘Arap Meydanı, Askeri, Esb Bâzârı (At Bazarı), Beykapı, Bıçakçı, Câmi-i Kebir (Ulu Câmi), Çâkeri, Damatlık (Damat Süleymân Paşa Câmi), Debbâğhane, Dergezenli, Gerz (Gerz Mescidi), Hâcî Gazi, Hâcî Hamza, Hâcî Yedigâr, Halife (Halife Mescidi), Halilürrahman, Harrankapı (Bâbü’l-Harran), Hasan Paşa (Tahtemur), Haseki, Hekimdede, Hızanoğlu (Karaburç), Hüseyin Paşa, Hüseyiniye, İhlâsiye, İmâm Kulu, İmâm

* Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.

**Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora.

¹ Ali Murat Yel, Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Mahalle”, *DİA*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 323.

² Mefail Hızlı, “Osmanlı Mahalle İmamlarının Performanslarına Dair” *Tesam Akademik Dergisi*, c. 1 sayı: 1, s. 43.

³ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine” *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul 1984, s. 69.

⁴ Abdullah Ekinci, “İki Tepeli Urfa Şehri’nin Tarihi Mahalleleri”, *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, Sayı: 2, Şanlıurfa 2008, s. 6.

⁵ Bahattin Turgut, *Urfa Vakıfları (1850-1900)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s.41.

⁶ Yasin Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa’da Sosyal Hayat*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 57.

Sekâki, Kadioğlu, Kal'a, Kanberkiye, Kara Musa (Musa Efendi Câmii), Kazgancı, Kebîr-i Kenisâ, Kıbrıslı, Kırk Mağara, Kıtıl, Korkmaz, Kûtîler (Gûtîler)⁷, Kubbe Mescidi, Kutbeddin (Kutbeddin Camii), Mahkeme, Meşârikiye, Müderris, Narıncı, Nimetullah Bey (Ak Câmii), Nur Ali, Ömeriye (Mescidi), Sagîr-i Kenisâ, Pazar Câmii (Nam-ı diğer Hoca Ahmed), Siverekli (Siverekli Ali Câmii), Sultan Bey, Telfutur, Timur, Tuzeken, Yusuf Paşa mahalleleridir.⁸

Sicillerde, da'valı ve da'vacıların kimlikleri tanımlanırken, öncelikle bireylerin sâkin oldukları mahaller belirtilmiştir. Her kayıt *Medine-i Urfa mahallâtından* ibâresi ile başlayıp, adı geçen şahsın mahalle ismi, ardından kişinin adı ve ilgili olduğu da'va kayda geçmiştir. Şer'iyye sicillerinde, bireyin bu şekildeki tanımlanma biçimleri mahalleyi, bireyin şehir içerisindeki konumunu belirleyen önemli bir birim olarak karşımıza çıkarmaktadır.⁹ Mahallelerin yönetimi Tanzimat devrine gelinceye kadar imamların sorumluluğundaydı. Bunların dışında en önemli asli görevi ise din adamlığı idi.¹⁰ H. 1245 (M.1829)'de muhtarlıkların kurulmasıyla mahalle yöneticisi statüsündeki imamların din işleri dışında, yönetim ve diğer dünya ile meşgul olmalarına mani olunmuştur. Böylece imamların mahalledeki idari nüfusu sıfırlanmıştır.¹¹

Câmi imamları, mahalle sakinleri ile sosyal münasebetlerde sadece dini açıdan değil, hukuki alanda da etkileşim içerisinde olmuştur. Urfa'da, cemiyete geçiş hususunda bir basamak teşkil eden mahalleler¹², adını aldığı bir câminin etrafında kümelenen aile hanelerinden oluşmaktaydı. Bu haneler arasındaki ilişki düzeyini, etkileşim ve problemleri, XIX. Yüzyılın ikinci yarısındaki hukuki da'valardan ortaya çıkarmak mümkün olmaktadır. Özellikle imamların mahalle halkı ile olan dini bağlarının yanı sıra, mahalle halkından birine şahit, kefil veya vekil olmaları mahalle sakinleri ve imamlar arasındaki çok yönlü ilişki düzeyini göstermektedir. *H.25 Receb 1293 (M. 16 Ağustos 1876)* tarihli bir mahkeme kaydında; Yusuf Paşa Mahallesi sakinlerinden Molla Sinan bin Mustafa'nın, Dede bin Şeyh Yusuf'tan alacağı 233 guruşa dair da'vanın görüşüldüğü mahkemede; mezkûr Dede, borcunun 176 guruş olduğunu i'tiraf ederek geri kalan meblağı inkâr etmesi üzerine, Yusuf Paşa Camii İmamı Hâcî Ahmed Efendi,

⁷ Günümüzde "Kötüler" olarak telaffuz edilmektedir.

⁸ Ekinci, s. 8, Taş, s. 58-59., İsmail Asoğlu, 223 Numaralı Şanlıurfa Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H.1304-1334/ M.1887-1916), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2014, s. 24.

⁹ Turan Açı, "Mahalle ve Camii: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme" *OTAM*, 35/Bahar 2014, s. 10.

¹⁰ İsmail Kıvrım, Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2009 8(1), s. 233.

¹¹ Ekinci, s. 11.

¹² Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü Neşriyatı No: 3, İstanbul 1936, s. 103.

ibni Eyyub ve Süleyman bin Muhammed namlı kimselerin şahitliklerine dayanarak Dede'nin borcunu ödemesine karar kılmiştir.¹³

Urfa kadılığının karara bağladığı *H.25 Receb 1296 (M. 15 Temmuz 1879)* tarihli bir diğer da'va da Kazgancı mahallesinde iken vefat eden Saraç Hâmza bin Murtaza'nın oğlu 'Ali, rüşdünü ispat için mahkemeye başvurmuştur. Kazgancı mahalleli vasîsi 'Osman Ağa bin Derviş'den mirasını talep ettiği anlaşılmaktadır. 'Osman Ağa bin Derviş'in durumu inkâr etmesi üzerine mahalle-i mezbure sakinlerinden Müslim bin Ahmed ve Mustafa bin Ahmed'in şahidlikleriyle birlikte usulen, mezkûr tarihlerde mahalle imamı Halil bin Muhammed ve Muhammed bin İshak'ın da şahitliklerine başvurulduğu görülmektedir.¹⁴

H. 11 Receb 1309 (M. 10 Şubat 1892) tarihli bir sicil kaydında da; Kürkçüzâde Mahmud Nedim Efendi ibni Şeyh Müslüm Efendi ibni Hâcî 'Osman, Urfa sancığına mülhak Suruç kazasına tâbi' Kara karyesi ahâlisinden 'Armoş b. Bozo b. 'Abdullah nâm kimesneden alacağı kırk 'Osmanlı lirası altın bedeli değerindeki sulu tarlaların satış işlemleri için Suruç merkezindeki Bican Efendi Camiinin İmamı Kerküklü 'Abdülhak Efendi, ibni Abdullah Efendi'yi vekil olarak ta'yin ettiğini mahkeme huzurunda ikrar etmiştir.¹⁵

Gündelik Hayatta Urfa Evleri

Geleneksel Urfa evlerinin tasarımında etkili olan faktörler; iklim, büyük aile yapısı, mahremiyetin ön plana çıktığı sosyal yaşam ve bölgede yaygın olarak bulunan taş malzemedir.¹⁶ Kadı sicillerindeki alım-satım ve tereke kayıtlarında Urfa evlerinin mekânsal düzenleri, fiyatları ve gündelik hayat içerisinde kullanılan ev eşyaları ve giyim-kuşam hakkında fikir edinebiliyoruz. Evlerin bölümleri söz konusu olduğunda kayda geçmiş; bir bâb menzil, bir bâb harem dairesi, kademhâne, havş, matbah, zir-i zemin gibi mimari terimleri sayesinde evlerin bölümleri hakkında fikir edinebilmektedir.

Sultan Bey Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Şerif Bey ibni Hâcî Mustafa Bey ibni Halil Bey'in veraseti zevcesi Ayişe binti Hâcî Es'ad Efendi ile Sulbiye Kebire kızı Fatma ve Sulbiye-İ Sağır oğlu Mustafa Bey ve Sulbiye Sağire kızları Züleyha ve Ümmügülsüm'e kalan mirâs arasında 15.000 gurus değerinde harem dairesi bulunmaktadır.¹⁷

¹³ BOA, USS 210, Bn: 6/119.

¹⁴ BOA, USS 210, Bn: 356/402.

¹⁵ BOA, USS 222, Bn: 484.

¹⁶ Seydi Yüzgöl, *Şanlıurfa Ellisekiz Meydanı Mimari Değerlendirmesi ve 'Abacılar Evi Restorasyon Önerisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 60.

¹⁷ USS 210, s. 28/183.

Benzer örnek da'valaradan biri de *H. 2 Cemâziye'l-ahir 1287 (M. 30 Ağustos 1870)* tarihinde; Hüseyin Paşa mahallesinde iken vefat iden Hüseyin bin Hâcî 'Ali bin 'Abdullah'ın verâset da'vasıdır. Hüseyin bin Hâcî 'Ali'nin karısı 'Ayşe binti Mahmud ile kızları Zeliha ve Elif ve oğulları Halil, Bozan ve Müslüm'e intikal eden miras 64 sehimdir. 14 sehime sahip Halil, kendisine kalan hissesini küçük kardeşi Müslüm'ün vasîsi İmâm'a sattığına dair satış akdini içerir belgede; Hüseyin Paşa mahallesi, Vakıf Çıkmaşı sokağında vaki' birinci defter, üçüncü ebvâb ile kayıtlı evin bölümlerinden bahsedilmektedir: *Şimâle; bir kebir kab, vukufunda bir kebir çardak ve dahilinde bir mahzen içinde yazlık mutbahdan hakk-ı tabh ve kuyudan hakk-ı şürb ve memşâdan*¹⁸ *hakk-ı istirahat, ve kuyudan hakk-ı mürurı ve havşdan*¹⁹ *kadarınca kullanım hakkı olarak toplam 3000 gurus ... Ve yine hudud-ı mezkur dahilinde yönü kibleye birbirine muttasıl iki kab ve yönü şimâle bir kab ve merteklu bir mesken ve develik tabir olunur bir kebir ahır ve yönü garba bir eyvân mutbahdan hakk-ı tabh kuyudan hakk-ı şürb ve memşâdan hakk-ı istirahat ve kadarınca havş ve kuyudan hakk-ı mürurı müştamil 6.500 gurus kıymetli menzil...*²⁰ gibi benzer örneklere kadı sicil defterlerinde çokça rastlanmaktadır.

¹⁸ "Memşâ", "Meşy" (مشى)'den galat-ı fahişi: Memişhâne. Ayak yolu, Abdesthâne. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2009, s. 1405.

¹⁹ Halk arasında "avlu" yerine kullanılan bir tabirdir.

²⁰ BOA, UŞS 214, Bn: 228.

Ev ve Mutfak Eşyaları

Osmanlı ailesi ve gündelik hayata dair işâretlere ulaşmak için şüphesiz kadı sicillerindeki tereke kayıtları zengin arşiv kaynaklarıdır. Bu kaynaklarda gün içerisinde kullanılan eşyalar ve bunların türleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Urfa kadı sicillerinde; köfte leğeni, sini, firenk tarağı, çıra kürsüsü, yazı takımı, tütün tabağı, kahve semaveri, ‘ülbe, kahve değirmeni, üsküre tası, fanus, zahire sandığı, şorba leğeni, kahve takımı, çay ibriği, teşt, kilim, kazgan, kıyma tahta tahtası, sahan, lenger gibi mutfak eşyaları ile birlikte günlük ihtiyaçları karşılayabilecek araç-gereçlerin isimlerine rastlanmıştır.²¹

Giyim-Kuşam

XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısında Urfa'daki giyim-kuşam konusunda tereke kayıtlarında rastlanan türlü kumaş ve elbise çeşidine rastlamak mümkündür. Gömlek, entari, harîr çarşeb, çuha başlı yelek, fes, harîr mendil, İngiliz şalı, İslambul bezi top, kutni entâri, peştamal²² keçe, çuha, alaca entâri, kutni şalvar gibi tekstil ürünlerinin XIX. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'da halkın kullanıldığı elbise çeşitleri arasındadır.

²¹BOA UŞS 204 Bn: 5, 179, 205 Bn: 20, 210 Bn: 117, 183, 227 Bn: 339.

²²BOA, UŞS, 205 Bn: 12, 45, 210 Bn: 183, 361, 227 Bn: 173,

Gündelik Hayatta Aile

XIX. Yüzyılın ikinci yarısına ait Urfa Kadı Sicilleri'ndeki mirâs, nafaka, mehir, evlenme-boşanma, karı-koca anlaşmazlıklarını konu alan dava örneklerinden, Urfa aile hayatının sosyo-kültürel durumunu öğrenmekle beraber, özelde de kadınların toplumsal konumu üzerine de değerlendirme imkânı doğmaktadır.

Genel kaniya göre; Osmanlı aile tipini, geniş aile şeklinde tanımlamak pek doğru olmasa gerektir. Çünkü, bazı şehirler üzerine yapılan incelemeler sonucunda elde edilen bilgiler, Osmanlı aile kurumunun geniş olmadığını, sanıldığı-nın aksine bir durum sergilediğini göstermektedir.²³ Sayfalar dolusu zabıtların tutulduğu miras da'valarına bakıldığında, çok fazla kadınla evlenenlerin hiç de fazla olmadığı görülür.²⁴ XIX. yüzyılın ikinci yarısında Urfa sancağındaki aile tipi çekirdek aile modelini yansıtmaktadır. Mahkeme kayıtlarında rastlanan miras, nafaka, verâset gibi sayısız da'va örneklerinden bunu durumu müşâhade etmek mümkündür. Elbette istisnai evlilikler yok değildir. *H. 8 Zilka'de 1304 (M. 29 Temmuz 1887)* tarihli vekâlet da'vasında; Debbağhâne ahâlisinden müteveffâ Koroğlu Haydar Ağa'nın iki eşli olduğu anlaşılmaktadır. Kendisi vefât ettikten sonra varisleri arasında zevce-i menkûha-yı metrûkeleri Nazlı Hâtun binti Mehmed Bey ve Fatma binti Nacaroğlu Ahmed geçmektedir.²⁵

H. 18 Cemâziye'l-evvel 1309 (M. 20 Aralık 1891)'de Hekimdede mahallesinde vefat eden Halil b. Eyüb b. Güllü'nün vârisileri arasında zevce-i

²³ İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneği" Türkler Ansiklopedisi C.14. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 28.

²⁴ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü Ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 117.

²⁵ BOA, UŞS 227 Bn: 398.

menkûha-yı metrûkeleri Zeliha binti Topal ‘Abdullah ve ‘Aynzeliha binti İzoli ‘Ömer olduğu görülmektedir.²⁶ Nadir örnekler dışında, Urfa’da tek eşli bir aile yaşamının var olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.

Günlük yaşam içerisinde Urfalı kadınlar hakkında bilgilere ulaşılacak mahkeme kayıtlarında, kadınların aile içindeki konumları, mahkemedeki temsiliyetleri ve miras taksimatlarındaki hukuki durumları hakkında çıkarımlar yapılabilmektedir. Urfa kadınlarının; ailevi problemlerde veya türlü sebeplerle karşılaştıkları vak’alarda, bireysel olarak haklarını arayabildikleri gibi, kendilerini temsilen vekil ta’yin ettikleri de görülmektedir. Urfa kadılığının *H. 13 Cemâziye’l-evvel 1287 (M. 11 Ağustos 1870)* tarihinde karara bağladığı bir da’vada; Câmi-i Kebir mahallesi sâkinlerinden Hayırsızoğlu Mehmed bin ‘Osman, karısı Tursun binti Bektaş ile arasındaki tartışmayı kadı huzuruna taşımıştır. Zevcesinin, zevciyet hukukunu gözetmeyip, babasının hanesine gitmiş olmasından kendisine itaat ve inkıyad için karısına kadı’nın uyarıda bulunmasını talep etmiştir. Mahkemede hazır bulunan Tursun: *“Babam Bektaş, zevcim merkuma iki kile hinta vermişdi. Zevcim merkumdan geru aldığına binaen zevcim merkum: Hintta gitti. Sende bana lâzım değilsin. Kalk git ve ben seni boşamışım ne oturursun deyu iki defa cevâb etmesiyle ben dahi kalkub gitmemle ol-vechile ben merkum Mehmed’den mutallaka olmamla nefsimi teslimden imtinâ’ ederim deyu”* evini terk ettiğini kadıya ifâde etmiştir. Kadı, Hayırsızoğlu Mehmed bin ‘Osman’nın durumu inkar etmesi üzerine, şahitlerini göstermesini talep etmiş

²⁶ BOA, UŞS 222 Bn: 392.

ve karı kocayı barıştırmıştır. Ancak karısını haksız yere darb etmemesini tenbih etmiştir.²⁷

Osmanlı toplumunun sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısını daha iyi anlayabilmek için gündelik hayatta karşılaşılan davranış kalıplarının yorumlanması oldukça önemlidir.²⁸ XIX. yüzyıl toplumunda kadının durumunu anlayabilmek için, şer'iyye sicillerindeki da'valar üzerinden yapılan çalışmalar, kadın konusunda bakışımızı daha da netleştirmektedir.²⁹ Bu şekilde, kadınların mahkeme huzurundaki tutumları, kadı tarafından gördükleri mu'amele üzerinden hukuki durumlarını tespit etmek mümkün olabilmektedir.

Sicillerden anlaşıldığına göre; Urfa'da mahkemeye çıkmaktan çekinen kadınlar için, mahkemeden ta'yin edilen bir kâtip, kadınların evlerine kadar gidecek ifadelerine başvurmaktadır. Bu kadınların mahkemeye katılmama sebebi olarak "muahadderâtıdan ya da muahadderât-ı nisadan"³⁰ olmaları ileri sürülmüştür. Adile binti Dellâl Hâcî Halil b. Yusuf'un H. 28 Cemâziye'l-evvel 1309 (M. 30 Aralık 1891) tarihli verâset da'vasında, şahitliklerine başvurulmuş Adile binti 'Arab Süleyman ve Selma binti Hâcî Hüseyin Ağa nâm hatunlar muahadderâtıdan olduklarından mahkemeye gelmemeleri üzerine mahkeme-i şer'iyye kâtibi Hâcazâde Salih Efendi kadınların evlerine bizzat giderek ifâdelerine başvurmuştur.³¹

İslâmiyet gerek dinî gerek sosyal hayatta insanların ihtiyaçlarını ve karşılıklı ilişkilerde açıklık, güven ve kolaylığı esas aldığından belli şartlar çerçevesinde hem ibadetlerin ifasında hem hukukî işlemlerde başkalarını temsil ve onlar adına hareket etme imkânı tanımıştır.³² İslâm hukukunu esas alan şer'i mahkemelerde, taraflar kendi da'valarını bizzat takip etme olanağına sahip olamadıkları durumlarda, da'valarını bir vekille takip etmeyi uygun görebilirlerdi.³³ Urfalı kadınların da'valarını takip etme olanağı bulamadıkları ya da bizzat mahkemeye gitmek istemedikleri durumlarda temsiliyetlerini sağlayacak bir vekil ta'yin ettikleri anlaşılmaktadır. Örneğin; H. 19 Receb 1296 (M. 9 Temmuz 1879) tarihli sicilde; Hızanoğlu mahalleli 'Ayşe binti Koç Mahmud, mahalle ahalisinden olup, Şam-ı Şerif'de sâkine 'Ayşe binti 'Abdullah'dan alacağı olan 1.050 gurus için piyade altıncı alay birinci taburun ikinci bölüğü başçavuşu 'Ali bin

²⁷ BOA, UŞS 214 Bn: 176.

²⁸ Ensar Çetin, "Osmanlı'da Gündelik Hayata Sosyolojik Bir Bakış", *Toplum Bilimleri Dergisi*, Ocak - Haziran 7, 2013, s. 278.

²⁹ Sümeyra Çelik, *Sosyo-Ekonomik Açından Osmanlı Kadını (1800-1850)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2005, s. 1.

³⁰ Muahadderât; Muahdeder kelimesinin çoğulu olup, Muahdeder: Örtünen (kadın), Müslüman kadın, iffetli kadını ifade eder. İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2009, s. 1114. Sami, 1308.

³¹ BOA, UŞS 222, Bn: 415.

³² Bilal Aybakan, "Vekâlet", *DİA*, C. 43, TDV Yayınları, Ankara 2013, s.1.

³³ İbrahim Durhan, "Ülkemizde Avukatlık Kurumunun Tarihsel Gelişimi" *AÜEHFD*, C. VIII, S. 3-4, s. 25.

Şeyho'yu vekil olarak ta'yin etmiştir. Vekil ta'yin ederken Müslüman veya gayrimüslim vekil tercihinde kadınların serbest oldukları görülmektedir. Câmi-i Kebîr Mahallesi sâkinlerinden Hadice binti Hâcî Ahmed, hukuki işlemlerini yürütmek için, Urfa'nın Hâseki mahallesi sâkinlerinden ve teb'a-i 'osmaniye'nin Protestan milletinden Bedros veledi Karabit'i H. 27 Cemâziye'l-ahir 1309 (M. 28 Ocak 1892)'de vekil olarak ta'yin etmiştir.

Evlilik-Mehir ve Nafaka

Urfa'da evliliklerde İslam hukukunun gereğine uyulduğu görülür. Evlilik esnasında erkek tarafının kız tarafına İslam hukukunun gereği olarak *mehir* ödediği belgelerden anlaşılmaktadır.³⁴ Ödenme durumuna göre değişen mehir: Mehr-i mu'accel; peşin olarak verilen, mehr-i müeccel; sonradan ortaya çıkacak ayrılık veya vefat durumlarında ödenmesi gereken meblağ olarak tanımlanmaktadır.³⁵ Ailelerin birbirine yakınlaşmasını sağlayan, hediyeleşme veya kadın için ekonomik ve sosyal bir güvence³⁶ olarak da düşünülen mehir, karı-koca arasında zaman zaman problemler oluşturmuş, anlaşmazlıklar veya vefat durumlarında mehir mevzuu kadı huzuruna taşınmıştır. Hacı Elife binti Hâcî Müslüm hatunun kocası Teke Alizâde Halil bin Mehmed'in vefatı üzerine, kocasının terekkesinden mehr-i müeccel ve mu'accelini sagir oğlu Mehmed'in vasîsi Kazgancı mahallesinden Fitoş binti Süleyman'ın vekili Alihân Bey mahallesinden Mısırlızâde Kınacı Ali bin Hasan'dan tahsil için babası Hâcî Müslüm'ü vekil ta'yin etmiştir.³⁷

Urfa'da kadınlar, kendilerine ait olan mehri kocalarına bağışlayabilmekteydiler. H. 19 Rebiü'l-evvel 1261 (M. 28 Mart 1845) tarihinde Hâcî Yedigâr Mescid-i Şerifi mahallesinde otururken vefat iden Emine binti Mehmet 500 gurusluk mehr-i mu'accesini ölmeden evvel kocasına bağışlamıştır.³⁸

Vasîler ve Yetimler

Osmanlı İmparatorluğu'nda, teb'adan birinin ölümü ile küçük yaşta yetim kalan çocukların babadan kalan mallarının kontrolü için vasî adı verilen kişiler resmi olarak görevlendiriliyordu.³⁹ Vasî, yetimin yakın akrabaları olabileceği

³⁴ Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdâri, Sosyal ve Ekonomik Yapı)*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 14 Tarih Şubesi Yayınları No: 12, Elazığ 2007, s. 104.

³⁵ Sami, s. 1436.

³⁶ M. Akif Aydın, "Mehir", *DİA*, c. 28, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 389.

³⁷ BOA, UŞS 227, Bn: 307.

³⁸ Bayraktar, s. 104.

³⁹ Haldun Eroğlu, "Ondokuzuncu Yüzyılda Yetim Çocuklara Vasî Tayini: Antalya Örneği, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, Aralık 2007, s. 285.

gibi, akrabalık bağı olmayan biri de olabilirdi.⁴⁰ Buradaki temel amaç kat'i suretle, sahipsiz kalan çocuğun, rüşd yaşına varana kadar maddi ve manevi haklarını koruyabilmektir. Osmanlı'da vasîler aracılığı ile yetimlerin korunması kadı mahkemeleri tarafından takip edilmiş, kadı gerektiğinde vasîyi azlederek yerine başka birini atamıştır.

Urfa Sancağı'nda, XIX. yy'ın ikinci yarısında yetim kalan çocukların durumu kadıların atamış olduğu vasîler tarafından idâre edilirken, yetimlerin ekonomik güvenceleri Eytam Sandıkları⁴¹ tarafından tesis edilmeye çalışılmıştır. Yetimlere atanan vasîler güvenilir ve sorumluk sahibi kimselerden seçilirdi. Bu nedenle vasî tayinlerinde atanacak kişilerde aranan şartlara binaen: "*emânet ile ma'rûf ve istikamet ile mevsûf ve her vechle vesâyet 'uhdesinden gelemeğe kadır*"⁴² kişilerden olmasına dikkat edilmiştir. H. 1 Zilhicce 1309 (M. 27 Haziran 1892)'deki bir mahkeme kaydında; Yusuf Paşa mahallesinde vefât eden Mollâ İsmail bin Hüseyin'in oğulları Abdurrahman ve "Abdulvahab"ın vasîleri olmadığından "*emânet ile ma'rûf ve istikamet ile mevsûf ve her vechle vesâyet 'uhdesinden gelemeğe kadır* kebir karındaşları Mollâ Mehmed mezkûr yetimlerin rüşdlerine kadar vasîlik görevini kabul etmiştir.

Vefat eden kişinin terekesinin paylaşılmasından sonra rüşde ermemiş yetimlerin mallarını muhafaza etmek ve azalmaması için nemâlandırmak görevi (vasî) Osmanlıdaki eytam sandığı uygulamasının da etkisiyle kurumsallaşmıştır.⁴³ Vasî, yetimin menkul ve gayrimenkul malını onu yararına işletmekle yükümlü⁴⁴ olduğundan Eytâm Sandığındaki yetimin meblağından borçlanan şahıslar vasînin de hazır bulunduğu mahkeme huzurunda bir sözleşme yaparlardı. H. 1 Receb 1304 (M. 26 Mart 1887)'de Korkmaz mahallesinde Abacı Mustafa bin Halil, müteveffa Kürkcü Halil'in oğlu Selman'ın vasîsi Mustafa huzurunda eytam müdürü Halid Efendi vasıtasıyla vasî-i merkûm Mustafa'nın yedinden 579 gurus borçlanmıştır. Borcuna karşılık mahkeme a'zalarından Çulcu Dede bin Mehmed'i ve Abacı Bakır bin Abdullah'ı kefil göstermiştir.⁴⁵

⁴⁰ Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜİFD* XLVIII, Sayı 1, Ankara 2007, s.13.

⁴¹ Eytâm sandıklarının çıkış noktası, vefat eden ebeveynden yetimlerine intikal eden malların zayi edilmeden sağlıklı bir şekilde muhafaza edilerek rüşd yaşına, yani hukuki olarak malları üzerinde tasarruf etme ehliyetine sahip olduğu yaşa geldiğinde, sahibine ulaştırılması anlayış ve sorumluluğudur. Tahsin Özcan "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları" *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 14, 2006, s.106.

⁴² USS 220, bn: 678.

⁴³ İrfan Ünal, *167 Nolu Çanakkale Eytâm Sandığına Mahsus Teminatlı İdâne Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*(1920-1926), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2010, s. 41,42.

⁴⁴ Mehmet Çanlı, "Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926) Türkler Ansiklopedisi c.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 60.

⁴⁵ USS 223, bn: 115.

Vasî, dilerse vasîsi olduğu çocukların nafaka ve diğer harcamaları için çocukların mallarından karşılanmak üzere kadıdan harcama izni isteyebilirdi.⁴⁶ Hekimdede mahallesinde iken vefat eden Mahmud Efendi ibni Abuzer bin 'Abdullah'ın çocuklarına vasî olan ağabeyleri Mehmed Efendi, kardeşlerine intikal eden mülklerini satıp istirbah yoluyla kardeşlerine nafaka vermek için *H. 1 Rebiü'l-ahir 1309 (M. 4 Eylül 1891)* tarihinde kadıya başvurmuştur. Mahkemede hazır bulunan şahidler; Muhtar Bekir bin 'Ali, Bekir ibni 'Osman, Mehmed bin Hâcî Receb'in ifâdelerine müsteniden vasî-i merkûm Mehmed Efendi'ye izin vermiştir.⁴⁷ Rüşdüne varan çocukların vasî gözetiminden çıkmak istedikleri durumlarda şahitler göstererek rüşdünü isbâtlaması gerekirdi. Meselâ; H. 26 Safer 1313 (M. 18 Ağustos 1895) tarihli bir belgeye göre, Kazgancı mahallesinden Ali bin Hasırcıoğlu Keçeci Muhsin, mahkemeye müracaat ederek, 20 yaşını doldurduğunu, akıl-bâliğ ve rüşd sahibi olduğunu, işlerini görmeye muktedir ve "i'âne-i vasîden müstağni" bulunduğunu belirterek vasîsi Keçeci 'Alo b. Abo'nun mallarını kendisine teslim etmesini talep etmiştir. Vasînin durumu inkâr etmesi üzerine ikame edilen şahitler vasıtasıyla, Ali'nin rüşdüne erdiği ve artık vasîye ihtiyacının bulunmadığına hükmedilerek malları kendisine teslim edilmiştir.⁴⁸ Yetimlerin günlük ihtiyaçlarını karşılamak üzere vasîlerin, eytam sandığından "nafaka ve kisve baha" adı altında belirli bir meblağ talep ettikleri görülmektedir. Örneğin; Hızanoğlu mahallesinden vefât eden Mehmed b. Hâcî Mustafa'nın yetim kızı Neslihan'ın vasîsi Süleyman'a yetimin nafakası için 6 ayda toplam 1119 guruş verilmiştir.⁴⁹

⁴⁶ Çanlı, s. 60.

⁴⁷ UŞS 222, bn: 331.

⁴⁸ Taş, s. 222, 223.

⁴⁹ Abdurrahman Umut, *225 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili (H.1297-1304/ M.1880-1887) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlı-urfa 2008, s. 17, 18.

Urfa'da Leyli (salıncak) Panayırı

Evlilik birliği devam ettiği halde çeşitli nedenlerle Urfa dışına çıkıp, uzun süre dönmeyen erkeklerin eşleri, mahkemeye müracaat ederek, kocalarının malından olmak üzere kendileri ve çocukları için nafaka talep etmişlerdir.

Meselâ 1 Rebiülahir 1272 (11 Aralık 1855) tarihli bir belgeye göre, Meczûmî Mahallesi'nden Hadle binti Ali, şer'î mahkemeye yaptığı müracaatta; eşi Ahmed Çavuş'un Erzurum'a gidip orada kaldığını, kendisinin ve iki kızının yardıma muhtaç olduğunu belirterek nafaka talebinde bulunmuş, mahkeme, şahitlerin ifadesi doğrultusunda Hadle Hanım ile iki kızına Ahmed Çavuş tarafından ödenmek üzere yevmî 5 kuruş nafaka takdir etmiştir.⁵⁰

Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Urfa'daki gündelik hayatta bireylerin etkileşimi, daha çok kendi mahalleleri içerisinde sınırlı kalmıştır. Kadınların ve çocukların ihtiyaçları dahilinde, mahalle halkının vekillik, vasilik, şahitlik gibi hukuki durumlarda aynı mahalleden ahalinin dayanışma içinde olduğu anlaşılmaktadır. Mahalle imamlarının bu dayanışmanın sağlanmasında öncü olduğu, her durumda şahit, kefil, vekil gibi hukuki roller yüklenerek sorumluluk aldıkları görülmektedir. Sanılanın aksine kadınların toplumsal hayatta çok geri planda kalmadıkları, erkeklerle eşit statüde varlıklarını idame ettirdikleri anlaşılmaktadır. Tereke kayıtlarından okunduğu üzere, günlük hayatın devam ettiği evlerin mimari özellikleri, bu evlerde kullanılan ev eşyaları ve giyim-kuşamın her ailede benzer özelliklerde oluşu, eşit refah düzeyine sahip toplumsal yapının ağırlıkta olduğu da ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

Urfa Kadı Sicilleri

- Defter No: 204-205-210-220-222-214-227.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- AÇIK, Turan, "Mahalle ve Camii: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme" *OTAM*, 35/Bahar 2014.
- ASOĞLU, İsmail, 223 Numaralı Şanlıurfa Şer'iye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H.1304-1334/ M.1887-1916), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2014.
- AYBAKAN, Bilal, "Vekâlet", *DİA*, c. 43, TDV Yayınları, Ankara 2013.
- AYDIN, M. Akif, "Mehir", *DİA*, c. 28, TDV Yayınları, Ankara 2003.
- BAYRAKTAR, Hilmi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdâri, Sosyal ve Ekonomik Yapı)*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 14 Tarih Şubesi Yayınları No: 12, Elazığ 2007.
- ÇANLI, Mehmet, "Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926) Türkler Anskilopedisi c. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

⁵⁰ Taş, s. 103.

- ÇELİK, Sümeyra, *Sosyo-Ekonomik Açından Osmanlı Kadını (1800-1850)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2005.
- ÇETİN, Ensar, "Osmanlı'da Gündelik Hayata Sosyolojik Bir Bakış", *Toplum Bilimleri Dergisi*, Ocak - Haziran 7, Ankara 2013.
- DURHAN, İbrahim, "Ülkemizde Avukatlık Kurumunun Tarihsel Gelişimi" *AÜEHFD*, C. VIII, Erzincan 2004.
- EKİNCİ, Abdullah, "İki Tepeli Urfa Şehri'nin Tarihi Mahalleleri", *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, Sayı: 2, Şanlıurfa 2008.
- ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Şehrindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine" *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul 1984.
- ERGİN, Osman Nuri, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü Neşriyatı No: 3, İstanbul 1936.
- EROĞLU, Haldun, "Ondokuzuncu Yüzyılda Yetim Çocuklara Vasî Tayini: Antalya Örneği", *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, Aralık 2007.
- FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı Kültürü Ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- GÜLER, İbrahim, "XVIII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneği" *Türkler Ansiklopedisi* C.14. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- HIZLI, Mefail "Osmanlı Mahalle İmamlarının Performanslarına Dair" *Tesam Akademik Dergisi*, c. 1 sayı: 1, Bursa 2014.
- KIVRIM, İsmail, "Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/1, Gaziantep 2009.
- ÖZCAN, Tahsin, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları" *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 14, İstanbul 2006.
- SAMİ, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2009.
- TAŞ, Yasin, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- TURGUT, Bahattin, *Urfa Vakıfları (1850-1900)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- UMUT, Abdurrahman, *225 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili (H.1297-1304/ M.1880-1887) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2008.
- ÜNAL, İrfan, *167 Nolu Çanakkale Eytâm Sandığına Mahsus Teminatlı İdâne Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi(1920-1926)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2010.
- YAZICI, Nesimi, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜİFD* XLVIII, Sayı 1, Ankara 2007
- YEL, Ali Murat, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mahalle", *DİA*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003.
- YÜZGÜL, Seydi, *Şanlıurfa Ellisekiz Meydanı Mimari Değerlendirmesi ve 'Abacılar Evi Restorasyon Önerisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2011.
-

SONUÇ

Kadim bir yerleşim olan Urfa, uygarlıkların, dinlerin, farklı etnik grupların harmanlandığı bir şehirdir. Kentin su kaynağını merkeze alarak iki tepe üzerinde başlayan yerleşimi, başka bir tabiat ögesi olan Daysan çayına (Karakoyun deresi) kadar genişlediği görülmektedir. Şehri incelediğimizde merkezindeki mabed, pazar, meydan, bedesten/çarşı, hanlar gibi şehirlerin ortak unsurlarının tamamına sahip olduğunu görmekteyiz.

Çok güçlü bir tarih öncesi ile ilk ve ortaçağ arka planı olan Urfa'nın, yaklaşık 500 yıllık Osmanlı mirası, arşivin tozlu raflarında beklemektedir. Bu çalışmamızla 1517'de başlayan Urfa'nın Osmanlı çağını Osmanlı arşiv belgeleri ışığında aydınlatmayı hedefledik. Osmanlı Urfa'sının birinci cildi, şehrin Osmanlı hakimiyetine geçişi ve Yavuz Sultan dönemi idari taksimatı birinci elden kaynaklar ışığında açıklanmıştır. Nüfus, sosyal yapıyı oluşturan önemli bir faktördür. Kentlerin ekonomik, sosyal ve kültürel yönü, nüfus hakkındaki çalışmalarla sağlıklı bir zemine oturur. Bu nedenle çalışmamızda şehrin Osmanlı demografik yapısını incelenmiştir. Şehrin görkemi, şehrin kapılarında kendisini gösterir. Urfa şehri kapıları da antikçağdan Osmanlı son dönemlerine kadar bütün ihtişamıyla ayakta durmuştur. Şehrin büyüleyici dokusu, bilgeliği, irfanı; Urfa şehir kapıları, meydanları, medreseleri, camileri, bedestenleri, tekke ve zaviyeleri üzerinden değerlendirilmiştir.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda meydana gelen sosyal buhranlar devletin iç bünyesini alt üst ederek çiftçi halkın çoğunluğunu oluşturan köy toplumunun etrafa dağılma süreci yaşandı. Çarmelik derbendi sözkonusu süreçte aktifleştirilmiştir. 1693 yılında Çarmelik derbendine konar-göçerler yerleştirilerek Urfa Halep kervan güzergahı üzerinde bulunan Çarmelik derbendi yeniden faal bir duruma getirilmiştir.

Osmanlı dönemi Urfası, ticari hayatı kadar entelektüel birikim açısından da kayda değer bir şehirdir. Medreseler, tekkeler, zaviyeler ve okullarla kentin eğitim ve öğretim hayatı şekillenmiştir. Şehrin entelektüel potansiyeli hakkında bilgi veren müntaz bir şahsiyet hikmet şairi Yusuf Nâbi,(d. 1641 – 1712)'dir.

Urfa, imparatorluk sancağıdır. Ülkenin yaşamış olduğu savaşlar, seferler, fetihler, ıslahatlar, kırılmalar ve demokratikleşme çabalarının tümünü kent ya yaşamış ya da etkilerini hissetmiştir. Islahatlar, fermanlar, kanunlar çağı olarak da ifade edilebilecek, Osmanlı modernleşmesinin yaşandığı XIX. yüzyıl, devletin Batı ile entegre olma çabasının en yüksek noktaya ulaştığı bir zaman dili-miydi. Bu süreç içerisinde Rusya ve Batı'ya karşı her kaybın ardından, gayri-müslim tebaaya yönelik imtiyazlar tedricen daha da ağırlaştırılarak, I. Dünya Savaşı'na değin devam etmişti. Endüstrileşme ile beraber büyük bir pazara dö-

nüşen imparatorluk coğrafyası, imtiyazlar sayesinde mezkur yüzyıl dâhilinde Amerikan ve Avrupalı misyonerlerin akınına uğramıştı. Bu misyoner grupları fütüvvet ve insaniyet perdesi altında, sözde eğitim/din/sağlık sahalarında göstermiş oldukları faaliyetler ile Müslim/gayrimüslim tebaa arasında bir ayrılık ve çatışmayı tetiklemişlerdi. Hristiyanlık tarihi açısından önemi haiz Urfa şehri de, bu misyonerlerin yoğun faaliyet alanları arasındaydı. Yüzyılın sonlarına doğru şehre yerleşerek on sekiz yıl gibi uzun bir süre Urfa'da kalmış olan Amerikan misyoner Miss Corinna Shattuck'un faaliyetleri imparatorluk taşrasında, misyonerlik çalışmalarının ne derece etkin olduğunu anlamak açısından önemlidir. Misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri bağımsız bir çalışma olarak ayrıca yayınlanacağı için bu çalışmada sadece Shattuck'un Urfa'da kaldığı süre içerisinde, şehrin gayrimüslimleri üzerindeki etki ve etkinlikleri incelenmiştir.

Modern Türkiye'nin oluşumunda II. Meşrutiyet döneminin en mümeyyiz vasfı, siyasi ve toplumsal gelişmelerin kendisinden sonraki dönemlere temel oluşturmasıdır. Batılılaşma çabalarının yoğunlaştığı 1839 Tanzimat Fermanı sonrasında, 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet ve 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet, Cumhuriyet döneminin toplumsal siyasal yapılanmasını yakından etkileyen, hem parlamenter, hem de anayasal geleneğimizin çıkış noktalarını oluşturur.

Osmanlı toplumunda geniş halk kitleleri genel olarak siyasi gündemden uzak bir hayat sürerlerdi. Devlet ve millet meselelerini ilgilendiren konular tabii olarak merkezlerde ve ancak sınırlı sayıdaki insanlar arasında olabilirdi. Batı kökenli siyasal hayatın vazgeçilmez unsurları dernekler, cemiyetler ve benzeri sivil yapılanmalar, Meşrutî idare ile süreklilik kazanmış, Osmanlı'da yavaş yavaş küşat edildiği tarih olması açısından da bu zaman dilimi bir milat olarak kabul edilmiştir. İttihat ve Terakki, 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyeti ilan etmiş, ancak bunu sadece Rumeli'de yapabildi. Çünkü İstanbul ve Anadolu'da o sırada böyle bir şeyi tek başına yapabilecek güce sahip değildi. Bu nedenle dönemin siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan dernek ya da cemiyet yapılanmalarıyla bölgesel şubeler açma çabasıydı. Ülkenin yazın hayatında ideolojik söylemlerin artarak devam ettiği dönemde halkın siyasete katılımı bu sivil toplum kuruluşları ile gerçekleşmekteyken, partiler için kitlesel hareketin bölge bazında itici güçleriydi. II. Meşrutiyet'in sunduğu hürriyet ortamında İttihat ve Terakki'den başka çeşitli cemiyetler de benzer şekilde taşrada teşkilatlanmaya çalıştı. Urfa gibi merkezden uzak bölgelere kadar teşkilatlanan kulüpler arasında özellikle gayr-ı müslim teb'anın kurmuş olduğu cemiyetler ve kulüplerde yer almaktadır.

Urfa 25 Kadı Sicili defterleri ve yurt içi - yurt dışı arşivlerdeki belgeleriyle muazzam bir bilgi hazinesine sahiptir. Bu hazineden sadece çok küçük bir

bölümüne Osmanlı Urfası I ve II ciltlerinde yer verdik. Urfa ile ilgili belgeleri Osmanlı Urfası'nın diğer ciltlerinde vererek 500 yıllık Osmanlı mirasını okuyucuyla buluşturmayı hedeflemekteyiz.

Urfa 'da bir Han

Foto: Dr. Max Freiherr Von Oppenheim

DİZİN

Abdülvahit188	Halvetî 250, 255, 260, 261, 262, 269, 274, 275, 276, 283
Adliye 345, 346, 355	Han 13, 20, 31, 34, 35, 36, 37, 51, 102, 105, 189, 193, 194, 195, 205, 216, 230, 235, 237, 238, 272, 295, 298, 301, 305, 306, 307, 309, 310, 311, 317, 320, 323, 324, 326, 328, 330
Ak Câmî Mektebi336	Hâne 43, 65
Akarbaşı 102, 187, 208, 276, 291, 292, 295, 298, 307, 340	Haslar 51
Avukatlık345, 347	Hazret-i İbrâhîm Halîl mektebi336
Bezegi61	Hulagü 19, 20
Birecik .6, 13, 18, 20, 24, 37, 73, 202, 232, 268, 269, 286, 323, 336, 339, 342, 361	İbadethane422
Cami 82, 83, 87, 94, 98, 99, 102, 112, 118, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 193, 194, 195, 197, 199, 201, 203, 204, 205, 208, 209, 210, 211, 217, 218, 220, 221, 223, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 246, 250, 270, 298, 314, 339, 422	İbrahim2
Cemiyet357, 369	İslam5, 7, 8, 10, 13, 14, 17, 19, 20, 26, 27, 28, 29, 41, 65, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 87, 90, 93, 95, 97, 98, 99, 102, 103, 110, 111, 115, 116, 120, 121, 188, 191, 203, 222, 241, 242, 243, 266, 288, 305, 314, 345, 388, 390, 394, 400, 402, 403, 430, 17, 31, 35, 39, 98, 120, 244, 246, 248, 249, 252, 255, 258, 261, 262, 264, 266, 269, 333, 339, 341, 345, 346, 347, 356, 392, 422, 429
Çarşı87, 187, 201, 209, 286, 287	İslami Dönem7
Evlilik 430, 433	Kızıl Câmî' mektebi336
Evliyâ Çelebi269	Kadiri 214, 218, 230, 241, 277
Eytam388, 390, 391, 392, 393, 395, 396, 397, 398, 400, 401, 402, 403, 431, 434, 435, 388, 390, 391, 393, 394, 396, 397, 398, 401, 431, 435	Kapılar66, 67, 110
Gayrimüslim .. 23, 24, 43, 44, 45, 48, 98, 104, 335, 338, 342, 350, 351, 353, 354, 355, 366, 389, 395, 398, 400, 401, 402, 404, 407, 408, 430, 436	Karayülük21, 22, 31, 102, 185
Giyim426	Kulüpler357
Halep6, 24, 25, 41, 45, 48, 63, 65, 72, 73, 101, 105, 106, 109, 110, 113, 115, 117, 118, 119, 120, 188, 202, 219, 255, 261, 265, 267, 268, 269, 271, 272, 274, 278, 281, 290, 338, 343, 358, 372, 397, 402, 407, 412, 422, 436	Mağara 117, 185, 193, 232, 240, 241, 242, 423
Halfeti 20, 268	Mahalle 43, 45, 81, 88, 90, 92, 93, 95, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 109, 110, 111, 114, 115, 117, 118, 186, 333, 334, 335, 389, 422, 423, 424, 429, 434, 90, 94, 101, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 121,

- 422, 423, 434, 435, 43, 44, 45, 47,
48, 94, 102, 104, 118, 187, 188,
195, 199, 201, 202, 208, 210, 213,
214, 220, 221, 222, 223, 225, 226,
227, 229, 233, 235, 294, 310, 311,
363, 368, 395, 423, 434
- Medrese**..94, 102, 118, 187, 191, 258,
266, 268, 276, 282, 333, 336, 339,
340
- Mescit**.....82, 95, 102, 103, 184, 186,
202, 205, 213, 214, 218, 222, 227,
233, 240, 241, 242, 422
- Meslek**..... 47, 48
- Meşrutiyet**.. 214, 347, 357, 358, 361,
362, 363, 365, 366, 368, 369, 370,
437
- Mevlevî**244, 254, 255, 256, 269, 278,
279, 284, 352
- Meydan**77, 78, 80, 82, 88, 89, 90, 97,
187, 206, 207, 216, 363
- Minare**..190, 193, 200, 203, 205, 214,
215, 217, 225, 232
- Misyoner**..... 404, 405, 420
- Musul**..15, 17, 18, 20, 37, 48, 72, 101,
103, 120, 267, 422
- Mutfak**.....426
- Müslüman**.. 7, 14, 17, 18, 23, 24, 25,
28, 39, 43, 44, 94, 98, 103, 104,
105, 201, 248, 335, 338, 349, 350,
351, 353, 354, 355, 359, 366, 389,
395, 398, 400, 408, 418, 422, 429,
430
- Nakşî**...218, 257, 258, 260, 271, 272,
278, 283, 284
- Nüfus**...23, 43, 44, 45, 104, 303, 353,
399, 408, 415, 436, 111, 114, 118,
372, 436
- Sıbyân**..333, 334, 335, 337, 338, 339,
340, 342, 343
- Sultân Hasan Mektebi**336
- Tarikat**...80, 214, 240, 241, 247, 248,
249, 251, 277, 244, 246, 247, 248,
249, 250, 251, 252, 253, 254, 255,
256, 257, 258, 259, 260, 261, 262,
272, 275, 276, 281, 284
- Tasavvuf**..... 244, 245, 246, 247, 249,
250, 257, 258, 259, 260, 262, 263,
283, 361, 369
- Tekke**...187, 214, 218, 219, 240, 246,
250, 253, 259, 261, 266, 267, 268,
269, 270, 271, 273, 274, 276, 277,
278, 282, 283, 340, 422, 436
- Ticaret**..... 66, 89, 93, 286, 303, 328,
345, 416, 420
- Timur**.....20, 21, 109, 118, 423
- Türk**....10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19,
28, 29, 32, 34, 44, 45, 55, 65, 73,
99, 114, 115, 120, 121, 191, 247,
248, 252, 273, 281, 282, 333, 334,
340, 343, 344, 361, 363, 368, 369,
400, 402, 404, 410, 420, 427, 435
- Vergi**....43, 44, 47, 49, 51, 52, 53, 54,
55, 56, 57, 58, 110, 111, 112, 113,
280
- Yavuz Sultan Selim**.. 22, 31, 34, 35,
36, 37, 41, 304, 324
- Yetim**...340, 388, 389, 400, 402, 403,
408, 419, 430, 435
- Zâviye**..246, 261, 266, 267, 268, 270,
271, 274, 276, 277, 278, 281, 282

